

UTTARARĀMACHARITA

~~BHAVABHŪTI~~

WITH

THE COMMENTARY OF VĪRARAGHAVA.

EDITED

With an English Translation Notes and
Various Readings by

M. R. KA'LE, B. A.

(with introduction by V. G. Pradhan, M. A.)

SOLE AGENTS

GOPAL NARAYAN & CO;

Kalbadevi Road,

BOMBAY.

1911.

PRICE Rs 8.

Registered according to the Act XXV of

(All rights reserved by the Author)

PRINTED by H. G. LIMAYE,
AT THE "BOMBAY VAIBHAV" STEAM PRESS,

Part being printed at the Sarada krishan Press before it was
Kandewadi, Bombay.

and Published by M. R. Kale.

उत्तररामचरितम् ।

वीरराघवकृतया टीकया समेतम् ।

भोरेश्वर रामचन्द्र काळे

इत्यनेन पाठान्तरैः टिपण्यादिभिश्चालंकृतम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

त्रिम्बईवैभव मुद्रायन्त्रालये शारदाक्रीडन मुद्रालयेच मुद्रापितम् ।

शकाब्दाः १८६२.

मूल्यं रुपकत्रयम् ।

— ♦ — ♦ — ♦ —

In writing about any Sanskrit poet-dramatist the writer ever meets with the almost insuperable difficulty of knowing anything, positive and authentic as regards his life, education, and date &c. In nine cases out of ten there is no internal evidence available on these points and one has only to make surmises on grounds indirectly supplied to one from different sources. It is well-known that as regards the life of the Shakespeare of India we know almost next to nothing from his works though from indirect sources a rough sketch of his life can be prepared. Kālidāsa is studiously silent about himself in his works, but some poets at least give some account of their family, their education, their poetic attainments &c., and Bhavabhūti, the subject of our Introduction, belongs to this class of poets and dramatists. In his *Mālatī-Mādhava* he gives a pretty detailed account of himself and his family and in his *Uttararāmacharitra* he does the same in a brief manner. This autobiographical allusion is, we believe, the only source of information about a poet who stands second only to Kālidāsa in the field of Sanskrit poetry and drama. As regards the age, however, in which he flourished, he is silent and to determine this question we have to seek for grounds elsewhere. We will first furnish for the student a short sketch of Bhavabhūti as it is given in his dramas and then enter into the discussion of his date. It appears from Bhavabhūti's autobiographical account as given in the *Mālatī-Mādhava* that his ancestors lived in a town named Padmapur in the Berars. His ancestors were the descendants of the sage Kaś'yaṇa, following the Taittirīya branch of the Black Yajurveda, ever keeping the fivefold sacred fire. This means that they were faithful householders who were never remiss in the discharge of their household duties. Their surname was Udumbara and they were devoted to the study and discussion of the Vedānta Philosophy on the nature of the Universe Soul. To one of these families belonged one named Mahākavi who used to perform the Vājapeya sacrifice. Bhavabhūti was fifth in descent from this Mahākavi, his grandfather's name being

His tutor was Jñānanidhi, an epithet expressive of the vast learning of the man. With this 'ocean of knowledge' Bhavabhūti studied for some years and soon acquired a wonderful proficiency in the various branches of knowledge which then formed the subjects of study. Bhavabhūti presents evident proofs of his thorough acquaintance with such subjects as the Vedic lore, the six systems of philosophy &c. His knowledge of the Yoga philosophy he displays in the *Māl. Mād.* and *Mahāvīracharita*, Acts V and III respectively. His reference to the doctrine of Vivarta in the *Uttararāmacharita* in more than one place (Act III. Sl. 47 and Act IV verse 15), his description of वैराज्य lokas (Act. II. 12) and allusion to असुर्य loka (Act IV, Janaka's speech) all point to his having mastered the well-known Upanishads. In fact Bhavabhūti was one of the most profound scholars of his time, besides being naturally gifted with a powerful memory (cf. वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां &c.) wonderful intellect and the first class powers of the poet and the dramatist.

~ Bhavabhūti's immortal fame rests upon his authorship of three dramas—The *Mālātī-Mādhava*, the *Mahāvīracharita* and the *Uttararāmacharita*. Whether or not he wrote any more dramas and any prose works cannot be determined with any degree of certainty. Considering his profound scholarship and high natural gifts, one is inclined to believe it as a probable inference that he might have written some more dramas and a few prose works, or he might have died a premature death—his career being thus brought to an unexpected and sudden termination. He first, it appears, directed his attention to the drama and produced three dramas one after another. His poetic and dramatic genius gave distinct signs of his superiority in the *Mālātī-Mādhava*, made a further advance in its manifestation in the *Mahāvīracharita* and perfected itself to the admiration of the world, in the *Uttararāmacharita*.

~ For this chronological order there is no historical evidence as such but as I have elsewhere remarked the development which the poet's mind and intellect undergo in the course of his active career furnishes a sufficient basis for the chronological order.

clumsiness. The plot is no doubt cleverly arranged but it loses some of its charm on account of the uncommon length of the play. These defects go to prove that Bhavabhūti began his career as a dramatist with this play and like every first attempt, his *Mālati-Mādhava* presents an admixture of excellences and defects. For a full discussion of this point see Introduction to that play.

MAHA'VĪRACHARITA.

Then comes his second drama—The *Mahāvīracharita*. His *Mālati-Mādhava* is a romantic drama, the plot being the creation of his own masterly genius and the prevailing sentiment being love. Unlike the first, his second drama is based upon Rāma's history as narrated in the *Rāmāyana* and the predominant sentiment is heroism. The story covers Rāma's life from his very childhood to his return to Ayodhyā after his victory over Rāvana and the emancipation of Sitā. To suit dramatic purposes, Bhavabhūti has made certain alterations in the original story of the *Rāmāyana* and the drama on the whole is a very successful composition. The incidents are judiciously selected and are dramatised with more than common skill. The drama gives clear signs of the dramatist's superior histrionic genius.

UTTARA RĀMACHARITA.

Next comes our poet's masterpiece, the *Uttarāmacharita*. That it is our poet's own composition is evident from his reference to himself at the beginning of the play. "The internal evidence of the composition fully corroborates the traditional appropriation. As H. H. Wilson rightly observes... 'The style is equally vigorous and harmonious as that of the *Mālati* and *Mādhava*; several of the sentiments found in that play recur in this; and the general character of the two dramas, notwithstanding the difference of their subjects offers many analogies. We have the same picturesque description and natural pathos in both.' It is this drama we have to study more closely and we, therefore, propose to examine it in all its characteristics.

THE STORY OF THE DRAMA.

The subject of the *Uttarāmacharita* is, as the name implies,

the Mahāvīracharita—the story of the former being taken up where it ends in the latter. The two dramas together present, therefore, a dramatic history of the hero of the Rāmāyana and in this feature may be compared to Shakespeare's historic dramas. The dramatic form produces more telling effect and appeals more to the heart and thus the story remains firmly fixed in the memory with a wonderful vividness and precision. To the Hindu student the story must be already familiar in all its principal features. This will help him to see what alterations are effected by the dramatist. The end of the original story is tragic, the heroine having been carried away by the goddess Earth and the hero disappearing in the water of the Sarayu. But to suit the exigencies of the Sanskrit dramaturgy which prohibits tragic ends and to bring about a most happy union after a period of long sorrowful separation, the poet changes the original and the play ends with the happy meeting of the hero the heroine and their sons &c. The original describes a fight between Rāma on the one hand and his sons on the other, with the defeat of the former; but our poet, to keep the hero's वीरोदात्त characteristic in tact, does nothing of the kind, the fight being arranged between Chandraketu, Lakshmana's son, and Lava, one of the sons of the hero. In the construction of the dramas as a whole, the poet has displayed wonderful sallies of his fancy and imagination. In the first act, the introduction of the painted canvas and the observations on the scenes depicted therein are very felicitous; in the second the dialogue between Arundhati and Vāsanti, the entrance of Rāma and S'ambūka and the description of the forest scenery as called forth by the painful recollections of the past furnish matter highly interesting and even pathetic. The third Act is due to the creative imagination of the poet and stands unparalleled for its pathos. The whole situation is so exquisitely created that the lamentations of Rāma in the very invisible presence of Sītā, her occasional contact reviving Rāma and again adding to his grief and intensifying the pathos of the whole, the casual observations of Vāsanti containing indirect taunts and Sītā's majestic bearing even under

play. The fourth Act introduces hoary headed and holy personages whose very presence is highly sanctifying. The audience looks upon them with deep feelings of reverence and adoration and weeps with them in their sorrow, consequent on the supposed loss of Sitá. We see before us sad and careworn images of grey-haired and bent-headed elders, more inwardly than openly deeply sorrowing for one who was nearest to their hearts and who was once more subjected to unbearable misery. This stirs up our gentler feelings and emotions and brings tears to our eyes. The whole of the act from the beginning to the end is highly artistic and proves beyond question the matchless power of the dramatist to penetrate into the recesses of the human heart and depict vividly its manifold workings. The fifth Act is martial in its nature and both in its music and martial descriptions does the highest credit to our dramatist. The dignified and chivalric behaviour of Chandraketu and Lava, the defiance they hurl at each other, the compliment that is frankly and generously paid by Chandraketu to Lava for his wonderful valour—all these entertain the mind and impress it with the versatile genius of our poet, which is as powerful to depict the sentiment of heroism as that of pathos. The sixth Act nearly brings about the fulfilment of the denouement. The hero is introduced on the scene and his meeting with Lava and then with Kus'a works out a different sentiment in his heart. He embraces them and is conscious of a feeling which is akin to parental affection. He closely marks the youths and finds a marked similarity of features in them and himself and Sitá. Incidentally he remembers his beloved wife and outpours his heart. The Act is highly artistic and indirectly prepares the audience to witness a most happy union of Ráma and Sitá. In the seventh Act, use is made of a theatrical representation arranged by Valmiki with the help of heavenly damsels which is a contrivance to bring about the desired union. Sitá's chastity is once more established in the presence of deities and holy personages and there is an end to Sitá's misfortune. This theatric contrivance is most ingeniously planned and puts one in

and other guests assembled at the royal palace to greet Râma have been dismissed after festivities in their honour. There is also a slight hint that Sîtâ's chastity may be challenged and she may be subjected once more to untold misery. The audience is further told that Râma repairs to the inner apartment to console Sîtâ who feels lonely at the departure of her father, Janaka.

ACT I.

Scene I—The palace.

The king tries to console the Queen when a messenger arrives from the hermitage of Rishyasringa with a blessing on Sîtâ from Vasishtha and a direction from Arundhati and others to Râma to satisfy the longings of Sîtâ. Vasishtha sends word to Râma to preserve the glory of the race by looking to the welfare of his subjects. Râma accepts the message and vows to sacrifice every thing to the general good (Act I. 12), thus foreshadowing, as it were, the abandonment of Sîtâ to please his subjects. Lakshmana enters and tells Râma and Sîtâ that the painting ordered was complete and the three repair to see it.

Scene II—The garden of the Palace with a Pavilion.

Enter Lakshmana, Sîtâ and Râma.

The three are engaged in viewing the painting-board (or wall) which presents different scenes in the past lives of Râma and Sîtâ. The painted scenes call forth observations suggested by the reminiscences which are painful and delightful at the same time. While this is going on, the spy who was sent to go round the city to note how the new rule was accepted by the people comes in and whispers the ominous news about aspersions cast on the purity of Sîtâ's married life. Râma is almost staggered with the sad news and again deeply laments that Sîtâ's chastity should have been doubted by his subjects. With a heavy heart, overcoming the internal conflict between his profound affection for Sîtâ and the necessity of giving her up, Râma prepares to sacrifice his dear queen to his sense of duty and orders Lakshmana to take her into the forest and leave her there at the mercy of the wild inhabitants of the forest. Unconscious of her sorrowful fate Sîtâ ascends a car and bowing to the sages, the family deities and her own lord, departs with Lakshmana apparently to the Ganges for bathing.

being abandoned in the forest plunged herself into the Ganges where she gave birth to twin sons. The twins were left into the charge of Vālmiki by the goddess Gangā. The sage took the greatest care to bring up and educate them in the different sciences. Vālmiki, on a particular occasion, burst forth in the Anushtubh metre a curse, and was directed by the Creator to compose a poem describing in detail the life of Rāma. He thus composed his Rāmāyana. Rāma, in the meantime began to perform the horse sacrifice, Sītā's place as his consort being supplied by a golden image. The horse was despatched round the world with a large army headed by Chandraketu. Vasishtha and Arundhati and the mothers of Rāma arrive at the hermitage of the sage after the twelve-year sacrifice of Rishyasringa was over. The death of a Brāhmana is announced due to the unauthorised penance of a low caste named S'ambhūka. Rāma sets out in search of this sage and finding him practising penance in the Janasthāna forest severs his head with a sword. The sage appears before him in his celestial form and greets Rāma for having freed him from his curse. The sight of Dandakā brings back to Rāma's memory the scenes of his past life spent in the forest and gives rise to new observations of old places. Shambhūka brings word from Agastya whom he had gone to salute before departing to his heavenly abode, that he was very anxious to see Rāma. Rāma accepts the message and they both ply their aerial car to Agastya's hermitage.

ACT III.

Scene—The Dandakā Forest.

The introductory dialogue between two river goddesses, Tamasa and Muralā, acquaints the audience how Lopāmudra', through both genuine and tender affection for Rāma sends word to the goddess Godavari to protect Rāma in his sad bereavement lest he might do violence to his person, in the midst of his old associations in the Dandakā forest. Tamasa tells Muralā that there is no need of any such precaution since the goddess Bhāgīrthi has come to the river-goddess Godavari with Sītā whose touch possesses the magic charm of reviving Rāma from his swoon. Sītā can remain *incognito* and do the necessary office when required. The whole Act deals with the lamentations of Rāma and Sītā occasioned by their presence in the forest closely associated with

The prelude between two pupils of the sage informs the audience that great preparations are being made in the penance-grove to hospitably treat Vasishtha, and Rāma's mothers, and Janaka, who after a long abstemious life of an anchorite in the wood of Chandradwipa has come to see Vālmiki. Janaka then enters alone and in a pathetic soliloquy gives vent to his deep grief. Then at the request of the sage Vālmiki, Kausalyā, Rāma's mother, consents to see Janaka though 'hard is the task to face mine ancient friend'—both overpowered by the same feeling of anguish and grief. Kausalyā spies at a distance a boy who resembles Rāma in his dignity. They all guess as to who he may be, and send the chamberlain Grishti to Vālmiki to ascertain the truth. The boy is no less than Lava. Lava salutes the elders though strangers to him and tells how his preceptor Vālmiki intends to perform a drama recounting the events connected with the exile of Sītā. While all are thus engaged in a conversation partly sorrowful and partly interesting, the boys in the hermitage run to Lava to announce to him the arrival of a horse. Lava vanishes off with the boys to behold the wonderful animal not seen ever before. An attendant arrives from Vālmiki and tells Janaka that the sage replies that everything will be disclosed in time.

Lava and the boys hasten towards the horse, and Lava recognising it to be a sacrificial horse orders the boys to bind it and lead it to the hermitage, ready to fight if necessary. A soldier enters and advises Lava to desist from this foolishness. Lava defies him and welcomes in a truly martial spirit the opportunity to challenge the whole hostile army to fight.

ACT V.

Scene—The outskirts of the Hermitage.

The soldiers are worsted by Lava and find themselves compelled to flee. The timely arrival of Chandraketu fills them with hope of protection. Chandraketu observes Lava fighting like a true warrior undaunted and undismayed by the movements of the vast army before him. Chandraketu openly applauds the valour of Lava and challenges him for a fight. Lava in the meantime reduces the whole army to stony silence by means of his celestial missiles. This takes Chandraketu with amazement. He descends from his chariot and meets Lava on the battle-field. The conversation that ensues happens to turn upon Rāma's heroic deeds and the martial spirit of both being inflamed they hasten to the battle-field to try their individual mettle.

of such battle hour. Suddenly over all the sky the sudden streaks of lightning fly. It is the fire issuing from the fiery (A'gneya) missile of Chandraketu. While the flames are spreading far and wide, showers of rain pour down from the sky. This is due to the counter-missile of Lava called वरुणास्त्र. Chandraketu, to counteract the effect of his weapon, sends off his Wind-missile. In this dreadful and uninterrupted way the fight continues for some time when it is arrested by the arrival of Râma on the battle-field.

Scene I—Enter Râma, Lava and Chandraketu.

Râma lovingly orders Chandraketu to embrace him. Chandraketu salutes him and Râma closes him in a warm embrace. Chandraketu, in the true chivalric spirit requests his uncle to treat Lava with the same warmth of affection. Râma closely glances at Lava and is impressed with his martial dignity. Lava, on the other hand, is invaded by a sense of calmness and modesty. He learns from Chandraketu who the august personage before him is and salutes him on knowing that he is Chandraketu's uncle, Râma. Râma embraces him and on being implored to forgive Lava's martial audacity commends it and asks him to take away the charm whereby the whole army fell under deep sleep. A conversation goes on as to Lava's history and the presence of Kus'a is announced. Kus'a learns from Lava that he is in the presence of Râma and salutes him. Râma embraces him and feels in the embrace a sense of parental affection and finds in them facial likeness to children of the Raghu race. On closer observation he notices in them a vivid similarity to the features of Sitâ. This leads to a conversation that is painful in its associations. Râma views from a distance the approach of Vasishtha, Arundhati, his mother and Janaka and is overcome by a deep sense of affliction and shame to be thus brought face to face with Janaka. Râma hastens to meet them on hearing of the swoon of his mother &c.

ACT VII.

This act opens with a dramatic representation arranged to bring about a most touching union between Râma and Sitâ. The plan is Vâlmiki's who chooses this method of convincing Râma of the spotless purity of Sitâ. The stage manager announces the play and the cry of Sitâ is heard. The manager tells the audience that Queen Sitâ is preparing herself to plunge into the waters of the Ganges. Râma calls

life and even Rāma calls upon his people to testify to it. Then Arundhati introduces Sitā in person to bring back to consciousness Rāma who was under a deep swoon owing to great grief. Arundhati then addresses the people and gently rebukes them for doubting the chastity of Sitā who is proved to be purity incarnate by even gods and goddesses. The most happy union takes place and all is well that ends well.

THE MERITS OR FAULTS OF THE DRAMA.

The Uttara-rāmacharita can stand comparison with any drama in the world's Literature. It is entitled to the highest praise as a masterpiece of dramatic genius—such genius as is the birth-right, as it were, of dramatists like Kālidāsa or Shakespeare. Bhavabhūti appears to have possessed all the requisites of the true dramatist and poet—active imagination, playful fancy, the appreciation of the sublime and the beautiful, the high power of characterisation, the thorough knowledge of the workings of the human heart in all its phases and the most wonderful adaptive power of expression. The rhythm and music of his verses is really matchless for its fascinating power. A close study of the drama is bound to impress one that Bhavabhūti's dramatic skill is of the highest kind and that he has produced dramas which for their intrinsic merits will be ever regarded as the best productions in the whole range of dramatic Literature. Bhavabhūti is a master in the art of depicting the different sentiments of the human heart and everywhere he displays profound knowledge of the best situations calculated to enhance the impression of his delineations of such sentiments. His Uttara-rāmacharita is principally a drama of *Pathos* and his indirect boast that the one sentiment of pathos is depicted by him in many colours and phases is not at all unmerited. Every Act adds to the impression produced upon the mind which is irresistibly moved to tears to hear the lamentations of Rāma, Sitā, Janāk and other holy and dignified personages interested in the well-being of the hero and the heroine. The melting tenderness of Rāma's heart contrasted with his stern composure of mind when engaged in the performance of his duties as a king, is superhumanly pathetic in its character and justifies Bhavabhūti's observation that the hearts of great men

the want of action. As H. H. Wilson remarks the incidents are few, and although not unconnected with each other, nor independent of the *denouement*, they occur abruptly, and are separated by intervals of time and place, which trespass a little too strongly upon dramatic probabilities, and impair the interest of the story.' The situation being almost to the end tragic, the interest is not marred to any appreciable degree. The hero and the heroine being persons for whom profound interest is felt by all alike, the audience is at every stage on the tip-toe of expectation to know for certain the fates of the almost superhuman couple. The mutual sorrows of Ráma and Sitá, in their state of separation are pleasingly and tenderly expressed and the meeting of the father and sons is skilfully brought about to the utmost delight of the audience. 'Besides the felicitous expression of softer feelings, this play has some curious pictures, of the *beau idéal* of heroic bearing, and of the duties of a warrior and a prince. A higher elevation can scarcely be selected for either. The true spirit of chivalry pervades the encounter of the two young princes; and the quiet devotedness with which Ra'ma sacrifices his wife and domestic happiness is a worthy counterpart to the immolation of natural affection to public interest, which is so frequent in the early history of Greece.'

'The characters of the Drama are individualised by the features just noticed as belonging to those of the heroic class, and by the sentiments of piety and the tone of authority which animate the religious personages introduced upon the scene amongst whom, that females bear so important a part may be regarded as another characteristic peculiarity. The incidents as already noticed, are not numerous; but they are dramatic and interesting, and upon the feelings of a Hindu must have exercised a powerful influence. To a belief that vivifies all objects, and gives to mountains and rivers divine forms and sentient natures, the representations of the play must have been awful and sublime. The most inferior of the personages exhibited are the spirits of the air, or of the forest, or of the flood, who mingle familiarly and affectionately with demi-gods and deified sages. Earth, the mother of all beings, and, Ganga, the river of three worlds, are introduced in person; and the

with our author, rather passionate, than poetic ; but some brilliant thoughts occur, the justice and beauty of which are not surpassed in any literature. The comparison of Chandraketu to a lion's cub turning to brave the thunderbolt is one of these, and another is the illustration of the effects of education upon minds possessed or destitute of natural gifts. It is needless to specify other passages. The general tone of the piece is imaginative and elevated, and it is entitled at least to the designation of a dramatic poem.'

We have given the above lengthy quotation from H.H. Wilson for the sake of our students as it contains a fair criticism on the work of our poet. We add that Bhavabhuti is extremely happy in the choice of places and scenes. We are carried from the palace to the forest, from the forest to the hermitage, from the hermitage to the battle-field—thus we are from the beginning to the end amidst pleasant and inspiring situations before interesting personages either sorrowing or rejoicing and exciting our admiration or sympathy. When we find that even gods and goddesses, sylvan nymphs and holy sages, sympathise with the sorrows of the hero and the heroine we are stirred to similar sympathy and inwardly pray for the final happy union of the two amidst the rejoicing of all concerned.

There is nothing low or indecent in the whole drama. Bhavabhuti is particularly distinguished for the purity of his thoughts and observations. His observations are all felicitously worded and contain gems of truth. Bhavabhuti holds uncommon command over language and his words suit the sentiments they are used to express. The music of his verses is exquisitely harmonious and pleasing. On the whole Uttara-rámacharita is the best drama of our poet, rich in creative imagination, delineation of human characters, and descriptions of natural beauty, and the sentiment of pathos is described according to occasion with the true insight of the poet acquainted with the manifold workings of the human heart.

CHARACTERS IN THE DRAMA.

RA'MA—THE HERO.

trious example of what may be called the faithfulness of the husband to his wife. He is the *beau idéal* of domestic virtues in all their complications. Râma's love for Sitâ is genuine, and pure and in all his outbursts of sorrow and lamentations we come across the one strong characteristic of his life—his unbounded and pure affection for Sitâ. True he had to abandon Sitâ and he did abandon her to the sacrifice of his domestic bliss, but therein we note the heart-rending sacrifice of affection to duty. To us ordinary people his ideal of kingly duties may appear to be quite imaginary, but what gives majesty and grandeur and even divinity to his wonderfully unselfish life is the very imaginary nature of this ideal of duty and the bold and cheerful realisation of the same. His kingly trait of character is fully expressed when he declares—

“And I am ready, pity, pleasure, love,
Nay even Sitâ, to resign content,
If it be needful for the general good.”

The fulfilment of the general good was the highest duty and to it must be sacrificed all questions of personal happiness. Sitâ was as much his life and soul as his own individuality and he was prepared to surrender everything, nay his very life—only to ensure the contentment of his subjects; and manfully he did it, though as a gentle-hearted and affectionate husband he could not but weep and weep bitterly for the loss of his wife whom he knew he had to abandon for no fault of hers. Her feminine purity was beyond doubt; but if it was questioned by his very subjects he must not grudge to throw off his very life and soul. He exclaims—

‘...Alas! what choice remains?
The general good must be preferred. To that
My father sacrificed his son—his life—
And I must do my duty...’

Shallow critics, with their gratuitous sympathy with Sitâ for her cruel abandonment in the forest, are inclined to find fault with Râma for his undue solicitude for the contentment and happiness of his overnice subjects. They miss the very beauty of Râma's life when they take such a narrow view of it. Judged by the ideal standard of duty, Râma deserves our approbation of his

to please them at any cost to himself. No one was more conscious than Rāma himself of the sterling womanly qualities of Sita—almost an idealistic picture of every virtue that ennobles womanhood, and gives it a peculiar majesty and grandeur; but when called upon by the stern voice of duty Rāma throws her off, inwardly feeling the deepest anguish for the cruel step that he is forced to take. The principal sentiment of the drama is, as already remarked, *Pathos*, and Rāma's reminiscive utterances of the vicissitudes of his past life and the deep anguish consequent on the exile of Sita—all these associate themselves with the consciousness of Sita's uncommon virtues, her saddest fate and the hardness of his heart in subjecting her to untold grief and misery. It is not necessary to make this pathetic trait of Rāma's character more clear. His soft and affectionate heart with its necessary firmness and stiffness bursts forth in plaintive notes of sorrow that melt even the most stony heart.

Now to refer to some of the other traits of Rāma's character. Rāma, as already observed, typifies in his life, social virtues. Mark how his humility—a virtue that adorns all virtues—is unconsciously illustrated by his silent ignoring of one of the most famous episodes in his life, *viz.* his encounter with Parashurāma when his attention to it was being particularly drawn by Lakshmana with a sense of pride in the glory of his brother. Rāma's is not the haughty heart that revels in self-glorification and he ignores the event as of no importance whatsoever. Sita feels the beauty of this unostentatious character of her husband and openly compliments him upon this marked nobility (*cf.* सुष्टु शोभसे एतेन आर्यपुत्र विनयमाहात्म्येन). Again note how when Lakshmana begins to refer to another note-worthy episode in Rāma's life by saying 'एषा मन्थरा' (Act I) he passes over it with little concern. Here again he displays the same large-heartedness and readiness to forget the dark spot in the lives of others. Lakshmana cannot fail to be struck with this noble simplicity of his brother and exclaims 'अये मध्यमाम्बावृत्तान्तोन्तरित आर्येन'. Next mark the deep reverential attitude of his mind which is ever ready to show itself towards elderly and venerable personages and things divine and holy. We know that Rāma's grief is unbounded, yet it is everywhere subordin-

of a Brahmana child and the cause thereof and without delay sets out to chastise the man whose unauthorised austerities were instrumental in causing the death of the poor Bráhmāna child.

Rāma's heart is susceptible to all finer feelings and sentiments, to every thing that is beautiful and noble. This explains why with truly filial affection he embraces Chandraketu and then Lava and Kusa and is overpowered by the beautiful and dignified bearing of the boys and the feelings of filial love and tenderness, the existence of which he finds hard to explain. In brief, Bhavabhuti's hero is distinguished by those noble and grand virtues which become a king, father and a husband. Bhavabhuti's masterly delineation of Rāma's varied character is a certain proof of his high dramatic genius and speaks volumes in his favour as possessing the most keen and subtle insight into the manifold movements of the human heart. Vālmiki's hero has not suffered in the least at the hands of our poet-dramatist. He is the same idealistic type of individual and social virtues.

SITA'—THE HEROINE OF THE PLAY.

SITA', the heroine, is one of those charming pictures of feminine excellence, of which the ancient history of India furnish not a few examples. What nation can boast of such types of womanhood as Sita, Sāvitrī, Damayanti, Draupadi &c. who have shed dazzling lustre on the ancient history of the Aryan nation and exalted womanhood to the height of almost divine perfection. It is a peculiar coincidence that all of them were subjected to very severe tests in which their purity, courage, patience, piety and other virtues were severely tried, and nobly did they stand those tests to the lasting glory of their names and womanhood in the eyes of the world. Whenever we think of the glory of womanhood exhibited in the lives of these wonderful women, the meek and sorrowful figure of Sita presents itself prominently before our mental eye and evokes our sympathetic sigh and reverential admiration. Sita was the most unfortunate of the whole galaxy of the Aryan women. Stars appear to have crossed her life from its very commencement and her life presents

Bhāvabhūti has depicted them. In the first act Sītā is introduced as far advanced in her pregnancy and her heart is heavily laden with grief at the separation of her dear saintly father and other near relatives. Rāma tries to console his tender-hearted consort with the words 'Droop not dear Sītā; to loftier claims must self-indulgence yield.' She lovingly replies—

• "I know the truth of this, my dearest lord;

• But still to separate from our nearest friends

• And cherished kindred, cannot choose but grieve us."

• The first scene, thus presents the couple as knit together by the silken ties of deep-seated conjugal affection. When Rāma says (Act I) 'The sorrows of a feeling heart are the sad portion of man's social life and when further on the ominous appearance of Durmukhā is announced, we darkly suspect that the cruel fate has something evil in store for the affectionate couple.

The first Act reveals the grace of her character as a devoted wife fondly attached to her relatives. One cannot but admire the humour and the good heart that was the author of it when jesting with a freedom rare even in these days Sītā asks Lakshmana who the fourth lady painted on the picture-board is (वत्स इयमप्यपरा का). She strikes the peculiar note of her character when she blames herself for having been instrumental in causing Rāma's grief in the lonely forest. In this principally consists the grandeur of her married life. Imagine what must be the nobility of that heart which says:—

"Ālas ! that the delight of Raghu's race,

• For me should thus have suffered." (Act I).

• Again in the Third Act during that mysterious meeting between the Hero and the Heroine artistically arranged and pathetically dramatised we find in Sītā the same womanly virtue par excellence. She feels the anguish of separation and cannot account for and even approve of her sudden banishment, but she is ever ready to subordinate her individuality to that of her beloved lord whose sorrow and consequent pale and emaciated physical frame are matters of graver anxiety and sympathy.

sorry when she learns that her dear husband, in spite of the overwhelming grief of separation, does not neglect his kingly duties but attends to them with his usual assiduity—This is another proof of her solicitude for the welfare of her subjects. She is ever ready to merge her individuality into that of her lord. Aryan women are from time immemorial distinguished for their disinterested love and self-sacrifice and Sita stands an unrivalled embodiment of those virtues. Sita has ever occupied the highest rank among Aryan galaxy of women and has endeared herself for her wonderful and divine spirit of self sacrifice and resignation, and Bhavabhuti has been extremely happy in portraying his heroine in her true colours—as the *beau-ideal* of womanhood. To her fitly apply the words of Wordsworth,

“A perfect woman, nobly planned,
To warn, to comfort, and command;
And yet a spirit still, and bright
With something of an angel light.”

LAKSHMANA.

Though we meet with Lakshmana but rarely in the first and last Acts, the poet has not failed to stamp his personality with that attractiveness of character for which he stands distinguished in the Rāmāyana. Lakshmana represents another type of man. Among various family relations which impart sacredness to ‘Home’ and make it a Heaven on earth, that of the Brother is very important. Much of the joy of domestic life depends upon this relation. Lakshmana typifies this relationship. Rāma was most fortunate in that he had most devoted brothers. The almost ideal attachment of Bharata and Lakshmana to Rāma is truly soul-elevating and we think no other literature affords instances of this most lofty conception of brotherhood, which the immortal picture of Lakshmana left for humanity to contemplate and imitate. If the student desires to know what unselfish fraternal love is, let him picture to himself the stately image of Lakshmana whose mission of life appears to be to live for his elder brother. In the drama we find our poet draw a

brother and his wife—his sister-in-law, for whom he conceals his love and showed by his deeds the most pure brotherly affection. Lakshmana brings in the painted board and by an elaborate description of the scenes painted thereon he tries to remove the heaviness of heart which has seized his sister-in-law. And we read that part of the scene we are impressed with his attachment to his brother and sister-in-law. Lakshmana takes delight in and feels proud of his brother's heroic deeds and he describes them with a glow of brotherly pride and satisfaction. In the last we find him the same ever ready brother deeply interested in the welfare and union of his brother and his and nothing gives him more delight than the consciousness he has been instrumental in bringing about their union after long separation.

CHANDRAKETU.

Chandraketu, the son of Lakshmana is introduced, as commandant of the army appointed to guard the sacrificial horse. He is a prince, heroic, courtly in demeanour, frugal, sensible to the merits of others and free to appreciate the chivalrous and reverent. Though young, Chandraketu is filled with the true martial spirit of a Kshatriya warrior and very responsible duty entrusted to him of guarding the sacrificial horse bespeaks the high confidence placed in his heroism by Rama. When he sees Lava fight with his whole army single-handed he is taken with uncommon amazement and frank enough to admit the superior valour of the boy-warrior who, in no wise daunted by the odds against him, is dealing deadly arrows with wonderful martial activity. Chandraketu says—my heart is ashamed to see so many combined against this single boy—perhaps with the false idea that they will overpower him; but when he observes the free carnage commenced by his rival in the field he hastens to their rescue and challenges Lava to let them alone and have a duel with him—him give up the unequal fight and meet his match in the field. The verse-tenth, of Act V, at once describes Chandraketu as frank, appreciative and valourous. Lava gives a true estimate

vainly and lively sense as a warrior when he declines to fight from his chariot and descends down both as a mark of respect and sense of duty. The dialogue that follows is worthy of the youthful and bold spirit of the two warriors. Chandraketu's regard for his uncle is highly characteristic and Lava's attitude of defiance is not marred by any want of respect for the present head of the solar race. Chandraketu appears to be a special darling of his uncle, who embraces him as soon as he arrives on the battle field. But Chandraketu, conscious of the merit of his rival Lava, is magnanimous enough to ask his uncle to embrace Lava with the same fatherly feeling.

LAVA AND KUSA.

The twin brothers, sons of the mighty and superhuman Rāma, are in every respect worthy of their father. Brought up in the midst of wholesome influence under the direct guardianship of Vālmiki, they display all the virtues of Kshatriya princes to the highest degree. From the description which is given of Lava (in Act IV, verses 20-22) it is clear that he is represented as 'following the life of a Kshatriya Brahmachāri—a boy warrior, modest, childlike and guiltless, resembling in every respect his parent in his features and outward form, as Janaka puts it, the same voice, the same modesty and the natural dignity. In the fifth Act we are brought face to face with Lava's martial spirit, and the dignified opposition which he offers even to the Hero of the Rāmāyana excites our admiration and evokes our love for him. Sumantra describes his nature as an admixture of *darpa* (boldness) and *saujanya* (humility) and fully does he deserve this praise. In the presence of his elders, Lava is ever humble and reverent. Mark how reverently he bows down to Janaka, Arundhati and others (Act IV); but as a true warrior he cannot brook the proud attitude of his rival, however great he may be. Rāma's description of Lava (verse 9 Act VI) should be remembered as an exact portrature of Lava's martial dignity. In the presence of Rāma, Lava's tender feelings are again aroused and he finds them too powerful for suppression. He bows down in childlike simplicity at the feet of his father and gives evidence of his good breeding.

feeling of reverence and his hostile attitude vanishes and he salutes his father with true humility.

OTHER DRAMATIS PERSONÆ.

Among other characters in the play we need mention only a few as the rest are quite minor. Two of the male characters deserve more than a passing remark—those of Janaka and Vālmiki:

JANAKA.

He is the aged father of Sitā, at once kingly and pious. His old age and distinguished personality invest him with a dignity peculiarly his own. Janaka stands preeminent as one combining in himself worldly activity and spiritual pre-eminence and is thus regarded as the best type of royal sages. In the drama he is regarded, according to the old tradition, as a contemporary of Yajñavalkya and Vālmiki, highly respected by them both, the former occupying the position of his family preceptor. Janaka's affection for his daughter is genuine and deep and the news of her abandonment by Rāma has been a thunderbolt from the blue. It has affected him with overwhelming grief, and the blow has been particularly too strong for him to bear in his green old age. The girlish image of Sitā ever fresh in his memory, the meeting of Kausalya, his dear friend, and the presence of the two sons of Sitā though not positively known to be such—have all helped to intensify his grief. Being thoroughly convinced of the spotless life of his daughter he condemns the step taken by Rāma as the unkindest cut of all and such is the strength of his grief and anger that he is inclined to punish Rāma and his subjects either with his bow or curse, but being appeased by Arundhati gives up his intention.

VĀ'LMIKI.

This exalted sage takes more than common interest in the family of the Raghus and is tenderly attached to Rāma and Sitā. He is endowed with prophetic vision and though remaining in the back ground endeavours in a very peculiar manner to establish the chastity of Sitā and to bring about the union of Rāma and Sitā. Though a sage distinguished for his deep piety and meditation on the supreme Brahma, he is not insensible to the promptings of the heart—he is ever tender and kind hearted and exercises a purifying influence over all.

प्रथमोऽङ्कः ।

इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

चिन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥१॥

अथ तत्रभवान्भवभूतिर्नाम कविकण्ठीरवः एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्र-
युक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति इत्यादिश्रुत्या परिनिष्ठितशब्दप्रयोगस्य
धर्मत्वमवगच्छन् 'काव्यं यशसेऽर्थकृते' इत्यादिना काव्यरूपस्य तस्य प्रकर्षं
विभाव्य इदस्य श्राव्यपेक्षया देवानामिदमामनन्ति मुनेयः कान्तं कर्तुं
चाक्षुषम्' इत्युक्तनाट्याश्रयत्वप्रयुक्तप्राधान्यात्प्रकरणादीनां यथायथं रसवस्तु-
नायकापकर्षात्तत्प्रकर्षान्नाटकं चिकीर्षुः पूर्वचरितस्य महावीरचरितत्वेन
वर्णितत्वादुत्तरं चरितं वर्णयितुमभिसंधाय पूर्वरङ्गप्रधानाङ्गभूतां नान्दीमाह—
इदं कविभ्य इति । इदं प्रारिप्सितप्रन्धादौ चिकीर्षितत्वेन बुद्धिस्थं स्मरन्
पूर्वेभ्यः कविभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे । पूर्वकालप्रसिद्धप्राचेतसादिकविविषयक-
नमस्सक्तिं निर्दिशाम इति वाक्यार्थः । 'प्रशासनं तु निर्देशः' इति कोशः ।
'आङ्शासु इच्छायाम्' इति धातोः आङ्पूर्वकत्वं प्रायिकमित्युक्तेः प्रपूर्वकत्वे-
नेच्छार्थकत्वं च । 'नमस्सक्तिर्नमोवाकः' इति कोशः । भावे घञ् । कुत्वम् ।
अमात्यानुवर्तनपुरःसरराजदर्शनन्यायेन गुणकृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय
महते प्रभवति । तत्र गुणोऽपि संस्कारमनुभवतीति न्यायेन कविनमस्कारा-
नन्तरं वाणीं नमस्करोति—वन्देमहीति । एतेन अनुग्राहकवाणीनमस्कृतात्पूर्व-
मनुग्राह्यप्राचेतसादिनमस्कारायोगः इत्युपास्तम् । 'भगवद्वन्दनं त्वाद्यं गुरुवन्द-
नपूर्वकम्' इति विधेश्च । 'मधुमयभणितीनां मार्गदर्शी महर्षिः,' 'काव्यज्ञशिक्ष-
याभ्यासः' इति च । प्राचेतसादीनां गुरुत्वानपायाच्च । तां प्रसिद्धां
पूर्वोक्तनमस्काराहृत्वेन बुद्धिस्थामिति वा । अमृतां शाश्वताम् । 'यज्ञशेषसुधा-
मोक्षेष्वमृतं शाश्वते त्रिषु' इत्याभिधानात् । आत्मनः परमात्मनः कैलामंशमूढाम्
विग्रहाध्याये तथा प्रतिपादनात् इयम्रीवांशत्वाच्च । तदुक्तमाचार्यैः—'दाक्षि-
ण्यरम्या गिरिशस्य मूर्तिर्देवी सरोजासनधर्मपुत्री । व्यासादर्थोऽपि व्यपदे-

वण्यकभाणादव्यावृत्तः । पूर्वत्यनन कालतवण्यकप्रकरणोदव्यावृत्तः । भरतस्य
 च काप्यवर्णनभामलक्ष्मणशत्रुघ्नानां त्रयाणामेव कथांशोपयोगित्वेनात्र बहुवच-
 नस्य कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वपर्यवसानमव्याहृतम् । कविभ्य इत्यनेन यथा
 कविषु वाल्मीकिराद्यत्वेन प्राधान्यम् । अन्येषामानन्तर्यादप्राधान्यम् । एवं तत्सू-
 चितवर्णनानां मध्ये रामचन्द्रस्य वर्णनायां ज्येष्ठत्वेन प्राधान्यं लक्ष्मणादेश्वा-
 प्राधान्यमिति सूचितम् । एवं च नानेकनेतृत्वप्रयुक्तनाटकत्वहाणि । अतएव
 लक्ष्मणशत्रुघ्नोद्गमसंज्ञनत्वावगमात् सीतापरित्यागे लक्ष्मणप्रेषणस्य लवणवधार्थं
 शत्रुघ्नप्रेषणस्य च ध्वननात्प्रथमाङ्गार्थः सूच्यते । उत्तरार्धे प्राज्ञी काचन स्त्री वर्ण्यत
 इति सूचितम् । आत्मनः कलामित्यनेन तस्या देवतांशसंभवत्वं कस्यचिद्धर्मपत्नी-
 त्वं च सूच्यते । 'अर्धो वा एष आत्मनो बतपत्नी' इति पत्न्या अवयवत्वोपचारात् ।
 कलाशब्दस्यावयवत्वाचित्वात् । अतएव नायकस्यापि देवतांशसंभवत्वं सूच्यते ।
 देवतांशसंभूतस्त्रियं प्रति तादृशस्यैव नायकस्यौचित्यात् । अमृतामिति मरणस्य
 प्रसक्तिपूर्वकप्रतिषेधाद्गङ्गापतनसंभावितस्य सीतामरणस्य गङ्गापृथिवीभ्यां सह
 तदागमनेन भावनिश्चयरूपो द्वितीयाङ्कप्रभृतिसप्तमाङ्कान्तार्थः सूच्यते । नमस्का-
 रसमुच्चयेन सम्प्राधान्यादगमाच्छकुन्तलादाविव नासाध्याया वर्ण्यत्वम् । अपि
 तु साध्याया एव वर्ण्यत्वमिति सूच्यत इति सुधियो विभावयन्तु । अस्य
 श्लोकस्य योजनान्तरमपि—इदमित्यादि । 'इदंकविभ्यः' इत्येकं पदम् । 'नमः'
 वाकम्' इति च पदद्वयम् । एतेन द्वादशपदत्वसिद्ध्या न नान्दीनियमहाणिः ।
 अयमर्थः—पूर्वेभ्यः प्राचीनेभ्यः इदंकविभ्योऽस्या बुद्धिस्थरामकथायाः कविभ्यः ।
 रामकथासंबन्धिकविभ्य इत्यर्थः । वाल्मीकिवसिष्ठादिभ्य इति तदर्थः । कथाया
 बुद्धिस्थत्वात् 'पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि सेयं कथा' इत्युपसंहारं
 वक्ष्यमाणत्वाच्चेदंशब्देन परामर्श इत्युपपन्नम् । प्राथमिककथादर्शित्वरूपमुपकारं
 लक्ष्यपायितुं पूर्वेभ्य इत्युक्तम् । कथान्तरकविनमस्कारे प्रयोजनाभावादिदंकविभ्य
 इत्युक्तम् । उच्यतेऽनेनेति वाकमुक्तिसाधनीभूतम् । कवेर्वक्ष्यवाक्त्वेऽपि प्रारं-
 भितग्रन्थसमाप्तौ कविनमस्कारस्य साधनत्वं तात्पर्यम् । करणं धनुः । तस्य
 ओपदेशाप्रवृत्तावित्यत्रैव बाहुलकत्वम् । अन्यथा ल्युटा भाव्यम् । 'मंज्ञायामिति
 च प्रायिकम्' इत्युक्तत्वान्न दोषः । यद्वा उच्यते अक्षतद्वाकम् । कर्माणि धनुः ।
 'अकर्तारं च कारकं' इत्यनुशासनात् । वाचिकं नमः प्रशस्मान्ते इच्छामः
 निर्दिशाम इति वा । तां पूर्वोपस्थितां प्रवृत्तिभिर्भित्तिविधयास्याः कविपदेनोप-

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्य खलु भगवतः कालप्रिय-
नाथस्य यात्रायामार्यमिश्रान्विज्ञापयामि—एवमत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु ।
अस्ति खलु तत्रभवान्काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो
भवभूतिर्नाभ जातृकर्णोपुत्रः ।

स्त्रीत्वोपपात्तः । प्रयोजकतासंबन्धेन मोक्षवर्तीमित्यर्थः । रामायणादिना भोक्ष-
प्रयोजकत्वं च 'एकैकमक्षरं प्राक्तं महापातकनाशनम्, इति स्फुटम् । अत्र
हेतुमाह—आत्मनः कलां परमात्मप्रतिपादकविद्याम् । विद्यायां कालभेदे च
मुक्तौ शिल्पे कलेति च इति वैजयन्ती । रामायणादिकं परमात्मप्रतिपादकत्वं
च 'वेदवेद्ये परे पुंलि इत्यादौ स्पष्टम् । रामायणाध्यात्मरामायणरूपां वन्देमहि
प्रणमाम । 'विषयमङ्गलद्वयसंग्रहो विजयते' इति बालरामायणनाटके स्फुटम् ।
अस्यां योजनायां पूर्ववत्कान्यार्थसूचनं बोद्धव्यम् । नान्दीलक्षणं तु—
'यत्राष्टभिर्द्वदशभिरष्टादशभिरेव वा' इत्यादि दशरूपकादिषु स्फुटम् ।
नाटकलक्षणं च—'वीरशृङ्गारयोरेकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते । प्रख्यातनायकोपेतं
नाटकं तदुदाहृतम् ॥' इति । यद्यपि करुणरस एवास्मिन्नाटके प्रधानमिति
सर्वजनीनं सूचितं, मरणस्य प्रसक्तिपूर्वकप्रतिषेधो, नाटकप्रतिपाद्य इति
सूचयता नान्दीस्थामृतपदेन करुण एवास्मिन्नाटके प्रधानं इति तथापि
वीरशृङ्गारौ प्रायिकौ इत्युक्ते न दोष इत्याहुः । पूर्वरङ्गलक्षणं तु—'यन्नाट्यव-
स्तुनः पूर्वं रङ्गविप्रोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥'
इति । प्रस्तावनालक्षणं तु—सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ।
स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपिचित्रोक्त्वा यत्तदामुखम् ॥ प्रस्तावना वा तत्र स्यात्
इति । नान्यन्त इति । नान्याः पूर्वोक्ताया अन्ते समाप्तौ सूत्रधारः ।
प्रविश्याहेति शेषः । तदुक्तम्—'पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गतं ।
प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमासूत्रयेनटः ॥ इति ॥ प्ररोचनां प्रस्तोतुं सामाजिकप्र-
धानायाह—अद्य खलु भगवत इति । भगवतो ज्ञानशक्त्यादिगुणवतः
कालप्रियानाथस्य कालप्रियानामाम्बिकाया नाथः शिवस्तस्य । इयं च कथा
पौराणिकी वेदितव्या । यात्रायामुत्सवे आर्याः पूज्याः मिश्रा ज्ञानिनस्तथा-
विधान्विज्ञापयामि । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अत्रभवन्तः । पूज्याः यूयम् ।
अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ इत्युक्तेः । विदांकुर्वन्तु । 'विदांकुर्वन्ति-

कश्यपो भवति' इति सर्वज्ञतया श्रुतिप्रसिद्धकश्यपवंश्यः । श्रीकण्ठ इति पदं
 शब्दः लाञ्छनं यस्य स तथोक्तः । श्रीकण्ठनामक इत्यर्थः । 'द्वादशेऽहनि
 पिता नाम कुर्यात्' इति पैतृकं नामधेयमिदम् । पदवाक्यप्रमाणज्ञः ।
 व्याकरणव्यायगीमांसापरिज्ञातेत्यर्थः । भवभूतिर्नाम भवभूतिरिति प्रसिद्ध-
 नामवान् । एतत्कृत 'साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः' इति श्लोकश्रवण-
 संतुष्टो राजा भवभूतिरित्येनं ख्यापयामासेति कथात्रानुसंधेया । किंचास्मै कवये
 ईश्वर एव मिथुरूपेणागत्या भूतिं दत्तवानिति वदन्ति । एवं च भवाद्वगवतो
 भूतिर्यस्येति भवभूतिरित्यन्वर्थ इत्याहुः । यमिति । ब्रह्माणम् । यजना-
 दिषट्कर्मनिरतमित्यर्थः । लाक्षणीकोऽयं मुख्यार्थपरत्वे प्रयोजनाभावात् ।
 तन्मविधं यं भवभूतिमियं देवताप्रसादादिना साध्यत्वेन प्रसिद्धा वाग्देवी
 वश्या सत्येव विधिप्रतिषेधार्हा सत्येवान्ववर्ततानुवर्तितवती । यद्वा ब्रह्माणं यमेव
 वश्या सत्यन्ववर्तत । न त्वन्यमित्यर्थः । पूर्वस्मिन्नर्थे वश्येवान्ववर्तत न त्ववश्यान्व-
 वर्तत । अलाभेन कालिदासादिषु स्वयमवश्येन कालिदासप्रभृत्यनुगोधेनागताया
 वाग्देव्या यदनुवर्तनं तद्व्यावर्तते । अत्र 'यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्देव्ये-
 वान्ववर्तत' इति द्वितीयान्तब्रह्मशब्देन इवशब्देन च युक्तं पाठान्तरमपि
 क्वचिद्दृश्यते । तत्रायमर्थः—इयं वाग्देवी यं भवभूतिं ब्रह्माणमिव स्वभर्तारं
 अनुवर्तमानमिव वश्या सत्यन्ववर्ततानुवर्तितवती । देवस्य स्त्री देवी । दान्वयति
 प्रकाशयति प्रकाशते इति वा देवी । 'देवद्' इति टित्वात् ङीप् । यद्वा—यं
 देवी यादृशभवभूतिविषयकेच्छावती सती इयं वाग्देवी ब्रह्माणं वश्येवान्वव-
 र्तत । वश्यानुवर्तनाभिगममात्रं स्वभर्तारि भावबन्धस्तु भवभूतावेवेति भावः ।
 स्वयंवरं कृतवतीत्यर्थः । दिवुधातोः 'कान्तिगतिषु' इत्युक्तेः इच्छायां वृत्तिः ।
 दान्वयति कामयत इति देवीति । कृदन्तर्देवीपदयोगेऽपि । परंत्वत्र पाठो
 व्यवहितान्वयो दोष इत्याहुः । 'उत्तररामचरितं यत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते
 इति यच्छब्दपाठ इति मत्वा यं वाग्देव्यन्ववर्तत यत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यतेऽभि-
 नेष्यते स भवभूतिर्नाम कविः अस्तीति पूर्वणान्वयः । यत्तदानीत्यसंबन्धात्स
 कृत्यस्य लाभ इति केचित् । परं तु 'तत्प्रणीतम्' इति तच्छब्दयुक्तमेव
 पाठमुपपद्यते 'इयं वाग्देवी यं भवभूतिमन्ववर्तत स भवभूतिर्नाम कविरस्ति ।

एषोऽस्मि कार्यवशादायोध्यकस्तदानीतनश्च संवृतः । (समन्ताद-
वलोक्य ।) भो भो यदि तावदत्रभवतः पौलस्त्यकुलधूमकेतोर्महाराज-
रामस्यायमभिषेकसमयो रात्रिदिवर्मसंहतानन्दनान्दीकस्तत्किमिदानीं
विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि ।

(प्रविश्य)

नटः--भाव प्रेषिता हीतः स्वगृहान्महाराजेन लङ्कारसमरसुहृदो

प्रतोत्यनापत्तेश्च' इति वदन्ति । इयं प्ररोचना प्रस्तुता । तदुक्तम्--' निवेदनं
प्रयोज्यस्य निर्देशो देशकालयोः । कविकाव्यनटादीनां प्रशंसा तु प्ररोचना
॥ २ ॥ एषोऽस्मीति । कविवशात्कव्यनुरोधेनायोध्यकः । अयोध्यासंब-
न्धिक इत्यर्थः । ' धन्वयोपधादुञ् ' इति सूत्रेण बुञ् । तस्याकादेशश्च ।
तदानीतनश्च रामपट्टाभिषेककालीनश्च संवृतोऽस्मीति योजना । निष्पन्नो
ऽस्मीत्यर्थः । अयमाशयः--यद्यपि भोजराजगत्पूत्या सूत्रधारनटीप्र-
भृतिभिः प्रकृतदेशकालावलम्बिनीं प्रस्तावनामुक्त्वा सूत्रधरादीन्निष्कास्य
भूमिकां प्रवेश्य प्रवर्तिष्यमाणकाव्याभिनयकथासूचकविष्कम्भे वक्तव्यस्तथापि
सूत्रधारस्यैव काव्यकथाघटकदेशकालसंबन्धमङ्गीकृत्य विष्कम्भवर्ण्यकथोपन्यासः
सूत्रधारात्वापरित्यागाच्च प्रस्तावनात्वाहानिरिति कवेर्मतम् । तदनुसारेणाहमायो-
ध्यकः संवृतोऽस्मीति । अयोध्यासंबन्धितत्वं च तस्यां काव्यचित्कावस्थानरूपम् ।
तेन वैदेशिकोऽस्मीति उपरितनग्रन्थेन न विरोधः । यदितावदिति ।
अत्रभवतः पूज्यस्य पौलस्त्यकुलस्य रावणवंशस्य धूमकेतोरग्निवद्भस्मीकर्तु-
रुत्पातप्रहाविशेषस्य वा । महाराजश्चासौ रामश्च इति विग्रहः तस्य ।
रात्रिदिवमहर्निशम् । 'अचतुर-' सूत्रे निपातितोऽयं शब्दः । असंहतनान्दीकोऽवि-
च्छिन्नमङ्गलः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । न्हस्वप्रतिषेधः । अयं पट्टाभिषेक-
समयः यदा पट्टाभिषेकमुहूर्तः यस्मिन्काले । यद्वा समय आचारः पट्टाभिषेकरूप
आचारो यदा यस्मिन्काले । इनादीमस्मिन्काले । पट्टाभिषेकसमये चत्वरस्थानान्य-
ङ्गणभागाः विश्रान्तमवसितं चाराणामधिकारिपुरुषाणां चरणं संचरणं येषु तानि ।
विश्रान्ताश्चाराणामधिकारिपुरुषाणां चरणा अङ्गयो येष्विति वा । चारा निवृत्त-
व्यापाराः सन्तः चत्वरेषूपविश्य विश्राम्यन्तीति भावः । तत्किमिदानीं पट्टाभि-
षेककाले चत्वरस्थानानि विश्रान्तचारचरणानीति यत् तत् किमिति योजना ।
यस्मिन्दिनवसे कलशतीर्थसेचनरूपपट्टाभिषेकक्रियाधिकरणमुहूर्तस्तद्विषयपूर्वोक्त-

महात्मानः प्लवङ्गमराक्षसाः सर्भाजनोपस्थायिनश्च नानादिगन्तांगता
ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च यत्समाराधनायैतावतो दिवसानुत्सवै आसीत् ।

सूत्रधारः—आ अस्त्येतन्निमित्तम् ।

नटः—अन्यच्च ।

वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः ।

अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥ ३ ॥

सूत्रधारः—वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि । कः पुनरसौ जामाता ।

नटः—

कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे रोमपादाय यां ददौ ॥ ४ ॥

सर्भाजनोपस्थायिनः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । इदं च मध्यमणिन्यायेन
पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । ब्रह्मर्षयो गौतमविश्वामित्रादयो राजर्षयस्तु जनकप्र-
भृतयः । देवर्षीणामूर्ध्वदिगमनान्नानादिगन्तेत्युक्तिः । यत्समाराधनाय येषां
प्लवङ्गमादीनां समाराधनाय पूजनायैतावतो दिवसानेतावत्सु दिवसेषु । अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । प्रमोदः । चारगतागतहेतुभूतप्रहर्ष इत्यर्थः । यत्समाराधनाय
प्रमोद आसीद् ते प्रेषिता इत्यन्वयः । 'तत्समाराधनाय' इति तत्पदयुक्तपाठे
तु न विश्वान्तचारचरणत्वे हेतुरुक्तो भवतीत्यत्राह—तत्समाराधनायेति । एवं
चारचरणहेतुर्गत इति भावः ॥ आ अस्त्येतन्निमित्तम् । आ इति स्मरणवा-
चकम् । अतएव 'निपात एकाजनाद्' इति प्रगृह्यन्वात् । आ अस्तीति संध्यभावः ।
'चावयस्मरणथोरडित्' इत्याद्युक्तेः । एतन्निमित्तमस्ति । मया विस्मृतमिति
भावः ॥ वसिष्ठाधिष्ठिता इति । अरुन्धतीं पुरस्कृत्य वसिष्ठाधि-
ष्ठिता इत्यन्वयः । गुरुपत्नीत्वयुक्तप्राधान्यादरुन्धतीं मुख्या कृत्वा वारोष्ठन
व्यापारिता इत्यर्थः । वसिष्ठः कर्तव्यं अरुन्धतींमुखमवलोकमानो-
ऽनुशोस्ति । ततो देव्योऽरुन्धत्या सह कर्तव्यमनुतिष्ठन्तीति भावः ।
जामातुरित्येतन्मध्यमणिन्यायेन यज्ञाश्रमाभ्यामन्वेति । यज्ञं यज्ञान्निमित्तम् ।

विभाण्डकमुतस्तामृष्यशृङ्ग उपयेमे । तेन च सांप्रतं द्वादशवार्षिकं
सत्रमारब्धम् । तदनुरोधात्कठोरगर्भामपि जानकीं विमुच्य गुरुजन-
स्तत्र गतः ।

सूत्रधारः—तत्किमनेन । एहि । राजद्वारमेव स्वजातिसमयेनो-
पनिष्ठावः ।

नटः—तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्र-
पद्धतिं भावः ।

तां शान्तां रोमपादाय रोमपादनाम्ने । अपत्यस्य कृतिर्व्यापारो यस्यास्तथावि-
धः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । कन्यां ददाविशुक्ते कलत्रार्थमिति प्रती-
तेस्तद्वारणायापत्यकृतिकामिति ददौ दत्तवान् ॥ ४ ॥ तेन ऋष्यशृङ्गेण ।
द्वादश वर्षाणि भविष्यतीति द्वादशवार्षिकम् । 'तमधीष्ठो भृतो भूतो भावी'
इत्यधिकृत्य विहितो ऽठञ् । द्विगुः । 'वर्षाष्टुक् च' इति पाक्षिको लुगभावः ।
अनुशतिकादित्वादुभयत्र वृद्धिः । न तूत्तरपदवृद्धिमात्रम् । 'अभविष्यति' इति
प्रतिषेधात् । न च द्वादशवर्षाणि भूतमित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । आरब्धमि-
त्युक्तेरसाङ्गत्वापत्तेः । तदनुरोधात्कठोरगर्भेति जानीता सीतैत्युक्ततया सीतायाः
गर्भिणीदशायामेतत्सत्रमारब्धमिति स्पष्टमवगम्यते । एवं द्वितीयाङ्कविष्कम्भे
'समनन्तरं च गर्भैकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय त्रयीमध्यापितौ' इत्युक्त्वा
'संप्रति परिसमाप्तं द्वादशवार्षिकं सत्रम्' इति वक्ष्यमाणतया अत्रत्यद्वादशवार्षिक-
शब्दस्य द्वादशवर्षाणि भूतमित्यर्थोऽभ्युपगमेन तद्विरोधापत्तेरिति ध्येयम् । तदनुरो-
धात्तदनुमरणद्वेतोः कठोरगर्भा पूर्णगर्भाम् । कठोरशब्दः पूर्णवाची । तदुक्तमुणा-
दिषु वैयाकरणैः—'अयं पूर्णतायामपि' इति । यात इति । 'अनाभृतोऽध्वरं
गच्छत्' इति विधेः किं पुनर्न्यायादिति भीवः ॥ तत्किमिति । स्वजातिसमयेन
स्वजातिमर्यादया । उपनिष्ठावस्तोषयावः । रामस्य 'आत्मानं मानुषं मन्ये रामं
दशरथात्मजम्' इति देवतात्वाभावात् 'उपादेवपूजा—' इत्यादिना नात्मनेपदम् ।
तथा च स्वजात्यनुगुणरूपं यस्तोत्रं तत् कुर्वे इति बोधः ॥ तेनेति । स्तोत्रव्य-

सूत्रधारः—मारिष

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ५ ॥

नटः—अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् ।

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः ।

रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

यदुक्तं स्तुतिं निरूपयत्विति तदवगच्छामि सुपरिशुद्धामिति नाभ्युपगच्छामि
दोषरहितत्वरूपपरिशुद्धत्वस्य प्रयोजनाभावात् । स्तुतिवचनं तु कर्तव्यमेव
स्वजातिमित्यतः पारम्पर्यादित्याह—सर्वथेति । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा व्यव-
हर्तव्यं व्यवहारः कर्तव्यः । भावे तव्यप्रत्ययः । व्यवहारशब्दः स्तुतिकरण-
रूपव्यापारपरः । अवचनीयता वचनीयं दोषस्तद्विहितता सुपरिशुद्धतेत्यर्थः ।
कुतः किमर्थम् । यद्वा कुतः कस्मै । 'सार्वविभक्तिकस्तसिः' इति चतुर्थ्यर्थे
तसिः । अयमाशयः—दोषवत्तया वा दोषरहिततया वा गुणवत्तया वा स्तुति-
करणरूपव्यापारः कर्तव्यः । तस्य स्वजातीयधर्मत्वात्त्वदुक्तसुपरिशुद्धतया तु
किम् । तस्याः फलाभावादिति । ननु जनाभिनन्दनमेव तत्फलमस्तु कुतः
फलभाव इत्यत्राह—यथा स्त्रीणामित्यादिना । पूर्वपादस्थाहिशब्दस्यात्र
संबन्धः । हि यस्माज्जनः स्त्रीणां साधुत्वे दुर्जनस्तस्मादवचनीयता किमर्थेति
पूर्वेण संबन्धः । जनः स्त्रीणां साधुत्वे यथा पातित्रयविषय इव वाचां साधुत्वे
माधुर्यौज्ज्वल्यविषये दुर्जनो दोषदर्शी । दोषदर्शित्वमेव हि दौर्जन्यमिति
भावः । यथा स्त्रीणां साधुत्वे जनो दुर्जनस्तथा वाचां साधुत्वेऽपि जनो दुर्जनो
हि यस्मात्तस्मादवचनीयता किमर्थेत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रकृतरूपासंगतये यथा
स्त्रीणामिति यथेति दृष्टान्त उक्तः । तदुपजीव्य प्रकृतमवलम्बते—नटः—
अतिदुर्जन इति वक्तव्यमिति । सत्र हेतुमाह—देव्या इति । हि यत
इत्यनयोर्थथाकमं पूर्वोत्तरार्थयोरन्वयः । हि यस्मादेव्या दासिमत्या अपि ।
स्वभावतो दोषप्रतिभट्टाया अपीत्यर्थः । वैदेह्या विदेहराजपुत्र्याः । संबन्ध-
सामान्ये षष्ठी । जनः सम्प्रवादः । अपवादो दोषकथनं तेन सहित इत्यर्थः ।
यथा च वैदेहिसंबन्धपवादसहित इत्यर्थः । नित्यसापेक्षत्वात्समासः । तदु-

ततः कष्टं स्यात् ।

नटः—सर्वथा ऋषयो देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति । (परिक्रम्य)
भो भोः केदानीं महाराजः । (आकर्ष्य) एवं जनाः कथयन्ति—

खेहात्सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि

। तत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।

ततो विमनसः परिसान्त्वनाय

सनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

(इति निष्कान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

दोषाभाव उक्तः । रक्षोगृहस्थितिरित्यनेन असाधारणहेत्वभाव उक्तः । अग्नि-
शुद्धावित्यनेन बाधकप्रमाणमुक्तम् । तथा च एतत्सर्वमपि नावलोकितमिति
भावः । विषयप्रभावमविगणय्य असतोऽपि दोषस्य कथनं सुतरां दुर्जनकार्यम्
तत्राप्यसाधारणहेतुमप्यदृष्ट्वा विषयप्रभावमप्यविगणय्यासतोऽपि दोषस्य कथ-
नं ततोऽपि दुर्जनकार्यम्, तत्रापि बाधकप्रमाणमप्यविश्वस्यासाधारणकारण-
मप्यदृष्ट्वा विषयप्रभावमप्यविगणय्यासतोऽपि दोषस्य कथनं ततोऽप्यति-
दुर्जनकार्यमिति । अत्र हि यस्मात्सापवादः । यतश्च रक्षोगृहस्थितिर्मूलम् ।
आमशुद्धावनिश्चयश्च जनस्य । तस्माज्जनोऽतिदुर्जन इति वक्तव्यमित्येवं पूर्व-
णान्दयः ॥ ६ ॥ यदि पुनरिति । किंवदन्ती लोकवादः स्यन्देत प्रसवेत् ।
श्रवणविषयीभवेदिति यावत् । अनेन प्रथमाह्वार्थः सूच्यते । 'सर्वथा ऋषयः'
इत्याद्यनेन गेष्टाह्वार्थः सूचितः । एष ऋषिकर्तृकश्रेयोविधानरूपबीजन्यासादुप-
क्षेपो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । यथा—'बीजन्यास उपक्षेपः इति ॥ आकर्ष्येति ।
इदमाकाशमाश्रितमुच्यते । तदुक्तम्—'अप्रविष्टैः सुहालापो भवेदाकाशमा-
श्रितम्' इति । खेहादिति । सभाजयितुं पूजयितुम् । उत्सवेन हर्षजनके-
व्यापारेण । विमनसो दुःखितहृदयायाः परिसान्त्वनाय तद्दुःखोपनयनक्षममे-
वमननपयोगाय । 'ममर्थाङ्ग' इति चतुर्थी । धर्मासनात् । क्षत्रियधर्मभतरा-

विहत्तुमस्मान् ।

किं त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

संकटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

सीता—जाणामि अज्जउत्त जाणामि । किं तु संदावआरिणो बन्धुजर्णबिप्पओआ होन्ति । (क)

रामः—एवमेतत् । एते हि हृदयमर्मच्छिदैः संसारभार्या येभ्यो बीभत्समानाः संत्यज्य सर्वान्कौमानरण्ये विश्राम्यन्ति मनीषिणः ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—रामभद्र—(इत्यर्थे साशङ्कम्) महाराज—

रामः—(सस्मितम्) आर्य ननु रामभद्र इत्येव मां प्रत्युपचारः शोभते तार्तपरिर्जनस्य । तद्यथाभ्यस्तंमभिधीयताम् ।

(क) जानामि आर्यपुत्र जानामि । किं तु संतापकारिणो बन्धुजनविप्रयोगा भवन्ति ।

॥ ७ ॥ एवं प्रस्तावनां प्रस्तुता । अथाङ्कः प्रस्तूयते—ततः प्रविशतीत्यादिना । अङ्कलक्षणं तु—‘प्रत्यक्षनेतृचरितो विन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः । अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥’ इति । विश्वसिद्धि संतोषं प्राप्नुहि । ‘समाश्रित्तिहि’ इति पाठान्तरम् । विहातुं त्यक्तुम् । किं त्विति । किं तु अनुप्रासस्य नित्यनैमित्तिकादिकर्मकलापनिर्वर्तनस्य नित्यत्वं नियतता । अनुष्ठानाभावात् विरहस्वनियम इत्यर्थः । स्वातन्त्र्यं स्वैरावस्थानमपकर्षति न सहते । संकटाहीति । हि यस्मात् आहिताग्नीनां गृहस्थता गृहस्थाश्रमः प्रत्यवार्यानीहृतानाञ्चरणजन्यपातकैः संकटा निविडा दुःखरूपा वा । जाग्रत्प्रत्यवायेत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमिति । येभ्य इति संसारभागेभ्यः संसारेऽवश्यानुभाष्यभागेभ्य इत्यर्थः ।

संसारो हि शरीरसंयन्धानुबन्धिसुखदुःखसमुदायः । तथा च गुरुबन्धुविशेषादीनां तदेकदेशत्वं संगतम् । बीभत्समाना जुगुप्समानाः । एतद्वापानुबन्धजनितचित्तवृत्तिनिवृत्तियुक्ता इत्यर्थः । बीभत्सायां जुगुप्सावस्थायिकत्वादन्य

१ आसनी० २ वियोक्तुम्; न ते हि गुरवश्चिरं शक्नुवन्त्यरमान् विमोक्तुम् । ३ नित्यता ।

४ गुरुअणस्तु । ५ भिदः ६ भागाः । ७ (१) १० पाठानुसारं भविष्यति । ११ नित्यता ।

सीताः—अज्ज तदो किं विलम्बीअदि । (क)

रामः—त्वरितं प्रवेशय ।

(कञ्चुकी निष्कान्तः ।)

(प्रविश्य ।)

अष्टावक्रः—स्वस्ति वाम् ।

रामः—भगवन् अभिवादये । इत आस्यताम् ।

सीताः—भअवं णमो दे । अवि कुसलं सजामातुअस्य गुरुअणस्स

अज्जाए सन्ताए अ । (ख)

रामः—निर्विघ्नः सोमपीथी आबुत्तो मे भगवानुप्यशृङ्ग आर्या-
च शान्ता ।

सीताः—अह्मे वाँ सुमरेदि । (ग)

अष्टावक्रः—(उपविश्य) अथ किम् । देवि कुलगुरुर्भगवा-
न्वसिष्ठस्त्वामिदमाह—

(क) आर्य ततः किं विलम्ब्यते ।

(ख) भगवन् नमस्ते । अपि कुशलं सजामातृकस्य गुरुजनस्यार्यायाः
शान्तायाश्च ।

(ग) अस्मान् वा स्मरति ।

व्याख्यातम् । अतएव बीभत्समाना इत्यस्य 'जुगुप्साविराम--' इत्यादिना
पञ्चमी । 'बन्ध बन्धने' इत्यस्मात्स्वार्थे सनि रूपमिदम् । बधेश्चित्तविकारे' इति
वार्तिकादस्य चित्तविकारे वृत्तिः । काम्यन्त इति कामाः । कर्मणि घञ् । गुह्य-
क्षेत्रपुत्रादयस्तानित्यर्थः ॥ उपचारो व्यवहारः । यथाभ्यस्तमभ्यस्तमनति-
क्रम्य । यथार्थत्वात्समासः । अभिधीयताम् ॥ अष्टावक्रस्तदाख्यः । अष्टौ
वक्राणि अस्येति विग्रहः । योगरूढशब्दः । 'अष्टनः संज्ञायाम्' इति दीर्घः ।
हास्यानुप्रवेशार्थमष्टावक्रप्रवेशः ॥ अवि कुसलं सजामातुअस्सेति ।
सजामातुअस्स सजामातृकस्य । 'प्रायो लुक्कजतदपयवाम्' इति सूत्रेण

तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां

येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयं च ॥ ९ ॥

तत्किमन्यदाशास्महे । केवलं वीरप्रसवा भूयाः ।

रामः—अनुगृहीताः स्मः ।

पतित्वादिति भावः ॥ विश्वं भरेति । नन्दिनि गुणपूर्णं । 'दुनदि समृद्धौ' इत्यस्मात् भावे घञि 'अत इनिठनौ इति इनिप्रत्ययः । एकाक्षरात्कृतोऽजाताविति निषेधस्तु प्रायिकः । प्रह्लादिणिनिर्वा । नान्तत्वात् ङीप् । नन्दिनि पुत्रि । संबोधनम् । इदं च 'अस्माकं तु जनकसुता दुहितैव' इति वक्ष्यमाणरीत्या दशरथमतानुसारेण । भगवती षाहुष्यपरिपूर्णा विश्वंभरा भूमिः । भूरित्याद्यनुक्त्वा विश्वंभरोक्तिः क्षान्तिप्रधानतासूचनाय । भवतीं पूज्यां त्वामसूत सूतवती । 'घृष्ट् प्राणिप्रसवे' लङ् । शपो लुक् । विश्वंभराशब्दस्तु 'संज्ञायां भूतृ-' इत्यादिना खन्प्रत्ययमुमागमाभ्यां निष्पन्नः । प्रजापतिना ब्रह्मणा समः । स्वाध्यायादिना ब्रह्मतुल्य इत्यर्थः । मान्धातागमपारसंसदि महद्भावं यशोराशिषु इत्युक्तीत्या ब्रह्मवत् माहात्म्यशालीति वा । राजा राजते दीप्यते इति । 'कनिन् युवृषिताक्षि-' इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । ब्रह्म-ज्ञानपरिपूर्णतया नैष्ठिकवन्निरतिशयदीप्तिर्युक्त इत्यर्थः । यद्वा ज्ञानभक्तिवैराग्यैरस्मदादीनपि रञ्जयतीति राजा । धातूनामनेकार्थत्वादिति । जनकः पूर्वोक्त-प्रकारेण श्रुतिषु प्रसिद्धः । 'जनको ह वैदेहः' 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इत्यादिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः । ते पिता । येषां राज्ञां कुलेष्विति बहुत्वं पूज्यायाम् । उद्धूतावयवविवक्षया कुलं ह्युत्पादकप्रबन्धः । सर्वं जगत्सुवति कर्मानुष्ठाने प्रेरयतीति वा सविता सूर्यो गुरुः पिता । वयमहम् । 'अस्मदोद्ग्रयोश्च इति एकत्वे बहुवचनम् । 'अविशेषणस्य प्रतिषेधः' इति तु न विधेयविशेषणा-विषये । 'ततोऽनु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः' इत्यादिप्रयोगात् । यद्वा 'वसिष्ठाङ्गिरसौ ऋषी प्राचेतसस्तथा' इति वक्ष्यमाणरीत्या वाल्मीकेः 'जृम्भकान्नसंप्रदायेन विश्वामित्रस्य वामदेवादेश्च' ग्रहणात् वयमिति बहुवचनम् । गुरुरित्यनुषक्तस्य वचनविपरिणामात् गुरवो हितोपदेष्टारः । गृणातीति गुरुः । 'क्रमोश्च' इत्यौणादिकसन्नेन निष्पन्नोऽयं शब्दः । 'गुरुत्वं त्वत्प्रकारः' इत्यात्

रामः—क्रियते यदेवा कथयति ।

रुशब्दस्तन्निवर्तकः' इति निरुक्त्या अज्ञाननिवर्तक इत्यर्थः । गुरवः पितर इत्येव वार्थः । 'स हि विद्यातस्तं जनयति' इति स्मृतेः । 'पुत्रका इति होवाच' इत्यादि पुराणाच्च । तेषां पार्थिवानाम् । 'सर्वा पूर्वभियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा' इत्युक्तमुख्यपृथिवीपातित्वधर्माणां बधूरसि स्नुषासि ॥ ९ ॥ तदिति । तस्मात् अन्यत्किं वक्ष्यमाणादितरत्किमाशास्महे । 'आङ्शासु इच्छायाम्' इति धातोर्लट् । अयं भावः—तव गुणातिशयो नाशास्यस्तस्य 'विंश्वभरा भगवती' इत्युक्तमातृसंबन्धादेव तत्सिद्धेः । नापि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिकम् । तस्य ब्रह्मवित्तमजनकसंबन्धादेव तल्लाभात् । न वा हितप्रोहित्वमैश्वर्यं भर्तृसंबन्धप्रयुक्तानकर्षाभावश्च प्रार्थ्यः । तेषां सद्गुरुसंबन्धशालिमहाराजमहकुलप्रसूतराजकूलस्नुषात्वादेव सिद्धत्वात् । अत एतेषां नाशास्यत्वं किंतु वीरप्रसवत्वस्येति । एष ऋषिश्रेयोविधानभूतवसिष्ठानुग्रहरूपबीजस्य बहुकरणात्परिकरः । तदुक्तम्—'बीजस्य बहुकरणं परिकरः' इति ॥ अनुगृहीता इति । एतन्मनुष्यानुग्रहरूपबीजाङ्गीकरणरूपं समाधानं नाम संध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तम्—'बीजाङ्गीकरणं समाधानम्' इति । लौकिकानामिति । लौकिकानामित्यतो व्यतिरेकानिर्देशाल्लोकान्यस्य वेदस्यैव क्षादित्युपस्थितेः ऋषीणामित्युक्तम् । ऋषीणां पुनः । तपस्विनामित्यर्थः । वाचमर्थोऽनुवर्तते वागधीनोऽर्थो भवति । तपस्विनामुक्तिर्हि तपःप्रभावेनानामन्नप्रप्यर्थमुपादयतीति भावः । यद्वा 'ऋष गतौ' इत्यस्य बुद्ध्यर्थत्वात्कालत्रयवर्तिवस्तुसाक्षात्कर्तृत्वं ऋषिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च भाविनमर्थं दृष्ट्वा ते वदन्ति । ततः स्वकाले प्राप्ते सोऽर्थस्तामनुसरतीति भावः । हि यस्मात् एवं तस्मादनुगृहीता वयमित्यन्वयः । एतत् ऋषिश्रेयोवितरणरूपबीजगुणवर्णनात् विलोभनं नाम संध्यङ्गमुक्तम् यदुक्तम्—'बीजगुणवर्णनं विलोभनम्' इति ॥ १० ॥ इदं चेत्यादि । गर्भस्य दौहदलक्षणम् । 'सू कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः' इतिवत् विशेष्यमात्रपरम् । अन्यथा दौहदशब्दस्यैव गर्भचिह्नवाचित्वात् । तच्च विशिष्टवस्तुविषयाभिलाषादिरूपम् । तस्योदय आवर्भावः । मानयितव्यः संभावयितव्यः । तथा संपादनेन सफलीकायं इति भावः ॥ क्रियत इति । एषा कथयति यदि क्रियत

कठोरगर्भेति नानीतासि । वत्सोऽपि रामभद्रस्त्वद्विनोदार्थमेव स्थापितः ।
तत्पुत्रपूर्णोत्सङ्गामायुष्मतीं द्रक्ष्याम इति ।

रामः—(सहर्षलज्जास्मितम् ।) तथास्तु । भगवता वसिष्ठेन न
किञ्चिदादिष्टोऽस्मि ।

अष्टवक्रः—श्रूयताम् ।

जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल एवासि नवं च राज्यम् ।
युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यास्तस्माद्यशो यत्परमं धनं वः ॥११॥

इत्यन्वयः ॥ ननान्दुरिति । ननान्दुः । शान्ताया इत्यर्थः । देव्या इत्यस्य
पूर्वोत्तराभ्यां संबन्धः । तथा च देवीसंवन्धिननान्दुपतिना देव्याः संदिष्टम् ।
देवीं प्रति संदिष्टमित्यर्थः । पुत्रपूर्ण उत्सङ्गोऽङ्को यस्या इति बहुव्रीहिः । यद्वात्र
पूर्णपदेन यमावित्यपि सूच्यते । अन्यथा पुत्रवदुत्सङ्गाभिति वक्तुं शक्यत्वात् ।
द्रक्ष्याम इति । एतत् बीजानुगुणप्रयोजनविभावनारूपा युक्तिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं
भवति । तदुक्तम्—‘बीजानुगुणप्रयोजनविभावना युक्तिः’ इति ॥ जामा-
त्रिति । ऋष्यशृङ्गेति वक्तव्यं जामात्रित्युक्तं पूज्यतास्फोरणाय । एवं च
तुदिज्ञितं ज्ञात्वैवास्माभिरात्रासितव्यम् । किं पुनस्तत्कृतवहुर्निबन्धे सतीत्यत
आह—निरुद्धा इति । अनेन सर्वप्रकारेणापि नगरं प्रत्यागमने त्वरातिशयो
वसिष्ठस्येति व्यज्यते । ननु कुत ईदृशस्त्वेरातिशय इत्यत आह—त्वं बाल
एवासीति । ननु राज्यतन्त्रविचारोपमर्दाभिज्ञ इत्यर्थः । किं च दशरथजामातर-
मृष्यशृङ्गं जामातेति निर्दिशन्वसिष्ठः स्वस्य दशरथस्थानीयतामभिप्रेति । तच्च
रामबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च । एवं चात्रत्यबालशब्दः पुत्रत्वाभिप्रायमूलकः । ततश्च
ननु यूथत्राचार्यकं प्रस्तुतं स्यात् । इति तदागमने त्वरातिशय इति । न
केवलमहमाचार्यः किं तु लब्धुद्ध्या दशरथस्थानीयश्च । तथा च त्वदीयराज्य-
तन्त्रविषयकास्थानानर्थशङ्का मामसंनिकृष्टं बाधत इत्याह—त्वं बाल एवासि ।
न त्वन्यादृशरघुकुलराजवत् शिष्य इत्यर्थः । तथा च तव शिष्यमात्रत्वं पौरो-
हित्यादिकं वामदेवादयो निर्वक्ष्यन्तीति तदर्थं नास्माकं त्वरा । किंतु तत्पुत्र-
त्वात् त्वां युवराजीकृत्य महाराजस्थानीयेन मया राज्यतन्त्रो विचारयितव्यः ।
अन्यथा न मामतिशङ्का मुञ्चतीति भावः । नन्वस्त्वेवम् तथापि युद्धादिपु-
लब्धवर्णस्य यौवराज्यस्य पालने सहायापेक्षा नास्तीत्यत्राह—राज्यमिति ।

स्नेहं दद्यां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ १२ ॥

सीताः—अदो जेव राहवकुलधुरंधरो अज्जउत्तो । (क)

रामः—कः कोऽत्र भोः । विश्राम्यतां मष्टावकः ।

(क) अत एव राघवकुलधुरंधर आर्यपुत्रः ।

स्वस्मादात्मन आत्मीयाद्वा । परमं सर्वोत्कृष्टं प्रसिद्धधनस्य क्षयित्वमिति तद्वशावृत्तिः परमशब्देन विवक्षिता । धनं लब्धांशपरिपालनालब्धांशार्जनाभ्यां धनतुल्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ यथेति । मैत्रावरुणिः मित्रावरुणयोरपत्यमित्यर्थे बाह्वादिवादिप्रत्ययः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । इयं च कथा पौराणिकी वेदितव्या । समादिशत्याज्ञापयति । तथा करोमीति शेषः । स्नेहमिति । स्नेहो हि सुखरूपः सुखान्तरहेतुश्च । किंच 'शरीरं वसु विज्ञानं मित्रार्थं संपरित्यजेत' इत्युक्तीत्या सर्वापेक्षया प्रशस्तश्च । अपि च 'अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति' इत्युक्तीत्या दुर्निवर्त्यश्च । तथा च तत्परित्यागोऽपि मम न दुःखायेति भावः । स्नेहस्य व्यवस्थितविषयत्व एव गुणत्वमन्यथा तु दोषत्वमस्तीति निर्वर्ण्यः । दया तु सर्वविषयापि गुणत्वं न मुञ्चति । यथा 'सर्वभूतेषु सर्वत्र संतुष्टया येन केनचित् । सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्टयत्याशु जनार्दनः ॥' इत्युक्त्या धर्मरूपतया च । किंच परदुःखाधीनसत्ततया तन्निवृत्तिं विना दुर्निवर्त्या । तामपि मुञ्चतो मम न व्यथेति भावः । एतेषां व्यतिरेकेऽप्यात्मनो न व्यतिरेक इत्यस्यापकर्षः । सीता तु 'प्राणेभ्योऽपि गरीयसी' इत्युक्तीत्या जीवितं प्रत्यपि प्रधानभूता । किंच 'अद्यावासितं रामस्य जीवितप्रयोजनम्' इति वक्ष्यमाणरीत्या मद्दयतिरेकप्रयोजनव्यतिरेकवती । पूर्वोक्तस्नेहदयासौख्यैः संतुष्टोऽहं तामवलम्ब्य । तथा भूतामपि मुञ्चतो मम न व्यथेति भावः । सीतामित्यनुक्त्वा जानकीमित्युक्ति-
ल्लोकाराधनापेक्षया ब्रह्मावित्तमजनकानुरोधोऽप्यकिंचित्कर इति सूचयति । ल्लोके हि अभिमतवस्तुपरित्यागात्पूर्वकाले तस्य संनिधानात् न दुःखभूयस्त्वम् । परि-
त्यागात्परमपि तस्यातीतत्वात् न दुःखभूयस्त्वम् । तत्परित्यागकाले तु भवति दुःखभूयस्त्वं तावद्वर्तमानत्वात् । मम तु वर्तमानकालेऽपि न दुःखमिति वर्त-
मानार्थकमुञ्चत इति पदशो लभ्यते । व्यथेति सामान्यशब्देन मनोव्याधिरपि
नेत्यर्थः ॥ १२ ॥ राघवधुरंधरैः । रघुवंशश्रेष्ठ इत्यर्थः । राघवपदोपादानं

दिष्टमार्गस्य चरितमस्यां वीथ्यामभिलिखितम् । तत्पश्यत्वार्यः ।

रामः—जानासि वत्स दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम् । तत्किं-
यन्तमवधिं यावत् ।

लक्ष्मणः—यानदार्याया हुताशने विशुद्धिः ।

रामः—शान्तं पापम् । (ससान्त्ववचनम् ।)

उत्पत्तिपरिपूर्तायाः किमस्याः पावनान्तरैः ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यत्रः शुद्धिमर्हतः ॥ १३ ॥

स्तादृक् । 'विश्राम्यताम्' इति पाठे तु परिजनैरिति शेषः । विश्रमवान्क्रियता-
मित्यर्थः । पिज्जन्तात्कर्मणि लोट् ॥ अर्जुनेन तन्नाम्ना । वीथ्यां चित्रमयश्रेण्याम् ।
दुर्मनायमानां दुःखितमनस्काम् । जनकस्य स्वदेशान्प्रति गमनादिति भावः ।
'कर्तुः कथञ्च सलोपश्च' । हित्वादात्मनेपदम् । शानच् । विनोदयितुं दुःखविस्मर-
ण्युक्तं संतोषं ग्राहयितुम् । 'नुद प्रेरणे' उपसर्गबलेन उक्तार्थलाभः ।
तत्कियानवधिः । तादेत्यव्ययम् तस्येत्यर्थः । अवधिरन्तः कियान् । किंप्र-
माणक इत्यर्थः । अनेकसंख्याकेषु मद्रथापारेषु कर्तृशसंख्यायुक्तोऽस्मद्व्यापारः ।
अस्य चित्रस्यावधिरित्यर्थः ॥ यावदिति । हुताशनेन शुद्धिरिति विग्रहः ।
यदिच्छब्दोऽवधारणार्थकः । हुताशनशुद्धिर्यावत् । हुताशनशुद्धिरेवावधिरित्यर्थः ।
अवधिरिति पूर्वस्मादनुषङ्गः ॥ शान्तं पापमिति । योऽयमलीकोपन्यासस्तस्य-
पीडाहेतुभूतपापशान्तिकरो भवदिवति तात्पर्यम् । लोकोक्तिरियमिष्टजनं प्रत्यानिष्ट-
वचनक्षमजनाशीर्वचनरूपा । ससान्त्ववचनम् । अत्यर्थमधुरवाक्यसहितमित्यर्थः ॥
उत्पत्तीत्यादि । उत्पत्त्या परिपूर्तायाः परिशुद्धायाः । कृत्रिमस्वनिरासार्थमि-
दम् । स्वभावतो दोषप्रतिभटायाम् इत्यर्थः । अस्याः सीतायाः । पावयन्तीति
पावनानि । नन्यादिस्त्राल्लघुप्रत्ययः । अन्यानि पावनानि पावनान्तराणि ।
तैरित्यर्थः । किम् । न किमपीत्यर्थः । शुद्धिर्हि दोषनिर्हरणम् । अविद्यमानदो-
षायाः कथं शुद्धिरिति भावः । किंच अन्तरशब्देन दोषरहितमात्रस्य पावक-
वस्त्वेपक्षा नास्ति । पावकस्य तु तन्नैरपेक्ष्यं कैमुतिकम् । इयं च केवलं दोषरहिता
न । किंतु पावका चेति सूत्र्यते । 'अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति

१ अर्जुनेन चित्रकारेण (टी.) २ वीथिकायाम् । ३ कियानवधिः (टी.)

दाय दयजनसम्भवे प्रसीद । एष त जाविताविधिः प्रवीदः ।

कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीयः

स्तन्नो यदुक्तमशियं न हि तत्क्षमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ १४ ॥

जाह्नवी' इति न्यायात् । उक्तमर्थमुत्तरार्धेन दर्शयति-तीर्थोदकमिति । भाङ्गादि-
पावनजलम् । तीर्थशब्दो विशेषणमात्रपरः । यथाश्रुते तीर्थशब्दस्यैव परिशुद्धोद-
कवाचित्वात् । यद्वा तीर्थानां गुरुणामुदकं पादावनेजनाम्भः । 'अपिः पादावनेजनी-
द्विषन्तं नाशयन्तु मे' इति श्रुतेः । वहिश्च अन्यतः शुद्धिमन्यहेतुकशुद्धिं नार्हतः ।
यथा पावकत्वाविशेषातीर्थोदकवह्योरितरपेक्षा नास्ति तद्वदस्या अपि पावकत्वा-
विशेषेण तदपेक्षा नास्तीत्यतिस्फुटम् । किञ्च विनिगमनाविरहात् । वह्यर्वा स्मितासूत्र-
न्धतः शुद्धिः किं न स्यादित्याशयः । अग्निप्रवेशानुमतिर्मूढप्रत्ययनार्था वा । अग्नि-
प्राशस्त्यार्था वा ॥ १३ ॥ जीवितावधिरिति । जीवितस्युपविधिर्न स्यादिति बहुव्री-
हिः । यदीयावधिः जीवितावधिः । स इत्यर्थः । प्रसीद । क्लृष्ट इति । यद्य-
स्मात्कारणात्किञ्चो जनो दुःखितो जनो जनैरनुरञ्जनीयः । क्लेशं विस्मर्य लालनीय
इत्यर्थः । ननु पूर्वानुभूतदुःखस्मारणेन क्लेशयितव्य इत्यर्थः । तत्तस्मात् । अशुभमु-
मङ्गलम् । 'अशिवम्' इति पाठान्तरम् । ते त्वद्विषये । शेषे षष्ठी । न आवयोः ।
'अस्मदोद्वयोश्च' इति द्वित्वे बहुवचनम् । यदुक्तम्-'अस्मत्कर्तृकं यद्वचनम्' इत्यर्थः
'नपुंसके भावे क्तः' । 'यावदार्याश्वा हुनाशगशुद्धिः' इत्युक्तलक्ष्मणवचनमित्यर्थः ।
अत्र लक्ष्मणवचनस्य रामस्य स्वोक्तिरैक्याभिसंधिना । 'रामस्य दक्षिणो बाहुर्मिह्यं
प्राणो वहिधरः' इत्युक्तेः । तत् । वचनमित्यनुषज्यते । नः त्वदेकजीवितयोस्तव
निर्दोषतां च जानतोऽप्यर्थः । न क्षमं नोचितम् । अयं भावः-बन्धुत्वमित्रत्वानाद-
रेण जनस्वरूपसामान्यधर्म एवानुरञ्जनीयानुरञ्जकभावे पर्याप्तो हेतुः । तत्र 'प्रयो
मित्रं बन्धुता वा समग्रा सर्वे कामाः संपदो जीवितं वा । स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च
पुंसाम्' इत्युक्तीत्या सर्वप्रकारप्रियतमायास्तव विषये तथाविधानामस्माकं पूर्वानु-
भूतदुःखस्मारणमहापराधो नोचित एव तत्राप्यलीकनिर्वन्धतस्मारणं तु सुत-
राम् । किञ्च निर्दोषतां च जानतोऽरावयोस्तत्कथनं तु दूरैस्सारितमिति । सुरभिणः
कुसुमस्य सुगन्धप्रधानस्य पुष्पस्य मूर्ध्नि स्थितिर्नैसर्गिकी निसर्ग एव । विनयादि-
त्वात्स्वार्थे ठक्प्रत्ययः । सिद्धा प्रसिद्धा । चेतनाचेतनसाधारण्येन प्रसिद्धा । चेत-

सीता—होदु अज्जउत्त होदु । एहि । पक्खसु दाव दे
चरिदम् । (क) (इत्युत्थाय परिक्रामति ।)

लक्ष्मणः—इदं तदालेख्यम् ।

सीता—(निर्वर्ण्य) के^२ एदे उवरिणिरन्तरिद्धिदा उवत्थुवन्दि
विअ अज्जउत्तम् । (ख)

लक्ष्मणः—एतानि तानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि यानि
भगवतः कुंशाश्चात्कौशिकं मृषिमुपसंक्रान्तानि तेन च ताटकावधे प्रसा-
दीकृतान्वार्यस्य ।

रामः—वन्दस्व देवि दिव्यास्त्राणि ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा परःसहस्राः शरदः तपांसि ।

एतान्यपश्यन्गुरवः पुराणाः स्वाध्येव तेजांसि तपोमयानि ॥१५॥

(क) भवत्वार्यपुत्र भवतु । एहि । प्रेक्षामहे तावत्ते चरितम् ।

(ख) क एते उपरिनिरन्तरस्थिता उपस्तुवन्तीवार्यपुत्रम् ।

त्यर्थः । अयं भावः—त्रिविधानि तावत्कुसुमान्यवगन्तव्यानि । कान्तिप्रधाना-
नानि सौरभ्यप्रधानानि, उक्तोभयप्रधानानि चेति । तत्र कान्तिप्रधानानि
शोभमलीकुसुमादीनि सौरभ्यप्रधानानि दमनकादीनि उभयप्रधानानि माल-
तीप्रभृतीनि । तत्र सौरभ्यमात्रप्रधानस्यापि न चरणावताडनार्हत्वम् । तस्य
प्राणैकनिरन्तरानुभाव्यत्वात् । एवं नाद्यस्यापि । तस्य दर्शनैकानुभाव्यत्वात् ।
उभयप्रधानस्य तु सुतरां न चरणावताडनार्हत्वमिति । सुरभिणः कुसुमस्येति
पदद्वयोपादानादित्थं व्याख्यातम् । अत्र 'न मुसलैः' इति केचित्पठन्ति ।
॥ १४ ॥ प्रेक्षामहे पश्याम इत्यर्थः । आलेख्यं चित्रम् । उपरिनिरन्तरस्थिता
अविरलं स्थिता, अनुपविष्टा इत्याशयः । तेषां दिव्यास्त्रत्वादुपरिस्थितिर्धुक्के-
त्युपल्लेखनम् । उपस्तुवन्ति स्तोत्रं कुर्वन्ति ॥ सरहस्यानि । प्रयोगप्रति-
संहारौपयिकमन्त्रादयो रहस्यानि । तत्सहितानीत्यर्थः । जृम्भकास्त्राणि भृशा-
श्चात्तत्रान्नो मुनेः कौशिकं विश्वामित्रमुपसंक्रान्तानि प्राप्तानि । उपसंक्रान्ता-
नीतिकर्तृप्रत्ययेन स्वयमेव तानि कौशिकं प्राप्नानीति लभ्यते । तथा च—
'भृशाश्चः पुरःसहस्रपरिवत्सरान्तेवासिने कौशिकाय' इति वक्ष्यमाणं परःसह-
स्वपरिवत्सरान्तेवासित्वं जृम्भकास्त्ररूपफलगुणत्वमपेक्ष्यासत्कल्पमिति हृदयम् ।

सीता—णमो एदाणम् । (क)

रामः—सर्वथैतानि^१ त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति ।

सीता—अणुगहीदहि । (ख)

लक्ष्मणः—एष मिथिलावृत्तान्तः ।

सीता—अह्महे दलन्तणवणीलुप्पलसामलसिण्हमसिण्हसोद्दमाण-
मंसलेण देहसोहग्गेण विह्वअत्थिमिदताददीसन्तसोम्मसुन्दरसिरी^२ अ-

(क) नम एतेभ्यः ।

(ख) अनुगृहीतास्मि ।

ब्रह्मादयश्चतुर्मुखप्रभृतयः । गुरवस्तपः उपदेशारः । तमोनिवर्तका इत्यर्थः ।
'शरदस्तपांसि' इति वा पाठः । तपांस्यन्तःकरणनैर्मल्यापादनद्वारा भगव-
त्साक्षात्कारहेतुभूतकायशोषणव्रतानि । परःसहस्रम् । सहस्रात्परा इत्यर्थः ।
'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहुलग्रहणात्समासः । सुप्सुपेति वा ।
परस्परादित्वात्सहस्रशब्दस्य सुडागमः । सहस्रसंख्याधिकसंख्याका इत्यर्थः ।
'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्ययसंख्ययोः' इत्यनुशासनादेकत्वम् । शरदः
संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तथा च सहस्रसंख्याधिकसंख्येत्परेषु निरुद्धं
तत्त्वस्यर्थः । ब्रह्म परमात्मा प्रधानं च । तत्कार्यत्वाज्जगत् ब्रह्मशब्देनोच्यते ।
तदुक्तम्—'तादर्थ्यादुपचारोऽस्ति क्वचित्स्वत्वामिभावतः । अज्ञाज्ञीभावतात्क-
र्म्याद्वैपरीत्यादपीष्यते ॥' इति । तस्य हिताय तदपेक्षितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहार-
साधनाय तपःफलभूतजृम्भकोपदेशेन राजभिर्विरोधिनिरसनेन जगतः पुरुषार्थ-
साधननिर्वर्तनसिद्धेरेति भावः । अथवा ब्रह्म वेदस्तस्य हिताय धारणाय ।
धारणार्थकधाञ्धातोर्नपुंसके भावे क्तः । 'दधातेर्हिः' इति हिभावश्च । अनुस्मृतायेति
भावः । तपोमयानि तपःस्वरूपाणि । स्वार्थिको मयट् । स्वानि स्वक्रीयानि
तेजांसि एतान्यदर्शकजृम्भकास्त्राप्यपश्यन् । कार्यकारणनिबन्धनमिदं समानाधि-
करण्यम् । 'हशिर् प्रेक्षणे' इति धातोः लुङ् । तथा च । बहुतरतपःकार्यभूताना-
मेतेषां केवलगुरुप्रसादसाध्यत्वम् । नतु शुश्रूषादिसाध्यत्वमिति भावः ॥ १५ ॥
त्वत्प्रसूतिं त्वत्प्रसवम् । त्वत्पुत्रावित्यर्थः । 'द्विभागर्भग्रन्थिस्तदनुदिवसैः' इति
ब्रह्ममाणरीत्या यमलत्ववर्त्तपूजात्वमपि निर्णीतमिति मन्त्रात् । अथवा स्त्रीपञ्चाङ्गे

लक्ष्मणः—आर्ये पश्य पश्य ।

संबन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

रामः—द्रष्टव्यमेतत् ।

जनकानां रघूणां च संबन्धः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता प्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ १७ ॥

(क) अहो दलनवनीलोत्पलश्यामलस्निग्धमरुणशोभमानमांसलेन देहसौभाग्येन विस्मयस्तिमिततातदृश्यमानसौम्यसुन्दरश्रीरनादरखण्डितशंकरशरासनः शिखण्डमुखमुखमण्डल आर्यपुत्र आर्त्तिष्वितः ।

कम् । मांसलं स्फीतं तेन । तथाविधेनत्यर्थः । विशेषणसमासः । देहसौभाग्येन देहसौन्दर्येण । विस्मितं आश्चर्ययुक्तः । अतएव स्तिमितो निश्चलो यस्तातस्तेनदृश्यमानः सौम्या आल्हादकरी सुन्दरार्च्यस्य स तथोक्तः । प्राकृते आत्मनेपदाभावाद्दीसन्तेत्युक्तिः । द्रुष्टितं भगं शरासनं येन स तथोक्तः ॥ संबन्धिन इति ।

रघूणां जनकापत्यभूतानाम् । लाक्षणिकोऽयं शब्दः । पुरोहितो गौतमो गौतमपुत्रः न 'कृष्यन्धं कर्तृष्णकृष्यश्च' इत्यणप्रत्ययः । शतानन्दस्तन्नामा ।

तथा च—एष तव तातो वसिष्ठादीनां संबन्धिनोऽर्चति पूजयति । जनकानां पुरोहितो गौतमः शतानन्दश्चार्चतीत्यनुपपन्नः । यथाक्रमं तव तातो जनकः संबन्धिनो

दशरथप्रभृतीन् चर्चयति । जनकानां पुरोहितो गौतमः शतानन्दश्च वसिष्ठादीन् चर्चयति चेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ सुश्रुष्टमिति । हेमारनिन्दपरिमलन्यायादिति

भावः । जनकानामिति । जनकानां जनकवंशोद्भवानां रघूणां रघुवंशोद्भवानां च । लाक्षणिकोऽयं शब्दः । संबन्धो अपत्यसंबन्धः । कस्य न प्रियः । सर्वस्यापि

प्रिय इत्यर्थः । यत्र संबन्धे कुशिकनन्दनो विश्वाभिन्नः स्वयं दाता स्वयं प्रतिप्रहीता च । दशरथं प्रति दाता जनकं प्रति प्रतिप्रहीता चेत्यर्थः । अयं

भावः—तव मम च परिणयरूपोऽयं संबन्धो जनकदशरथयोरावयार्जनानां च मध्ये कस्यचिदपि नाप्रियः । तथा हि—जनकानां रघूणामित्यनेन रघुवंशयाजन-

कैवन्द्याप्रति नाप्रियत्वमिति लभ्यते । अत्र निमीनार्त्तित्यनुपपत्त्वा जनकानामिति पदोपादानेन 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति जनकं प्रांसद्धं

साताः—एद कखु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्रत्वारं भ्रातरो विवाहदीक्षिता
विआहदिबिखदा तुझे । अहो जानामि तस्मिन्नेव पदेशे तस्मिन्नेव
जेव्व काले वत्तामि । (क)

रामः—

समयः स वर्तत इधैष यत्र मां
समनन्दयत्सुमुखि गौतमार्षितः ।

अयमांगृहीतकमनीयकङ्कण-

स्तव मूर्तिभानिव महोत्सवः करः ॥ १८ ॥

(क) एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्रत्वारं भ्रातरो विवाहदीक्षिता
यूयम् । अहो जानामि तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्ते ।

‘श्रुतस्य यायादयमन्तर्भक्तस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः’ इत्यादि कालिदास-
निरुक्त्वा ‘लङ्घित्वहोर्नलोपश्च’ इत्यनुशासनेन च लब्धया लङ्घने जानाति सार्धप्रति-
व्युत्पत्त्या ‘मनुरिक्ष्वाकवंऽब्रवीत्’ इत्यैक्ष्वाकवं रघुकुलासाधारणज्ञानयोगशीलत्वं
सूच्यते । तथा चान्यादृशजनकविषये जातोऽपत्यसंबन्धः संचन्धिनामित्यभिमतो
भवति । तत्र क्षीरशर्करावदन्योन्यसंपर्कमणीयज्ञानकर्मशीलजनकविषयत्वे तु
तस्य हेमारविन्दपरिमलन्यायेनातिश्लाघ्यत्वमिति तान्प्रत्यप्रियत्वव्यावृत्तिः । अत-
एव चावां प्रत्यपि नाप्रियत्वं । यत्र दातेत्यादिनापि जनकदशरथौ प्रत्यप्रियश्च
व्यावर्त्यते । तत्र दशरथं प्रत्ययाचितोपनतत्वाज्जनकं प्रति दुष्करधनुर्मङ्गप्रतिज्ञा-
निवर्तनरूपमहोपकारकरणाच्च गुर्वनुज्ञाप्राप्तत्वात्महर्षिकारितत्वाच्च नावां प्रत्यप्रि-
यत्वम् । स्वयमित्यनेनाप्रहादिमूलकत्रिशङ्कयाजनहरिश्चन्द्रोपप्लव्यावृत्तिः । अतएव
जानान्प्रत्यप्रियत्वं निरस्तम् । शिष्टानुमतस्य धर्मत्वे शिष्टकारिते तस्य कैमुत्ति-
कसिद्धत्वात् । तथा चापस्तम्बस्मृतिः—‘यत्वार्याः क्रियमाणं तं प्रशंसन्ति स
धर्मः’ इति । ब्रह्मर्षिर्विश्वामित्र इत्याद्यनुक्त्वा कुशिकनन्दन इति पक्षेपादानं
विश्वामित्रः स्वब्रह्मर्षित्वमविगणय्य भूतपूर्वगत्या क्षत्रियत्वं स्वीकृत्य बन्धुभा-
वेनास्मत्प्रबन्धिभावेनास्ति असतिसंबन्धे ब्रह्मर्षिकृत्यानीति व्यज्जयति ॥ १७ ॥
एदे कखु इति । गोदानमङ्गलं क्षौरकर्म तस्य मङ्गलार्थत्वात्मङ्गलत्वम् । विवाहेन
दीक्षिता विवाहदीक्षिता इति । विवाहहेतुकव्रतवन्त इत्यर्थः । ‘दीक्षमौण्ड्यो-
पनयनव्रतादेशेषु’ इति दीक्षिधातोः कर्तरि क्तः । तस्मिन्नेव प्रदेशे इति प्रत्यभिज्ञा-
दार्क्यमिति ॥ समय इति । यत्र समये गौतमार्षितः पुरोधसां शतानन्देन

सीता—वच्छ इअं वि अवरा का । (क)

लक्ष्मणः—(सलज्जस्मितम् । अपवार्यम् ।) अये ऊर्मिलां पृच्छ-
त्यार्या । भवतु । अन्यतः संचारयामि । (प्रकाशम्) आर्ये दृश्यतां
द्रष्टव्यमेतत् । अयं च भगवान्भार्गवः ।

सीता—(ससंभ्रमम्) कम्पितास्मि । (ख)

रामः—ऋषे नमस्ते ।

लक्ष्मणः—आर्ये पश्य पश्य । अयमसावारीण—(इत्यर्थोक्ते)

रामः—(साक्षेपम् ।) अयि वत्स बहुतरं द्रष्टव्यम् । अन्यतो दर्शय ।

सीता—(सलज्जबहुमानं निर्वर्ण्यम् ।) सुहृ सोहसि अज्जउत्त एदिणा
विणअमाहम्मेण ।

(क) वत्स इयमप्यपरा का ।

(ख) कम्पितास्मि ।

(ख) सुष्ठु शोभसे आर्यपुत्र एतेन विनयमाहात्म्येन ।

स्त्वमिदम् । अत्र सुमुखि 'आगृहीतकमनीयकङ्कणः' इत्युक्त्या सिद्धसाध्यसम-
भिव्याहारन्यायेनागृहीतकमनीयकङ्कणत्वं प्राप्तं सीताया वदनकमलसौंदर्यातिशयो
हेतुरित्यवगम्यते । अन्यथा 'पाणिं गृह्णाव पाणिना' इत्युक्तपाणिपीडनस्य
प्रकोष्ठवर्तिमणिवलयग्रहणासंगतेः । तथा च—सीतामुखचन्द्रदर्शनानन्दपार-
वश्येन सम्यक्ग्रहणाभावात्संवृत्तस्तथात्व एव स पाणिर्मूर्तिमान्महोत्सव
इव स्थितः । सम्यक्स्पर्शे तु निःसीमानन्दकर इति व्यज्यते । आगृहीताः
सम्यग्गृहीताः शृङ्गारमूलकसात्विकभावविशेषरूपत्वेन स्पृहणीयाः कङ्कणाः स्वेद-
जलबिन्दवो यस्मिन्स तथोक्त इत्यप्याहुः । आगृहीतचैवाहिकप्रतिसर इत्यपि
कोचिर्त् ॥ १८ ॥ इयमार्था माण्डवीति भरतभार्यात्वात्, इयमपि वधूरिति
अनुग्रहभार्यात्वात् स्नुषात्वेन ग्रहणम् ॥ अयमिति । भार्गवः परशुरामः ॥
* कम्पितास्मि । येनेति शेषः ॥ अयमार्येणेत्यादि । अत्र वैष्णवं धनुरारो-
पयित्वा समाकृष्टतेजस्क इति वक्तुमुद्युक्तवान् लक्ष्मणः । तावदात्मप्रशंसाम-
सहमानो रामः प्रतिषिद्धवानित्याशयः ॥ साक्षेपं सप्रतिषेधम् । 'क्षिपु निरसने'
इत्यस्मात् भावे घञ्प्रत्ययः । अन्यतो दर्शय । अन्यत्र लिखितं दर्शयेति
भावः ॥ विनयमाहात्म्येन विनयस्य स्वोत्कर्षणानां विष्कण्णरूपस्य स्वस्मिन्नि-

लक्ष्मणः— एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः— (सास्त्रम्) स्मरामि हन्त स्मरामि ।

जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥ १९ ॥

इयमपि तदा जानकी

प्रतेनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलै-

र्दशनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।

कर्षानुसंधानरूपस्य वा माहात्म्यं भूयस्ता तेनेत्यर्थः । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।
तथालिखिता इत्यर्थः ॥ जीवतिस्त्विति । तातपादेषु । पितरीत्यर्थः । पूजायां
पादशब्दो बहुवचने । 'उत्तमानां स्वरूपं तु पादशब्देन भण्यते' इति । जीवत्सु
सप्राणेषु । 'यस्य च भावेन' इति सप्तमी । दारसंग्रहे नूतने सति मातृभि-
श्चिन्त्यमानानां नस्ते दिवसा गता इत्यन्वयः । गता दिवसास्ते शीति
स्मरणाकारप्रदर्शनं वा । अबन्धोरपि रक्षकस्य जीवनमानन्दाय । सर्वविध-
संरक्षणशीलस्य पितुर्जीवनं तु निरवधिकाद्वादनकम् । किंच दाराणां
सततपरिचयेऽपि प्रियैकवेषत्वं नूतनसंग्रहे तु अमन्दानन्दहेतुत्वम् । स्वरूपसत्येव
माता निरतिशयसौख्यकारिणी । तत्रापि सा लोकप्रसिद्धसर्वविधसंरक्षणानि
कृत्वा ततोऽप्यधिकानि चिन्तयति चेत् निःसीमानन्दलाभः । एवमपरिच्छिन्ना-
नन्दकन्दलहेतुत्वादिवसानां तच्छब्देन निर्देशः । तातपादजीवनादीनां मध्य एकै-
कमेवानन्दहेतुः । समुदितानि तु सुतरामिति भावः ॥ १९ ॥ 'नूतने दारसंग्रहे'
इत्युक्तं विशनष्टि-इयमपि तदेत्यादिना । प्रतन्विति । शिशुः शैशवी-
न्तवती । शिशुप्रायेत्यर्थः । 'पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा च मे पिता' इत्युक्तेः ।
पतनेन प्रस्थितदशनपतनेन । प्रान्तोन्मीलदित्युक्तेः । विरलैः सान्तरालैः । प्रान्ते-
त्याद्यत्र उन्मीलच्छब्दः प्ररोहदन्तपरः । दशनकुसुमैरिति रूपकसाहचर्यात् ।
तथा च उन्मीलदेव उद्यन्नूननदशनाङ्कुर एव मनोहरकुड्मलमुन्मीलन्मनोहरकु-
ड्मलं । प्रान्ते उन्मीलन्मनोहरकुड्मलं येषामिति, बहुव्रीहिः । यदा कुड्मलशब्दो

वनस्पतिः—कालिन्दातट वटः श्यामो नाम ।

रामः—(सस्पृहमवलोकयति ।)

सीता—सुमेदि वा एदं पदेसं अज्जउत्तो । (क)

रामः—अयि कथं विस्मर्यते ।

अलसललितमुग्धान्यध्वसंजातखेदा-

दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।

परिमृदितमृणालीदुर्वलान्यङ्गकानि

त्वसुरासि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥ २४ ॥

लक्ष्मणः—एष विन्ध्याटवीमुखे विराघसंरोधैः ।

(क) स्मरति वैतं प्रवेशमार्यपुत्रः ।

विग्रहः । एतेन बीजानुगुणप्रोत्साहनरूपं भेदो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तम्—
'बीजानुगुणप्रोत्साहनं भेदः' इति ॥ वनस्पतिरपुष्पत्वे सति फलवान् । वट
श्यामो नाम तथा प्रसिद्धिमान् ॥ अलसोत्यादि । अध्वनि मार्गे संपातः सम्य
गगमनम् । समलक्ष्मणप्रेक्षया त्वरितगमनमिति भावः । 'अग्रतस्ते गमिष्यामि
मृद्वन्ती कुशकण्टकान्' इत्युक्तत्वात् । तेन यः खेद आयासस्तस्माद्धेतोरलस
ललितमुग्धान्यलसानि प्रसरणाकुक्ष्मासमर्थानि ललितानि मृदूनि मुग्धानि
सुन्दराणि । स्वभावतः सौन्दर्यसौकुमार्ययोः सत्वेऽप्यध्वसंपातखेदादलसललि
तमुग्धानीत्युक्त्वा मार्गगमनायासेन तयोर्द्विगुणीभाव इति भावः । 'तथा
दृशोः प्रिया' इत्युक्तेः । अशिथिलपरिरम्भैर्दृढतरालिङ्गनैः । बहुवचनमालिङ्गना
वृत्त्यभिप्रायकं कामतन्त्रप्रसिद्धालिङ्गनभेदादुक्त्याभिप्रायकं वा । दत्ता
संवाहनानि येष्य इति चतुर्थीबहुव्रीहिः । संवाहनं नामाङ्गानां गमनादिजनित
यासशमनौपयिकदृढतमस्पर्शविशेषः । परितः साकल्येन मृदिता निष्पीडित
या मृणाली तद्वदुर्वलानि स्वस्वधारणसामर्थ्यरहितान्यङ्गकानि । 'अनुकम्पाया
इति कन्प्रत्ययः । त्वं समोरसि कृत्वा यत्र यस्मिन्प्रदेशे निद्रामवाप्ता स क
विस्मर्यत इति योजना । अयं भावः—पूर्वमध्वसंपातखेदः, ततो ललितत्वसं
कुमार्थद्विगुणीभावः, ततस्तद्दर्शनवशादशिथिलाब्जिङ्गनबाहुल्यम् ततश्च तत्सं
हनता ततः स्वधारणसामर्थ्यविरहदौर्बल्यम् ततो रामवक्षःस्थल एव लग्न

दतालवुन्तादवृत्तनिवारिदादपं अत्तणो दक्खिणारण्यपपवेसारम्भम् (क)

रामः—

एतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु

वैखानसाश्रिततरूणि तपोवनानि ।

येष्वातिथेयपरमाः शमिनो भजन्ते

नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥ २५ ॥

लक्ष्मणः—अयमविरलानोकहनिवहनिरन्तरस्त्रिभूनीलपरिसरार-
ण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः सततमभिष्यन्दमानमेधमेदुरितनी-
लिमा जनस्थानमध्यगो गिरिः प्रसन्नगो नाम ।

रामः—

स्मरसि सुतनु तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन

प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।

(क) अलं तावदेतेन । प्रेक्ष तावदार्थपुत्रस्वहस्तवृत्तालवृन्तोत्तपत्रनिवा-
रितातपमात्मनो दक्षिणारण्यप्रवेशारम्भम् ।

अमेव तालवृन्तं तदेवातपत्रं यस्मिन्निति विग्रहः । आत्मनोऽत्याहितं जीवित-
निरपेक्षक्रियारूपम् । दक्षिणारण्ये पथिकत्वमिति विग्रहः ॥ एतानीति । येषु
तपोवनेषु । अतिथिषु विषये साधुरातिथेयोऽतिथिसत्कारः परमः येषां ते पुष्पा
इत्यर्थः । यमिन इति द्वितीयान्तम् । पक्कान्नाधिकारिणो यतीन् भजन्ते सेवन्ते ।
किं च नीवारमुष्टेः पचनं येस्ते गृहिणो गृहाणि भजन्ते । यद्वा यमिन इति गृहि-
विशेषणपदं प्रथमान्तम् । यमवन्त इदं धर्मादीनामप्युपलक्षणम् । आतिथेयपरमा
गृहिणो गृहस्था गृहाणि भजन्त इत्यन्वयः । यद्वा आतिथेयपरमा आतिथ्यापेक्षिणो
नीवारमुष्टेः पचनं वेभ्य इति तथोक्ता यमिनः पक्कान्नाधिकारिणः कर्तारो गृहिणो
गृहस्थस्य गृहाणि भजन्ते । तानि वैखानसैर्मुनिभिराश्रितास्तरवो येषु तथोक्तानि ।
एतानीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ अयमविरलेत्यादि । अरण्यपरिणद्धा गोदावरी मुखेषु
येषां तानि कन्दराणि यस्य स तथोक्तः । पर्वतानां स्वतोऽपि नीलत्वान्मेदुरितेत्यु-
क्तम् ॥ स्मरसीति ॥ हे सुतनुशोभना तनुर्यस्या इति विग्रहः । तनुरित्यङ्गताद्वा

स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥ २६ ॥

किं च ।

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तियोगा-

दविरलितकपोलं जल्पतोरकमेण ।

अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

संबुद्धौ ह्रस्वः । तस्मिन्पर्वते । प्रस्रवण इत्यर्थः । विहिताश्च ताः सपर्याश्च विहित-
सपर्याः विहितसपर्यासु विदितसपर्यासु प्रतिविहितसपर्यम् । वीप्सायामव्ययीभावः ।
तत्र आप्तमन्तात्सुखेन स्थितयोरित्यर्थः । 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वात्
षत्वाभावः । यद्वा प्रतिविहिताभिः । प्रत्युपकारीकृताभिरित्यर्थः । अस्मत्कृत-
वनानुगमनानुज्ञामहोपकारस्येति शेषः । आवयोरित्याकृष्यते । सरसनीरां
स्वभाविकमधुरसयुक्तजलवतीम् । अनेन समुद्रसंगमसमीपस्थजलं व्यावर्त्यते ।
तत्रास्याः क्षारप्रसिद्धिर्वा किमित्यर्थः । अत एव पूर्वोत्तरयोः किमिति लभ्यते ।
अत्र प्राथमिकत्वाद्वाह्यत्वाच्च प्रथमं तान्यहानीति दिनस्योक्तिः । आनन्तर्या-
द्रहस्यत्वाच्च आवयोर्वर्तनानीत्यस्यानन्तरोक्तिः । तदुभयोपकारित्वाद्गोदावयां
सम्योक्तिरिति ध्येयम् ॥ २६ ॥ किमपीति । आसक्तिः रत्यभिनिवेशो
विषयानुभूत्यानवस्थानलक्षणस्तस्या योगात् संबन्धाद्धेतोः अविरलितौ निर-
न्तरीकृतौ कपोलौ यस्मिन्कर्मणि तथोक्तम् । मन्दं मन्दमति सूक्ष्माक्षरं यथा
तथा । अक्रमेणान्योन्यस्वभावविरुद्धप्रक्रियया किमपि किमपि । इदं च शुभ-
क्रयनम् । जल्पतोः अशिथिले गाढे परिरम्भे व्यापृतमेकैकं दोः ययोरिति पूर्व-
स्मादनुषङ्गः । शेषे षष्ठोऽयम् । आविदितं यथा तथा गता यामा यस्यास्तथा
विधौ रात्रिरेव व्यरंसीत् विरमति स्म । नैवासक्तियोगविलम्बसंलापक्रीडादय
इत्यर्थः । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । 'यम रम-' इति सगिटौ । अत्र
अविदितगतेति वाविदितगतनाडीति वा अकृत्वा यामपदोपादानादयमाशयो-
ऽवगम्यते । × × × तथाहि किमपि किमपीत्यस्य सुरतकालीनवक्तव्यजातमे-
वार्थः । गुप्तकथनादेवं च किमपि किमपि जल्पतोरित्यत्र मन्दमन्दमविरलि-
तकपोलमित्युभयत्र जल्पनेऽन्वेति । अक्रमेणेत्यपि तथा । एवं च सुरतका-
लीनजल्पनस्य मान्धातिशयोक्तिकथनाद्वाक्त्वं सीताया गम्यत इत्युक्ता-
द्रतिविशेषात्फुल्लजृम्भिताख्यबन्धविशेषौ सूच्येते । तदुक्तं काशीनादेन—
'यत्फलचरिभवनयोः क्रिया आर्तदन्तो न कोभः' इति । तल्लक्षणं न अविरलित-

लक्ष्मणः—एषा पञ्चवत्यां शूर्पणखा ।

सीता—हा अज्जउत्त एत्तिअं दे^१ दंसणम् । (क)

रामः—अयि विप्रयोगत्रस्ते चित्रमेतत् ।

सीता—जहा तहा होदु । दुज्जणो असुहं उप्पोदई । (ख)

रामः—हन्त वर्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रतिभाति ।

लक्ष्मणः—

अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना

तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।

जनस्थाने शून्ये विकलकरैरार्यचरितैः

रपि प्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ २८ ॥

(क) हा आर्यपुत्र एतावत्ते दर्शनम् ।

(ख) यथा तथा भवतु । दुर्जनाऽसुखमुत्पादयति ।

मितत्वाद्दह्नां कीडाविशेषाणां तद्धेतुभूतासाक्त्योगस्य चाविरतत्वाद्वाग्निरेव
व्यरंसीदित्युक्तम् । इदमेवाभिसंधाय 'बिन्दुमात्रं विशिष्यते' इति कालिंदा-
सेनोक्तम् । वस्तुतस्तु संलापादिबाह्यसंभोग एव स्वारस्यमिति मुधियो विभा-
वयन्तु ॥ २७ ॥ एष इति । शूर्पणखाविवादः । रामेण लक्ष्मणेन प्रति तेन
रामं प्रति प्रेषणादिरिति भावः । 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति ङीष्ो निषेधः ।
'पूर्वपदात्' इति णत्वम् ॥ वियोगत्रस्तेति । वियोगात्रस्त इति विग्रहः ।
'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः ॥ असुखं दुःखम् ॥ अथेति । अथ वि-
कलकरैरार्यचरितैः । यथा प्रावापि रोदिति वज्रस्यापि हृदयं दलति तथा पापै-
रक्षोभिर्जनस्थाने शून्ये सति कनकहरिणच्छद्मविधिना वृत्तमिदं क्षालितमपि
व्यथयतीत्यन्वयः । अथ शूर्पणखाचित्रदर्शनानन्तरं । यथा येन प्रकारेण विक-
लानि स्वस्वव्यापारशून्यानि करणानि चक्षुःगादीनि येषु तथोक्तैरार्यचरितैर्मूर्छा-
प्रभृतिव्यापारैर्प्रावापि शिलापि रोदिति रोदनं करोति । 'रुदादिभ्यः' इतीदम् ।
वज्रस्यापि वज्रादन्वेनाभेद्यस्य हृदयं मध्यप्रदेशो दलति द्विधा भिन्नं भवति तथा
तेन प्रकारेण वृत्तमिति संबन्धः । जनस्थाने पापै रक्षोभिः शून्ये सति । खरदूषणा-
दिवधानन्तरमित्यर्थः । कनकहरिणच्छद्मविधिना स्वर्णमारीचमायिकमृगव्याज-
करणेन वृत्तं निष्पन्नमिदमिति सीताहरणादेश्चित्रस्याङ्गुल्या निर्देशः । क्षालित-

सीता--(सास्त्रमात्मगतम् ।) अयि देव रहुकुलाणन्द एवम
मम कालणादो कलिर्दोसि । (क)

लक्ष्मणः--(रामं निर्वर्ण्य साकूतम्) आर्य किमेतत् ।

अयं ते बाष्पौघस्तुटित इव मुक्तामणिसरो

विसर्पन्धाराशिलुटति धरणीं जर्जरकणः ।

निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया

परोपामुन्नेयो भवति च भराध्मातहृदयः ॥ २९ ॥

रामः--वत्स

तत्कालप्रियजनविप्रयोगजन्मा

तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाक्छया विस्रोढः ।

दुःखाग्निर्मनासे पुनर्विपच्यमानो

हृन्मर्मव्रण इव वेदनां करोति ॥ ३० ॥

सीता--हृद्धी हृद्धी । अहंवि अदिभूमिं गदेण रणरणण
अज्जलत्तसुण्णं विअ अत्ताणं पेक्खामि । (ख)

(क) अयि रहुकुलानन्द एवं मम कारणाक्लिष्टोसि ।

(ख) हा धिक् हा धिक् । अहमप्यतिभूमिं गतेन रणरणकेनार्थपुत्रश-
न्यमिवात्मानं पश्यामि ।

सीतातिथ्यवगम्यते ॥ २८ ॥ आर्येति । एतद्वक्ष्यमाणम् ॥ अयं तावदिनि ।

चुम्बितः छिन्न आवेगो दुःखातिशयः । अधरश्च नासापुटश्चेति विग्रहः । तयोर्द्वि-
न्द्वश्च । अतो न नासाशब्दे ह्रस्वः । उन्नेयोऽनुमेय आध्मातहृदयो गद्गदशब्दरयु-

क्तकण्ठः । 'ध्मा शब्दे' इति धातोः कर्मणि क्तः । नेदं चित्रकथनं किंतु

तदिदंतिवकवास्तवावस्थाकथनमेव । तत्कथयेत्यादिप्रतिवचनानुरूप्यात् ॥ २९ ॥

तत्कालेति । प्रतिकृतिषु प्रतिक्रियासु वाञ्छयादरेण विपच्यमानः । स्वयमेव

परिपाकमाश्रित्येत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यातिवेशिक-

यगात्मानेपदम् । इदं च मध्यमणिन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । तनांति ।

विस्तारार्थतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ भूमिमतिक्रान्तोऽतिभूमिः । 'अत्यादयः' इति

विस्तारार्थपदान्ते निर्देशः । अतिभूमित्वं गतेनेत्यर्थः । वैफल्यं प्राप्तेनेति

लक्ष्मणः— (स्वगतम् ।) भवत्वन्यतः क्षिपामि । (चित्रं वि-
लोक्य प्रकाशम् ।) अथैतन्मन्वन्तरपुराणगृध्रराजस्य तत्रभवतस्तात-
जटायुषश्चरित्रविक्रमोदाहरणम् ।

सीता—हा ताद णिवूढो दे अवच्चसिणेहो । (क)

रामः—हा तात काश्यप शकुन्तराज के नु खलु पुनस्तदृशस्य
महतस्तीर्थस्य साधोः संभवः ।

लक्ष्मणः—अयमसौ जनस्थानपश्चिमतश्चित्रकुञ्जवात्रीमन्दनु-
कवन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यर्भागः । तदिदमृष्यैमृकपर्वते मतङ्गस्या-
श्रमपदम् । इयं च श्रमणा नाम सिद्धा शैबरतापसी । तदेतत्पम्पाभि-
धानं पर्जन्यपरः ।

सीता—एत्थ किल अज्जउत्तेण विच्छिण्णामरिसधीरत्तणं पमु-
क्कण्ठं रुण्णं आसि । (ख)

रामः—देवि रमणीयमेतत्सरः ।

एतस्मिन्मन्दकलमल्लिकाक्षपक्ष-

व्याधूतस्फुरदुदुदण्डपुण्डरीकाः ।

बाष्पाग्मःपरिपतनोद्गमान्तराले

सदृष्टाः कुञ्जलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

(क) हा तात निर्व्यूढस्तेऽपत्यस्नेहः ।

(ख) यत्र किलार्यपुत्रेण विच्छिन्नामर्षधीरत्नं प्रमुक्तकण्ठं रुदितमासीत् ।

विस्मारयामि । अथैतदिति । अन्यो मनुर्मन्वन्तरम् । भयूरव्यंसकादित्वा-
त्समासः । मन्वन्तरात्पुराणस्येति विग्रहः । सुप्तुपेति समासः । तातजटायुषः
पितृस्वत्वात्तातपदव्यपदेशः । चरित्रं स्ववृत्तम् । विक्रमः शौर्यम् । उदाह-
रणम् । सदृशचित्रलेखनमिति भावः ॥ हा तातेति । काश्यपः काश्यपपुत्रः ।
तीर्थभूतस्य हितोपदेशः ॥ एतस्मिन्निति । मदेन कलं कुञ्जितं येषां ले-
ख्यान्ताः । तथाविधानां मल्लिकाक्षाणां हंसविशेषाणां पक्षैर्गुह्यैर्व्याधूताः
स्फुरन्त्याः । एतस्मिन्मन्दकलमल्लिकाक्षपक्ष- व्याधूतस्फुरदुदुदण्डपुण्डरीकाः ।

लक्ष्मणः—अयमार्यो हनूमान् ।

सीता—एसो सो चिरनिविण्णजीवलोअपच्चुद्धरणगुरुओव-
आरी महानुभावो मारुदी । (क)

(क) एष स चिरनिविण्णजीवलोकप्रत्युद्धरणगुरूपकारी महानुभावो मारुतिः ।

संदष्टाः । निरन्तरं दृष्टा इत्यर्थः तथा कुवलयिन इत्यत्र प्रशंसायां मनुष्या
प्रशस्तकुवलययुक्ता इत्यर्थलाभेन रात्रौ दृष्टा इति सूच्यते । केचित्तु-
मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीका विभागा बाष्पाम्भःपरिप-
तनोद्गमान्तराले कुवलयिनो दृष्टा इत्यन्वयमुक्त्वा बाष्पाम्भःप्रसरणमलिनी-
कृतपुण्डरीकाः कुवलयवन्तो दृष्टा इत्यर्थमाहुः । परे तु—मदकलमल्लिकाक्ष-
पक्षव्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः कुवलयिनश्च विभागाः । विभज्यन्त इति
विभागः । परस्परं संकीर्णप्रदेशा बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले संदष्टा एकीकृत्य
दृष्टाः । समित्येकीकारे । अविभागेन दृष्टा इत्याहुः । इतरे तु—‘ननु रमणीयमे-
तत्प्रसरः’ इत्युक्तं त्वया तत्कथमुपपद्यते विरहोद्दीपककलकूजितयुक्तहंसाधिष्ठित-
पुण्डरीकयुक्तस्य सरसो द्रष्टुमशक्यत्वादित्यत्राह—एतस्मिन्मदकलेति । मत्
अकलेति पदच्छेदः । मदिति पञ्चम्येकवचनम् । पृथक्पदं समस्तं वा । मन्मन्निमित्तं
विरहव्यथातुरमद्वेतोर्न दिद्यते कलं कूजितं येषां ते तेषां मल्लिकाक्षाणां हंस-
विशेषाणां पक्षैर्व्याधूतानि । कम्पितानीति यावत् । अत एव स्फुरदुरुदण्डानि
निवृत्ताधारतया चलदुरुदण्डानि पुण्डरीकानि येषु तथोक्ताः कुवलयिनः पुण्ड-
रीकवद्विवा विकासाद्यभावेनार्किचित्करत्वाद्धैरव्याधूततया कुवलयसत्तामात्र-
वन्तः । एतस्मिन्विभागा बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले संदष्टाः सम्यग्दृष्टाः ।
परिहाससंभावितत्वादवस्थितिव्यतिरेकनिश्चयपर्यन्तं दृष्टा इत्यर्थः । निवृत्तो-
पप्लवतया सम्यग्दृष्टा इति भावः । मल्लिकाक्षाः खलु विरहोद्विग्नस्य मम कृते
स्वयं विरहसमुद्दीपकं कूजितं स्यक्त्वा तदुद्दीपकानि पुण्डरीकान्यप्यनाशयन् ।
ततोऽहं निवृत्तोपप्लवतया नान्तरीयकतयावस्थितिपर्यन्तं तान्विहंगान्दृष्टवानिति
भावः । युक्तं चैतत् । विरहखिन्नं रामं प्रति मल्लिकाक्षाणाम् ‘अपि प्रावा
रोदिति’ इति न्यायेन करुणायाः संभवात् । हस्तचक्रवाकशापदर्शनेन चक्रवाक-
शापदाता राजोऽस्माकमपि शापं दास्यतीति भीत्या शब्दासंभवात् । ‘कण्ठेषु
स्खलितं गलेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतम्’ इत्यादिविषयविशेषैस्तिरश्चामपि
विरहितानुरोधः समिद्धश्चेति बहव्यति ॥ ३१ ॥ एष इति । चिराद्विषयं

रामः—

दिष्टया सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्धनः ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयं च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

सीता—वच्छ एसो^३ कुसुमिदकदम्बतरुताण्डविअवहिणो किंणा-
महेओ गिरी जत्थ अणुभावसोहममेत्तपरिसेसधूसरसिरी मुहुँत्तं मुच्छं-
न्दो तुए परुदिएण अवलम्बिदो तरुअले अज्जउत्तो आलिहिदो । (क)

लक्ष्मणः—

सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवाञ्छाम यस्मिं-

श्रीलः क्षिग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।

रामः—

वत्सैतस्माद्विरम विरमार्तेः परं न क्षमोऽस्मि

प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥ ३३ ॥

लक्ष्मणः—अतः परमार्यस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानां चासं-
ख्यातान्युत्तरोत्तराणि कर्माश्चर्याणि । परिश्रान्ता चेयमार्या । तद्वि-
ज्ञापयामि विश्राम्यतामिति ।

(क) वत्स एष कुसुमितकदम्बतरुताण्डवितवहिणः किंनामधेयो गिरी-
यंत्रानुभावसौभाग्यमात्रपरिशेषधूसरश्रीमूर्च्छस्त्वया प्ररुदितेनावलम्बितस्तरुतल
आर्यपुत्र आलिखितः ।

च जीवलोकप्रत्युद्धरणमित्युक्तम् ॥ दिष्टयेति । दिष्टयेत्यानन्दे । यस्य
वीर्येणेत्यादि । वयम् । लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नसीताविभीषणसुग्रीववानराः अहं
चेत्यर्थः । कृतिनः सुकृतिनः । यद्वा कृतसुपकारस्तद्वन्तः । उपकृता इत्यर्थः ।
अन्योन्यवृत्तान्तकथनेन सीतारामयोः, स्वानवधानप्रयुक्तसीताविरहपरिहारेण
लक्ष्मणस्य, वह्निप्रवेशपरिहारेण भरतशत्रुघ्नयोः, शरणागतस्वपरिग्रहसिद्धान्तेन
विभीषणस्य, सुखोत्पादनेन सुग्रीवस्य, मधुवनभङ्गापराधवारणेन वानरणाम्,
स्वसंजीवनादिना भुवनानां च कृतित्वमिति यथायथमूहनीयम् ॥ ३२ ॥ अनु-
भावः प्रभावः । सौभाग्यं सौन्दर्यम् । प्ररुदितेन रोदनकर्त्रा । 'आदिकर्मणि
क्कः' । रोदनप्रारम्भ एव । अवलम्बितः पतन् । यथा धारित इति ॥

आत्थ मए विण्णावनिज्ज । (क)

रामः—नन्वाज्ञापय ।

सीता—जाणे पुणोवि पसण्णगम्भीरासु वणराइसु विहरिस्सं
पवित्तैसोम्मसिसिरावगाहां भअवदिं भाईरहिं ओगाहिस्सं ति । (ख)

रामः—वत्स लक्ष्मण ।

लक्ष्मणः—एषोऽस्मि ।

रामः—वत्स अचिरं संपादनीयोस्या दोहंइ इति संप्रत्येव
गुरुभिः संदिष्टम् । तदस्खलितसुखसंपातं रथमुपस्थापय ।

सीता—अज्जउत्त तुहोहिं वि त्थहिं गन्दव्वम् । (ग)

रामः—अयि कठिनहृदये एतदपि वक्तव्यमेव ।

सीता—तेण हि पिअं मे । (घ)

लक्ष्मणः—मर्थज्ञापयत्यार्यः । (इति नष्कान्तः ।)

रामः—प्रिये अत्र वार्तायनोपकण्ठे मुहूर्तं संविष्टौ भवावः ।

सीता—एव्वं होदु । ओहरिस्सामि कखु परिस्समजणिदाए
णिदाए । (ङ)

(क) आर्यपुत्र एतेन चित्रदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदाया अस्ति मम विज्ञापनी-
यम् ।

(ख) जाने पुनरपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिषु विहरिष्यामि पवित्रसौम्यशि-
शिरावगाहां भगवतीं भागीरथीमवगाहिष्य इति ।

(ग) आर्यपुत्र युष्माभिरपि तत्र गन्तव्यम् ।

(घ) तेन हि प्रियं मे ।

(ङ) एवं भवतु । अपाहित्रे खलु परिश्रमजनितया निद्रया ।

अपरिगृह्यानि परिगृह्यन्निषेधः । अवधिरिति यावत् । तद्रहितानि संख्या-
ज्ञानानीति वा ॥ प्रत्युत्पन्नदोहदायाः उत्पन्नाभिलाषाया इत्यर्थः । उत्पन्नमनो-
विकाराया इति वा ॥ वत्स अचिरेत्यादि । एष गूढप्रकाशनादुद्भेदः ॥

१ विण्णप्पम् (विज्ञाप्यम्). २ विहरिअ (विहृत्य). ३ पवित्रसौम्यलसिसिरसल्लिं

(तथा कारयन्सानन्दम्) प्रिये किमेतत् ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शं स्पर्शं मम हि परिमूढेन्द्रियगणो

विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च संजीलयति च ॥ ३५ ॥

जीवयन्निति । साध्वसं भयम् । अधिकण्ठम् । कण्ठ इत्यर्थः । इन्दोरिम
ऐन्दवाः । चन्द्रमणिश्चन्द्रकान्तशिला । जीवयन्नर्प्यतामिवेल्यन्वयः । इवशब्दे
ईपदर्थकः । जीवयन्निति च । 'लक्षणहेत्वोः' इति शतृ । तथा च मत्संजीवन-
फलकं यदीपदर्पणं तत्कर्म किमिदमित्यर्थः । अथवा एतद्विरहे 'न जीवेयं
क्षणमपि' इत्युक्तम् । अत्र ऐन्दवैत्यादिना सादृश्यमुक्त्वा जीवयन्निवेति
विशेषस्योक्तेः व्यतिरेकालंकारः । 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः' इति
॥ ३४ ॥ तथा कारयन्निति । 'सहजलजाजडदृशः' इति वक्ष्यमाणरीत्या
लज्जाविष्टायां तस्यां स्वयं तथा कारयन्नित्यर्थः । पूर्वोक्तश्रमवशाच्च स्वयमेव
तथा कारयतीत्युक्तम् ॥ विनिश्चेतुमिति । अत्रत्यसुखदुःखशब्दौ प्रियाप्रि-
यभिन्नशत्रुसंश्लेषादिजन्यमानससुखदुःखपरौ शारीरसुखदुःखमैदविषविसर्पयोः
पृथग्रहणात् । सुखदुःखयोः शारीरमानसत्वविभागस्तु 'कर्मणि च येन
संस्पर्शात्कर्तुं शरीरसुखम्' इति सूत्रतद्व्याख्यानयोः स्पष्टः । अत्र सीत इति
संयुध्मन्तमध्याहार्यम् । तदेत्युक्तेः । हे सीते तव स्पर्शं स्पर्शं तादीयथावत्स्पर्शेषु
परिमूढः स्वस्वविषयग्रहणासमर्थ इन्द्रियगणश्चक्षुर्गदीन्द्रियसमूहः येन स तथोक्ता
मम विकार आन्तरावस्थाविशेषः । चैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यम् ।
जीवचैतन्यमिति यावत् । अद्वैतमतप्रक्रियेदमुक्तम् । मदन्तरात्मजमिति
फलितोऽर्थः । भ्रमयति प्रतिकूलतया भासमानः सन् क्षुब्धं करोति । संजील-
यति च अनुकूलतया भासमानः सन् उल्लासयति च । अयमित्यध्याहार्यम् ।
अयं विकारः सुखमिति विनिश्चेतुं न शक्यः दुःखमिति वा विनिश्चेतुं न शक्यः ।
प्रमोहो वा प्रकृष्टमूर्च्छात्वेन संशयितुं योग्यो निद्रा वा सुषुप्तिवत्वेन संशयितुं
योग्यः । विषविसर्पः किमु । विषेण विसृप्यत इति विग्रहः । कर्मणि घञ् ।
विषप्रसरणजन्यत्वेन संशयितुं योग्य इत्यर्थः । मदः किमु । मदत्वेन संशयितुं
योग्य इत्यर्थः । अस्य विकारस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्म-

साता—स्थिरप्रसादा तुल्ये इदा दाणे किमवरम् । (क)

रामः—

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि

संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि

कर्णामृतानि मेनसश्च रसायनानि ॥ ३६ ॥

(क) स्थिरप्रसादा यूयमित इदानीं किमपरम् ।

क्षोभकरत्वाच्च तथाविधशात्रवादिस्पर्शजन्यमानसदुःखत्वेन संशययोग्यत्वम् । एवं स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मोत्सासकारित्वाच्च तथाविधमित्रादिस्पर्शजन्यमानससुखत्वेन संशयार्हत्वम् । भवति च मित्रादिपस्पर्शजन्यसुखं परिमूढेन्द्रियगणम् । 'नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि' इत्युक्तेः । एवं स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मक्षोभकरत्वाच्च दण्डायभिघट्टितजन्यपरिमूढेन्द्रियगणत्वाद्दन्तरात्मक्षोभकरत्वविशिष्टसूक्ष्मप्राणसंचाररूपमूर्छात्वेन संभावनार्हत्वम् । एवमस्य विकारस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मानुकूलत्वाच्च सुदुतरतत्त्वादिस्पर्शजन्यत्वेन निवृत्तेन्द्रियव्यापारत्वरमात्मसुपरिष्वङ्गप्रयुक्तसुखरूपत्वविशिष्टनिद्रात्वेन संशयार्हत्वम् । एवमस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मप्रतिकूलत्वाच्च तथाविधविषयस्पर्शजन्यविकारत्वेन संशयार्हत्वम् । एवमस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मानुकूलत्वात्तथाविधमदत्वेन संशययोग्यत्वम् । मदस्य क्षीरसुराद्याप्यायकवस्त्वायत्तत्वात्स्पर्शजन्यत्वं परिमूढेन्द्रियगणत्वमन्तरात्मानुकूलत्वं च । तदुक्तम्—'मदिरादिकृतो मोहहर्षव्यतिकरो मदः' इति । सर्वमिदं सीताया भोग्यताप्रकर्षे तात्पर्यमाविष्करोति । हिशब्दः प्रसिद्धौ । तथा च मदीयोऽयं विकारस्त्वयापि ज्ञायत इति व्यज्यते ॥ ३५ ॥ म्लानस्येति ।

म्लानस्य हर्षक्षयवतो जीवकुसुमस्य जीव एव कुसुमं तस्य विकासनानि विकासजनकानि हर्षेत्पादकानि संतर्पणानि तृप्तिजनकानि भोग्यान्तरापेक्षानुत्पादकानि अत एव सकलानामिन्द्रियाणां मोहनानि स्वव्यापारनिरोधोपकरणयोरमृतानि । यथाऽमृतस्य 'दृष्ट्वा तृष्यन्ति' इति दर्शनमात्रेण तृप्तिजनकत्वम् । तद्वदेषामर्थपर्यालोचनं विनापि रमणीयत्वमिति भावः । मनसश्च रसायनानि रसायनं नाम अनेकरसवस्तुसमुदायात्मकरसवस्तुविशेषो वाह्यदे प्रसिद्धः । बहवचनेनानेकरसायनसदृशानीति व्यज्यते । किंचाने-

निरूपयति) (क)

रामः—अथि किमन्वेष्टव्यम् ।

आविवाहसमयाद्गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुरुपधानमेधे ते ॥३७॥

सीता—(भिद्रां नाटयन्ती ।) अस्थि एदम् । अज्जउत्त अस्थि
एदम् । (इति स्वपिति ।) (ख)

रामः—कथं प्रियवचनैना मे वक्षसि प्रसुप्तैव । (निर्वर्ण्य ।)

इयं नेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

(क) प्रियंवद एहि । संविशः ।

(ख) अस्त्येतदार्यपुत्र अस्त्येतत् ।

श्रवणजन्यसुखानामेतद्वचनैर्लाभ इति व्यज्यते । अपि च यथा रसायनस्य
रसमयत्वाद्भोग्यत्वम्, औषधात्मकत्वाद्भोगनिवर्तकत्वं च, एवमेतेषामपि प्रियत्वं
हितत्वं चेति व्यञ्जयितुं रसायनत्वोक्तिः । सरोरुहाक्षि आयामत्त्वविपुलत्वाभ्यां
सादृश्यमभिप्रेतम् । एवं च स्वस्या अपि स्ववचनवैलक्षण्यप्रयुक्तविस्मयाति-
शयाच्चक्षुषोरायतत्वविपुलत्वद्विगुणीभाव इति भावः । ते सुवचनानि स्वकीय-
वचनवैलक्षण्यातिशयतः सीतायाः स्ववचनेषु स्वीयतासंशयः स्यादिति ते
इत्युक्तिः । सुशब्देन सीतावचनेष्वपि एतादृशं सौभाग्यं नानुभूतपूर्वमिति ।
व्यज्यते । 'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः' इति न्यायेन

न दोषः ॥ ३६ ॥ प्रियंवद प्रियवादिन् । 'प्रियवशे वदः खच्' । संविशः ।

'स्वपः संवेश इत्यपि' इत्यमरः ॥ अपि संदेष्टव्यम् । संदेश उक्तिः । भुकुटी-
भटोऽयं सूचयितव्यः । किमर्थमुक्तिप्रयास इति भावः । यद्वा यथा शयनद-
शायामुपधानादीनामुपकरणत्वं तद्वन्ममापीति विधिर्वा किमर्थ इति भावः ॥

उपकरणत्वमेवाह—आविवाहेति । आविवाहसमयाद्विवाहसमयादारभ्ये-
त्यर्थः । गृहे शैशवे यौवने च स्वापहेतुः । वने पुनर्यौवने स्वापहेतुरित्यन्वयः ।
न तु यथासंख्यम् । अन्यथानुपाश्रितः स्वापहेतुतथानुपाश्रित इत्यर्थः । अतः
'जुष्टं परमनारीणां भुजैः परमसुन्दरैः' इत्यनेन न विशेषः । चेटीविधयासं-
वाहने तात्पर्यात् । 'न रामः परदारान्वै चक्षुर्भ्यामपि पश्यति' इत्युक्तेः । मद्वा
उपधानादिनामुपकरणत्वं रामबाहुरित्युक्तिः प्रसिद्धिद्योतनार्था । 'उपधाय भजं

किमस्या न प्रेयो यदि पुनरसह्यो न विरहः ॥३८॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—देव उवट्टिदो । (क)

रामः—अयि कः । .

प्रतीहारी—आसणपरिआरओ देवस्स दुम्मुहो । (ख)

रामः—(स्वगतम् ।) शुद्धान्तचारी दुर्मुखः । स मया पौरजानपै-
दानपसर्पितुं प्रहितः । (प्रकाशम्) आगच्छतु ।

(प्रतीहारी निष्क्रान्ता ।)

(प्रविश्य)

दुर्मुखः—(स्वगतम्) हा कहं सीतादेईए ईदिसं अचिन्तणिज्जं
जणाववादं देवस्स कहइस्सं । अहवा णिओओ कखु मे इदिसो
मन्दभाअस्स । (ग)

(क) देव उपस्थितः ।

(ख) आसन्नपरिचारको देवस्य दुर्मुखः ।

(ग) हा कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि ।
अथवा नियोगः खल्वीदृशो मे मन्दभाग्यस्य ।

द्वयममृतवर्तिनयनयोः । तथा नयनानन्दकरीत्यर्थः । किमेतत्पर्यन्तानुधावन-
नचननं । एतदीयमेव यत्किञ्चिन्मम पर्याप्तमित्याह—असावस्या इति । वपुषि
अशिद्धचन्दनव्यावृत्तिः । अस्याः किं न प्रेयः । एतत्संबन्धि किं न प्रियम् ।
सर्वेषामपि प्रियमेवेत्यर्थः । अत्र सीतापेक्षया तत्संबन्धेव प्रियमिति रामचन्द्रमत-
मिति कवेराशयोऽवगम्यते । उपसंहारे किमस्या न प्रेय इत्युक्तवान् । इतरथा
कथयिष्येव न वदेत् । भर्तृमीढश्च—‘मनसिजस्रजः सा वा दिव्या ममालमपो-
दितुं रहसि लघयेदारब्धा वा तदाश्रयणी कथा’ इत्याह । अत्र रामबाहुरुपधान-
मिति सीतां प्रति स्वबाहुरुपधानत्वमुक्त्वा ‘अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो
गोचिककसरः’ इत्युक्तं रामेण । तदिदं वैलक्षण्यातिशयकार्यम् । अत्र ‘इयं
मेतं लक्ष्मीः’ इत्यादिभिरेकस्या एव सीतायाः गृहविषये दीपकलिकाकार्यकारित्वं
नक्षुर्धिविषये ज्योत्स्नादिकार्यकार्यं कण्ठे हारकार्यकारित्वं च व्यज्यते ।
‘रूपकमुल्लिखो’ वा अलंकारः ॥ ३८ ॥ • आसन्नपरिचारको दुर्मुख-

सीता—(उत्त्वप्रायते ।) हा अज्जउत्त सोम्म कहिं सि ।

रामः—अये सैवेयं^१ रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विरहभावना
देव्याः स्वप्नेद्वेगं^३ करोति । (सङ्गेहमङ्गमस्याः परामृशन् ।)

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु य-

द्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।

कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥२९॥

(क) हा आर्यपुत्र सौम्य कुत्रासि ।

स्तत्रामा ॥ अपसर्पो गूढचरः । प्रहितः प्रयुक्तः । न तु वास्तव्य इत्यर्थः ।
रणरणकदायिनी विक्षोभकारिणी । विरहभावना वियोगध्यानम् । चित्रदर्शना-
दिति स्मरणहेतुरुक्तः । स्वप्ने निदायामुद्योगं वचनादिप्रयत्नम् । 'उद्वेगम्' इति
पाठे भयसंभ्रममित्यर्थः । अङ्गमस्याः परामृशन् । एतेनोपरितनञ्जोकस्यापत्य-
विषयत्वकल्पना परास्ता तथा सति उदरमस्याः परामृशन्निति वक्तव्यतापत्तेः ।
न च 'मयैवादौ ज्ञातः करतलपरामर्शकलया द्विधा गर्भप्रस्थः' इति वक्ष्यमा-
णानुवादस्य पुरोवादसापेक्षतया अत्र व्याङ्ग्यशब्दस्य तद्विशालोदरपरत्वं कवेः
संमतमिति वाच्यम् । तत्र 'सहजलज्जाजडइशः' इति जागरप्रतीतिः । अत्र च
सुषुप्तिप्रतीतिस्तदयोगादिति ध्येयम् । अद्वैतमिति । यत्सर्वास्ववस्थासु सुख-
दुःखयोरद्वैतमनुगतम् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिसर्वावस्थासु ये सुखदुःखे तयोः
संबन्धि यदद्वैतमभिन्नत्वं तदनुगतम् । तद्विशिष्टमित्यर्थः । सर्वास्ववस्थास्ताभि-
न्नसुखदुःखापादकमित्यर्थः । द्वयोर्भावो द्वैतम् । इदमेवाद्वैतं चक्रवाकमिथुनवर्ण-
नव्यपदेशेन नवन कविना व्याख्यातम्—'भुक्तं तद्विमृणालयोर्मिथुनयोः पीतं
द्विराजीवयोः सुप्तं तद्विकलाशयोरविरलं सौंदर्ययोर्यद्यपि । पर्यायात्समयद्वयेन
विरुतं भिन्नप्रयत्नेन वा मूर्तिद्वैतवशान्मार्तिर्मिथुनमित्यद्वैतमेवानयोः ॥' इति ।
पर्यायादिति पर्यायशब्दमन्तर्भाव्य न विरुद्धमिति त्वत्त्रोपे पञ्चमी व्याख्याया ।
ज्ञातः समयद्वय इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । यत्र दाम्भत्ये हृदयस्य गुरुकुलशिट्मनस
इत्यर्थः । विश्रामः श्रमापनयनकसुखविशेषानुभवः । अत्र 'विश्राम इत्यपाणि-
नीयम् । नोदात्तेति वृद्धिप्रतिषेधात्' इति वैयाकरणः । श्रीहर्षस्तु 'विश्रामो
विश्रमश्च' इति द्विरूपकोश उक्तवान् । यस्मिन्दाम्भत्ये रसः स्पृहारूपो जरसा

रामः—ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मुखः—उपस्तुवन्ति देवं पौरजाणपदा विस्मरिदा अहो महा-
राजदशरहस्त रामभद्रेणेति । (ख)

रामः—अर्थवाद एषः । दोषं तु मे कंचित्कथय येन स प्रतिबि-
धीयते । . . .

दुर्मुखः—(सखिम् ।) सुणातु देओ । (कर्णे ।) एवं विअ । इति । (ग)

रामः—अहह तीव्रसंवेगो वागवज्रः । (इति मूर्च्छति ।)

(क) जयतु देवः ।

(ख) उपस्तुवन्ति देवं पौरजानपदा विस्मारिता वयं महाराजदशरथस्य
रामभद्रेणेति ।

(ग) शृणोतु महाराजः । एवमिव ।

वरणमारभ्य शरीरपातपर्यन्तं वर्तमानेन कालेन परिणते उपचयं प्राप्ते प्रेमसारे
उत्कृष्टप्रेम्णि स्थितं स्थितिमतम् । 'मालत्याः प्रथमावलोकदिवसादारभ्य विस्ता-
रिभिर्भूयः स्नेहविवेष्टितैर्मृगदशो नीतस्य कोटिं पराम्' । 'परां कोटिं स्नेहपरि-
चयविकासादधिगते' इत्यादि समानार्थकम् । 'कालेनावरणात्ययात्परिणते
यत्प्रेमसारे स्थितम्' इति वाक्यं वेदितव्यम् । केचित्तु आवरणात्ययात्प्रतिब-
न्धकनिवृत्तेरिति व्याचक्षते । प्रेम्ण उत्कृष्टत्वं च परकीयावेद्योपपत्त्याद्यविषय-
कत्वम् । तस्य सुमानुषस्य दाम्पत्यस्य । 'सुमानुषं तु दाम्पत्यम्' इत्यभिधानात् ।
इति प्राञ्च आहुः । अत एवैतद्विकृतिभूतदाम्पत्यार्थकमनिच्छितिशब्दस्य
द्रविडभाषाप्रसिद्धिरपि । अन्ये तु 'प्रकरणानुगुण्याद्विशेषणस्वारस्यात्तच्छब्देन
दाम्पत्ये लब्धे सुमानुषस्येति तद्विशेषणतया योजनीयम् । शोभनो मानुषो
येन' इत्याहुः । केचित्तु 'सुमानुषस्य सौजन्यस्य' इत्याहुः । कथमपि सर्वप्रका-
रेणापि तत्प्रसिद्धमेकं मुख्यं भद्रं क्षेमं प्रार्थ्यते प्रकर्षेण याच्यते । अभिलष्यते
वा । हि यस्मात्सुमानुषस्य भद्रमेकं प्रार्थ्यते तस्मात् सैव रणरकदायिनीत्या-
दिपूर्वेणान्वयः । अनर्थशङ्कानि बन्धुमित्रहृदयानीति न्यायेनेति भावः । प्रेमसारे
स्थितमित्यनेन मधुकटाहन्निक्षिप्तसालफलसादृश्यं व्यज्यते । अत्र फलविषयकौ-
त्सुक्यप्रतिपादनादारम्भ उक्तः । तदुक्तम्—'औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय
भूयसे' इति ॥ ३९ ॥ कर्णे एवमिवेति । 'अर्थस्त्वेकेन विज्ञेयः पश्चाज्ज्ञात्वा

दुष्टुखः—आस्ससदु देवो । (क)

रामः—(आश्चर्यम् ।)

हा हा धिक्परगृहवासदूषणं य-

द्वैदेह्याः प्रशमितमद्भुतैरुपायैः॥

एतत्तत्पुनरपि दैवदुर्विपाका-

दालर्कं विषमिव सर्वतः प्रसृतम् ॥ ४० ॥

तत्किमत्र मन्दभाग्यः करोमि । (विमृश्य सकरुणम्) अथवा किम-
न्यत् ।

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।

यत्पूरितं हि तातेन मां च प्राणांश्च मुञ्चता ॥ ४१ ॥

संप्रत्येव च भगवता वसिष्ठेन संदिष्टम् । अपि च ।

यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालै-

र्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम् ।

मत्संबन्धात्कश्मला किंवदन्ती

स्याच्चेदस्मिन्हन्त शिङ्गामधन्यम् ॥ ४२ ॥

(क) आश्वसितु देवः ।

प्रसङ्गतः । कर्णे एवमिवेत्युक्त्वा काव्यबन्धे प्रयुज्यते ॥ ' इत्युक्तत्वात् ॥ हा हेति ।
परगृहवास एव दूषणम् । नान्यदिति भावः । आलर्कं श्वसंबन्धि प्रसक्तम् ।
पाठान्तरे 'प्रसृतम्' इति वा । एकत्र स्पर्शः कालान्तरेण सर्वतः प्रसरणमिति
भावः ॥ ४० ॥ मन्दभाग्योऽल्पभाग्यः । सतामिति । केनापि कार्येण ।
'स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि' इत्युक्तराख्या लोकस्याराधनं
लोकस्य प्रीतिजनकव्यापारः । सतां धर्मशास्त्रस्मृत्यादीनां परं धर्मः श्रेष्ठत्वेना-
भिमतः । तथा चापस्तम्बः—'यत्स्वार्थाः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः' इति ।
न चेदमननुष्ठानपराहतमित्याह—तत्प्रतीतमिति । 'अवश्यं पितुराचारः' इति
स्फोरणार्थमिदम् । मां च मुख्यतममत्परित्यागानुषङ्गिकः तातस्य स्वप्राणत्याग
इत्याह—प्राणाश्चेति । मुञ्चतेति हेतौ शतृ । प्राणत्यागहहंतुकं 'पूरणमित्यर्थः'
॥ ४१ ॥ संप्रत्येव संदिष्टमिति । 'युक्तः प्रजानामनुरञ्जनेऽस्याः' इति
संदिष्टमिति भावः । यदिति । सावित्रैः सवितः पत्रैः । 'तस्यापत्यम्' इत्य-

हा दाव देवयजनसंभवे हा स्वजन्मानुग्रहपावात्रितवसुधरे हा नि-
मिर्जनकनन्दिनि हा पावकवसिष्ठारुन्धतीप्रशस्तशीलेशालिनि हा
राममैयजीविते हा महारण्यदासप्रियसखि हा तातप्रिये हा स्तोके-
वादिनि कथमेवाविधायास्तवायमीदृशः परिणामः ।

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा धिपत्स्यसे ॥ ४३ ॥

सर्वाभ्यर्द्धमनुप्रभृतिराजभिर्दीपितं प्रकाशितं स्वयमनुष्ठितमनुष्ठापितं च चित्र-
माश्चर्यभूतम् । कश्मला हेया । किंवदन्ती लोकवादः ॥ ४२ ॥ स्वतो निर्दोषेत्याह-
हा देवि । उत्पत्तिवशदोषोऽपि नास्तीत्याह—देवयजनसंभवे । स्वोत्पत्तिभू-
मेरपि शुद्धिजननीत्याह—स्वजन्मेति । संपर्कवशदोषोऽपि नास्तीत्याह—मुनि-
जनकेति । नन्दिनीत्यनेन औरसकन्यापेक्षयाभिमतेति व्यज्यते । गुरुदेवता-
भिमतेत्याह—पावकवसिष्ठेति । शीलेन धृत्तेन शाज्यते श्लाघ्यत इति शलि-
शालिनि । ‘शाडु श्लाघायाम्’ इत्यस्माद्बहुलकात्कर्मणि णिनिः । डलयोक्तत्वम् ।
तद्विवृणोति—राममयेति । अनेन रावणस्मरणमपि दूरोत्सारितमिति व्यज्यते ।
रामस्य रावणस्मरणगन्धासहत्वात् त्वदमनुमेयं न । किं त्वनुष्ठानेन प्रकटित-
मित्याह—महारण्येति । प्रियत्वविशेषणम् निर्वन्धलोकवादादिव्यावृत्तिः ।
सखीत्यनेन दण्डकारण्यरामिने पत्नीत्वप्रयुक्तप्राधान्यं नाङ्गीकृतम् । किं तु पुरुष-
सिंहरामसम्प्रधानत्वमेवेति । ‘समानं ख्यायते इति सखा’ इति व्युत्पत्तेरुप-
लक्षणमिदम् । रामापेक्षया प्राधान्यस्यापि । ‘अग्रतस्ते ममिष्यामि मृद्नन्ती
कुशकण्टकान्’ इत्युक्तत्वात् । तातस्य प्रिये अभिमते ‘वधूचतुस्केऽपि’ इत्या-
दिर्वक्ष्यमाणरीत्येति भावः । स्तोके मितं वदन्तीत्यर्थः । ‘सत्याय मितभाषि-
णाम्’ इत्युक्तीत्या । निमित्तलेशाभावेऽपि कथमयं परिणाम इति भावः ।
त्वयोक्ति । त्वया जगन्ति पुण्यानि पुण्यवन्ति । मत्वर्थीयाच्प्रत्ययः । ‘पापानां
धा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवङ्गम । कार्यं करुणमर्थेण न कश्चनापराध्यति ॥’
इति ‘त्वन्मतानुसारेण पापपुण्ययोरनुग्रहतौल्यादिति भावः । जनानामुपजीव्य-
विरोध इत्याह—त्वय्यपुण्या जनोक्तयः । अत्र त्वया जगन्ति पुण्यानीति भुव-
नानां पुण्यत्वमुक्त्वा जनोक्तय इति जनशब्दोपादानाच्चैवं लोकान्तरस्थानामुप-
जीव्यविरोध इति व्यज्यते । उक्तिपदेन वस्तुस्थित्यभावाद्विषयप्रभावाच्च । इत्थं
‘मनसा संभावनमपि नोचितम् । सुतरां बहिस्तदुक्तिः सापि जातेति व्यज्यते ।
जनानामुक्तय इति विग्रहाद्यः कश्चिदित्थं प्रलपतीत्यपि न किंतु बहुजना

(दुर्मुखं प्रति ।) दुर्मुख ब्रूहि लक्ष्मणम् । एष ते नूतनो राजा रामः
समाज्ञापयति । (कर्णे ।) एवमेवम् । इति ।

दुर्मुखः—हा कहां दाणी अग्निपरिसुद्धाए गढभट्टिदंपवित्तरहुउल-
संताणाए देशए दुज्जणवअणादो एवं अणज्जं अज्जवसिदं देव्वेण । (क)

रामः—शान्तम् । कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः ।

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां

जातं च दैवाद्भवनीयवीजम् ।

यच्चाद्भुतं कर्म विशुद्धिकाले

प्रत्येतु कस्तद्धयतिदूरवृत्तम् ॥ ४४ ॥

तद्वच्च ।

दुर्मुखः—हा देइ । (इति निष्क्रान्तः ।) (ख)

(क) हा कथमिदानीमग्निपरिशुद्धाया गर्भस्थितपवित्ररघुकुलसंतानाया देव्या
दुर्जनवचनादेवमनार्यमध्यवसितं देवेन ।

(ख) हा देवि ।

वचनम् । तेऽपि कदाचिदित्युक्त्वा विरमन्तीत्यपि न बहुकृत्वो वदन्तीति बहुव-
चनार्थः । अपुण्या इति व्यतिरेकोक्त्या कश्चिदपि कदाचिदपि न यथार्थं प्रत्येति
नापि वक्तीति व्यज्यते । नाथवन्त इति । अहं लोकानामधीशः, मम त्वं नाथा ।
तथा च—'यस्यैते तस्य तद्वनम्' इति न्यायेन लोकानामपि त्वमेव नायि-
केत्याशयः । यद्वा त्वं मध्यात्मतयावस्थिता, अहं च त्वयि तथावस्थितः ।
अःह च हनुमान्—'अस्या देव्या मनस्तस्मिन्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ।
तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥' इति । तथा च लौकिकैर्मयि
प्रतिपद्यमानं लोकनाथत्वं त्वदीयमित्यर्थः । इत्याद्युहनीयम्—'त्वमनाथेति ।
त्वत्सत्तामात्रं मम लोकनाथत्वे प्रयोजनम्, अहं तु त्वकुले व्यर्थ इति भावः ।
विपत्स्यसे विपन्ना भविष्यसि । पूर्ववियोगोऽपि रावणवधेऽस्ति तत्त्वादसत्कार-
इति न तस्मिन्स्वं विपन्ना अस्य तु वियोगस्य 'सौमित्रेरपि पत्निणामविषये
तत्र प्रिये कासि मे' इति वक्ष्यमाणरीत्या पूर्वोपायाविषयत्वात् इतः परमेव
विपन्ना भविष्यसीति लुप्टा त्वाज्यते । पूर्वार्धे विभावनाविशेषोऽलंकारः ।

रामः— हा कष्टम् । अतिबीभत्सकर्मा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः ।

शैशवात्प्रभृति पोषितां प्रियां

सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।

छद्मना परिददामि मृत्यवे

सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥ ४५ ॥

सत्किमस्पर्शनीयः पातकी देवीं दूषयामि । (इति सीतायाः शिरः स्वैर-
मुन्नमय्य बाहुगार्कपन् ।)

अपूर्वकर्मचण्डालमयि मुग्धे विमुञ्च माम् ।

श्रितासि चन्दनध्रान्त्या दुर्विपाकं विषदुमम् ॥ ४६ ॥

कः प्रत्येति । न कोऽपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ हा कष्टमिति । नृशंसः क्रूरः ।
अतिबीभत्सकर्मेति प्रसिद्धनृशंसादृशावृत्तिः । शैशवादिति । शैशवात्प्रभृति
पोषितां बाल्यमारभ्य वर्धिताम् । अनेन 'विषवृक्षाऽपि संवर्धय स्वयं छेत्तु-
मर्माप्रतम्' इति न्यायः स्फोर्यते । ननु स्वाप्रियत्वे त्याज्यत्वमित्यत्राह—
प्रियामिति । ननु तथापि दोषप्रसक्तौ का गतिरित्यत्राह—अपृथगाश्रयामिति ।
पृथगाश्रयरहितामित्यर्थः । ननु तथापि मनोवृत्तिरन्यत्रेत्यत आह—सौहृदा-
दिति । इमामितीदं पक्षेन तात्कालिकान्तर्वर्त्तीत्वानिद्रावत्वादिकं परामृश्यते ।
छद्मना व्याजेन । सीताभिलषितवनप्रस्थापनव्याजेनेत्यर्थः । मृत्यवे परिददामि ।
देयसाकल्याहानसाकल्यम् । तदिमाम् । गर्भस्थशिशुद्वयं चेत्यर्थः । सौनिके
जीर्वाहिसाजीविनि । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी ।
प्रथमान्तपाठोऽप्यस्ति । गृहशकुन्तिकाम् । 'अनुकम्पायां कन्' ॥ ४५ ॥ अपूर्वेति ।
अत्र मुग्धे विमुञ्च मामिति सिद्धाश्रयसमभिव्याहारन्यायेन अद्यतनमोचनप्रस-
ञ्जकवतीत्यर्थो लभ्यते । मौग्ध्यस्य मोचनप्रसञ्जकत्वं च तदापादकसंपर्कापाद-
नद्वारा । स च संवन्धो रावणप्रत्याख्यानपूर्वको लङ्कादेशाय एव । तथाहि—
भक्षितव्यः परगृहवासो जातस्तथापि नैतावता ममाख्याहितं प्रसज्जाति । रावणो
न मां बलात्कर्तुमर्हति । ततश्च तदभिमततदसंपादनेनैव कालयापनं सुकरम् ।
प्रत्याशया च स मां न हनिष्यति । रामस्तु इदानीं मां निर्दोषां परीक्ष्यानुम-
न्यमानोऽपि कदाचित्कस्यचिद्वचनमनुसरंल्लोकाराधनश्रद्धया मामरण्ये प्ररित्य-
जेदित्यादिको विचारः सीतायाः स्यात् । तदा नैवंविधदुःखानुभवप्रसक्तिरिति
तदिदं मौग्ध्यस्याद्यतनविपत्प्रयोजकत्वमित्याशयः । सर्वमिदं निर्देहातिशयको-

(उत्थाय ।) हन्त विपर्यस्तः संप्रति जीवलोकः । पर्यवसितमद्यजा-

वितप्रयोजनं रामस्य । शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत् । असारः संसारः ।

कष्टप्रायं शरीरम् । अशरणोऽस्मि किं करोमि का गतिः । अथवा

क्रूर इति भावः । स हि रावणो न सीतायाः प्राणहानिकरोऽभवत् । अहं तु तत्कारी भवामीति । पूर्वोक्तमौढ्यहेतुकरामसंश्रयणमेवाह—श्रितासीति । दुर्मत्वोक्तिर्भूयस्त्वाभिप्रायात् । दुर्विपाकत्ववचनमत्यन्तकौर्यातिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । चन्दनभ्रान्त्येतद्दुःखभूयस्त्वावर्जनीयत्वख्यापनार्थम् । अन्यभ्रान्तौ प्रवृत्तिमान्यादिकं स्यात् । असीत्यनेनाद्यापि न मुञ्चसीत्पि व्यज्यते । श्रितेति कर्तृवाचकनिष्ठान्तम् । तेन श्रयणस्य लङ्कादेशीयत्वलाभः । अयमाशयः—लोके हि फलवज्जातीयानामपि वृक्षाणामफलत्वे छेद एवोचितः । अनर्थावहत्वे तु सुतराम् । विषवृक्षस्य तु छेदे का प्रतिहतिः । तस्यापि दुर्विपाकत्वे सर्वथा छेद्यत्वमेव । तथापि 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेतुमसांप्रतम्' इति न्यायेन यदि छेदप्रतिषेधः, तर्हि तस्य परित्यागे का प्रतिहतिः । अत्र क्रूररामकर्मकसंश्रयणप्रतिबिम्बस्य सीताप्रस्तुतकर्तृकदुर्विपाकविषद्रुमाश्रयणस्य वर्णनाल्ललितालंकारः । 'प्रस्तुते वर्णवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम् । ललितम्' इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥ हन्तेति दुःखे । संप्रति सीताविरहे । विपर्यस्तोऽन्यथाभूतः । साहित्ये 'यस्तथा सह स स्वर्गो निरयो यस्तथा विना' इति रामायणोक्तरीत्या जीवलोकस्य स्वर्गत्वम् । वियोगे तु नरकत्वमेवेति । स्वर्गान्यस्य नरकस्यैव स्वारसिकत्वात्प्राणिनां नरकप्राप्तावपि नात्मवस्तुनाशः । मम तु सीतामयजीवितत्वात्तन्नाशे जीवितनाश इति । अद्यावसितामिति समाप्तं जीवितमेव प्रयोजनम् । जीवितमिति वक्ष्यमाणमिद्वानुसंधेयम् । सीताविरहितजीवितं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यत एवं ततोऽधुना जीर्णारण्यं जगत्स्वर्गादिकं ह्यात्मनः स्थिरत्वे कालान्तरानुभाव्यं स्यात् । 'अनादौ संसारे' इति न्यायात् । आत्मवस्तुनाशे तु स्वानुपभोगात् जीर्णारण्यत्वम् । सीतासाहित्ये हि अरण्यस्यापि पञ्चवट्याः 'यस्यां ते दिवसाः' इति रीत्या स्वगृहत्वात् तद्वियोगे तु स्वगृहस्यापि जीर्णारण्यत्वमित्याशयः । असारः शून्यः । काष्ठप्रायं शरीरम् । 'ज्योत्स्नेव हिमदीधितेः' इत्युक्त्या यथा न्वन्द्रस्य कौमुद्यभावे काष्ठप्रायता तद्वत्स्वस्येति भावः । अद्य पूर्ववत् । 'सुग्रीवं शरणं गतः', 'सागरं शरणं गतः' इत्यादिकस्य नावैकाश इत्याह—अशरणोऽस्मीति । पूर्ववत्सेतु-

जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।
यथा देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥ ५१ ॥

(इति रुद्रत्रिष्कान्तः ।)

सीता—हा सौम्य अज्जउत्त कहिसि । (सहसोत्थाय ।) हद्धी
हद्धी दुस्सिंविण्णेण विप्पलद्धा अहं अज्जउत्तं आक्कंदामि ।
(विलोक्य ।) हद्धी हद्धी एआइणिं मं पसुत्तं उज्झिअ गँदो
अज्जउत्तो । किं दाणी एदं । होदु से कुप्पिस्सं जइ तं पेक्खन्ती
अत्तणो पहविस्सं । को एत्थ परिअणो । (क)

(प्रविश्य ।)

दुर्मुखः—देइ कुमारलक्खणो विण्णवेदि सज्जो रहो । आरुहदु
देइ ति । (ख)

सीता—इअं आरुहामि । (उत्थाय परिक्रम्य ।) । पैरिप्फुरदि
विअ मे गब्भभारो ता सिहिलं गच्छह्व । (ग)

दुर्मुखः—इदो इदो देइ । (घ)

(क) हा सौम्य आर्यपुत्र कुत्रासि । हा धिक् हा धिक् दुःस्वप्नेन विप्रल-
ब्धाहमार्यपुत्रमाकन्दामि । हा धिक् हा धिक् एकाकिनीं मां प्रसुप्तामुज्झित्वा
गत आर्यपुत्रः । किमिदानीमेतत् । भवतु तस्मै कोपिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाणा-
त्मनः प्रभविष्यामि । कोऽत्र परिजनः ।

(ख) देवि कुमारलक्ष्मणो विज्ञापयति सज्जो रथः । आरोहतु देवीति ।

(ग) इयमारोहामि । परिस्फुरतीव मे गर्भभारस्तच्छिथिलं गच्छावः ।

(घ) इत इतो देवी ।

गमिष्यसीति भावः । भगवति सर्वज्ञे । सुश्लाघ्यां निर्दोषां निरुपप्लवां वा ।
जनकानामिति । यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् । यदिति विधेयापेक्षया क्लीबम् ।
अजीजनः । उत्पादितवत्यसीत्यर्थः । अत्र बिन्दुर्नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । दाम्पत्य-
विशेषविच्छेदे हेतुत्वात्पुनरच्छेदकारणत्वाच्च । तदुक्तम्—‘अवान्तरार्थविच्छेदे
बिन्दुरच्छेदकारणम्’ इति ॥ ५१ ॥ कोऽत्र परिजनः । परिजनस्य मध्ये
कोऽत्र संनिहित इत्यर्थः । परिजनस्येति निर्धारणे षष्ठ्येकवचनान्तम् । निर्धा-
रणे षष्ठीप्रयोगोऽप्यस्ति ॥ सज्जो गमनाय संनद्धः ॥ रघुकुलदेवते लक्ष्मीनारा-

१ ताम् २ दुस्सिंविण्णभरणणविप्पलद्धा अज्जउत्तवण्णं विअ अत्ताणं पेक्खामि

सीता—णमो तपोधणाणं णमो रहुउलदेअदाणं णमो अज्जउ-
त्तचरणकमलाणं णमो सअलगुरुअणाणं । (क)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचित उत्तररामचरिते
चित्रदर्शनी नाम प्रथमोऽङ्कः ।

(क) नमस्तपोधनेभ्यो नमो रघुकुलदेवताभ्यो नमो आर्यपुत्रचरणकमलेभ्यो
नमः सकलगुरुजनेभ्यः ।

यणाविति प्रसिद्धमेव । तन्नमस्कारो यात्राकाले विहितः । 'आदित्यमण्डले विष्णुं
ध्यात्वा यात्रां प्रवर्तयेत्' इति स्मरणात् ॥

दाशरथिवंशजनुषो भूसारजवीरराघवार्यस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्याद्वेष्पादिमः प्रायात् ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभावतलस्पर्शि-
नीसमाख्यायामुत्तररामचरित्रव्याख्यायां प्रथमोऽङ्कः ॥

स्वागतं तपोधनार्याः ।

(ततः प्रविशत्यध्वगवेषा तापसी ।)

तापसी--अये वनदेवतेयं फलकुसुमैपल्लवार्थेण मासुपतिष्ठते ।

(प्रविश्य)

वनदेवताः--(अर्घ्यं विकीर्य ।)

यथेच्छं भोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यदपि तैपसो योऽयमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥ १ ॥

- नैपथ्य इति । ' कुशीलवकुटुम्बस्थ स्थली नैपथ्यमिष्यते ' इत्युक्तिरिस्क-
रिणीतिरोहितनर्तनभूमिकापरिग्रहौपयिकस्थानविशेष इत्यर्थः ॥ वनदेवतेति ।
पल्लवार्थेण पल्लवयुक्तपूजाद्रव्येण दूरात् प्रविष्टा सती उपतिष्ठने पूजयति ।
देवतास्वारोपादात्मनेपदम् । दूरादित्यपादाने पञ्चमी । यद्वा मासुपतिष्ठते संगता
भवति । ' गङ्गा यमुनासुपतिष्ठते ' इतिवत् उभयत्रापि ' उपादेवपूजा-' इत्या-
दिना तद् ॥ अर्घ्यं विकीर्य दत्त्वा । यथेच्छमिति । इदम् । नदीयमित्यर्थः ।
वनं वनमेव न तु स्पृहणीयपुरप्रासादादिकमित्यपरितोषो व्यज्यते । तथापि
' अविद्यमाने कर्णोऽपि ' इति न्यायेन यथाधिकारं समाजयितव्यमेवेत्याह --
यथेच्छाभोग्यं इच्छामनतिक्रम्य यथेच्छम् । यथेच्छं आभोग्यमिति विग्रहः ।
- इच्छानिवृत्तिपर्यन्तमसंकोचेनोपभोगार्हमित्यर्थः । व इति पूजायां बहुवचनम्
अतिथिसामान्याभिप्रायकं वा । अयं मे सुदिवसः साधुजनसंपर्कादिति भावः ।
सतां विद्यमानानामेव न तु प्रसादनादिकुर्वतामित्यर्थः । सद्भिः साधुभिः सह
सङ्गः संपर्कः कथमपि कृच्छ्रेण पुण्येन भवति साधुजनसंपर्कलाभः प्रणिपातादि-
साध्यो भवति । तदभाववतां तु दुष्टहेत्वभावात् केवलाहृष्टसाध्यो भवतीति
भावः । यद्वा कथमपि सतां येन केनप्रकारेण वर्तमानानाम् । कामचारे स्थिता-
नामित्यर्थः । सद्भिः ब्रह्मविद्भिरित्यर्थः । ' अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं
ततो विदुः ' इति श्रुतेः । सङ्गः संपर्कः पुण्येन हि भवति । अयमाशयः--' त-
स्मादेवंविदी नासीत् ' इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानवतां तच्छून्यैः सहवासादिकं
प्रतिषिद्धम् । एवं च तेषां तैः सङ्गः पुण्यैकसाध्य इति । इदं च स्वनिर्कर्षभावः

तापसी—किमत्रोच्यते ।

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥ २ ॥

(उपविशतः ।)

वनदेवता—कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ।

तापसी—आत्रेयस्मि ।

वनदेवता—आर्ये आत्रेयि कुतः पुनरिहागम्यते। किंप्रयोजनो

वा दण्डकारण्यप्रचारः ।

आत्रेयी—

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे

भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति ।

नाकार्यम् । कलं वा मूलं वा इतोऽन्यदपि तपसां योग्यमशनम् । नारारपण्डु-
पत्रवातजलादिकमित्यर्थः । तदपि तच्च पराधीनं नेति ॥ १ ॥ प्रियेनि । प्रिय-
प्राया प्रियप्रचुरा युक्ता चेत्यर्थः । वृत्तिः कायिकव्यापारः । तथापि वाक्कार्ये
महान्दोष इत्यत आह—विनयमधुरो वाचि नियमः विनयेन स्वनिकर्षभावना-
रूपेण स्वात्कर्षाननुसंधानरूपेण वा मधुरः प्रियः वाचि नियमः सत्याय मित-
भाषित्वम् । तथापि मनोवृत्तिदौष्ट्यं स्यादत आह—प्रकृत्या कल्याणी मतिः
प्रकृत्या स्वभावतः कल्याणी प्रेयस्विनी । तथाप्यसत्सङ्गवशाद्विपरीत्यं स्यादत
आह—अनवगीतः । अनिन्दित इत्यर्थः । तदिदं वृत्तिवाचिनियमादिपरिचय-
समुदायरूपं विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तत्कथंभूतमित्याह—पुरो वा
पश्चाद्वा भूतमविध्यत्कालयोः । तत्तत्पुरुषसंनिधानयोरिति वार्थः । अवि-
पर्यासितरसं अन्यूनस्वभावम् । रसपदेन प्रियत्वं व्यज्यते । अनुपधि
निर्व्याजं विशुद्धं प्रामादिकदोषरहितं रहस्यम् । ‘ शीलं संवसन्ना ज्ञेयम् ’
इति न्यायेन चिरकालशुश्रूषादिभिरेव ज्ञातुं शक्यं न तु दाम्भिकवृत्तिवत्स्वयं
प्रकृत्यर्थः । तथापि तदिदं विजयते इति शेषः ॥ २ ॥ अनवगच्छामि

प्रवासप्रयासः ।

आत्रेयी—तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इत्येष दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः ।

वनदेवता—कीदृशः ।

आत्रेयी—तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भूतं
स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्तमानं दारकद्वयमुपनीतम् । तत्खलु न
केवलं मृषीणामपि तु चराचराणां भूतानामान्तराणि तत्त्वान्युपस्नेहयति ।

वनदेवता—अपि तयोर्नामसंविज्ञानमस्ति ।

आत्रेयी—तथैव किल देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी
प्रभावश्चाख्यातः ।

वनदेवता—कीदृशः प्रभावः ।

आत्रेयी—तयोः किल सरहस्यानि जृम्भकास्त्राण्याजन्मसिद्धा-
नीति ।

वनदेवता—अहो नु भोश्चित्रमेतत् ।

सीत' इति परस्मिन् ब्रह्मणि उद्गीथदृष्टिं कुर्वन्त इत्यर्थः । दहरविद्या-
दौनाम्नपलक्षणम् । सकलवेदान्ततात्पर्यपर्यालोचनशीला इति भावः । तेभ्यः
अधिगन्तुं तत्कृतव्याख्यानैः ज्ञातुम् । ' आख्यातोपयोगे ' इति पञ्चमी ।
पर्यटामि । ' अट गतौ ' ॥ ३॥ यदा तावदिति । पुराणश्चासौ ब्रह्मवादी चेति
विग्रहः । ब्रह्म परमात्मानं वेदान्वा वदतीति । णिनिः । पुराणत्वे प्राचेतसमिति
हेतुकथनम् । ब्रह्मपारायणाय वेदान्तविद्याध्ययनाय । पारायणं नाम आदित
आरभ्यान्तादविच्छेदेनाध्ययनमुपासते । तदिति । प्रवासो देशान्तरगमनम् ।
तस्मिन्निति । प्रत्यूहः विघ्नः ॥ तस्येति । स्तन्यत्यागमात्रं यस्मिन्निति
बहुव्रीहेः कप्रत्ययः । दारकद्वयं शिशुद्वयम् । तदिति । तस्य चात्मीकेः
संनिधानीकरोति ॥ अपीति । नाम्नोऽभिलाकपशब्दस्य संज्ञानं संकेतसबन्ध-

१ तस्मिन्नि. २ केवलं तस्यापि तु तिरश्चामप्यन्तःकरणानि.

आत्रेयी—तौ च भगवता वाल्मीकिना भार्ताकर्म वस्तुतः परिगृह्य
पोषितौ परिरक्षितौ च । निर्वृत्तचौलकर्मणोश्च तयोस्त्रयीवर्जमितरास्ति-
स्रो विद्याः सावधानेन परिनिष्ठापिताः । समनन्तरं च गर्भैकादशे वर्षे
क्षात्रेण कल्पेनोपनीय गुरुणा त्रयीविद्यामध्यापितौ । न ह्येताभ्याम-
तिप्रदीप्तप्रज्ञामेधाभ्यामस्मदादेः सहाध्ययनयोगोऽस्ति । यतः ।

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे

न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति च पुनर्भूयान्मेदः फलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिर्निर्म्बमाहे मणिर्न मृदां चयः ॥ ४ ॥

वनदेवता—अयमसावध्ययनप्रत्यूहः ।

आत्रेयी—अन्यच्च ।

वनदेवता—अथापरः कः ।

आत्रेयी—अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा माध्यंदिनसवनाय नदीं तमसा-
भनुप्रपन्नः । तत्र युग्मचारिणोः कौश्वयेरेकं व्याधेन विध्यमानं

करणम् ॥ तयोरिति । जन्मसिद्धानि जन्मना ज्ञातानि, न तूपदेशेन ॥ तौ-
चेति । भार्ताकर्मत उपमातृव्यापारेण । पोषितौ क्षीरादिना बर्धितौ । रक्षितौ ।
पिपीलिकादिभ्य इति भावः । निर्वृत्तेति । निर्वृत्तं निष्पन्नम् । त्रयीवर्जं
त्रयीं वर्जयित्वा । अज्ञान्यपीति शेषः । इतराः आयुर्वेदो धनुर्वेदस्तथा गान्धर्व-
नामकः” इत्युक्ता इत्यर्थः । सावधानेन । वाल्मीकिनेति शेषः । परिनिष्ठापिताः
सम्यङ् निष्ठापिताः । तदनन्तरमिति । एकादशानां पूरणं एकादशम् ।
‘तस्य पूरणे’ इति ङट्प्रत्ययः । गर्भात् गर्भवर्षात् एकादशं गर्भैकादशं तस्मि-
न्नित्यर्थः । ‘गर्भैकादशे राजन्यम्’ इति स्मृतेः । कल्प्यतेऽनुष्ठीयतेऽमेनेति
कल्पः अनुष्ठानपरिपाटीप्रकाशकग्रन्थः । न ह्येताभ्यामिति । दीप्तिः
प्रतिभा । प्रज्ञा ज्ञानं उक्तार्थग्रहणम् । वितरतीति । तयोः प्राज्ञजडयोः
ज्ञाने शक्तिं न करोति प्राज्ञस्य ज्ञाने अपूर्वा शक्तिं न जनयति जडस्य ज्ञाने
शक्तिं नापहन्ति जडस्य ज्ञाननिष्ठां शक्तिं न नाशयति । विम्बमाहे प्रतिवि-
म्बज्ञानोत्पादने मणिः वज्रं रत्नसामान्यं वा । मृदादयः । आदिपदात् वृक्षपा-
थाण्यलोष्टग्रहणम् ॥ ४ ॥ अथेति प्रश्ने ॥ अथेति । माध्यंदिनसवनाय

ददर्श । आकस्मिकप्रत्यवभासां च देवीं वाचमव्यतिकीर्णवर्णमानु-
ष्टुभेन छन्दसा परिणैतामभ्युदैरयत् ।

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ५ ॥

वनदेवता—चित्रमास्त्रायादन्यो नूतनच्छन्दसामवतारः ।

० अत्रेयी—तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्द-
ब्रह्मप्रकाशमृषिमुपसंगम्य भगवान्भूतभावनः पद्मयोनिरवोचत्—ऋषे
प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्माणि तद्ब्रूहि रामचरितम् । अव्याहृतज्योति-
रार्धं ते प्रातिभं चक्षुः । आद्यः कविरसि' इत्युक्तत्वान्तर्हितः । अथ स
भगवान्प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं
रामायणं प्रणिनाय ।

मध्यंदिनसंबन्धिकर्मणे । अनुपपन्नः प्राप्तः । तत्रेति । युगं द्वन्द्वं यथा तथा
चरत इति युगमचारिणौ तयोः क्रौञ्चयोः पक्षिविशेषयोः । व्याधेन पुलिन्देन ।
ददर्श अपश्यत् । आकस्मिकप्रत्यवभासां निर्हेतुकाविर्भावाम् । आनुष्टुभेन
छन्दसा । स्कार्थिकोऽर्णप्रत्ययः । मा निषादेति । प्रतिष्ठां तु अम गमः इति
पदचतुष्टयं निषादपक्षे बोध्यम् । एवं च माङ्ग्येगेऽडागमनिषेध उपपद्यते ।
अमेत्यस्य न विद्यते मा लक्ष्मीः यस्येति विग्रहः । एवं च अलक्ष्मीकेति
निषादं प्रति मन्युर्गम्यते । अत एव भगवन्तं प्रति रावणवधजनितप्रीत्यातिश-
येन मानिषादेति सलक्ष्मीकत्वप्रतिपादनम् । भगवत्परत्वे मा लक्ष्मीः निषाद-
त्यस्मिन्निति मानिषादः । बाहुलकादधिकरणे घञ् । तस्य संबुद्धिः । निषेधार्थ-
माशब्देन अडागमसमर्थनं तु क्लिष्टम् । प्रतिष्ठा आस्पदम् । व्याधपक्षे मा गमः
न गच्छेः भगवत्पक्षे अगमः प्राप्तवानिति । समाः संवत्सरान् । अत्यन्तसं-
योगे द्वितीया ॥ ५ ॥ आस्त्रायात् वेदात् ॥ तेनेति । तेन समयेन कालेन ।
भूतेन प्रजाः भावयति उत्पादयतीति विग्रहः । यद्वा भूतं सत्यम्, निर्निरोध-
मिति वा । भावना अध्यवसायः यस्येति वा । पद्मयोनिः भगवन्नाभिकमल-
ज्जातः । अनेन पूर्वोक्तभूतभावनत्वप्रयुक्तपरत्वशङ्का निराकृता । प्रबुद्धोऽसि
प्रकृष्टज्ञानवानसि । वागेव आत्मा यस्य तस्मिन् ब्रह्माणि शब्दब्रह्माणि । वाचो

वनदेवता—हन्त तर्हि मण्डितः संसारः ।

आत्रेयी—तस्माद्वोचं तत्र हि महानध्यनप्रत्यूह इति ।

वनदेवता—युज्यते ।

आत्रेयी—विश्रान्तास्मि भद्रे । संप्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि ।

वनदेवता—इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतांमेनेन गोदावरी-
तीरेण ।

आत्रेयी—(साक्षम् ।) अप्येतत्तपोवनम् । अप्येषा पञ्चवटी ।
अपि सरिदियं गोदावरी । अप्ययं गिरिः प्रस्रवणः । अपि जनस्था-
नवनदेवता वासन्ती त्वम् ।

वनदेवता—अस्त्येतत्सर्वम् ।

आत्रेयी—हा वत्से जानकि ।

स एष ते वल्लभबन्धुवर्गः

प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः

प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥ ६ ॥

वासन्ती—(सभयम् । स्वगतम् ।) कथं नामशेषामित्याह ।
(प्रकाशम् ।) आर्ये किमत्याहितं सीतादेव्याः ।

आत्रेयी—न केवलमत्याहितं सापवादमपि । (कर्णे ।) एवमेवम् ।

कैयटमतानुसारेण वा । अव्याहतज्योतिः अप्रतिहतप्रकाशं आर्यं ऋषिर्गन्धि-
योगजन्यज्ञानं चक्षुः नेत्रं ज्ञानमिति फलितोऽर्थः । 'तत्सर्वं मत्प्रसादेन विदितं
ते भविष्यति' इत्यादि रामायणे द्रष्टव्यम् । आद्यः कविरसीत्युक्त्वा अनुपृष्ट्वा ।
अन्तर्हितः परोक्षतां गताः ॥ स इति । दृश्यमानः, दृष्टिविषयभूतः । प्रास-
ङ्गिकीनां प्रसक्त्यनुप्रसक्त्या जातानां कथानां प्रश्नप्रतिवचनरूपाणां वाक्यसंद-
र्भाणां विषयः प्रतिपाद्यः वल्लभशास्त्रिणां स्वयं वर्धितत्वात् अत्यर्थप्रोतिविषयाणां
व्याख्यानां साहित्यविधि-व्याख्यानां सीतादेव्याः नामशेषाणां च ।

वासन्ती—अहं ह दारुणो दैवनिर्घातः । (इति मूच्छति ।)

आत्रेयी—भद्रे समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासन्ती—हा प्रियसखि हा महाभागे ईदृशस्ते निर्माणभागः । हा रामभद्र । अथवा अलं त्वया । आर्ये आत्रेयि अथ तस्मादरण्यात्परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे सीतैर्देव्याः किं वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।

आत्रेयी—नहि नहि ।

वासन्ती—हा कष्टम् । अरुन्धतीवसिष्ठाधिष्ठितेषु रघुकर्दम्बकेषु जीवन्तीषु च प्रवृद्धासु राज्ञीषु कथमिदं जातम् ।

आत्रेयी—ऋष्यशृङ्गाश्रमे गुरुजनस्तदासीत् । संप्रति तु परिसमाप्तं तद्वादशवार्षिकं सत्रम् । ऋष्यशृङ्गेण च संपूज्य विसर्जिता गुरुवः । ततो भगवत्यरुन्धतीं नाहं वधूविरहितामयोध्यां गमिष्यामीत्याह । तदेव राममातृभिरनुमोदितम् । तदनुरोधाद्भगवतो वसिष्ठस्यै परिशुद्धा वाचो वाल्मीकितपोवनं गत्वा तत्र वत्स्याम इति ।

वासन्ती—अथ सं राजा किमाचारः संप्रति ।

आत्रेयी—तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधः प्रक्रान्तः ।

वासन्ती—हौं धिक् परिणीतमपि ।

आत्रेयी—शान्तं पापम् । नहि नहि ।

वासन्ती—का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ।

आत्रेयी—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

सृष्टिपाठम् । अथवेति जनवाक्पिधानस्य दुःशक्तवादिति भावः । किं वृत्तमिति निष्पन्नमिति । प्रवृत्तिः वार्ता । आसीत् अभूत् । किमिति काङ्क्षा योजनीयम् । संप्रति परिसमाप्तमिति । इदमेवाभिसंधाय पूर्वोक्तव्याख्यानमिति न विस्मर्तव्यम् । वधूविरहितां स्नुषाविरहिताम् । तदन्विति । तदनुरोधात् तदनुसरणात् । श्रद्धा निश्चयः ॥ अथेति । किमाचारः क्रीदशव्यापारवान् । तेनेति । राजक्रतुः राज्ञा साधारणो यः क्रतुः क्रतुराजो वा अश्वमेधः । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ॥ सीतेति । सीतायाः प्रतिकृतिः प्रतिमा ।

वासन्ती—हन्त भोः ।

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

आत्रेयी—विसृष्टश्च वामदेवाभिमन्त्रितो मेध्योश्चः । उपकैलिप-
ताश्च तस्य यथाशास्त्रं रक्षितारः । तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणात्मजश्च-
न्द्रकेतुरवाप्तैर्दिव्यास्त्रसंप्रदायश्च नुरङ्गसार्धेनान्वितोऽनुग्रहितः ।

वासन्ती—(सस्नेहकौतुकास्रम् ।) कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः ।
हन्त मातर्जीवामि ।

आत्रेयी—अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोर-
स्ताडमब्रह्मण्यमुद्धोषितम् । ततो न राजार्पचारमन्तरेण प्रजास्य-
कालमृत्युः संचरतीत्यात्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहसै-
वाशरीरिणी वागुदचरत्—

गृहिणीकृता धर्मपत्नीकृता ॥ वज्रादपीति । अयमाशयः—निर्दोषायां
सीतायां रामहृदयस्य मृदुत्वमेव स्वाभाविकम् । कठोरत्वं तु भूर्खलोकानुसर-
णार्थत्वादागन्तुकमिति प्रकृतिकरणादवगम्यत इति । न च 'यस्य भार्या
विदूरस्था यदि सा दूषितापि वा । अनिच्छुः प्रतिकूला च तस्याः प्रतिकृतौ
क्रिया ॥' इति स्मरणात् प्रकृतिकरणं मृदुत्वानुपपादकमिति वाच्यम् ।
तस्य परिणयान्तराशक्तनिर्वकाशक्रियाविषयत्वात् । अश्वमेधादेः सावकाश-
त्वात् परिणयान्तराशक्तत्वात् । किंच सीतासदृशप्रतिमाकरणं मृदुत्वापादकमेव ।
एतादृशविचारसाध्यत्वात् 'को हि विज्ञातुमर्हति' इति तज्ज्ञानस्वरूपलोग्य-
तापि दुर्लभेत्युक्तम् । अत्रार्थान्तरन्यासालंकारः ॥ ७ ॥ वामदेवेन अनुमन्त्रितः
अनुज्ञातः वसिष्ठसंनिधानादिति भावः । मेध्याश्चः यज्ञीयाश्चः । प्रकृता इति
यथाशास्त्रं शास्त्रोक्तन्यायेन । तेषामिति 'चतुःशता रक्षन्ति यज्ञस्याघातये'
इत्यादिश्रुतिमनुलङ्घ्य अधिष्ठाता नियामकः अनुग्रहितः ॥ अत्रान्तर इति ।
अब्रह्मण्यमिति वचनम् उद्धोषितं उच्चैश्चारितम् । तत इति । राजापचारं
राजदोषम् । निरूपयति मीमंसमाने । करुणामये परदुःखदुःखित्वरूपायुक्त-

। दिव्यपुरुषः—जयतु जयतु दवः ।

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे

संजीवितः शिशुरसौ मम चेयमृद्धिः ।

शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते

सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

शामः—द्वयमपि प्रियं नः । तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः फलम् ।

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च संपदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते शिवाः ॥ १२ ॥

शम्बूकः—युष्मत्प्रसादादेवैष महिमा । किमत्र तपसा । अथवा

महदुपकृतं तपसा ।

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवनैर्भूतनाथः शरण्यो

मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।

क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसा संप्रसादोऽन्यथा चेत्

कायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ॥ १३ ॥

नायाम् । अशरीरवाण्या शिशुजीवननिश्चयेऽपि पावकवचनेन सीतायाः निर्दो-

षत्वनिश्चयेऽपि फलाभावेवत् स्वीयदैवविपर्ययेणात्रापि तथा स्यादित्याशयः ॥

प्रविश्येति । दिव्यपुरुषः शम्बूकशरीरं विहाय देवत्वेनेति भावः । दत्ता-

भय इति । यमादपि दत्ताभये त्वयि दण्डधारे सतीत्यन्वयः । यमहेतुक-

भयनिवारणदातरि यमशासितरि त्वयि सति असौ शिशुः बुद्धिस्थो ब्राह्मण-

शिशुः । निधनानि मरणानि तारयन्ति । संसाराब्धिमिति शेषः ॥ ११ ॥

तदिति । आनन्दाः आत्मानुभवजन्या हर्षाः । मोदाश्च दिव्यविषयानुभव-

जन्यः हर्षाः । संपदः अणिमादिविभूतयः । वैराजा नाम वैराजा इति प्रसिद्धाः

॥ १२ ॥ युष्मत्प्रसादेति । 'धातुः प्रसादान्महिमानमीदृशम्' इति श्रुतिः

प्रत्यभिज्ञायते । किमत्र तपसा । तपसा किमत्रेत्यर्थः । अथवेति । तपः-

कर्तृको महोपकार इति भावः । तदुपपादयति—अन्वेष्टव्य इति । यदसीति

प्रसिद्धवन्निर्देशात् 'सोऽन्वेष्टव्यः' इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञायते । अनेन कारणत्व-

मप्युक्तम् । 'कारणं तु ध्येयः' इति श्रुतेः । न केवलं प्रधानहिरण्यगर्भादिवत्

कारणत्वम्, किंतु निरुपाधिकस्थामित्वं स्वीकृतमित्याह—लोकनाथ इति ।

'एष सर्वभूताधिपतिः' इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञायते । पूर्वोक्तान्वेष्टव्यत्वादिकल-

स्निग्धश्यामाः कचिदपरतां भाषणाभिगच्छाः ।

स्थाने स्थाने सुखरककुभो झांकृतैर्निर्झराणाम् ।

एते तीर्थाश्रमगिरिसरिर्द्वैतकान्तारमिश्राः

संदृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥

शम्बूकः—दण्डकैवेषा । अत्र किल पूर्वं निवसता देवेन

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।

त्रयश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ १५ ॥

येन सिद्धक्षेत्रेऽस्मिन्ननस्थाने मादशमपि जानैपदानामकुतोभयः
संचारो जातः ।

माह-शरण्य इति । 'एष सर्वभूतपालः' इत्यादयः श्रुतयः प्रत्यभिज्ञाप्यन्ते । नहि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरत्वहानिरित्युपबृंहणात् हरहिरण्यगर्भादीनां रक्षकत्वः शङ्कानिरासः । इदं च घण्टाकर्णादिविषये स्पष्टम् । वृषलकं अज्ञातो वृषलो वृषलकः तम् । अज्ञाते कन्प्रत्ययः । अनेन प्रयासेनान्वेषणीयत्वं स्वस्य सूच्यते । अन्विष्यन् । न तु चारादिनान्वेषयन्निति भावः । योजनानां शतानि अयोध्यादण्डकयोः योजनेयत्तानिश्चयेऽपि एवमुक्तिः कृत्स्नभूमण्डलान्वेषणानन्तरं अत्र प्राप्त इति सूचयति । तन्मूलं तु 'पृथिव्यां तप्यते तपः' इति अशरीरवाण्या पृथिव्यामिति सामान्योक्तिः । प्राप्तः । न तु मां दूतैः प्रापितवानित्यर्थः । वृषलक इत्यत्र वृषं धर्मे लुनातीति वृषल इति व्युत्पत्त्यो 'शुश्रूषा शूद्रस्य' इत्युक्तस्वधर्मच्छेदेन स्वतन्त्रतपश्चरणरूपस्वदोषाधीनत्वं विवक्षितम् । तपसां संप्रसादः तपःकृतानुग्रहः । पुनरित्यनेन अपूर्ववनविलोकनस्पृहयान्त्रासिद्धिर्वारिता । वनपदं दण्डकायामपि गमनप्रदेशत्वसूचनार्थम् । एवं सर्वप्रकारेणापि दुर्घटभवदागमनसंघटकत्वात् तपसां प्रसाद इति भावः ॥ १३ ॥

स्निग्धेति । श्यामाः नीलाः । आभोगः विपुलावकाशः । रूक्षाः चित्तक्षोभकराः । गर्ताः अवटाः ॥ १४ ॥ चतुर्दशेति । दूषणखरत्रिमूर्धान इति समासान्तविधेरनित्यत्वात् । 'द्वित्रिभ्यां षमूर्धः' इति षप्रत्ययाभावः । केचित्तु दूषणखरत्रिमूर्धा नः इति पदद्वयं कृत्वा नः अस्माकं रणे दूषणखरत्रिमूर्धाः हता इति षप्रत्ययान्तमेव समर्थयन्ते । अस्माकमिति राष्ट्रेण समर्पधना दिव्यपुरुषवचनं पक्षैक्याभिप्रायकम् । वस्तुतस्तु नोशब्दः पृथक्पदमित्याश्रित्य अत्र निवसता देवेन दूषणखरत्रिमूर्धा हताः । नो किमिति काका योजनीयम् । इयं च प्रत्यभिज्ञापनशैली गौरव्यविषयेष्वनुभवसिद्धा ॥ १५ ॥ येनेति ।

रामः—न कवल दण्डकैव जनस्थानमाप ।

शम्बूकः—बाढम् । एतानि खलु सर्वभूतरोमहर्षणान्युन्मत्तच-
ण्डश्चापदकुलसंकुलगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तैर्दीर्घारण्यानि दक्षिणां
दिशमभिवर्तन्ते । तथाहि ।

निष्कूजस्तिमिताः कचित्कचिदपि प्रोच्यण्डसस्वस्वनाः
स्वेच्छासुप्तगभीरघोरभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नयः ।

सीमानः प्रदरोदरेषु विलैस्तस्वल्पाश्मसो यास्वयं
तृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीबते ॥ १६ ॥

रामः—

पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वखरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव वृत्तान्तान्पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य ।) प्रियारौमा हि सर्वथा वैदेह्यासीत् । एतानि तानि
नाम कान्ताराणि । किमतः परं भयानकं स्यात् । (साक्षम् ।)

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इतीहैरमतैर्वासौ स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥ १८ ॥

सिद्धक्षेत्रे सिद्धिप्रदपुण्यक्षेत्रे अकुतोभयः नास्ति कुतो भयं यस्येति विग्रहः ॥
एतानीति । रोमहर्षणानि रोमाक्कजनकानि । निष्कूजेति । निर्गताः कूजाः
कूजितानि येभ्य इति विग्रहः । कूजितशून्या इत्यर्थः । 'कूज अव्यक्ते शब्दे'
इत्यस्मात् भावे घञ्प्रत्ययः । सप्तानां जन्तूनाम् । प्रदरोदराणि गुह्यामध्याः ।
प्रतिसूर्यकैः वक्रकृकलासकैः ॥ १६ ॥ पश्यामीति । भूतपूर्वो सः खरालयः
तथाविधमित्यर्थः । भूतपूर्वः खरालयः खरगृहं यस्मिन्निति वा । प्रत्यक्षानिव
पुरोवर्तमानानिव । अनुभवामि स्मृतिवैशद्येन प्रत्यक्षीकरोमि ॥ १७ ॥ कान्ता-
राणि दुर्गमवर्त्मानि । भयानकं भयजनकम् । त्वयेति । मधुगन्धः एषु
अस्तीति मधुगन्धीनि तेषु वनेषु इह कान्तारेषु आरमते प्रीतिं प्राप्तवत्येव ।
कृत इत्यत आह—स्नेहस्तस्याः स तादृश इति । हृदयं त्वेव जानाति
प्रीतियोगं गरस्वरम् इत्युक्तरात्या । परिच्छेदातीत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

न किञ्चिदाप कुर्वाणः सौख्यदुःखान्यपाहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ १९ ॥

शम्बूकः--तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूरकण्ठको-
मलच्छविभिरवकीर्णानि पर्यन्तैरविरलनिविष्टनीलबह्वैलच्छायातरुणतरु-
पण्डमण्डितान्यसंभ्रान्तविविधमृगयूथानि पश्यतु मैहानुभावः प्रशान्त-
शम्भिराणि मध्यमारण्यकानि ।

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरुत-

प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः ॥ २० ॥

अपि च ।

दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूना-

मनुरसितगुरूणि सत्यानमम्बूकृतानि ।

नेति । यस्य प्रियः प्रीतिमान् प्रीतिविषयो वा यः जनः किञ्चिदपि न कुर्वाणः
सन् किञ्चित्कारलेशेनापि शून्यः सन् सौख्यैः स्वीयसुखैः करणैः दुःखान्य-
पौहति नाशयति । तत् दुःखनाशहेतुभूतो जनः । विधेयप्रधान्यान् नपुं-
सकत्वम् । तस्य अपोहनीयदुःखवतः पुरुषस्य किमपि विलक्षणं द्रव्यं
भव्यवस्तु । 'द्रव्यं च भव्ये' इत्यनुशासनम् । यद्वा सौख्यैरिति इत्थं
भूतलक्षणे तृतीया । तथा च सौख्यैः विशिष्टः सुखितः प्रियः इष्टः यः जनः
यस्य न किञ्चिदपि कुर्वाणः स्वरूपातिरोक्त्व्यापारलेशशून्यः सन् दुःखानि
अपौहति तदित्यादि पूर्ववत् । दुःखनिवृत्तिहेतुव्यापारलेशशून्यः सन्नपि स्वीय-
सुखविशिष्टः यः स्वरूपेणैव यद्दुःखानिवृत्तिं प्रति कारणं तं प्रति तस्य निस्तुल-
भव्यद्रव्यत्वमिति भावः । एवं चाहं सीताविषये किञ्चित्कारलेशशून्योऽपि
सुखितः सन् तद्दुःखनिवर्तक इति कान्तारगमनं युक्तमेवेति हृदयस्थितोऽर्थः
॥ १९ ॥ अथेति । पर्यन्तैः अभ्यर्णप्रदेशैः । छायाप्रधानाः तरवः छायातरवः ।
प्रशान्तानि अनुद्वेगजननानि । इहेति । शकुन्ताः पक्षिणः । वानीराः वेतस-
विशेषाः । मुखराणि शब्दवन्ति भूरीणि स्रोतांसि यासां ताः ॥ २० ॥ दध-
तीति । कुहरभाजां गुहावर्तिनां भल्लूकयूनां ऋक्षाणां अनुरसितेन अनुरागनेन-

शम्बूकः—यावत्पुराणब्रह्मवादिनमगस्त्यमृषिमभिवाद्य शाश्वतं
पदमनुप्रविशामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—

एतत्तदेव हि वनं पुनरद्य दृष्टं

यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः ।

आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे

सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः ॥ २२ ॥

एते त एव गिरयो विरुवन्मयूरा-

स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

आमञ्जुवञ्जुललतानि च तान्यमूनि

नीरन्धनीलैर्निचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥

मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते ।

गिरिः प्रस्त्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

अस्यैवासीन्महति शिखरे गृधराजस्य वास-

स्तस्याधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोद्वेजेषु ।

गोदावर्याः पयसि विर्तन्त्यामलानोकहृन्नी-

रन्तःकूजन्मुखैरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

भजन्ति । निष्पन्दः स्वरसद्रवः । स्तयायते वर्धते विसरति वा ॥ २१ ॥ देवयानाः देव-
याननामकाः । ते च 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्' इत्युक्ताः । लोके-
भ्यः लोकाननुभवितुम् ॥ एतदिति । गृहिणः गृहमेधिनः । सांसारिकेषु जन्म-
फलभुक्तेषु ॥ २२ ॥ एत इति । विरुवन्मयूराः कूजद्गृहिणः ॥ २३ ॥ मेघमा-
लेति । मेघमालेव मेघमालासदृशः यः अयं पुरोवर्तिपदार्थः आरादिव
समीपस्थ इव विभाव्यते ज्ञायते । यत्र गिरौ गोदावरी नदी स प्रस्त्रवणो
गिरिः ॥ २४ ॥ अस्यैवेति । मुखरशकुनः कूजत्पक्षियुक्तः अत एव अन्तः-

१ निष्पन्दः २ देवयानाः । प्रलीयस्व पुण्येषु लोकेषु ३ प्रतिष्ठस्व ४ पुराणब्रह्मविमगस्त्यम्
५ एतत्पुनर्वनमहो कथमयं ६ कृत्स्नानि ७ नीप ८ यः इयाम आरादपि ९ सोयमत्र
१० विनतः, विततानोकइयामल ११ मधुरः

सदत्रैव सा पञ्चवटी यत्र चिरनिवासेन विविधविस्मभातिप्रसङ्गसाक्षिणः
प्रदेशाः प्रियायाः प्रियसखी च वासन्ती नाम वनदेवता । किमिदमाप-
तितमद्य रामस्य । संप्रति हि ।

चिराद्देगारम्भी प्रसृत इव तीव्रो-विषरसः

कुतश्चित्संवेगात्प्रचलं इव शल्यस्य शकलः ।

व्रणो रूढग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुनः

घनीभूतः शोको विकलयति मां मूर्च्छयति च ॥ २६ ॥

तर्थापि तान्पूर्वसुहृदो भूमिभागान्पश्यामि । (निरूप्य ।) अहो अन-
वस्थितो भूमिसंनिवेशः । तथाहि ।

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां

विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।

बहोर्दृष्टं कालादपरमित्र मन्ये वनमिदं

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रव्ययति ॥ २७ ॥

कूजन् स्वयं कूजन्निव स्थितः ॥ २५ ॥ यत्रेति । विस्मभाः स्वरविलासाः ।
चिरादिति । तीव्रः स्पर्शदशाग्रामपि दुःसहः । अनेन अज्ञातस्पर्शविषति-
शेषव्यावृत्तिः । चिरात् भूयासं कालं शमित्वा । वेगं वेदनाशैथिल्यं आरम्भयति
उत्पादयतीति वेगारम्भी । अनेन पूर्वोक्तविषविशेषव्यावृत्तिः । प्रसृतः यत्रा-
कृत्यादौ स्पर्शः ततोऽन्यत्र सर्वाङ्गेषु प्रसृतः दलनादिना दुःसहप्रसरणः यः
विषरसस्तत्सदृश इत्यर्थः । रसशब्देन विशेषोत्कर्षो विवक्षितः । कुतश्चित्
यस्मात् कस्माच्चित् संवेगात् संभ्रमादिजन्यात् निर्घातात् प्रचलः शल्यस्य
बाणाप्रस्य शकलः खण्ड इव स्थितः । स हि मरणभयादनुवृत्त एव तिष्ठति ।
रूढाः प्रादुर्भूताः ग्रन्थयः उपव्रणाः यस्मात् स तथोक्तः । स्फुटितः दलितः
हृन्मर्मणि व्रण इव हृदयमर्मवर्तिव्रणसदृशः । काचित्कस्पर्शसार्वात्रिकप्रसरणाभ्यां
प्रथमः दृष्टान्तः । प्रतिकार्यत्वशङ्काव्युदासाय द्वितीयः । स्वरूपकालत्वव्यावृत्तये
तृतीयः । विशेषमाह—नूतन इवेति । विकलयति शून्यं करोति ॥ २६ ॥
अनवस्थितो भूतसंनिवेशः अनियता पदार्थस्थितिः । पुरेति । बहोः कालात्
दृष्टं बहुकालमदृष्टा दृष्टम् । व्यक्लोपे पञ्चमी । यद्वा पूर्वदर्शनकालबहुविप्रकृष्ट-
काले दृष्टम् । 'सप्तमीपञ्चमी' इति पञ्चमी । तदिदमिति बुद्धिं मल्यभिज्ञाम् ।

यत्संबन्धकथाभिरिव सततं दीर्घाभिरास्थीयत ।

एकः संप्रति नाशितप्रियतमस्तामर्थं रामः कथं

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छत्वसंभाव्य वा ॥ २८ ॥

शम्बूकः—जयतु जयतु देवः । देव भगवानगस्त्यो मत्तः श्रुत-
भवत्संनिधानस्त्वामाह—‘परिकल्पितविमानावतरणमङ्गला प्रतीक्षते

कुवलयानन्दकृत् ॥ २७ ॥ यस्वामिति । स्वे गृहे यथा यस्यां ते दिवसाः
नीताः निरुपप्लवत्वरामणीयकादिभिः स्वगृहतुल्यायां यस्यां पञ्चवट्यां नीताः
अतिवाहिताः । न केवलं रात्रयो नीताः किंतु दिवसा अपि नीता इति दिवस-
पदेन व्यज्यते । तेन स्वगृहापेक्षया वैलक्षण्यमपि पञ्चवट्याः । तत्र हि-राज्य-
तन्त्रादिना दिवसेषु न सहावस्थानं घटते । तथा सह मयेति वान्वयः । स्वे गृहे
गुरुसंनिधितिरोहितप्रणयपारतन्त्र्यासंकोचात् स्वगृहाद्विशेषः । यत्संबन्धकथाभिः ।
कर्त्राभिः । आस्थीयत । तस्थेर्भावेल्ङ् । एवकारेण वाग्व्यापारान्तरप्रतिषेधः । य-
त्कथाभिः इत्यनुक्त्वा यत्संबन्धकथाभिरित्युक्तेः पञ्चवटीपरिसरवर्तिनामपि राम-
णीयकं व्यज्यते । अत्र ‘स्मरन्कमरुपत्राक्षीं रामः संध्यामुपागमत्’ इत्युक्तीत्या
सर्वकालं बुद्धिस्मृत्वात् तर्ह्येत्युक्तम् । तामेव न तु यां कांचिदित्यर्थः । वियोगे हि
रमणीयवस्तुदर्शनमात्रं दुःसहम् , किं पुनः सहानुभूतरमणीयदर्शनं दुःसहमिति ।
एकः केवलः । सीताशून्य इति भावः । ननु राज्ञः शुद्धान्त एव स्थित्यर्हायाः कथं
सहगमनं घटते । पुरं प्रति गमने तु सुलभमेव तद्दर्शनमिति किमिहाख्याहितमिति
अत्राह—नाशितप्रियतम इति । नाशितत्वमपि दैवाधीनं चेत् कथंचित् सहाय-
एव न तु तथा । किंतु मदधीन एव नाश इति दुःखातिशयो व्यज्यते । ननु
तर्हि यन्न सा तत्रैव गम्यतामित्यत्राह—पाप इति । मरणप्रतिबन्धकपापवा-
नित्यर्थः । ‘तथाप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति’ इत्युक्तेः । असं-
भाव्य असंमान्य रामः पञ्चवटीं विलोकयतु । वेत्यन्यादृशशैल्यात् सर्वथा न
मत्स्वरूपं विलोकनमसंभाव्यगमनं वेति व्यज्यते । संप्रति नाशितप्रियतम
इत्यनेन आर्द्रदुःखत्वं व्यज्यते । सर्वथा प्रियारामेत्यारभ्य एतच्छ्लोकपर्यन्त-
मनुरागप्रकाशनविशिष्टवचनरूपं पुष्पं नाम संध्यङ्गमुक्तम् ॥ २८ ॥ भगवा-
निति । मत्तः श्रुतं संनिधानं त्वत्सामीप्यं येन सः । मत्त इति रामागमन-
ख्यातुः दिव्यपुरुषस्यागस्त्यं प्रति गुरुप्रायत्वं कवेरभिमतमिति व्यज्यते ।
‘आख्यातोपयोगे’ इति पञ्चमीविधानात् । परिकल्पितेति । आवरणमङ्गलं

वत्सला लोपामुद्रा सर्वं च महर्षयः । तदाह सभायस्मिन् । अथ
प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुपगम्याश्चमेधाय सैजो भविष्यसीति ।

रामः—यथाज्ञापयति भगवान् ।

शम्बूकः—इतस्तर्हि देवः प्रवर्तयतु पुष्पकम् ।

रामः—(पुष्पकं प्रवर्तयन् ।) भगवति पञ्चवटि गुरुजनोपरोधा-
त्क्षणं क्षम्यतामयमतिक्रमो रामस्य ।

शम्बूकः—देव पश्य पश्य ।

कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघूर्त्कारवत्कीचक-

स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन्प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितै-

रुद्वेल्लन्ति पुराणरोहिणतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥ २९ ॥

अपि च ।

एते ते कुहरेषु गद्गदनद्वन्द्वोदावरीवारयो

मेघालम्बितमौलिनीलशिखराः क्षोणीभृतो दार्क्षिणाः ।

नीराजनादिकम् । लोपामुद्रा अगस्त्यपत्नी प्रतीक्षते कृतक्षणा तिष्ठति । त्यक्तसर्व-
व्यापारा तिष्ठतीत्यर्थः । अथ प्रजविना प्रकृष्टवेगवता । एकदेशिनेति ज्ञापनात्
कर्मधारयादिनिः ॥ प्रवर्तयन् गमयन् । गुरुजनस्य अगस्त्यस्य आदेशोपरो-
धादाज्ञानुसरणाद्वेतोः । अतिक्रमः असंभाव्यगमनरूपः । अत्रेष्टजनानुनयात्
पर्युपासनं नाम संध्यङ्गमुक्तम् ॥ गुञ्जदिति । कुञ्जा एव कुटीराः । गुञ्जन्तः
अव्यक्तशब्दवन्तः कुञ्जकुटीराः येषां ते । कौशिकघटाः घूरुपञ्चयः तासां घुक्काराः
एषु सन्तीति तद्वन्तः कीचकाः तेषां रन्ध्रवतां वेणुविशेषाणां स्तम्बाः काण्डाः
तेषामाडम्बरः संभ्रमः तेन मूकानि जोषमासीनानि मौकुलिकुलानि यस्य स
तथोक्तः । क्रौञ्चाभिधोऽयं तन्नामकोयं गिरिः । प्रचलाकिनां मयूराणाम् । रोहिणतरवः
हरिचन्दनवृक्षाः कुम्भीनसाः सर्पाः उद्वेल्लन्ति वेपन्ते । 'वेल्ल चलने' ॥ २९ ॥
एत इति । कुहरेषु गुहासु गद्गदं यथा तथा नदन्ति शब्दवन्ति गोदावरी-
वारिणि येषु तथोक्ताः । शिखराग्रं मौलिः । पर्वताग्रं शिखरमिति इह भेदः ।

अन्योन्यप्रतिघातसंकुलचलत्कल्लोलकोलाहलै-

वत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्संगमाः ॥३०॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

पञ्चषटीप्रवेशो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

क्षोणीभृतः पर्वताः । दक्षिणाः दक्षिणदिशावर्तिनः । एते ते पूर्वं भवता दृष्टाः । अन्योन्यप्रतिघातेन परस्परप्रत्यास्फालनेन संकुलाः निक्लिष्टाः चलन्तः कल्लोलाः तरङ्गाः तेषां कोलाहलैः कलकलैः उत्तालाः उत्वणाः सरित्संगमाः नदीसंगमाः ॥ ३० ॥

वाधूलवंशजनुषो भूसारजवीरराघवार्यस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितो द्वितीयोऽङ्कः ॥

इति श्रीवाधूलंवीरराघवचिरचितायां भवभूतिभाषतलस्पर्शि-
नीसमाख्यायामुत्तररामचरित्रव्याख्यायां द्वितीयोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति नदीद्वयम् ।)

एका--सखि मुरले किमसि संभ्रान्तेव ।

मुरला--सखि तमसे प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य पत्न्या लो-
पामुद्रया सरिद्वरां गोदावरीमभिधातुम् । जानास्येव यथा वधूपरित्या-
गाप्रभृति

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढधनव्यथः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥

तेन च तथाविधेष्टजनकैष्टविनिपातजन्मना प्रकर्षगतेन दीर्घशोकसंता-
पेन संप्रत्यतितरां परिक्षीणो रामभद्रः । तमवलोक्य कम्पितमिव मे
हृदयम् । अनुधा च प्रतिनिवर्तमानेन रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटी-
वने वधूसहवासविलम्बसाक्षिणः प्रदेशा द्रष्टव्याः । तेषु च निसर्ग-
धीरस्याप्येवंविधायामवस्थायामतिगम्भीराभोगशोकक्षोभसंवेगात्पदे पदे
महान्ति प्रमादस्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य । तद्भवति गो-
दावरि तत्र त्वर्या सावधानया भवितव्यम् ।

वधूपरित्यागात् स्नुषापरित्यागात् । अनिर्भिन्न इति । करुणो रसः इष्ट-
जनवियोगजन्यदुःखातिशयात्मकरसः । पुटपाकप्रतीकाशः लोहादिमयसंपुटान्त-
र्बतिसंतापनसदृश इत्यर्थः ॥ १ ॥ तेनेति । तथाविधेष्टजनस्य सीतायाः
कष्टविनिपातात् दुःखमयविक्षेपात् जन्म उत्पात्तिः यस्य तथोक्तेन । प्रकृष्टोऽ-
धिकः गद्गदशब्दः येन तथोक्तेन । 'प्रकर्षगद्गदेन' इति पाठे प्रकर्षेण
गद्गदो यस्मिन्निति विग्रहः । दीर्घशोकसंतानेन दीर्घदुःखपरिवाहेण परिक्षीणः
कार्श्यदौर्बल्यादियुक्तः । कुसुमेन समं बन्धनं यस्येति विग्रहः । कुसुमसमब-
न्धनम् । तद्वत् सुच्छेदमित्यर्थः । अधुनोति । वधूमहनिवासे ये विलम्बाः
स्वैरलीलाः तत्साक्षिणः तत् साक्षात्कर्तारः प्रदेशाः वनोद्देशा नियतमित्यसं-
देहवाचि । तत्रेति । गम्भीरः आभोगः आयामः यस्य तथोक्तः यः शोकः
तेन जातस्य क्षोभस्य प्रकृतिविपर्ययस्य संवेगात् वेगातिशयात् । महान्
प्रमादः अनवधानता येषु तथोक्तानि । संज्ञाच्छेदकारीणीत्यर्थः । शोकस्थानानि

वीचीवानैः शीकरक्षोदशीतैः-

राकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान् ।

मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं

स्वैरं स्वैरं प्रेषितैस्तर्पयन्ति ॥ २ ॥

तमसा—उचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य । संजीवनोपायस्तु मौलिकं
इव रामभद्रस्याद्य संनिहितः ।

मुरला—कथमिव ।

तमसा—श्रूयताम् । पुरीं किल बाल्मीकितपोवनोपकण्ठात्परित्यज्य
निवृत्ते लक्ष्मणे सीतादेवी प्राप्तप्रसववेदनमिति दुःखसंवेगादात्मानं
गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती । तदैव तत्र दारकद्वयं प्रसूतौ । भगवतीभ्यां
पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्ना रसातलं च नीता । स्तन्यत्यागात्परेण
च दारकद्वयं तस्याः प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेवी स्वंयमर्पितवती ।

मुरला—(सविस्मयम् ।)

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः ।

यत्रापकरणिभावमायात्येवंविधो जनः ॥ ३ ॥

जगतां शोकनिमित्तानि । रामात्याहितानीति भावः । सावधानया अवधानं
मनसो विषयान्तरसंचारविमुक्तता तत्सहितया ॥ वीचीति । शीकराणां
सूक्ष्मांशैः पद्मकिञ्जल्कानामरविन्दकेसराणां गन्धान् सौरभ्याणि आकर्षद्भिः
हरद्भिः । शीकरक्षोदेत्यनेन शैत्यमुक्तम् । पद्मकिञ्जल्कगन्धानित्यनेन सौरभ्यमु-
क्तम् । आकर्षद्भिरित्यनेन मान्यमुक्तम् । वहनाशक्तावेव कर्षणसंभवात् । स्वैरं
निःशङ्कम् । अत्र स्वैरमित्युक्त्या सुरभिशीतलमृदुवाता अपि विरहिणामनर्थ-
कारिण इति न शङ्क्यम् । विरहिणां चैतन्यदशायामेव दुःसहा इमे । मूर्च्छितानां
सु प्राणप्रतिष्ठापनकरा एव । नातस्त्वयातिशङ्का कर्तव्येति व्यज्यते ॥ २ ॥

उचितमिति । दाक्षिण्यं सामर्थ्यं, ऊहापोहात्मकज्ञानवस्त्रं वा । मूलतः ।
सीताङ्कुरात् मूलमिति सीतोच्यते । मौलिक इति पाठेऽप्यर्थः प्रागिव ॥
बाल्मीकीति । प्राप्तप्रसववेदनं जातप्रसवदुःखम् । आत्मानं स्वम् । दारकद्वयं
शिबुद्वयम् । अभ्युपपन्ना संगता । स्तन्यत्यागात्परेण स्तन्यत्यागानन्तरम् ।
रसातलमिति । विपाकः दशा । उपकरणीभावमपकरणत्वम् ॥ ३ ॥

तमसा—इदानीं तु शम्बूकवृत्तान्तेनानेन संभावितजनस्थानाग-
मनं रामभद्रं सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी यदेव भगवत्या
लोपामुद्रया स्नेहादाशङ्कितं तदेवाशङ्क्य सीतासमेता केनचिदिव
गृहाचारव्यपदेशेन गोदावरीं विलोकयितुमागता ।

मुरला—सुचिन्तितं भगवत्या भागीरथ्या राजधानीस्थितस्यास्य
खलु तैस्तैर्जगतामाभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य रामभद्रस्य नियताश्चित्त-
विक्षेपाः । अव्यग्रस्य पुनरस्य शोकमात्रद्वितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशो
महाननर्थ ईति । तत्कथमिदानीं सीतादेव्या रामभद्र आश्वासनीयः
स्यात् ।

तमसा—उक्तमत्र भगवत्या भागीरथ्या 'वत्से देवयजनसंभवे
सीते अद्य खल्वायुष्मतोः कुशलवयोर्द्वादशस्य जन्मसंवत्सरस्य सं-
ख्यामङ्गलप्रन्थिरेभिवर्तते । तदात्मनः पुराणश्चशुरमेतावतो मानवस्य
राजर्षिवंशस्य प्रसवितारं सवितारमपहतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः
पुष्पैरुपतिष्ठस्व । न च त्वामवनिर्पृष्ठचारिणीमस्मत्प्रभावाद्धनदेवता
अपि द्रक्ष्यन्ति किंपुनर्मर्त्याः ' इति । अहमप्याज्ञापिता तमसे त्वयि
प्रकृष्टप्रेमैव वैधूर्जनकी । अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यनन्तरीभव इति ।
साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि ।

इदानींस्थिति । उपश्रुत्याकर्ण्य । तत् सर्वं श्रूयतामित्यारभ्य ऋषिश्रेयोवितर-
णरूपबीजस्य अन्वेषणाद्रभेसंधिरयम् । 'गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः'
इत्युक्तेः । केनचिदिव गृहाचारव्यपदेशेनेत्यत्र प्रस्तुतोपयोगिच्छाचारणरूपं अभू-
ताहरणं नाम संध्यङ्गमुक्तम् । सुष्ठुइति । राजनीतिस्थितस्य क्षत्रियोचितराज्यप-
रिपालनारमकधर्मेनिष्ठस्य । अभ्युदयाय भवन्तीत्याभ्युदयिकानि इति विग्रहः । तैः
आभ्युदयिकैः । चित्तविक्षेपाः हृदयतोदाः । अव्यग्रस्य व्यापारान्तरशून्यस्य ।
अनर्थः तद्दुःखहेतुः । एष तत्त्वार्थबुकीतनरूपो मार्ग उक्तः ॥ द्वादशस्य
जन्मवत्सरस्य संख्यामङ्गलप्रन्थिरभिवर्तते संख्यभूर्तिहेतुकमङ्गलप्रन्थिः । वत्सरे
वत्सरे शिशूनां जन्मनक्षत्रे शान्त्युत्सवं कृत्वा मङ्गलार्चं करे पटसूत्रादिना-
स्त्रियो ग्रन्थि कुर्वन्ति । स तु करे वलयरूपेण तिष्ठतीत्युपदेशः । मानवस्य

समसा—तादृश गादावरीहृदाक्षिप्रक्रम्य

परिपाण्डु दुर्बलकपोलसुन्दरं

दधती विलोलकवरीकमाननम् ।

• कर्णस्य मूर्तिरथैवा शरीरिणी

• विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

मुरला—इयं हि सा

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्धिप्रतूनं

हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

• ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं

• शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।)

• शुद्धविष्कम्भः ।

दिदोषगन्धम् । देवं जगत्सृष्ट्यादिलीलाशालिनम् । अत्र 'एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदेति' इत्यन्तरादित्यनिवाप्रत्यभिज्ञापिता । तत्र च कथ्यासश्रुत्या नारायण एव प्रतिपाद्य इति-स्पष्टमेव । उपतिष्ठस्व सेवस्य । अत इति । प्रत्यनन्तरीभव अनुचरीभव ॥ रामभद्र इति । तर्कयामि अनुमिनोमि ॥ परिपाण्डु इति । कर्णस्य दृष्टवियोगजन्यदुःखातिशयस्य मूर्तिः आकारो वा । विरहव्यथा । विरहजन्यरातापादिरूपा ॥ ४ ॥ किसलयमिति । परिपाण्डु उत्तरीत्या अतिम्लानत्वेऽपि लावण्याविरोधिपाण्डुोक्ता । ग्रीष्मविरहतापयो-रयमेव विशेषः । यत् ग्रीष्मस्य लावण्यानाशकत्वं विरहस्य तु तदभाव इति । तथा च कालिदासः—'समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्न तु ग्रीष्मस्थैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु' इति । एवं सुभगं न । एवं लावण्यापरि-त्यागेन रमणीयं न भवतीत्यर्थः । तथाह भगवान् वाल्मीकिः—'उयोत्स्ना तु-पाशमलिना पौर्णमास्यां हि लक्ष्मण । सीतेव च्यातपश्यामा दृश्यते न च शोभते ॥' इति । ग्रीष्मस्यातपश्यामेति लावण्यानाशकत्वम् । क्षामं कृशं ग्लपयति म्लानं करोति । शरदिजः शरत्कालजः । 'प्रावृट् शरत्' इत्यादिसूत्रेणालुक् । अत्र लिङ्गादभ्यूहनरूपं अनुमानं नाम संध्यङ्गमुक्तम् ॥ ५ ॥ शुद्धविष्कम्भ इति । संस्कृतात्मकविष्कम्भ इत्यर्थः । विष्कम्भस्वरूपं तु—'वृत्तवर्तिव्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥' इति ।

सीता—अहह जाणिमि पियसही म वासन्दी पहिरादीति । (१)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

सीतादेव्या स्वकरकलितैः सल्लकीपल्लवाग्रै-

रग्रे लोलः करिकलभको यः पुरा वर्धितोऽभूत् ।

सीता— किं तस्स । (ख)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

वध्वा सार्धं पयसि विहरन्सोऽयमन्येन दर्पो-

दुहामेन द्विरदपतिना संनिपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

सीता—(ससंभ्रमम् । कतिचित्पदानि गत्वा ।) अज्जउत्त परिताहि
परिताहि मह तं पुत्तअम् । (स्मृतिमभिनीय सवैक्लव्यम् ।) हद्धी हद्धी ।
ताइं जेव्व चिरपरिचिदाइं अक्खराइं पञ्चवटीदंसणेणं मां मन्दभाइणिं
अणुंबन्धन्ति । हा अज्जउत्त । (इति मूर्च्छति ।) (ग)

(प्रविश्य ।)

समसा—वत्से समाश्वसिहि । समाश्वसिहि ।

(नेपथ्ये ।)

विमानराज अत्रैव स्थायिताम् ।

(क) अहह जाणामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरतीति ।

(ख) किं तस्य ।

(ग) आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम् । हा धिक् हा
धिक् । तान्येव चिरपरिचितान्यक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन मां मन्दभागिनीमनु-
बध्नन्ति । हा आर्यपुत्र ।

केवलसंस्कृतप्रायः शुद्ध इति ॥ व्याहरति वदति ॥ सीतेति । स्वकरकलितैः
स्वकराभ्यां दत्तैर्गित्यर्थः । वध्वा सार्धं स्त्रिया सह । उहामेन उत्कटेन संनिपत्य
स्वयमापत्य । अभियुक्तः प्रत्यर्थितया संगतः ॥ ६ ॥ आर्यपुत्रेति । परि-
त्रायस्वेति । एष ह्यपकारिजनात् भीतिरूप उद्वेग उक्तः । तानीति ।

१ जात जात २ व्यग्रहस्ता. ३ वेगात्. ४ दधती. ५ विचिन्त्य. ६ वगेण पुणोवि
मे (पुनरपि मां), ७ अणुरुन्धन्ति.

हमन्थरत्थणिअगम्भीरमंसलो कुदो णु एसो भारईणिग्घोसो भरन्त-
कण्णविवरं मं वि मन्दभाइणिं ज्ञात्ति उसावेदि । (क)

तमसा—(सल्लोहम् ।) अयि वत्से

अपरिस्फुटनिकाणे कुतस्त्येऽपि त्वमीदृशी ।

स्तनयित्त्वोर्मयूरीव चकितोत्कर्णितं स्थिता ॥ ७ ॥

सीता—भवंदि किं भणासि अपरिस्फुडेत्ति । मए उण संरसं
जोएणं पच्चभिआणिदं अज्जउत्तो एव्व वाहरदित्ति । (ख)

तमसा—श्रूयते तपस्यतः किल शूद्रस्य दण्डधारणार्थमैक्ष्वाको
राजा र्जनस्थानमागत इति ।

सीता—दिट्ठिआ अपरिहीनराअधम्मो कखु सो राआ । (ग)

(नेपथ्ये ।)

यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे

यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।

(क) अहमे जलभरभरितमेघमन्थरस्तनितगम्भीरमांसलः कुतो न्वेष
भारतीनिर्घोषो भ्रियमाणकर्णविवरां मामपि मन्दभागिनीं ज्ञादित्युच्छ्वासयति ।

(ख) भगवति किं भणस्यपरिस्फुटेति । मया पुनः स्वरसंयोगेन प्रत्यभि-
ज्ञातमार्यपुत्र एव व्याहरतीति ।

(ग) दिष्ट्या अपरिहीनराजधर्मः खलु स राजा ।

अक्षराणि आर्यपुत्रेति वर्णाः । अनुवध्नन्ति अनुसरन्ति । मन्दभागिनीमल्प-
पुण्यफलम् ॥ जलेति । मांसलः स्फीतः । भारतीनिर्घोषः वर्णोच्चारणध्वनिः ।
उत्सुकापयति उत्कण्ठितां करोति ॥ स्वरसंयोगेन स्वरसंदर्भेण प्रत्यभिजानामि
तदिदमिति वेत्ति ॥ श्रूयत इति । तपस्यतः तपश्चरतः । कण्ठादिरयम् ।
दण्डधारणार्थम् अपराधानुगुणशिक्षणार्थम् । ऐक्ष्वाकः इक्ष्वाकुवंश्यः । 'दाण्डिना-
यन'—इत्यादिसूत्रेण टिलोपः ॥ अपरिहीनधर्मः अन्यूनधर्मः ॥ यत्रेति ।
अध्यवात्सम् उषितवानस्मि । 'उपान्वध्याह्वसः' इति कर्मत्वम् । एतानीति ।

कषलेन आआरेण अं अं णिअसोह्मगम्भीराणुभावेत्तपच्चहिजाणिज्जो
उज्जउत्तो एव्व । भअवदि तमसे धारेहि मम् । (इति तमसामाश्लिष्य
मूच्छति ।) (क)

तमसा—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(नेपथ्ये ।)

अनेनं पञ्चवटीदर्शनेन

अन्तर्लीनस्य दुःखाद्येऽद्योदामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागानृणोति माम् ॥ ९ ॥

हा प्रिये जानकि ।

तमसा—(स्वगतम् ।) इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेन ।

सीता—(समाश्वस्य ।) हा कहां एदम् । (ख)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसाखि विदेहराजपुत्रि । (इति मूच्छति ।)

सीता—हद्धी हद्धी । मं मन्दभाइणिं वैहरिअ आंमीलंतणेत्त-

(क) हा कथं प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिक्षामदुर्बलेनाकारेणायं निजसौम्यग-
म्भीरानुभावमात्रप्रत्यभिज्ञेय आर्यपुत्र एव । भगवति तमसे धारय माम् ।

(ख) हा कथमेतत् ।

गोदावरीपरिसरस्य गोदावरीसमीपवर्तिनः ॥ ८ ॥ परिक्षामदुर्बलेन दुर्बलायमा-
नेन । पाठान्तरम् 'परिक्षामधूसरेण' इति । अतिक्रमेण दुर्बलेन चेत्यर्थः ॥
अनुभावमात्रप्रत्यभिज्ञेयः प्रभावेन केवलं प्रत्यभिज्ञातुं शक्यः ॥ अ-
न्तर्लीनस्येति । अन्तर्लीनस्य अन्तर्गूढस्य । उदामं उत्थणं यथा तथा
अथ ज्वलिष्यतः एतदव्यवहितोत्तरक्षणभाविज्वलनवृत्तः धूमस्य उत्पीड
इव धूमसंबन्धिसंघात इव संमर्द इवेति वा । मोहः मूच्छा प्राक् ज्वलनात्
पूर्वम् । आनृणोति संछादयति ॥ ९ ॥ इदमिति । गुरुजनेन । लोपामुद्रा-
प्रभृतिनेत्यर्थः । एष संचितार्थप्राप्तिरूपकम उक्तः ॥ हेति । धरणीपृष्ठे भूतले

१ अयं सो. २ पञ्चभिआणिदो अज्जउत्तो एव्व ता मं धारेहि (प्रत्यभिज्ञात
आह एव तस्मा धारय). ३ उदमिअ. ४ आमीलिद.

विपल्हत्थो । भवति तमसे परितापहि परितापहि । जीवावेहि
अज्जउत्तम् । (इति पादयोः पतति ।) (क)

तमसा—

त्वमेव ननु कल्याणि संजीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैवै निरतो जनः ॥ १० ॥

सीता जं होदु तं होदु । जह भवई आणवेइ । (इति ससंभ्रमं
निष्क्रान्ता ।) (ख)

(ततः प्रविशति भूम्यां निपतितः सास्रया सीतया स्पृश्यमानः साहादोच्छासो
रामः ।)

सीता—(किञ्चित्सहर्षम् ।) जाणे उँण पच्चाअदं विअ जीविअं
तेल्लैअँस्स । (ग)

रामः—हन्त भोः किमेतत् ।

(क) हा धिक् हा धिक् । मां मन्दभागिनीं व्याहृत्यामीलनेत्रनीलोत्पलो
मूर्च्छित एव । हा कथं धरणिपृष्ठे निरुद्धनिःश्वासनिःसहं विपर्यस्तः । भगवति
तमसे परित्रायस्व । जीवयार्थपुत्रम् ।

(ख) यद्भवतु तद्भवतु । यथा भगवत्याज्ञापयति ।

(ग) जाने पुनः प्रत्यागतमिव जीवितं त्रैलोक्यस्य ।

निरुद्धनिःश्वासनिःसहं निरुद्धः प्रवृत्तिहीनः निःश्वासः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
भवाति तथा निःसहं दुर्बलं विपर्यस्तः ॥ त्वमेवेति । त्वमेव ननु कल्याणतिय-
स्यायं भावः । त्वयैवायं संजीवनीयः इति चिरंतनी प्रसिद्धिः । 'आनीतवातं
स्वधया तदेकम्' इति श्रुत्यायमर्थोऽवगम्यते । एकं जगतां प्रलीनत्वादसहा-
यमतो निर्व्यापारम् । तत् परं ब्रह्म स्वधात्वं सिद्धिस्त्वम्, स्वधा स्वाहा
इति स्वधाशब्दवाच्यया लक्ष्म्या आनीतजीवम् इति । एवं च अद्य कथमहं
वैदेशिकी जीवयामि त्वमेव जीवयेति । अत्र मां मन्दभागिनीमित्यारभ्य परि-
त्रायस्वेत्यन्तसंदर्भेण शंकात्रासरूपसंभ्रम उक्तः ॥ १० ॥ आह्लादः आनन्दः,
उच्छ्वासः श्वाससंचारः, *ताभ्यां सहितं यथा तथा ॥ जान इति । प्रत्यागतं
पुनरागतम् । त्रयाणामपि लोकानां राममयजीवितत्वात् रामजीवने तज्जीवन-
मिति भावः । तदुक्तम्—'रामो रामो राम इति प्रजानामभवन्कथाः । राम-

आश्रयात्तन नु हरिचन्दनपल्लवानां

निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

आतप्तजीवितपुनःपरितर्पणोऽयं

संजीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ११ ॥

च ।

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एव

संजीवनश्च मनसः परिमोहनश्च ।

संतापजां सपदि यः परिहृत्य मूर्च्छा-

मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥ १२ ॥

सीता—(ससाध्वसोत्कम्पमपसृत्य ।) एत्तिअ एव्व दाणिं मे व-
त्तम् । (क)

रामः—(उपविश्य ।) न खलु वत्सलया सीतादेव्याभ्युपपन्नोऽस्मि ।

सीता—हृद्धी हृद्धी । किंति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि । (ख)

रामः—भवतु । पश्यामि ।

सीता—मअवदि तमसे ओसरह्वं दाव । मं पेक्खिअ अण्णभणु-
देण संणिहाणेण र्हाआ अहिअं कुप्पिस्सदि । (ग)

(क) एतावदेवेदानीं मे बहुतरम् ।

(ख) हा धिक् हा धिक् । किमिति मामार्यपुत्रो मार्गिष्यति ।

(ग) भगवति तमसे अपसरावस्तावत् । मां प्रेक्ष्यानभ्यनुज्ञातेन संनिधानेन
अधिकं क्रीपिष्यति ।

जगद्भूदामे राज्यं प्रशासति ॥' इति ॥ आश्रयोत्तनमिति । हरिच-
नपल्लवानां आश्रयोत्तनं नु कल्पतरुसलयरसक्षरणाद्वीकरणं किम् । कन्द-
लः अङ्कुरजः ॥ ११ ॥ स्पर्श इति । संजीवनश्च प्राणधारणहेतुभूतश्च
तोषणस्य आह्लादजनकश्च । मूर्च्छां प्रज्ञाशून्यतां आनन्दनेन जडतां आनन्दा-
न्यप्रद्युक्तप्रज्ञाशून्यतामातनोति आ समन्तात् विस्तारयति ॥ १२ ॥
।।वदेव मत्स्पर्शे पुरा परिचितत्वकथनमेव । इदानीं वियोगसमये ॥ वत्सलया
त्तिमल्या मदीयदोषं सहमानया वा । अभ्युपपन्नोऽस्मि अनुगृहीतोऽस्मि ।
इष्टजनातिसंधानात्मकमतिथलं नाम संध्यङ्गमुक्तम् ॥ अनभ्यनुज्ञातेन अन-

तमसा—आय वत्स आगारथाप्रसादाद्विनन्दवर्तनानामप्यदृश्यप्रस
संवृत्ता ।

सीता—आम्, अस्थि खु एदम् । (क)

रामः—हा प्रिये जानकि ।

सीता—(समन्युगद्वदम् ।) अज्जउत्त असरिसं कखु एदं वअणं
इमस्स वुत्तन्दस्स । (साक्षम् ।) अहवा किञ्चि वज्जमई जम्मन्तेरेसु वि
पुणो असंभाविअदुल्लहदंसणस्स मं एव्व मन्दभाइणि उद्दिसिअ वच्छ-
लस्स एव्वंवादिणो अज्जउत्तस्स उवरि गिरणुक्कोसा भविस्सम् । अहं
एदस्स हिअअं जानामि ममावि एसो । (ख)

रामः—(सर्वतोऽवलोक्य सनिर्वेदम् ।) हा न किञ्चिदत्र ।

सीता—भवदि तमसे तथा णिक्कारणपरिच्चाइणो वि एदस्स एव्वं-
विधेण दंसणेण कीदिसो विअ मे हिअआणुबन्धोत्ति ण आणामि । (ग)

तमसा—जानामि वत्से जानामि ।

(क) आम्, अस्ति खल्वेतत् ।

(ख) आर्यपुत्र असदृशं खल्वेतद्वचनमस्य वृत्तान्तस्य । अथवा किमिति
वज्रमयी जन्मान्तरेष्वपि पुनरसंभावितदुर्लभदर्शनस्य मामेव मन्दभागिनीमुद्दिश्य
वत्सलस्यैवंवादिन आर्यपुत्रस्योपरि निरनुकोशा भविष्यामि । अहमेतस्य
हृदयं जानामि ममाप्येषः ।

(ग) भगवति तमसे तथा निष्कारणपरित्यागिनोऽप्येतस्यैवंविधेन दर्शनेन
कीदृश इव मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि ।

नुमतेन । संनिधानेन समीपस्थित्या ॥ आर्यपुत्रेति । एतत् प्रियेत्यामन्त्रणम् ।
अस्य वृत्तान्तस्य । परित्यागरूपस्येत्यर्थः । वज्रमयी अत्यन्तकाठिन्ययुक्ता ।
मन्दभाग्यां मामुद्दिश्य वत्सलस्य निर्दोषत्वनिश्चयपूर्वकं मयि प्रीतिमतः निरनु-
कोशा निर्दया । अनुकोशपदेन रामदशभिर्मां हृष्टा मुक्तकण्ठं मया रोदितव्यम् ।
तत् किमेवं कठिना भवामीति व्यज्यते । 'अनुकोशति मुक्तकण्ठं रोदित्यनेनेति
अनुकोशः' इत्यमरव्याख्या ॥ कीदृशी मे हृदयावस्था । आर्यपुत्र परित्रायस्व
मम पुत्रकमित्यारभ्य ममाप्येष इत्यन्तेन संदर्भेण प्रतिपादिता मम हृदयावस्था

तटस्थ नैराश्यादापि च कलुषं विप्रियवशा-
द्वियोगे दीर्घेऽस्मिन्झटितिघटनास्तम्भितमिव ।

प्रसन्नं सौजन्याद्व्यतिकरुणैर्गाढकरुणं

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमास्मिन्क्षण इव ॥ १३ ॥

रामः—देवि

प्रसाद इव मूर्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति मां त्वं पुनः कासि नन्दिनि ॥ १४ ॥

सीता—एदे कखु ते अगाधैदंसिदसिणेहसंभारा आणन्दणिस्स-
न्दिणो सुहोमआ अज्जउत्तस्स उल्लावा । जाणं पच्चएण णिक्कालणप-
रिच्चाअसल्लिदोवि बहुमदो मह जम्मलाहो । (क)

(क) एते खलु तेऽगाधदर्शितस्नेहसंभारा आनन्दनिष्यन्दिनः सुधामया
आर्यपुत्रस्योल्लापाः । येषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागशक्त्यतोऽपि बहुमतो
मम जन्मलाभः ।

कीदृशीत्यर्थः ॥ तटस्थमिति । तव हृदयमस्मिन् क्षणे नैराश्यात् तटस्थ-
मिवेत्यादिविभिन्नवाक्यतया योजना । नैराश्यात् प्रत्याशाभावात् तटस्थं प्रसा-
दकालुष्यादिरहितम् । विप्रियवशात् कलुषं परित्यागरूपादप्रियाद्धेतोः कलुषं
क्रोधयुक्तम् । दीर्घे अस्मिन् वियोगे आमरणान्तभावित्वेन ज्ञातेऽस्मिन् विरहे
झटितिघटनात् आकस्मिकसंघटनात् स्तम्भितमिव विस्मयस्तिमितमिव सौज-
न्यात् प्रकृत्या कल्याणत्वात् प्रसन्नं भविष्यतानुसंधानेन निवृत्तकालुष्यम् । द-
यितकरुणैः रायस्य दुःखात्मकावस्थाविशेषैः गाढकरुणं परदुःखदुःखित्वरूपक-
रुणासान्द्रम् । प्रेम्णा प्रणयेन द्रवीभूतं विलीनम् । अत्र तटस्थं नैराश्यादित्यनेन
तान्येष चिरपरिचितान्यक्षराणीति वाक्याभिमतता सीतावस्था प्रतिपादिता । अपि
च कलुषं विप्रियवशादित्यनेन असदृशं खल्वमुष्य वृत्तान्तस्येत्येतद्वाक्याभिमुता-
वस्था प्रतिपादिता । वियोगे दीर्घेऽस्मिन्नित्यनेन कथं प्रभातचन्द्रमण्डलेत्या-
दिष्विवक्षितावस्था प्रतिपादिता । कथमित्यस्य विस्मयार्थकत्वात् । प्रसन्नं
सौजन्यादित्यनेन अथ वा किमिति वज्रमयीवेत्यादिप्रतिपादितावस्था दर्शिता ।
दयितकरुणैर्गाढकरुणमित्यनेन हा धिक् इदं मां भन्दभागिनी व्याहृत्येत्यादिवा-
क्यविवक्षितावस्था प्रतिपादिता । द्रवीभूतं प्रेम्णेत्यनेन उत्सुकयति उत्कण्ठितं
स्थितमित्यादिवाक्यप्रतिपादितावस्थोक्ता ॥ १३ ॥ प्रसाद इति । स्ने-
हार्द्रशीतलः स्नेहार्द्रासौ शीतलश्चेति विग्रहः । स्नेहेहेतुकत्वात् स्नेहार्द्रत्वम्

अहो महान्प्रमोदः प्रमोदः । (ताताद-यः)
पठ्यते ।)

रामः—(सकृन्गौत्सुक्यम् ।) किं तस्य ।

(पुनर्नैपथ्ये ।)

('वध्वा सार्धं' इत्युत्तरार्धं पठ्यते ।)

सीता—को दाणिं अहिउज्जिस्सैदि । (क)

रामः—कासौ कासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं वधूद्वितीय-
मभिभवति । (इत्युत्तिष्ठति ।)

(प्रविश्य संभ्रान्ता ।)

वासन्ती—कथं देवो रघुनन्दनः ।

सीता—कहं पिअसही मे वासन्ती । (ख)

वासन्ती—जयतु जयतु देवः ।

रामः—(निरूप्य ।) कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती ।

वासन्ती—देव त्वर्यतां त्वर्यताम् । इतो जटायुशिखरैस्य दक्षि-
णेन सीतातीर्थेन गोदावरीमवतीर्य संभावयतु देव्याः पुत्रकं देवः ।

सीता—हा ताद जडाओ सुण्णं तुए विणा इदं जणट्ठाणम् । (ग)

रामः—अहह हृदयमर्मच्छिदः खल्वमी कथोद्धाताः ।

वासन्ती—इत इतो देवः ।

(क) क इदानीमभियोज्यते ।

(ख) कथं प्रियसखी मे वासन्ती ।

(ग) हा तात जटायो शून्यं त्वया विनेदं जनस्थानम् ।

‘तम्’ इति सूत्रेणेतच् ॥ नूनमिति । संकल्पाभ्यासस्य स्मृतिसंतानस्य पाटवं
स्फूर्तिः तदेव उपादानं कारणं यस्य तथोक्तः भ्रमः । सीता पृष्ठवतीत्याकार-
कान्यथाज्ञानम् ॥ अहहेति । हृदयमर्माणि छिन्दन्तीति विग्रहः । कथोद्धाताः

---

१ वोत्पादितः. २ अभिजुञ्जुई (अभियुज्यते). ३ शिखरिदक्षिणेन, जटायुगिरि-
शिखरस्य इस्तं इस्त-दक्षिणेन. ४ अज्ज (अह) सुण्णं.

देव्यास्तात्किमित्याशङ्कसे ।

सीता--तदो अणुमरह्य । (इति परिक्रामति ।) (ख)

रामः--भगवति गोदावरि नमस्ते ।

वासन्ती--(निरूप्य ।) देव मोदस्व विजयिना वधूद्वितीयेन दे-
व्याः पुत्रकेण ।

रामः--विजयतामायुष्मान् ।

सीता--अहमे ईदिसो मे पुत्रोऽसौ संवृत्तो । (ग)

रामः--हा देवि दिष्ट्या वर्धसे ।

येनोद्वच्छद्विसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्कुरेण

व्याकृष्टस्ते सुतनु लवलीपल्लवः कर्णमूलात् ।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुखां वारणानां विजेता

यत्कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥ १५ ॥

सीता--अविउत्तो दाणिं अअं दीहाऊ इमाए सेहदंसणाए
होदु । (घ)

रामः--सखि वासन्ति पश्य पश्य कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि शि-
क्षितं वत्सेन ।

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादितः

पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपसंकान्तयः ।

(क) भगवति सत्यमेव वनदेवता अपि मां न प्रेक्षन्ते ।

(ख) ततोऽनुसरावः ।

(ग) अहो ईदृशो मे पुत्रकः संवृत्तः ।

(घ) अवियुक्त इदानीमयं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।

पुरावृत्तपन्यासाः ॥ अयीति । प्रकृष्टमुत्कृष्टम् । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षाभिधान-
रूपोदाहृतिरुक्ता ॥ येनेति । तरुणे वयसि यत् कल्याणं अङ्गनापरिष्वङ्गरूपं
मङ्गलं तस्य भाजनं पात्रं जातः ॥ १५ ॥ लीलेति । लीलया उत्खाता
उद्धृता मृणालकाण्डा एव कवला प्रासाः तेषां छेदेषु अवसानेषु । पुष्यद्भिः

वैष्णोहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ १६ ॥

सीता—भवदि तमसे अयं दाव ईरिसो जादो । दे उण ण
आणाणि कुसलवा एत्तिण कालेण कीरिसां संवुत्तेत्ति । (क)

तमसा—यादशोऽयं तादशौ तावपि ।

सीता—ईदिसी अहं मन्दमाइणी जाए ण केवलं निरैन्तरं
अज्जउत्तघिरहो वि । (ख)

तमसा—भवितव्यतेयमीदृशी ।

सीता—किंवा मए प्रसूदाए जेण तौदिसंपि मह पुत्तआणं ईसि-
विरेलकोमलधवलदसणुज्जलकपोलं अणुवद्धमुद्धकाअलीविहसिदं निव-
द्धकाकसिदण्डअं अमलमुहपुण्डरीअजुअलं ण परिचुम्बिअं अज्जउ-
त्तेण । (ग)

तमसा—अस्तु देवताप्रसादात् ।

सीता—भवदि तमसे एदिणा अवच्चसंसुमरणेण उस्ससिदप-

(क) भगवति तमसे अयं तावदीदृशो जातः । तौ पुनर्न जानामि कुश-
लवावेतावता कालेन कीदृशौ संवृत्ताविति ।

(ख) ईदृश्यहं मन्दभागिनी यस्या न केवलं निरंतरमार्यपुत्रविरहः पुत्रवि-
रहोऽपि ।

(ग) किंवा मया प्रसूतया येन तादृशमपि मम पुत्रकयोरीषद्विरलधवल-
कोमलदशनोज्ज्वलकपोलमनुवद्धमुग्धकाकलीविहसितं निवद्धकाकशि-
ण्डकम-
मलमुखपुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बितमार्यपुत्रेण ।

वर्धमानैः पुष्करैः पद्मैः वासितस्य सुरभितस्य पयसः जलस्य गण्डूषसंकान्तयः
पयःसंवन्धिगण्डूषसंक्रमणानि संपादिताः निर्व्यूढाः । अथवा पुष्यति उपचयवति
पुष्करे शुण्डाग्रे वासितस्य संजातवासस्य पयसः जलस्य गण्डूषसंकान्तयः ।
लीलोत्खातमृणालकाण्डरूपकवल्छेदेषु कवलाधर्षणेषु । अधिकरणे सप्तमी ।
संपादिताः निर्व्यूढाः । तत्र हि 'अच्छिद्राणि भूयांसि' इति भावः । अनरालं
अवकम् ॥ १६ ॥ अनुवद्धमुग्धकाकलीविहसितमुत्पन्नसूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिमु-

पुत्रदत्तः तां पिदुगां साणहणं खणमसं ससारिण्यस्मि संवृत्ता । (क)

तमसा—किमत्रोच्यते । प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य । परं
चैतदन्योन्यसंश्लेषणं पित्रोः ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यामिति बध्यते ॥ १७ ॥

वासन्ती—इतोऽपि देवः पश्यतु ।

अनुदिवसमवर्धयत्प्रिया तै

यमचिरनिर्गतमुग्धलोलबर्हम् ।

मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष बधूसखः शिखण्डी ॥ १८ ॥

सतिता—(सकैतुकेस्नेहात्मम् ।) एसो सो एसो सो (ख)

रामः—मोदस्व वत्स मोदस्व ।

सीता—एवं होदु । (ग)

(क) भगवति तमसे एतेनापत्यसंस्मरणेनोच्छ्वसितप्रस्तुतस्तनी तयोश्च
पितुः संनिधानेन श्रृणमात्रं संसारिण्यस्मि संवृत्ता ।

(ख) एष स एष सः ।

(ग) एवं भवतु ।

गृध्रस्मितम् ॥ देवताप्रसादाद्देवतानुग्रहात् ॥ प्रसव इति । पर्यन्तः परा
कोटिः अन्योन्यसंश्लेषणं अविनाभावहेतुभूतम् । तदुभयमपीत्याह—अन्तः—
करणेति । दम्पत्योः जायापत्योः अन्तःकरणतत्त्वस्य हृदयवस्तूनः स्नेहसंश्र-
यात् । स्नेहः प्रीतिः । संश्रयः संश्रयणम् । अविश्लेष इति यावत् । स्नेहश्च संश्रयै-
श्वेति समाहारद्वन्द्वः । तस्मान्निमित्तादित्यर्थः । अत्राद्वैतोर्वसतीत्यत्र अन्नफलको
वास इति बोधः । तद्वदत्रापि स्नेहसंश्रयणफलकानन्दग्रन्थिरिति । आनन्दग्रन्थिः
आनन्दमयग्रन्थिः । आनन्दपदेन ग्रन्थ्यन्तरव्यावृत्तिः । अपत्यामिति पठ्यते परि-
भाष्यते ॥ १७ ॥ अनुदिवसमिति । अचिरनिर्गतमुग्धलोलबर्हं प्रत्यग्रात्यप्रसुन्दर
चलत्पिच्छं यं अवर्धयत् स एष शिखण्डी बधूसखः सन् कदम्बे वृक्षे मणिमुकुट
इव । आनुपूर्व्यात् पृथुकशस्वात् नानावर्णत्वाच्च रत्नमयकिरीटसदृश्यम् । नदति

रामः—

भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षुः-

प्रचलितचटुलभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं

सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि ॥ १९॥

हन्त तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते ।

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्धितोऽयमासीत् ।

सीता—(निरूप्य साक्षम् ।) सुदु पच्चहिआणिदं अज्जउत्तेण । (क)

रामः—

स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः

स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

वासन्ती—अत्र तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः ।

(राम उपविशति ।)

(क) सुष्टु प्रत्यभिज्ञातमार्थपुत्रेण ।

केकां करोति ॥ १८ ॥ भ्रमिष्विति । मण्डलं यथा भवति तथा आवृत्तिः
मण्डलावृत्तिः । पुटे अन्तः पुटान्तः । पुटान्तः मण्डलावृत्तिः पुटान्तर्मण्डलावृत्तिः
भ्रमिषु भ्रमणेषु । मयूरस्य मण्डलाकारनाट्यचारिष्विति यावत् । कृता रचिता
पुटान्तर्मण्डलावृत्तिः यथोक्तोक्ते चक्षुषी यैस्तथोक्तानि कृतपुटान्तर्मण्डलावृ-
त्तिचक्षूषि । प्रचलितयोः चटुलयोः सुन्दरयोः भ्रूवोः ताण्डवानि नर्तनानि ।
कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षूषि च तानि प्रचलितचटुलभ्रूताण्डवानि चेति विग्रहः ।
तैः । तदुक्तं कनककविना—‘किं चाधस्तादुपरि च नयन्त्यानतोन्निद्रपक्ष्मा-
चकाकारं भ्रमयति मुहुर्विश्रमावर्तयन्ती’ इति । करकिसलयतालैः करसंघटन-
जाततालध्वनिभिः । जातिभेदाभिप्रायकं बहुवचनम् । वत्सलेन सल्लेहेन ॥ १९ ॥
अनुरुध्यन्ते अनुसरन्ति । कतिपय इति । कतिपयकुसुमानामुद्गम उत्पत्तिः
यस्मिन्निति विग्रहः । स्मरतीति । एष गिरिमयूरः गिरिप्रियो मयूरः गिरि-
मयूरः । शाकपार्थिववत्समासः । गिरेः प्रियत्वं उन्नतत्वनिरूपणवत्त्वादिना । अत्र

वासन्ती—

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्ति

कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

अत्र स्थिता तृणमदाद्धुशो यदेभ्यः

सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

रामः—इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । (इत्यन्यतो रुदन्नुपविशति ।)

सीता—सहि वासन्दि किं तुए किदं अज्जउत्तस्स मह, अ एदं
दसअन्तीए । हद्धी हद्धी । सो एव्व अज्जउत्तो तं एव्व पञ्चवटीवणं
सा एव्व पिअसही वासन्दी दे एव्व विविहविस्सम्भसक्खिणो गोदा-
वरीकाणणुद्देसा दे एव्व जादणिव्विसेसा मिअपक्खिपाअवा सा
ज्जेव चाहम् । मह उण मन्दभाइणीए दीसन्तं वि सव्वं एव्व एदं
णत्थि त्ति सा ईदिसो जीवलोअस्स परिवर्त्तो । (क)

वासन्ती—सखि सीते कथं न पश्यसि रामभद्रस्यावस्थाम् ।

कुर्वल्लयदलस्तिग्धैरङ्गैर्ददन्नयनोत्सवं

सततमपि नैः स्वेच्छादृश्यो नवो नव एव यैः ।

विकलकरणः पाण्डुच्छायाः शुचा परिदुर्बलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि ईशोः प्रियः ॥ २२ ॥

सीता—पेक्खामि सहि पेक्खामि । (ख)

तमसा—पश्यन्ती प्रियं भूयाः ।

(क) सखि वासन्ति किं त्वया कृतमार्थपुत्रस्य मम चैतद्दर्शयन्त्या । हा
धिक् हा धिक् । स एवार्थपुत्रस्तदेव पञ्चवटीवनं सैव प्रियसखी वासन्ती त
एव विविधवित्स्मभसाक्षिणो गोदावरीकाननोद्देशस्त एव जातनिर्विशेषा
मृगपक्षिपादपाः सैव चाहम् । मम पुनर्मन्दभाग्याया दृश्यमानमपि सर्वमेवेतन्ना-
स्तीति तदीदृशो जीवलोक्तस्य परिवर्तः ।

(ख) प्रेक्षे सखि प्रेक्षे ।

सीतां स्मरतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ नवेति । विकलकरणः शून्यचक्षुरा-
दिकरणः शुचा दुःखेन परिदुर्बलः स्वधारणेऽप्यसमर्थः । बलं हि धारण-

विणेपि केण संभावितं आसि । ता मुहुत्तमेत्तं जम्मन्तरादो विअ
लब्धदंसणं बाहसलिलन्तरेषु पेक्खामि दाव वच्छलं अज्जउत्तम् ।
(इति पैश्यन्ती स्थिता ।) (क)

तमसा—(परिष्वज्य सास्रम् ।)

विलुलितमस्तिपूरैर्बाष्पमानन्दशोक-

प्रभवमवसृजन्ती तृष्णयोत्तानदीर्घा ।

स्नपयति हृदयेशं स्नेहनिष्यन्दिनी ते

धवलबहलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ २३ ॥

वासन्ती—

ददतु तरवः पुष्पैर्युग्मं फलैश्च मधुक्षुतः

स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।

कलमविरलं रज्यर्त्कण्ठाः कणन्तु शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

(क) हा दैव एष मया विना अहमप्येतेन विनेति स्वप्नेपि केन संभावित-
मारीत् । तन्मुहूर्तमात्रं जन्मान्तरादिव लब्धदर्शनं बाष्पसलिलान्तरेषु प्रेक्षे
तावद्वत्सलमार्यपुत्रम् ।

पञ्चकत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ हा इति । केन संभावितमारीत् । केन
हेतुना संभावितं उत्पादितम् । त्वयेति शेषः । दुर्लभलब्धदर्शनं यदच्छया-
लब्धदर्शनमिति व्याख्यातारः ॥ विलुलितमिति 'विलुलितम्' इति
पाठान्तरम् । अतिपूरैः अतिशयितस्रोतोभिः विलुलितं विकीर्णमानन्द-
शोकप्रभवमानन्दशोकहेतुकं बाष्पमधु अवसृजन्ती उत्पादयन्ती । पक्ष्मला च
सा उत्ताना च सा दीर्घा च इति विग्रहे विशेषणसमासः । उत्तानविपुला ।
स्नेहस्य अनुरागस्य निष्यन्दः यस्यामस्तीति विग्रहः । दुग्धकुल्येव सुधामय-
कृत्तिमालपसरिदिव स्नपयति स्नानं करोति । आदन्तत्वात् पुगागमे 'ग्लास्ना-
वनुवमां च' इति वैकल्पिको ह्रस्वः ॥ २३ ॥ ददत्विति । मधूनि मकर-
न्दानि श्रोतयन्ति क्षरन्तीति विग्रहः । 'श्रुतिरक्षरणे' इत्यस्मादन्तर्भावित-
प्यर्थात् कर्तरि क्प्रत्ययः । यद्वा मधुभिः मकरन्दैः श्रोतयन्ति आर्द्रिकुर्वन्तीति
विग्रहः । 'अविजयसेनैः' इत्यादिना लिट् । एवं च 'मकरन्दानि श्रोतयन्ति'

रामः—एहि सखि वासन्ति नन्वितः स्थायताम् ।

वासन्ती—(उपविश्य साखम् । महाराज अपि कुशलं कुमार-
लक्ष्मणस्य ।

रामः—(अर्धुतिमभिनीय ।)

करकमलवितीर्णैरम्बुनीवारशङ्खै-

स्तरुशकुनिकुरङ्गान्मैथिली यानपुष्यत् ।

भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥ २५ ॥

वासन्ती—महाराज ननु पृच्छामि अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्येति ।

रामः—(आत्मगतम् ।) अये महाराजेति निष्प्रणयमामन्त्रणपदं
सौमित्रिमात्रे च बाष्पस्खलिताक्षरः कुशलप्रश्नः । तथा मन्ये विदित-
सीतावृत्तान्तेयमिति । (प्रकाशम् ।) आं कुशलं कुमारस्य ।

वासन्ती—(रुदती ।) अयि देव किं परं दारुणः खल्वसि ।

सीता—सहि वासन्दि किं तुमं हृव्वादिणी होसि । पिअरुहो
वखु सव्वस्स अज्जउत्तो विसेसदो मह पिअसहीण । (क)

(क) सखि वासन्ति किं त्वमेवंवादिनी भवसि । प्रियार्हः खलु सर्वस्वार्थ-
पुत्रो विशेषतो मम प्रियसख्याः ।

तृतीयान्तपाठे फलविशेषणं पुष्पविशेषणं वा । 'च्यु च्यवने' इत्यस्मात् भावे
क्तप्रत्यये मधूनां च्युतं च्यवनं येभ्य इति पुष्पपक्षे । फलपक्षे तु कर्मणि क्तप्र-
त्ययेन मधुभ्यः च्युतैरिति पञ्चमीतत्पुरुषः । पुष्परससमृद्धौ तात्पर्यम् । तदेवं
पक्षत्रये—आद्यः शकारचकाराभ्यां युक्तः पाठः । द्वितीयः शकारचकारय-
कारियुक्तः । तृतीयस्तु चकारयकाराभ्यामिति विवेकः । रज्यत्कण्ठा राग-
युक्तकण्ठाः कणन्तु गीतवाद्यभेदेन शब्दं कुर्वन्तु । अत एव कूजन्तिवति
नोक्तम् ॥ २४ ॥ अनाकर्णनं आकर्णनाभावम् । करकमलेति । करकमल-
वितीर्णैः करकमलदत्तैः अम्बुनीवारशङ्खैः नीवारो . धान्यविशेषः शङ्खं बालतृणं
तैः । अपध्यत अवर्धयत । अत्राम्बुना तरुन् अम्बुनीवाराभ्यां शकुनीन् ।

वासन्ती—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥ २६ ॥

(इति-मुह्येति ।)

तमसा—स्थाने वाक्यनिवृत्तिर्मोहश्च ।

रामः—सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासन्ती—(समाश्वस्य ।) तत्किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन ।

सीता—सहि वासन्दि विरम विरम । (क)

रामः—लोको न मृष्यतीति ।

वासन्ती—कस्य हेतोः ।

रामः—स एव जानाति किमपि ।

तमसा—चिरौदुपालम्भः ।

(क) सखि वासन्ति विरम विरम ।

कारि ॥ त्वमिति । त्वं जीवितं प्राणाः । त्वं मे द्वितीयं हृदयमसि । त्वं नय-
नयोः कौमुदी तद्वदानन्दिनी । 'कौ मोदन्ते जना यस्मात्तेनेयं कौमुदी मता'
इति कौमुदीपदनिरुक्तेः । त्वमङ्गे विषये अमृतं पीयूषम् । तद्वज्जराप्रतिब-
न्धेन नित्ययौवनावहेत्यर्थः । अत्र प्राणाः प्राणा एव हृदयं हृदयमेव कौमुदी
कौमुद्येव अमृतं अमृतमेव । त्वं तु प्राणा हृदयं कौमुद्यमृतमेतत् सर्वमिति
प्राणव्यपेक्षया वैलक्षण्यमपि सूच्यते । देवतायाः स्वस्या अपि ज्ञातुं वक्तुं चा-
शक्यत्वादाह—इत्यादिभिरिति । प्रियाणां प्रियवचनानां शतैः । अनन्तवाची
शतशब्दः । 'शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्त्यवाचकम्' इत्युक्तेः । मुग्धां अनुरुध्य ।
'उदयद्यौवना मुग्धा' इति लक्षणलक्षिता सुन्दरीम् । त्वत्कौर्यमजानतीमिति वार्थः ।
अनुरुध्य अनुनीय तामेव पूर्वोक्तानुनयविषयभूतामेवात्र कथं त्यक्तवानसि ।
नाशितवानसीति वा । वाक्यशेषस्य दुःखातिशयेन वक्तुमशक्यतया प्रकरणाद्यनुप्र-

वासन्ती—

अयि कठोर यशः किल ते प्रियं
किमयशो ननु घोरमतःपरम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः
कथय नाथ कथं वत मन्यसे ॥ २७ ॥

सीता—तुमं एव सहि वासन्दि दारुणा कठोरा अ जा-एवं
अज्जउत्तं पलित्तं पदीवैसि । (क)

तमसा—प्रणय एवं व्याहरति शोकश्च ।

रामः—सखि किमत्र मन्तव्यम् ।

अस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

ज्योत्स्नामयीव मृदुबालमृणालकल्पा

कव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

सीता—अज्जउत्त धरामि एसा धरामि । (ख)

रामः—हा प्रिये जानकि कासि ।

सीता—हद्धी हद्धी । अण्णो विअ अज्जउत्तो पमुक्ककण्ठं
रोहँदि (ग)

तमसा—वैत्से सांप्रतिकमेवैतत् । कर्तव्यानि खलु दुःखितैर्दुःख-
निर्वापणानि ।

(क) त्वमेव सखि वासन्ति दारुणा कठोरा च येवमार्यपुत्रं प्रदीप्तं प्रदीपयसि ।

(ख) आर्यपुत्र प्रिये एसा प्रिये ।

(ग) हा धिक् हा धिक् । अन्य द्वार्यपुत्रः प्रमुक्ककण्ठं रोदिति ।

शान्तम् । त्वामुपलभ्यालम् । अतः परेण किम् । अतिक्रान्तत्वादिति भावः ॥

२६ ॥ २७ ॥ अस्तैति । ज्योत्स्नामयीव ज्योत्स्नाविकृतिरिव स्थिता कव्याद्भिः

विलुप्ता । नाशितेति भावः । नियतमिति संभावनायाम् । अत्र प्रकरणे

शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ २९ ॥
विशेषतो रामभद्रस्य यस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीवलोकः ।

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा
प्रियाशोको जीवं कुसुममिव धर्मो ग्लपयति ।

स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-
स्तदद्याप्युच्छ्वासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

रामः—कष्टं भोः कष्टम् ।

दलति हृदयं गौढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसा-
त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

सीता—एवं ण्णेदं । (क)

रामः—हे भवन्तः पौरजानपदाः ।

न किल भवतां देव्याः स्थानं गृहेऽभिमतं तत्-
स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता ।

चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिद्रवयन्ति मा-
मिदमशरणैरद्यास्माभिः प्रसीदत रुद्यते ॥ ३२ ॥

(क) एवं निवदम् ।

इव पृथग्जन इव । पुरोत्पीड इति । पुरोत्पीडे स्रोतोभूयस्त्वे । परीवाहः
जलनिःसारणम् । प्रतिक्रिया प्रतीकारः विक्रित्सा । शोकक्षोभे शोकाधिक्यप्र-
युक्तप्रकृतिविपर्यासे । प्रलापैः परिदेवनैः ॥ २९ ॥ बहुप्रकाराणि कष्टानि बहु-
विधानि दुःखानि यस्मिन् तथोक्तः । इदमिति । अभियुक्तेन तत्परेण विधि-
वत् यथाशास्त्रं विलपनं चासौ विनोदश्चेति विग्रहः । उच्छ्वासः प्राणधारणम् ॥
३० ॥ दलतीति । दलति स्फुटति । द्विधा न भिद्यते । पृथक्कारेण सकलद्वयं
न भवतीत्यर्थः । न कृन्तति न छिनत्ति ॥ ३१ ॥ न किलेति । देव्याः सीतायाः
गृहे स्थानं गृहस्थितिः न चाप्यनुशोचिता । तत्परित्यागहेतुकशोकाऽपि युष्माकं
नेति भावः । भावाः अभिप्रायाः तथा द्रवयन्ति वाचामगोचरं यथा तथा वि-
लापयन्ति । 'परिद्रवयन्ति' इत्यपि पाठः । रुद्यते रोदनं करोमि । भावे लट् ।

वासन्ती—(स्वगतम् ।) अतिगंभीरमापूरणं मन्युमंभारस्य ।
(प्रकाशम् ।) देव अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् ।

रामः—सखि किमुच्यते धैर्यमिति ।

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

सीता—मोहिदैक्षि एदेहिं अज्जउत्तवअणेहिं । (क)

तमसा—एवमेव वत्से ।

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहाद्राः शोकदारुणाः ।

एतास्ता मधुनो धाराः श्रयोतन्ति सविषास्वयि ॥ ३४ ॥

रामः—अयि वासन्ति मया खलु

यथा निरश्चीनमलातशल्यं

प्रत्युत्तमन्तः सविषश्च दंशः ।

तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुः

मर्मणि कुन्तन्नपि किं न सोढः ॥ ३५ ॥

सीता—एवंहि मन्दभाङ्गी पुणोवि आआसआङ्गी अज्ज-
उत्तस्स । (ख)

(क) मोहितास्म्येतैरार्यपुत्रवचनैः ।

(ख) एवमस्मि मन्दभागिनी पुनरप्यायासकारिणी आर्यपुत्रस्य ।

अतिगंभीरमतिगूढम् । अवलम्ब्यतां आश्रीयताम् । त्वयेति शेषः ॥ देव्या
इति । द्वादशानां पूरणः द्वादशः । 'तस्य पूरणे ङट्' । परिवत्सरः संवत्सरः ।
रामः न जीवतीति न । जीवत्येवेत्यर्थः । जीवनाभावोऽन्याद्य इति व्यज्यते
॥ ३३ ॥ नैता इति । प्रियतमा इष्टतमाः स्नेहार्हा अनुरागशीतलाः शोक-
दारुणा दुःखेन रुक्षा एता वाचो न । किंतु एताः सविषा मधुनो धाराः
श्रयोतन्ति स्रवन्ति । अत्रापहुतिरलंकारः ॥ ३४ ॥ यथेति । निरश्चीनं तिर्य-
ग्भूतं प्रत्युप्तं निखातं अलातशल्यमुत्कामयं लोहकीलाग्रं सविषो दन्तश्च यथा-
तीव्रः तथैव तीव्रो मर्मणि हृदयादीनि कुन्तन् सन्नपि छिन्दन् सन्नपि हृदि

रामः—एवमातीनाङ्गम्पस्ताम्भनान्तःकरणस्थायी भमः संस्तुत-
त्ताप्रियवस्तुदर्शनाद्दुर्दामोयमावेगः । तथाहि ।

लोलोलोलभुभितकरुणोज्जृम्भणस्तम्भनार्थं

यो यो यतः कथमपि मयाधीयते तं तमन्तः ।

भित्वा भित्वा प्रसरति बलात्कोऽपि चेतोविकारः-

स्तोयस्येवाप्रतिहतरयः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३६ ॥

सीता—एदिणा अज्जउत्तस्स दुव्वारदारुणारम्भेण दुःखसंखोएण
परिमुसिअणिअदुक्खं किंपि पमुद्धं मे हिअअं । (क)

वासन्ती—(स्वगतम् ।) कष्टमभ्यार्पन्तो देवः । तदन्यतः क्षिपामि
तावत् । (प्रकाशम् । चिरपरिचितानिदानीं जनस्थानभागानवलोक-
नेन मानयतु देवः ।

रामः—एवमस्तु । (इत्युत्थाय परिक्रामति ।)

(क) एतेनार्थपुत्रस्य दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसंक्षोभेण परिमुषितनिजदुः-
खमिव किमपि प्रमुग्धं मे हृदयम् ।

क्तः ॥ ३५ ॥ वेलेति । वेलाया मर्यादाया उल्लोलः उद्गतः । अतिबेल
इत्यर्थः । भुभितः प्रवाहभूयस्तया नदीवत् क्षोभवांश्च यः करुणः प्रियजन-
विश्लेषजन्यदुःखातिशयः तस्य उज्जृम्भणमभिवृद्धिः तस्य स्तम्भनं प्रतिहतिः
तदर्थम् । 'करणस्तम्भनार्थम्' इति पाठे वेलोल्लोलं वेलातिक्रान्तं भुभितं क्षोभः
यस्य यथोक्तस्य करणस्य । हृदयदेरित्यर्थः । कथमपि प्रयासेन समाधीयते
इत्याद्यते । चेतोविकारः संभ्रमातिशयः । ओघः दीर्घप्रवाहः ॥ ३६ ॥ आर्य-
पुत्रस्येति । दुर्वारो दुर्निवर्त्यः दारुणानां क्रूरमूर्च्छासंतापादीनामारम्भ
उपादानं येनेति विग्रहः । परिमुषितं निजदुःखं स्वीयदुःखं यस्येति तथोक्तम् ।
स्फुटति दलति ॥ आक्षिपामि । अन्यत्र नयामीत्यर्थः ॥ संदीपन इति ।
विनोदनोपायः चिरपरिचितजनस्थानाभोगावलोकनरूपः दुःखस्य संदीपन एव

सीता—सदीपण एव दुःखस्य पि असहो ए विणादणावा आ त्ति
तक्केमि । (क)

वासन्ती—(सकृणम् ।) देव देव

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेश्वरः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्रोदावरीसैकते ।

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यादरविन्दकुङ्कुलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥ ३७ ॥

सीता—दालुणासि वासन्ति दालुणासि । जा एदेहिं हिअअम-
म्मगूढसल्लसंघट्टेनेहिं पुणोपुणोवि मं मन्दभाइणिं अज्जउत्तं अ
संदोवेसि । (ख)

(क) संदीपन एव दुःखस्य प्रियसख्या, विनोदनोपाय इति तर्कयामि ।

(ख) दारुणासि वासन्ति दारुणासि । या एतैर्हृदयमर्मगूढशल्यसंघट्टनैः
पुनःपुनरपि मां मन्दभागिनीमार्थपुत्रं च सन्तापयसि ।

उदीपनहेतुरेवेति तर्कयामि जानामि ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्नेव लतागृहे
त्वं अभवः स्थितवान् । तन्मार्गे सीताया आगमनमार्गे दत्तं ईक्षणं नेत्रं येन
तथोक्तः । हंसैः कृतमुत्पादितं कौतुकं हर्षः यस्यास्तथोक्ता । गोदावरीसैकते
पुलिनोक्षये । आयान्त्या आगच्छन्त्या तथा सीतया परिदुर्मनायितमिव
परिकुपितमनस्कमिव स्थितम् । ननु वस्तुतः कुपितहृदयमिति यर्थः । त्वां वीक्ष्य
कातर्यात् अपराधप्रतिबंधानजनितसाध्वसात् अरविन्दकुङ्कुलनिभः पद्मकोशस-
दृशो मुग्धः सुन्दरः प्रणामाञ्जलिः । मस्तकन्यस्तकरसंपुत्रादिप्रणामाङ्गभूताञ्जलि-
रित्यर्थः । अथवा 'नामयत्यपि वा देवं प्रह्लाभावयति ध्रुवम् । प्रह्लाभवति नीचे
हि परो नैच्यं विलोकयन् ॥ अतो वा नमउक्तीदं यत्तं नामयति स्वयम्
वाचा नम इति प्रीच्य वपुषा मनसा च यत् ॥' इति भगवच्छास्त्रोक्तरीत्या
प्रणामः कोपोद्धतरामहृदयनमनहेतुभूतोऽञ्जलिरित्यर्थः । उक्तं च—'अञ्जलिः
परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी' इति । अत एव रामायणे—कृतापराधस्य हि
ते नान्यत्पश्यत्यहं क्षमम् । अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥
इति । बद्धः घटितः ॥ ३७ ॥ दारुणेति । हृदयमर्मोद्धातेशल्यस्य हृदयम-
र्मणि स्थितकीलाग्रस्य संघट्टनैः संचलनैरेतैः पुरावृत्तान्तकथनैरार्थपुत्रं मां

हा हा देवि स्फुटाति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वालाम्नि ।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीक्ष्णान्तरात्मा

विष्वक्कोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ ३८ ॥

(इति मूर्च्छति ।)

सीता—हृद्धी हृद्धी पुणोवि प्पमुद्धो अज्जउत्तो । (क)

वासन्ती—देव समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता—अज्जउत्त मं मन्दभाइणिं उद्दिसिअ सअलजीवलोअम-
ज्जलाधारस्स दे वारं वारं संसइदजीविअदालुणो दशापरिणामो ति
हा हदस्सि । (इति मूर्च्छति ।) (क)

तमसा—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि । पुनस्त्वत्पाणिस्पर्श
एव संजीवनोपायो रामभद्रस्य ।

(क) हा धिक् हा धिक् पुनरपि प्रमूढ आर्धपुत्रः ।

(ख) आर्धपुत्र मां मन्दभाशिनीमुद्दिश्य सकलजीवलोकमाङ्गलिकजन्मला-
भस्य ते वारं वारं संशयितजीवितदारुणो दशापरिणाम इति हा हतास्मि ।

च स्मरयसि । मद्भिषगकस्मृतिमार्थपुत्रस्य जनयसीत्यर्थः । या स्मरयसि सा
त्वं दारुणेति पूर्वेषांस्वयः ॥ चण्डि कठिने जानकि जनकपुत्रि नानुकम्पसे
दयां न करोषि । जानकीमुक्त्वा परमदयालुजनकराजपुत्र्यास्तवेदं निर्दयत्वं
नोचितमिति व्यज्यते । हा हेति । हाहाशब्दो दुःखातिशयशोक्तः । हृदयं
स्फुटाति दलति । देहबन्धः शरीरावयवानां संधिः । जातवैकत्वम् । ध्वंसते
विशीर्णो भवति । जगत् लोकं शून्यं असत्कल्पम् । अभावप्रतियोगाति यावत् ।
मन्ये जानामि । अविरला अविच्छिन्ना ज्वाला यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् ।
अन्तः शरीरान्तः ज्वालामि । काष्ठवत् ज्वालामीति यावत् । विधुराः हानादि-
शून्यः सीदन् विशीर्णोभवन् अन्तरात्मा अन्धे अन्धयति लोकानित्यन्धं त-
स्मिन् तमसि मज्जति अवगाढो भवति । मोहो मूर्च्छा विष्वक् परितः स्थगयति
सुच्छादयति । कथं करोमि किं करोमि । हृदयस्फोटादि निवारयामि उत
त्वदागमनार्थं लोकाननुनयामि अथवा तान्निगृह्य त्वामानेष्ट्यामि वेति भावः ॥
३८ ॥ पुनरपि मूढो मूर्च्छितः ॥ वारं वारं पदे पदे संशयितजीवितः संशयितं
संशयविषयं जीवितं यस्मिंस्तथोक्तः । मरणपर्यवसायीति भावः । अन एव

संभावयात्मनो जीवितेश्वरम् ।

(सीता ससंभ्रममुपसृत्य हृदि ललाटे च स्पृशति ।)

वासन्ती—दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः ।

रामः—

आलिम्पन्नमृतमयैरिव प्रलेपै-

रन्तर्वा बहिरपि वा शरीरधातून् ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मा-

दानन्दादपरविधं तनोति मोहम् ॥ ३९ ॥

(आनन्दनिमीलिताक्ष एव) सखि वासन्ति दिष्ट्या वर्धसे ।

वासन्ती—देव कथमिव ।

रामः—सखि किमन्यत् । पुनैः प्राप्ता जानकी ।

वासन्ती—अयि देव रामभद्र क सा ।

रामः—(स्पर्शसुखमभिनीय ।) पश्य नन्विग्रं पुरत एव ।

वासन्ती—अयि देव किमिति मर्मच्छेददारुणैरेभिः प्रलापैः
प्रियसखीद्वैः खदग्धामपि मां पुनैर्मन्दभाग्यां दहसि ।

दारुणः क्रूरः दशापरिणामः दशापरिपाकः ॥ हा प्रियसखीति । जीविते-
श्वरं प्राणनार्थं रामं संभावय संभावितं कुरु । रामासंभवं परिहरस्वेत्यर्थः ॥
हृदि ललाटे च स्पृशति । इदं च लोकेऽनुभवसिद्धम् ॥ दिष्टयेति । दिष्ट्ये-
त्यानन्दे । प्रत्यापन्ना पुनरागता चेतना प्राप्ता यस्य स तथोक्तः ॥ आलिम्प-
न्निति । अमृतमयैः अमृतस्वरूपैः । निम्नयमित्यादाविव स्वाधिको मयट्
प्रत्ययः । प्रकृष्टो लेपः यैस्ते । लेपमाधनद्रव्यैः अन्तर्वा बहिरपि वा अन्तर्बहिश्च
शरीरं धातून् । नाडीश्च अन्तर्नाडीः बहिः शरीरमिति विवेकः । आलिम्पन्नम् ।
सर्वाङ्गीणलेपनकर्तृति संभावनीयः । जीवयन् प्राणप्रतिष्ठादेतुभूतः अकस्मात्
निर्हेतुकः संस्पर्शः पुनरपि आनन्दात् आनन्दमुत्पाद्यापरं मोहं दुःखहेतुकपूर्व-
मूर्च्छातिरिक्तमूर्च्छाम् । आनन्दादिति त्यज्जलेपे पञ्चमी । यद्वा आनन्दा-
दिति हेतौ पञ्चमी । तथा च दुःखजन्यपूर्वमूर्च्छातिरिक्ताम् । आन-
न्दहेतुकां मूर्च्छामादधतीव उत्पादयतीव । अन्ये तु परो न गन्तीत्यपरः ।
अनन्य इत्यर्थः । आनन्दादपरं मोहं आनन्दात्मकमूर्च्छामित्याहुः ॥ ३९ ॥
आनन्दमुन्मीलिताक्ष एव उन्मीलिते त्यक्तमुकुलीभावे अक्षिणी यस्य तथोक्तः ।

सीता—ओसरिदुं इच्छामि । एसो उण चिरसंभवासोम्मसी
अलेण अज्जउत्तप्फारिसेण दीहदारुणंवि क्षात्ति संदावं हरन्तेण वज्ज-
लेवोवणिबद्धो विअ सिज्जन्तणीसहविपल्हत्थो वैअणसीलो अवसो-
विअ मे हत्थो । (क)

रामः—सखि कुतः प्रलापाः ।

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कंकणधर-

श्चिरं स्वेच्छास्पशैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः ।

सीता—अज्जउत्त सो एव दाणिं सि तुमम् । (क)

रामः—

स एवायं तस्यास्तुहिनिकरौपम्यसुभगो

मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥ ४० ॥

(इति गृह्णाति ।)

(क) अपसर्तुमिच्छामि । एष पुनः चिरसद्भावसौम्यशीतलेन आर्यपुत्रस्पर्शेन दीर्घदारुणमपि क्षातिं संतापं हरता वज्रलेपोपनिबद्ध इव स्विद्यन्निःसह-
विपर्यस्तो वेपनशीलोऽवश इव मे हस्तः

(ख) आर्यपुत्र स एवेदानीमसि त्वम् ।

ममैच्छेदवत् हृदयाद्यवयवक्षतिवत् दारुणैः दुःसहैः प्रलापैः अनर्थकवचोभिः
दहसीत्यत्रान्वयः । प्रियसख्याः सीतायाः विपत्त्या विपदा यदुःखं तेन दग्धां
भस्मीक्रियमाणाम् ॥ अपसर्तुमिति । विरस्य बहुकालरूढस्य प्रणयस्य स्ने-
हस्य संभारेण अतिशयेन हेतुना सौम्यः आह्लादकरः शितलः शीतश्च तथावि-
धेन । दीर्घश्वासौ दारुणश्चेति विग्रहः । खञ्जकुब्जादिवत् समासः । तथाविधं
संतापं क्षातिं उल्लाघयता लघूकुर्वता आर्यपुत्रस्पर्शेन वज्रलेपेन उपनद्ध इव
घटित इव पर्यस्तव्यापारः । निष्पन्द इत्यर्थः । मे अग्रहस्तः आसज्जित इव
रुद्र इव ॥ प्रलापैरिति वासन्तीवाक्यस्योत्तरमाह—‘सखि, कुतः प्रलापाः’
इति । गृहीत इति । यः करः परिणयविधौ विवाहविधौ कंकणधरः गृहीतः
यः करः सुधाया अमृतस्य सूतिरुत्पत्तिः यस्मात्तस्य चन्द्रस्य अमृतशिशिरैः
सुधाशीतलैः पादैः किरणैः परिचितः संश्लिष्टः । उक्तविशेषणसाम्यादाह—आ-
र्यपुत्र स एवेदानीं त्वमसि इति । यः करः कंकणधरो गृहीतः यः सुधामूतैः
पादैः परिचितः स एव त्वमिदानीमित्यर्थः । उभयत्रापि परिणयविधौ कंकण-
धरत्वं लावण्यसंश्लिष्टत्वरूपसुधामूतिकिरणपरिचितत्वं चावशिष्टमिति कृत्वा

संयुतो । (क)

रामः—साखि वासन्ति आनन्दनिमीलितेन्द्रियः साध्वसेन परवान्-
नस्मि । तत्त्वं तावदेनां धारय ।

वासन्ती—कष्टमुन्माद एव ।

(सीता ससंभ्रमं हस्तमाक्षिप्यापसर्पति ।)

रामः—हा धिक् प्रमादः ।

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडो जडात्परिभ्रष्टः ।

परिकम्पितः प्रकम्पी करान्मम स्विद्यतः स्विद्यन् ॥ ४१ ॥

सीता—हृद्धी हृद्धी । अज्जवि अणवत्थिदत्थिमिदमूढधूर्णत्त-
णअणो ण पज्जवत्थावेदि अत्ताणअं ।

तमसा—(सस्नेहकौतुकस्मितं निर्वर्ण्य ।)

सस्वेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी

जाता प्रियस्पर्शसुखेन चत्सा ।

(क) हा धिक् हा धिक् । आर्यपुत्रस्पर्शमोहितायाः प्रमादः खलु मे संयुतः ।

(ख) हा धिक् हा धिक् । अद्याप्यनवस्थितस्मितमितमूढधूर्णन्नयनो न
पर्यवस्थापयत्यात्मानम् ।

लवलीकन्दलेन लवलीनामकलताङ्कुरेण निभः सहशः तदितरकरेण गृहीतान्य-
करेण औपम्येन सादृश्येन सुभगः मनोज्ञः । सव्यकरसादृश्यं दक्षिणकरस्य
तथा दक्षिणकरसादृश्यं सव्यकरस्येति भावः । तस्याः स एव पाणिः मया
लब्धः ॥ ४० ॥ गृह्णाति ग्रहणमभिनयति ॥ प्रमादः अनवधानम् ॥ प्रियास्प-
र्शसाध्वसेन प्रियायाः सीतायाः स्पर्शेन यत् साध्वसं शृङ्गारजं भयं तेन पर-
वान् परवशः ॥ उन्मादः चित्तविभ्रमः ॥ हस्तमाक्षिप्य रामहस्तं निरस्य ॥
करपल्लव इति । प्रकम्पी चञ्चलः स्विद्यन् स्वेदवान् तस्याः स करपल्लवः
परिकम्पितः चञ्चलात् जडात् मम करात् अनवधानतो जडात्मनो मम करात्
सहसा परिभ्रष्टः परिच्युतोऽभवत् ॥ ४ ॥ अनुवद्धा उत्पन्ना बह्वी धूर्णनाना
उद्रच्छन्ती वेदना यस्य तमात्मानं न संस्थापयामि न स्थिरं करोमि ॥ ४२ ॥

सीता—(स्वगतम् ।) अहमे अवसेन एदेण अत्ताणएण लज्जाविदह्मि
भवदीए तमसाए । किंति किल एसा मणिस्सदि एसो परिच्चाओ
एसो अहिसज्जोत्ति । (क)

रामः— (सर्वतोऽवलोक्य ।) हा कथं नास्त्येव । नन्वकरुणे वै-
देहि ।

सीता—सच्चं अकरुणह्मि जा एव्वंविहं तुमं पेक्खन्दी जीवेमि
एवं । (ख)

रामः—कौसि देवि प्रसीद । न मामेवंविधं परित्यक्तुमर्हसि ।

सीता—अयि अज्जउत्त विवैरीदं विअ एदम् । (ग)

वासन्ती—देव प्रसीद प्रसीद । स्वेनैव लोकोत्तरेण धैर्येण सस्त-
भयातिभूमिगँतविप्रलभंमात्मानम् । कुतोत्र मे प्रियसखी ।

रामः—व्यक्तं नास्त्येव कथमन्यथा वासन्त्यपि तां न पश्येत् ।
अपि खलु स्वप्न एष स्यात् । न चास्मि सुतः । कुतो रामस्य निद्रा ।

(क) अहमे अवशेनैतेनात्मना लज्जापितास्मि भगवत्या तमसया । किमिति
किलैषा मंस्यत एष परित्याग एषोऽभिषङ्ग इति ।

(ख) सत्यमकरुणास्मि यैवंविधं त्वां प्रेक्षमाणा जीवाम्येव ।

(ग) अयि आर्यपुत्र विपरीतमिवैतत् ।

कथं नास्त्येवेति व्यक्तम् । स्फुटमित्यर्थः । कथमन्यथा वासन्ती न पश्येत् ।
अन्यथा सीताया अस्तित्वे वासन्ती कथं कस्माद्धेतोः न पश्येत् । स्वस्य भ्रान्ति-
शङ्कया वनदेवतायाः प्रामितिप्रकर्षे विभाव्य वासन्तीत्युक्तम् । एवं योग्यानुप-
लम्भेन सीताया नास्तित्वं निश्चित्य पूर्वोक्तस्पर्शनस्य भ्रमरूपत्वं मीमांसते ।
अपि खलु स्वप्न एष स्यात् । एष सीतास्पर्शः स्वप्नः स्यात् । स्वाप्रेक्षानवि-
दयः स्यादिति संभावना । यद्वा एष सीतास्पर्शः स्वप्नः स्यात्स्वप्नावस्थो-
त्पादितः किमु । स्वप्नावस्थायां हि 'संध्ये सृष्टिराह हि' इति सूत्रप्रामाण्यात्

१. न धरामि एव जीविदं (ननु धराम्येव जीवितम्). २. कौसि प्रिये । देवि प्रसीद.

३. विष्पदीवं विअ (विप्रतीपमिद्व). ४. अतिभूमिं गतमात्मा०. ५. अथवा कुतो

सर्वथा स एवैष भगवाननेकवारपरिकल्पनानिर्मितो विप्रलम्भः पुनः
पुनरनुवन्नाति माम् ।

सीता—मए एव दाहणाए विप्रलब्धो अज्जउत्तो । (क)

वासन्ती—देव पश्य पश्य

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्णायसोऽयं रथ-

स्ते चैते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।

खड्गछिन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां चलन्तीं वह-

न्तव्याकुलविद्युदम्बुद इव धामभ्युदस्थादरिः ॥ ४६ ॥

सीता—(सभयम् ।) अज्जउत्त तादो वावादीअदि अहं वि अ-
वहरिज्जामि । ता परिचाहि । (ख)

(क) मयैव दाहणया विप्रलब्ध आर्यपुत्रः ।

(ख) आर्यपुत्र तातो व्यापाद्यते अहमप्यपहिये । तस्मात्परित्रायस्व परि-
त्रायस्व ।

तत्पुरुषानुभाव्यतत्तत्पदार्थसृष्टिः परमात्मकर्तृकाभ्युपगम्यते । विस्तरस्तूतर-
मीमांसायां द्रष्टव्यः । स्वप्नं प्रति सुप्तेः कारणत्वादाह—न चास्मि सुप्त इति ।
तदुपपादयति—कुतो रामस्य निद्रेति । ‘अनिद्रः सततं रामः’ इति सीता-
वियोगे रामस्य निद्रा नास्तीति प्रसिद्धमेवेति ननूपपत्तिरिति भावः । पर्यवसि-
तमाह—सर्वथेत्यादिना । मम वासन्त्याश्चानुपलम्भान्निद्राया अभावेन स्वप्नानुप-
पत्तेश्च सर्वप्रकारेणापि सीतास्पर्शेन भ्रमरूपमिति भावः । विप्रलम्भः भ्रमः । भग-
वानित्यनतिलङ्घनीयत्वप्रयुक्तपूज्यताख्यापनार्थम् । अनुब्रूयात्यनुसरति ॥ दौहणया
कठिनया । विप्रलब्धः वञ्चितः । भ्रान्त इति वा ॥ पौलस्त्यस्येति । अयं दृश्य-
मानः । उद्देश्यसमर्पकमिदम् । कृष्णायसविकारः कार्णायसः । ओहमय इत्य-
र्थः । जटायुषा विघटितः प्रध्वंसितः । पौलस्त्यस्य रावणस्य रथः स्यन्दनम् ।
विधेयसमर्पकमिदम् । एते पुरतः पुरोवर्तमानाः कङ्कालशेषाः शरीरास्थिरूप-
शिष्टांशाः । ते पिशाचवदनाः खरा रावणस्यन्दनीयाः पिशाचमुखा रासभाः ।
खड्गेन छिन्ना कृता च सा जटायुपक्षतिश्चेति समानाधिकरणसमासः । इतः अत्र

रामः—(सवेगमुत्थाय ।) आः पाप तातप्राणसीतापहारिन् क
योसि ।

वासन्ती—अयि देव राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो किमद्यापि ते
मन्युविषयः ।

सीता—अहो अहंवि उठभर्त्सहि । (ग)

रामः—अन्य एवायमधुना विपर्ययो वर्तते ।

उपायानां भावाविवर्तविनोदव्यतिकरै-

र्विमर्दैर्वीराणां जर्गति जनितात्यद्भुतसः ।

वियोगो मुग्धाक्ष्याः स खलु रिपुघातावधिरभूत्

कथं तूष्णीं सद्यो निरवधिरयं त्वंप्रतिविधः ॥ ४३ ॥

(ग) अहो अहमप्युद्भान्तास्मि ।

भ्युदस्थादभ्युद्वतवान् । इत इत्यस्मादेशादिति वा ॥ ४३ ॥ आः पापेत्यादि ।
अत्र रोषसंभ्रमवचनरूपं तीव्रकं नाम संध्यङ्गमुक्तम् ॥ प्रलयधूमकेतो प्रलयसूच-
कधूमकेतुनामकप्रहसद्वशेति भावसंबुद्धिः । यद्वा राक्षसकुलस्य प्रलये धूम-
केतुरग्निः । राक्षसकुलदाहे प्रलयाग्निसदृशेत्यर्थः । मन्युविषयः क्रोधवि-
षयः ॥ अन्य एष पूर्वसीतावियोगाद्विलक्षण एव विपर्ययः सीतावियोगरूप-
विपर्यासः । वैलक्षण्यमेवाह—उपायानामिति । उपायानां सेनासंनहसे-
तुवन्धादिसाधनानां भावात्सत्त्वादविरलाः संतता विनोदानां दुःखविस्मरणहे-
तूनां व्यतिकराः संबन्धा येषु तथोक्ताः तथाविधैः वीराणां सुप्रीवप्रभृतीनां
विमर्दैः परस्परसंप्रहारैर्जनित उत्पादितो जगतामलद्भुतरसो वीररसमयरसो
येनेति तथोक्तः । वीररसाद्भुतरसस्योत्पत्तिरिति रसविदः । तदुक्तम्—
'हास्यो भवति शृङ्गारात्कणो रौद्रकर्मणः । अद्भुतञ्च तथा वीराद्वीभत्साच्च
भयानकः ॥' इति । मुग्धे सुन्दरे आक्षिणी यस्या इति बहुव्रीहिः । 'न त्वामि-
हस्थां जानीते रामः कमललोचने । तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरंदरः ॥'
इत्युक्तम् । स वियोगः पूर्वकालिकविरहः । रिपुघातावधिरभूद्वावणसंहारपर्यन्तो-
ऽभूत् । कटुः क्रूरः । तूष्णीं सद्यः उपायाद्यभावात् जोषभावेन सद्यः । अयं तु
प्रविलय इदानींतनवियोगः । पुनर्दर्शनाभावाभिप्रायेण वियोगस्य प्रलयत्वो-
क्तिः । निरवधिरयं जीवभातीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ त्वमिति त्वमिह निरवधेति क-

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः

सौमित्रैरपि पत्रिणामविषये 'तत्र प्रिये कासि मे' ॥ ४५ ॥

सीता—बहुमणाविदक्षि तं पुण्वविरहं । (ख)

रामः—सखि वासन्ति दुःखायैव सुहृदामिदानीं रामस्य दर्शनम् ।
किञ्चिच्चिरं त्वां रोदयिष्यामि । तदनुजानीहि मां गमनाय ।

सीता—(सेद्वेगमोहं तमसामाश्लिष्ये ।) भवति तमसे कहे
गच्छदि एव अज्जउत्तो । (इति मूर्च्छति ।) (ग)

तमसा—वर्तसे समाश्वसिहि । समार्थसिहि । नैवावामायुष्मतोः

(क) निरवधिरिति हा हतास्मि मन्दभागेनी ।

(ख) बहुमानितास्मि तं पूर्वविरहम् ।

(ग) हा भगवति तमसे गच्छतीदानीमार्थपुत्रः । किं करोमि ।

बहुमानवत्स्यामि । रिपुघातावधिरिति रावणसंहारस्य तन्मूलकत्वोक्तैरिति भावः ।

'न त्वदर्थं मया कृतम्' इति हि पूर्वं रामेणोक्तम् । निरवधिरिति

हा हतास्मि । अस्य वियोगस्य निरवधित्वोक्तः प्रत्याशा छिन्नेति भावः ।

व्यर्थमिति । यत्र प्रदेशे कपीन्द्रसख्यं सुग्रीवगोत्रम् । इदमुपलक्षणं सुग्रीवापे-

क्षयोपसर्जनत्वस्यापि । तदुक्तं रामायणे—'लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथ-

मिच्छति' इति । 'स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते' इति च । व्यर्थं निरर्थ-

कम् । हरीणां वानराणां वीर्यं पराक्रमः यत्र तथा निष्प्रयोजकः । जाम्बवतः

प्रज्ञा युक्तायुक्तकुशलता यत्र न सार्थिकेत्यप्याहारः । वायोः पुत्रस्य हनूमतः

गातिरपि न सार्थिका । मार्गं सेतुम् । न क्षमः न योग्यः । सौमित्रैरपि लक्ष्म-

णस्य । अपिशब्दात् स्वस्य । पत्रिणां वाणानामविषये अगोचरे तत्र तथाविधे

क कस्मिन्देसे अस्मि भवासि ॥ ४५ ॥ सुहृदां मित्राणां रामदर्शनं दुःखायैव

दुःखफलदमेव । रोदयिष्यामि सदतीं करोमि । अनुजानीहि अनुमतिं कुरु ॥

वर्षद्विमङ्गलानि द्वादशवर्षपूर्तिमङ्गलानि देवतापूजादीनि शुभानि । आयुष्मतो

१ अस्मात्पूर्व—बहुभाणिदक्षि पुण्वनिरहे (बहुमानितास्मि पूर्वनिरहे) इत्यधि०

२ इति रोदिति इत्य०. ३ कष्टं भोः. ४ जाम्बवतो न. ५ अविषयः ६ भोः.

७ बहुभाणिदक्षि पुण्वनिरहे. ८ तत्किञ्चिच्चिरं. ९ अलम्ब्य. १० हा ... तमसे

गच्छदि द्वाणि अज्जउत्तो । किं करिस्सम्, ११ नलो जानकि. १२ अस्माद-

नन्तरं—विपिस्तवानुकूलो भविष्यति । इत्यधि. १३ तत्रायुष्मतो.....वर्षद्विमङ्गलानि.

कुशलवयोर्वर्षवर्धनमङ्गलानि संपादायेतुं भागीरथीपदान्तिकमेव
गच्छावः ।

सीता—भगवदि प्रसीद । खणमेतं वि दाव दुल्लहदंसणं जणं
पेक्खामि । (क)

रामः—अस्ति चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे ।

सीता—(सीतैकम्पम् ।) अज्जउत्त काँ । (ख)

रामः—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

सीताः—(सोच्छासाँस्वम् ।) अज्जउत्तो दाणिं सि तुमम् । अह्महे
उक्ख्वाणिदं दाणिं मे परिच्चाअलज्जासँल्लं अज्जउत्तेण । (ग)

(क) भगवति प्रसीद । क्षणमात्रमपि तावदुल्लभदर्शनं जनं प्रेक्ष ।

(ख) आर्यपुत्र का ।

(ग) आर्यपुत्र इदानीमसि त्वम् । अहो उत्खातमिदानी मे परित्याग-
लज्जाशल्यमार्थपुत्रेण ।

कुशलवयोः कुशलवोद्देशेन संपादयितुमुत्पादयितुम् । भागीरथ्याः संबन्धव्यात-
नायेयमुक्तिः ॥ अश्वमेधस्य सहधर्मचारिणीति विग्रहः । दम्पत्योः सहाधिका-
रत्वात् । अश्वमेधनिरूपितकर्तृकत्ववती जायास्तीति भावः ॥ साक्षेपम् ।
आक्षेपश्चोदनं तेन सह वर्तत इत्यर्थः । क्रियाविशेषणम् । आर्यपुत्र का
सहधर्मचारिणीति शेषः ॥ परिणीतमपि । भावे क्तः । परिणयोऽपि किमिति
काका योजनीयम् । सीतापरित्यागानन्तरं न केवलं शरीरधारणं किंतु
परिणयोऽपि जातः किमिति समुच्चयार्थः । सीतावियोगे रामस्य शरीरधारण-
माश्चर्यमिति प्रसिद्धम् । तदुक्तं हनुमता—‘दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यद्-
नया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥’ इति । ‘दुष्करं
कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् । विना सीतां महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति ॥’
इति च ॥ नहि नहि । परिणयप्रसक्तिरप्यनिषेधेति द्विरुक्त्या व्यज्यते ॥ इदा-
नीमसि त्वम् । ‘स्वपदेद्वरनुपाश्रितोऽन्यथा’ इत्युक्तरीत्या एकदारव्रतत्वं तवे-
दानीमेव प्रकटितमिति भावः । परित्याग एव शल्यं परित्यागशल्यम् । निष्का-
रणपरित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वप्रयुक्तदुःखजनकत्वाच्छल्यत्वरूपणम् । ननु वास्त-

रामः—वत्साणि तावद्वाष्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि ।

सीता—धण्णा खु सा जा एवं अज्जउत्तेण बहुमणीअदि ।
जा अ अज्जउत्तं विणोदयन्दी आसाणिवन्धणं जादा जीअलो-
अस्स । (क)

तमसा—(सस्मितस्नेहार्त्तं परिष्वज्य ।) अयि वत्से एवमात्मा
स्तूयते ।

सीता—(सलज्जमधोमुखी स्वगतम्) परिहसिदस्मि भगवदीए । (ख)

वासन्ती—महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गमनं पुनर्यथा
कार्यहानिर्न भवति तथास्तौम् ।

सीता—पडिऊला दाणि मे वांसन्दी संवुत्ता । (ग)

तमसा—वत्से एहि गच्छावः ।

(क) धन्या खलु सा यैवमार्यपुत्रेण बहुमन्यते । या चार्यपुत्रं विनोदय-
न्त्याशानिवन्धनं जाता जीवलोकस्य ।

(ख) परिहसितास्मि भगवत्या ।

(ग) प्रतिकूलेदानीं मे वासन्ती संवृत्ता ।

इति चेन्मैवम् । अग्निप्रवेशादिना मिथ्याभिज्ञस्तेरनवकाशात् । उन्खातितमुद्ध-
तम् ॥ तत्रापि द्विरण्मयसीताप्रतिकृतौ वाष्पदिग्धमश्रुणा लिप्तम् । विनोद-
यामि विस्मृतदुःखं करोमि । एवं च सीताप्रतिकृतेरश्वमेधसहधर्मचारिणीत्व-
मानुषाधिकम् । मुख्यं तु चक्षुर्विनोदनमिति सूचितम् । यैवं बहुमन्यते चक्षुर्वि-
नोदहेतुत्वप्रयुक्तबहुमानविषयीक्रियते सा प्रतिकृतिर्धन्या यैवमार्यपुत्रं विनोद-
यन्ती विस्मृतदुःखं कुर्वन्ती जीवलोकस्याशावन्धनं रामजीवनप्रत्याशाहेत्वा-
त्स्वस्वविषयकाशाहेतुर्जाता सा धन्येत्यन्वयः ॥ परिष्वज्यालिङ्ग्य । एवं
' धन्या खलु सा ' इत्यादिपूर्वोक्तरीत्या आत्मा स्तूयते स्तुतिविषयीक्रियते ।
त्वयेति शेषः ॥ भगवत्या । तमस्येत्यर्थः ॥ अयं व्यतिकर एष समागमः ।
अस्माकं महान्प्रसादः । अस्मद्विषयानुग्रहप्रयोजित इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण
कार्यस्य कर्तव्यस्य हानिलोपो न भवति तथा तेन प्रकारेण गमनं
पुनर्यथाकार्यं गमनं कार्यं गमनं कर्तव्यः । इदानीं वासन्ती मे प्रति-

प्रत्युप्तस्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुषः ।
मर्मच्छेदपरैर्यत्नैराकर्षो न समाप्यते ॥ ४६ ॥

सीता— नमो नमो अपुण्यपुण्यजनिददंसणां अज्जउत्तचल-
णकमलाणम् । (इति मूर्च्छति) (ख)

तमसा— वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता— (समाश्वस्य ।) किञ्चिरं वा मेहन्तरेण पुण्णिमाचन्द्र-
स्य दंसणम् (ग)

(क) एवं करिष्यावः ।

(ख) नमो नमोऽपूर्वपुण्यजनिददर्शनाभ्यामार्धपुत्रचरणकमलाभ्याम् ।

(ग) किञ्चिरं व मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम् ।

एवं कुर्वः । गच्छाव इत्यर्थः ॥ यस्यास्तव प्रत्युप्तस्येवेति । तृष्णा अव-
लोकनस्थहया दीर्घस्य आयतस्य । दयिते रामे प्रत्युप्तस्येव स्थितस्य कीलित-
स्येव स्थितस्य यस्यास्तव चक्षुषो नेत्रस्य संनिकर्षो दयिते संबन्धः । मर्मच्छे-
दोपमैर्हृदयादिप्रदेशकृन्तनसदृशैर्यत्नैर्निरुद्धयते निवर्त्येत । तथाविधया त्वया
कथं गम्यते इति पूर्वोक्तान्वयः । तृष्णादीर्घस्येत्युक्त्या दयिते प्रत्युप्तस्येवेति
दयितपदविवक्षितरामस्यामृतसादृश्यं व्यज्यते ॥ ४६ ॥ नम इति । प्राकृते
चतुर्थास्थाने षष्ठीद्विवचनस्य बहुवचनत्वम् । सुकृतानि पुण्यानि यैस्ते
सुकृतपुण्याः । सुकृतपुण्याश्च ते जनाश्चेति विग्रहे कर्मधारयः । तथाविधैः
दर्शनीयाभ्यां सेवितुं शक्याभ्याम् । न तु मादृशपापकृज्जनदर्शनार्हाभ्यामित्यर्थः ।
'न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम्' इत्यादि दशरथोक्तरीत्या
पुण्यकृद्दर्शनीयत्वं रामचरणयोरिति भावः । 'ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न
संशयः' इत्युक्तरीत्या स्वस्याः पापकृत्वमिति तात्पर्यम् । अत्र सुष्ठुकृतं यैस्ते
सुकृताः । तथाविधाश्च ते पुण्यजना राक्षसाश्चेति ते विभीषणादयः इति
कश्चित् । उक्तरीत्याश्रयणे कृतस्यापि संग्रह इति धिक् । इति मूर्च्छामभि-
नयति ॥ किञ्चिरं मेघान्तरेण पूर्णचन्द्रदर्शनं मेघमध्ये पूर्णचन्द्रदर्शनम् ।
'वीरशृङ्गारयोरैकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते' इत्यौत्सार्गिकस्य शृङ्गारवीरान्यतरप्राधा-

१ मर्मच्छेदोपमैर्यत्नैः संनिकर्षो निरुध्यते. २ नमो सुकिदपुण्यजनिददंसणिज्जाणं
ननदर्शनीयाभ्याम्) अकिदपुण्यजनिददंसणिज्जाणं

एको रसः करुण एव निमित्तभेदात्

द्विजः पृथक्पृथग्विर्वाश्रयते विवर्तान् ।

आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान्विकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥ ४७ ॥

न्यस्य वीरशृङ्गारौ प्रायिकावित्यपवादेऽपि करुणरसप्राधान्यं प्रकरणे माना-
भावः । रसान्तराणां सन्वात् । न ह्यत्र विनिगमकमास्ति । येन करुणरसस्य
प्राधान्यमुपपद्यते । किंच करुणस्य दुःखात्मकत्वेन रसत्वं नास्ति । येन रसप्र-
धाननाटके तस्योक्तिसंभवः स्यादिति शङ्कां कविस्तमसावाक्यव्याजेन परिहरति ।
अहो संविधानकमिति । अपूर्वरूपकनिर्माणं विस्मयनीयमित्यर्थः । एक
इति । रस्यते स्वाद्यत इति रसः काव्यानुशीलिनाभ्यासवशविशदोभूतवर्ण-
नीयतन्मयीभवनयोग्यसामाजिकमनोमुकुरभाव्यमानतया निर्भरानन्दसंविद्रूपः ।
करुण इष्टजनवियोगजन्यदुःखातिशयः । एक एव सन्नपि निमित्तभेदात्
व्यञ्जकविभावादिविच्छित्तिविशेषाद्विजः विलक्षणः पृथक्पृथग्विवर्तान् परस्पर-
विलक्षणशृङ्गाराद्यात्मना परिणामान् । 'व्यत्यस्तपरिणामः स्याद्विवर्तः' इति
कपिलः । श्रयते भजते । एकस्यानेकधा विकारमात्रे दृष्टान्तमाह—आवर्तति ।
आवर्तः जलस्य भ्रमः, बुद्बुदः कुड्मलाकारजलसंस्थानविशेषः, तरङ्गः भङ्गः,
एतद्रूपान्विकारान् । अवस्थान्तराणीत्यर्थः । तत्समस्तमावर्तादिकं सर्वं सलि-
लमेव जलमेव । तरङ्गादीनां जलविवर्तत्वाभावाद्विकारमात्रे दृष्टान्तमिदम् ।
अत एव विवर्तानित्युक्तिः इदमत्र कवेर्भूतम्—'यथापि शृङ्गार एक एव रस
इति शृङ्गारप्रकाशकारादिमतम्, तथापि प्राञ्चुर्याद्रागिविरागिसाधारण्यात्करुणे
एक एव रसः । अन्ये तु तद्विकृतयः' इति । करुणस्यानुकार्ये रामादौ दुःख-
रूपत्वेऽपि सहृदयमानन्दात्मना परिणमतीत्युक्तरीत्या सामाजिके आनन्दरूप-
त्वमेव । तर्हि भावकानां करुणात्मककाव्यश्रवणे अश्रुधाराविर्भावः कथमिति चे-
दत्राहुः—संभोगसमये स्त्रीणामधरदंशनादौ कृत्रिमदुःखानुभवसीत्कारवदत्राप्युप-
पत्तिः । सुखेऽपि दुःखवदुच्चारः कुट्टमिति तल्लक्षणात् । यद्यस्य सहजदुःखात्मकत्वं
स्यात् न कोऽपि सामाजिकस्तत्र प्रवर्तते ततश्च करुणैकरसानां रामायणादी-
नामुच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्रसान्तरवत्करुणस्याप्यानन्दरूपत्वमेवेति ।
एवं च रसान्तरापेक्षया प्रकृतित्वमेव करुणस्य प्राधान्ये विनिगमकं शृङ्गारवीरयोः
प्रायिकत्वोक्तस्तदभावे अस्यैवोचितत्वादिति । यद्वा एको रसः रसशब्दवाच्यः ।
अत्र औदनं पञ्चति अस्य सूत्रस्य पटो वातव्यः इत्यादाविव भाविनी वृत्ति-
माश्रित्य रसशब्दप्रयोगः । एवम् 'पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः'

तमसावासन्त्यौ--(सीतारामौ प्रति ।)

अवनिरमरसिन्धुः सार्धमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यश्छन्दसां यः प्रयोक्ता ।

स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वसिष्ठः

स्त्वयि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

तृतीयोऽङ्कः ।

एक एव सत्रपि निमित्तभेदात्सखित्वपतित्वपत्नीत्वाद्युपाधिभेदाद्भिन्नः विलक्षण इव पृथक्पृथग्विवर्तान् श्रयते । वासन्तीसीतारामप्रभृतिषु परस्परविलक्षणावस्थाविशेषान्मज्जति । अत्र विवर्तशब्दो विकारमात्रपरः । एवं दृष्टान्तसामञ्जस्यमुपपद्यते । शेषं पूर्ववत् । अस्मिन् पक्षे रसान्तररसत्वे करुणारसप्राधान्यं तूक्तयुक्त्या ग्रन्थाद्वहिः समर्थनीयम् । तथाचैतादृशकरुणरसप्रधानत्वादपूर्वोऽयं कथासंनिवेश इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४७ ॥ तमसावासन्त्यौ सीतारामौ प्रति यथासंख्यं प्रति उद्दिश्य । अवनिरिति । अवनिर्भूमिः । अमरसिन्धुः गङ्गा । अस्मद्विधाभिः । तमसापक्षे मुरलागोदावरीप्रभृतिभिरित्यर्थः । वासन्तीपक्षे अन्याभिर्देवताभिः सहैत्यर्थः । यश्छन्दसां प्रयोक्ता वेदानां प्रवक्ता आद्यः कुलपतिः स च सूर्यश्च । मुनिर्मननशीलः स प्रसिद्धः । अनुयातानुगता अरुन्धती यमिति विग्रहे द्वितीयाबहुव्रीहिः । शेषाद्विभाषेति कप् । न कपीति ह्रस्वप्रतिषेधः । तथाविधो वसिष्ठः । तव भूयसे प्रचुगाय मङ्गलाय भद्रं मङ्गलं वितरतु ददातु । अत्र गर्भबीजस्य ऋषिश्रेयोवितरणरूपस्योद्भेदनादाक्षेपो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । 'यदत्रोच्छृङ्खलं किञ्चित्कविनानेन बध्यते । निरङ्कुशतया तत्तु समाधेयं मनीषिभिः ॥ भावस्य तु गभीरत्वात्स कश्चिदिह कथ्यते । कोशव्याकरणे प्रायेणोच्येते ग्रन्थगौरवात् ॥ ४८ ॥

वाधूलवंशजनुषो भूसारनिवासराघवार्थस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितस्तृतीयोऽङ्कः ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभावतल-

स्पर्शिनीसमाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां

तृतीयोऽङ्कः ।

एकः—सौधातके दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथिजनस्य
समधिकारम्भरमणीयता भगवतो वाल्मीकेराश्रमपदस्य । तथाहि ।

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-

पीतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिष्मतः

कर्कन्धूकलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १. ५

तत इति । तापसौ तपःशीलौ । एकः । तथोरन्यतर इत्यर्थः । सुधातु-
रपत्यं सौधातकिः । 'सुधातुरकङ्क' इत्यकङ्कदेशेऽङ्प्रत्ययः । तस्य संबु-
द्धिः सौधातके इति । अद्य मध्याह्ने भूयिष्ठं यथा भवति तथा सन्निधापितः
निकटागामितः अतिथिजनो यस्मिन्निति तथोक्तस्य भगवतो वाल्मीकेः
ज्ञानशक्त्यादिपूर्णस्य प्राचेतसस्य यदाश्रमपदं आश्रमस्थानं तस्य समधिका-
रम्भेण प्रचुरतरमारभ्यमाणतिथिजनसत्कारादिना रमणीयता हृद्यता दृश्यतां
चक्षुर्विषयीक्रियताम् । त्वयेति शेषः । नीवारेति । तपोवनमृगः तपोवनाश्रयो
मुनिसंबन्धितहरिणः । सद्यः समानेऽहि । तस्मिन्दिन इत्यर्थः । प्रसूता प्रसववती ।
कर्तारिक्तः । तथाविधया प्रियया प्रियविषयहरिण्या पीतात् पानं प्राप्य ।
भावे क्तः । त्यञ्लोपे पञ्चमी । अभ्यधिकं अवशिष्टं प्रचुरं वा हरिणां कर्तृकं वा
पानं प्राप्यापि प्रचुरमित्यर्थः । उष्णं च तत् मधुरं च माधुर्ययुक्तं चेति विशेष-
णप्रमासः । तथाविधं नीवारौदनमण्डं नीवारो धान्यविशेषः । तत्संबन्धौदनस्य
यन्मण्डं घनीभूतद्रवविशेषः तत्पर्याप्तं यावदिच्छानिवृत्ति आचामति पिबति ।
यद्वा सद्यःप्रसूताप्रियापीतादिति हेतौ पञ्चमी । सद्यःप्रसूताप्रियाकर्तृकपानाद्धेतोः
अभ्यधिकं यथा भवति तथा प्रचुरं यथा भवति तथा उष्णं मधुरं चेत्यर्थः ।
अत्र सद्यःप्रसूतत्वमुष्णत्वे हेतुः । उष्णत्वं हि प्रसवविहङ्गशरीरतोदपरिहारकम् ।
प्रियात्वं च मधुरत्वे हेतुः अत एव मधुरत्वोक्तिः प्रयोजनवती । अन्यथा
तस्य माधुर्याव्यभिचारात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इदमेवाभिरंधाय 'अम्बुनीवार-
शपैः' इत्यत्र अम्बुना तरुन् अम्बुनीवाराभ्यां शकुनीन् अम्बुनीवारशपैः
कुरङ्गानिति विवेक उक्त इति बोध्यम् । अत एव पर्याप्तं यावदिच्छानिवृत्ति
आचामति पिबति । सर्पिष्मतः घृतवतः भक्तस्यान्नस्य स्फुरता प्रसरता गन्धे-
न सौरभ्येण मनागीषदनुसृतः अनुगतः कर्कन्धूकलमिश्रस्य बदरीफलमिश्रस्य
शाकपचनस्य पच्यमानशाकस्य । बदरीफलानि हि आम्लरसार्थं शाकेन सह

सिदा । अज्ज एव्व पैज्जागदस्स राएसिणो जणअस्स भअव्वादा
वम्भीइणा धहिमहूहिं एव्व णिव्वत्तिदो महुवक्को । वच्छतरी उण
विसाज्जिदा । (क)

दण्डायनः—अनिवृत्तमांसानामेवं कल्पमृषयो मन्यन्ते । निवृ-
त्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकः ।

सौधातकिः—किंणिमित्तम् । (ख)

दण्डायनः—सै तदैव देव्याः सीतायास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुप-
श्रुत्य वैखानसः संवृत्तः । तथास्य कतिपये संवत्सराश्चन्द्रद्वीपतपोवने
तपस्तप्यमानस्य ।

सौधातकिः—तदो किति आअदो । (ग)

दण्डायनः—चिरंतनंप्रियसुहृदं भगवन्तं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सौधातकिः—अवि अज्ज संबन्धिणीहिं समं संवुत्तं से
दंसणं णवेत्ति । (घ)

(क) येनागतेषु वसिष्ठमिश्रेषु वत्सतरी विशासिता । अथैव पर्यागतस्य
राजर्षेर्जनकस्य भगवता वाल्मीकिना दधिमधुभ्यामेव निर्वर्तितो मधुपर्कः ।
वत्सतरी पुनर्विसर्जितः ।

(ख) विनिमित्तम् ।

(ग) ततः किमित्यागतः ।

(घ) अप्यय संबन्धिनीभिः समं संवृत्तमस्य दर्शनं नवेति ।

सि ॥ आगतेष्वेवेति । मिश्रशब्दः पूज्यताद्योक्तः । 'एवार्थे एव' इति
प्राकृतसूत्रेण एवादेशः । दधिमधुभ्यामित्यनेन दधिमधुसंस्पृष्टमित्यापस्तम्बव-
चनमभिप्रेतम् । निर्वर्तितः निष्पादितः । वत्सतरी पुनरिति । विसर्जिता मु-
क्ता न त्वालब्धेत्यर्थः ॥ व्याहरन्ति केचिदिति । केचिद्धर्मशास्त्रकारा
आपस्तम्बादयः । एवं कल्पं मांसवर्जं मधुपर्कानुष्ठानपरमन्थं व्याहरन्ति
वदन्ति । निवृत्तमांसो वर्जितमांसः ॥ यद्देव्या इत्यादि । वैखानसः वान-
प्रस्थः । चन्द्रद्वीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य तपश्चरतः कतिपये संवत्सराः ।
गता इति शेषः । चन्द्रद्वीप इति वश्चिद्वीपविशेषः ॥ प्राचेतसं वाल्मीकिम् ॥
संबन्धिनीभिः दर्शनं निवृत्तं नवेति ज्ञायते अपीति योजना अपेः ॥ अयम् ।

दण्डायनः—सप्रत्यव भगवता वासिष्ठेन दयाः कासिस्वायाः
सकाशं भगवत्यरुन्धती प्रहिता यत्स्वयमुपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य इति ।

सौधातकिः—जह एदे डुविरा परस्परं मिलिदा तह अहो वि
बडुहि सह मिलिअ अगज्झाअमहूस्सवं खेलन्तो संभावेह्वं ।
(इति परिक्रामतः ।) (क)

दण्डायनः—तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतसवसि-
ष्ठावुपास्य संप्रत्याश्रमस्य बहिर्वृक्षमूलमधितिष्ठति । य एष

हृदि नित्यानुषक्तेन सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रसृतदहनो जरन्निव वनस्पतिः ॥ २ ॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

मिश्रविष्कम्भः ।

[ततः प्रविशति जनकः ।]

जनकः—

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता

विषक्तस्तीव्रेण त्रणितहृदयेन व्यथयता ।

पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे

निकृन्तन्मर्माणि क्रूरच इव मन्युर्विरमति ॥ ३ ॥

(क) यथैते स्थविराः परस्परं मिलितास्तथावामपि बडुभिः सह मिलि-
त्वानध्यायमहोत्सवं खेलन्तो संभावयावः ।

जनक इत्यर्थः । सेहादृग्द्रव्यः प्रेम्णा दर्शनीयः ॥ स्थविराः वृद्धा । अन-
ध्यायः अध्ययनाभावः स एव महोत्सवः । आनन्दे तुत्वादुत्सवत्वरूपणम् ॥
उपास्य परिवर्ध । हृदीति । य एषः । जनक इत्यर्थः । हृदि नित्यानुषक्तेन
नित्यलग्नेन सीताशोकेन सीतानिमित्तदुःखेन तप्यते तप्तो भवति । जरन्
वृद्धः अन्तः प्रज्वलद्बहिः । वनस्पतिः पुष्पहीनफलवृक्षः ॥ २ ॥ मिश्रविष्क-
म्भः । संस्कृतप्राकृतात्मकविष्कम्भ इत्यर्थः ॥ अपत्य इति । यस्मात्
अपत्ये । सीतायामित्यर्थः । तादृग्दुरितं कौलीनरूपपापं व्यसनं वाभवत् ।
तीव्रेणातिप्रचुरेण तेन दुरितेन व्यथयता दुःखं प्रापितेन त्रणितहृदयेन विषक्तः
प्रसक्तः । पटुः तीक्ष्णः । धारया वहतीति धारावाही । अत्यन्तनैरन्तर्येण
प्रवाहीत्यर्थः । चिरेणापि चिरकालेनापि नव इव स्थितः मर्माणि हृदयादीनि
निकृन्तन् निरन्तरं कुरुन इव कुशल इव स्थितः । मन्युः शोकः कोपः वा न

तिमस्तपोभरात्तरसधातुरनवष्टम्भा नाद्यापि मम दग्धदेहः पतति ।
अन्धतामिस्रा ह्यसूर्या नाम ते लोकैस्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते य आ-
त्मघातिन इत्येवमृषयो मन्यन्ते । अनेकसंवत्सरातिक्रमेऽपि प्रतिक्षण-
परिभार्वनास्पृष्टनिर्भासः प्रत्यग्र इव न मे दारुणो दुःखसंवेगः प्रशा-
स्यति । अयि मातर्देवयजनसंभवे सीते ईदृशस्ते निर्माणभागः परि-
णतो येन लज्जया स्वच्छन्दमाकन्दितुमपि न शक्यते । हा पुत्रि

अनियतरुदितस्मितं विराज-

त्कतिपयकोमलदन्तकुङ्मलाग्रम् ।

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि

स्खलदसमञ्जसमञ्जुजल्पितं ते ॥ ४ ॥

विरमात न शाम्यति ॥ ३ ॥ जरया वयोहान्या । दुरासदेन । दुःसहेन दुः-
खेन सीताविश्लेषजेन । पराको द्वादशदिनोपवासकृच्छम्, सीतपनं चान्द्रा-
यणविशेषः । एवमादिभिः कायशोषकनियमविशेषैः शोषितान्तःशरीरधानोर्मे
कथमवष्टम्भ एव पातप्रतिबन्धकावलम्बनमेव । दग्धदेहः हतहृदयमिति वत्
निन्दायां दग्धशब्दः । अद्यापि न पततीति योजना । अनेकसामग्रीसमवधा-
नेऽपि पाताभावो विस्मयनीय इति भावः । तर्हि भृगुपतनादिना त्यज्यता-
मित्यत्राह—अन्धतामिस्रा इति । आत्मानं घ्नन्तीति आत्मघातिन इति
विग्रहः । 'सुष्यजातौ' इति णिनिः । ये बलात्क्रियन्ते तेभ्यः तान् पात-
यितुं । क्रियार्थं चतुर्थी । असूर्याः सूर्यरहिता अन्धतमसमयास्ते प्रासिद्धा लोका
नरकविशेषाः प्रेत्य मरणानन्तरे प्रतिविधीयन्ते इत्येवमृषयो मन्यन्ते ।
,असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के
चात्महनो जनाः ॥' इति श्रुतिः । इति धर्मशास्त्रकाराणां मतम् । प्रतिक्षण-
परिभावनया संततविचारेण । 'भू अवकल्कने' । अवकल्कनं चिन्त-
नम् । स्पृष्टनिर्भास विशदप्रकाशः । प्रत्यग्र इव नव्य इव न प्रशाम्यति
न नश्यति । निर्माणभागः सृष्टिकलम् । येन निर्माणभागेनाकन्दितुमपि रोदि-
तुमपि । अपिशब्दात्क्रियान्तरानर्हत्वं सूच्यते । दोषवाद्देहेतुक्त्वात्त्यागस्येति
भावः । अनियतेति । अनियतरुदितस्मितं अव्यवस्थितरोदनहसनम् ।
विराजन्तः कतिपये त्रिधतुराः कोमला ललिता दन्ता एव कुङ्मलाग्राणि
यस्य तथोक्तम् । तेन कुङ्मलाग्रशब्दस्य न पूर्वनिपातः न वा दन्तशब्दस्य
दत्तादेशः । स्खलदपूर्णमसमञ्जसं पूर्वापरसंगतिरहितं मञ्जु सुन्दरं जल्पितं

भगवति वसुंधरे सत्यमतिदृढासि ।

त्वं वह्निर्मुनयो वसिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदु-
र्माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देवः स्वयं भास्करः ।
विद्यां वागिव यामसूत भवती तद्वत्तु या दैवतं
तस्यास्त्वं ह्यहितुस्तथाविशसनं किं दारुणेऽमृत्यथाः ॥५॥

(नेपथ्ये)

इत इतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः—(दृष्ट्वा) अये गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवत्यरु-
न्धती । (उत्थाय) कां पुनर्महादेवीत्याह । (निरूप्य) हा हा
कथमियं महाराजदशरथस्य धर्मद्वाराः प्रियसखी मे कौसल्या ।
क एतां प्रत्येति सैवेयमिति^६ ।

वचनं यस्य तथोक्तं ते वदनकमलकं वदनमेव कमलम् । अनुकम्पायां कन् ।
स्मरामि उत्कण्ठापूर्वकं चिन्तयामि । अत्रानियतरुदितस्मितं स्खलदसमञ्जस-
मिति विशेषणानुगुण्याद्वदनकमलकमित्यत्र परिणामालंकारः । केवलकमलस्य
प्रकृतक्रियान्वयित्वानुपपत्तेः । 'परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना'
इति लक्षणात् । दन्तकुड्मलाग्रमित्यत्रापि क्रियान्वयविवक्षायां परिणामो
रूपकं वा ॥ ४ ॥ भगवतीति । अतिदृढासि अतिकठिनासीति सत्यम् ।
अत्र 'यो वा विभर्ति काठिन्यं तस्मै भूम्यात्मने नमः' इति वचनं द्रष्टव्यम् ।
तव वसुंधरात्वप्रयुक्तधैर्येण पुत्रीनाशोऽप्यकिंचित्कर एवेत्युपालम्भो व्यज्यते ।
त्वमिति । यस्याः सीताया माहात्म्यममानुषत्वं त्वं वेत्थ । विदुरित्यस्य
विर्भाक्तवचनयोर्विपरिणामेन योजना । वह्निर्वेदमुनयो विदुः, वसिष्ठगृहिणी
अरुन्धती वेद जानाति गङ्गा च वेद जानाति । यदि वा किंच रघोः कुल-
गुरुः रघुवंशजनकस्तदाचार्यो वसिष्ठो वा । देवः दीप्तशीलः भास्करः स्वयं वेद
परानपेक्षं जानाति । अत्र भूम्यादीनामन्योन्यनिरपेक्षप्रामाण्यप्रतिपत्त्यर्थं
क्रियैकशेषाकरणाद्विदुरित्यत्र न मध्यमपुरुषः अयुक्तः । अत एव पुरुषवचन-
विपरिणामेन भिन्नानि वाक्यानि । यां प्रसूतवती । तस्यास्तथाविधायाः पुनः
शुद्धे गतायाः । अग्निप्रवेशादित्यर्थः । त्वंहितुः सीतायास्तथा विशसनमन्या-
दृशद्विषनं किममृत्यथाः कथं सोढवत्यसि ॥ ५ ॥ गृष्टिः दशरथकञ्चुकी तेन ।

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन सैषा ।

कष्टं वतान्यदिव दैववशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाकेः ॥ ६ ॥

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्तो महोत्सवः ।

क्षते क्षारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशत्यरुन्धती कौसल्या कञ्चुकी च ।)

अरुन्धती—ननु ब्रवीमि द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्यैव वैदेह इत्येष वः
कुलगुरोरादेशः । अत एव चाहं प्रेषिता । तत्कोऽयं पदे पदे महा-
ननध्यवसायः ।

कञ्चुकी—देवि संस्तभ्यात्मानमनुरुध्यस्व भगवतो वसिष्ठस्या-
देशमिति विज्ञापयामि ।

कौसल्या—ईरिसे काले मिहिलाहिवो मए दिहुव्वो त्ति समं
एव्व सव्वाहि दुःखाई समुब्भवन्ति । ता ण सकुणोमि उव्वड्डमाण-
मूलवन्धणं हिअअं पज्जवत्थावेदुम् । (क)

(क) ईदृशे काले मिथिलाधिपो मया द्रष्टव्य इति सममेव सर्वाणि दुःखा-
निवृत्तवन्ति । तस्मान्न शक्नोम्युद्वर्तमानमूलवन्धनं हृदयं पर्यवस्थापयितुम् ।

तस्य प्रसिद्धौ । न कोऽपीत्यर्थः । आसीदिति । इयं कौसल्या दशरथस्य
गृहे श्रीरिवासीदथवा श्रीरेवासीत् । उपमानत्वबोधक्यथाशब्देन किम् । न
किमपीत्यर्थः । अत्रोपमालंकारो रूपकालंकार आक्षेपालंकारश्च । सैषा श्रीस-
ती श्रीभूता वा इयं कौसल्या दैववशेन दैवेच्छया अन्यदिव जातान्यद्भूत-
मिव संवृत्ता । अलक्ष्मीरिव जातित्यर्थः । अत्रेवेति वर्तते । दुःखात्मकं दुःखै-
कारसं किमपि वाचामपरिच्छेद्यं भूतं प्राणिविशेषः जाता । साक्षादलक्ष्मी-
जातित्यर्थः । यथा श्रीः श्रीरेव वेत्यनयोः प्रतिद्वन्द्वभूतमिदमहो विकारः प्राणि-
मासुपचयापचयरूपागन्तुक्रो विस्मयनीय इत्यर्थः । कष्टं वतेति दुःखातिशये ॥
॥ ६ ॥ य इति । य एष जनः कौसल्या ॥ ७ ॥ आदेशः आज्ञा । अन-
ध्यवसायः संशयः ॥ आत्मानं धृतिम् । संस्तभ्य प्रतिहतगतिं कृत्वा । अनु-
रुध्यस्वानुतिष्ठेत्यर्थः ॥ समं युगपत् । अवतरन्ति प्राप्नुवन्ति । उद्वर्तमानमु-
द्वर्तनं मूलवन्धनं मूलनिग्रहणं समं तथोक्तम् । मिथिलवन्धनमिदमर्थः । पर्यव-

अरुन्धती—अत्र कः संदेहः ।

संतानवाङ्मन्यपि मातुषाणां ।

दुःखानि सहस्रधुवियोगजानि ।

दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि

स्रोतःसहस्रैरिव संप्लवन्ते ॥ ८ ॥

कौसल्या—कहं णु खु वच्चाए वहूए एवं गदे तस्स राएसिणो
मुहं दंसह । (क)

अरुन्धती—

एष वः श्लाघ्यसंबन्धी जनकानां कुलोद्ग्रहः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ९ ॥

कौसल्या—एसो सो महाराअस्स हिआणन्दो वच्चाए व-
हूए पिदा राएसी । हद्धी हद्धी सुमोअदिद्धि अणिव्वेदरमणीय
दिवहे । हा देव्व सव्वं तं णत्थि । (ख)

(क) कथं नु खलु वत्साया वध्वा एवंगते तस्य राजर्षेर्मुखं दर्शयामः ।

(ख) एष स महाराजस्य हृदयानन्दो वत्साया वध्वाः पितु राजर्षिः ।
हा धिक् हा धिक् स्मारितास्मि अनिर्वेदरमणीयान्दिवसान् । हा दैव
सर्वं तन्नास्ति ।

स्थापयितुम् ॥ संतानेति । संतानेन अविच्छेदेन वाहीनि प्रवहन्त्यपि
दुःखानि प्रेयसि जने दृष्टे सतीत्यन्वयः । स्रोतःसहस्रैरनन्तैः स्रोतोभिः ।
उपलक्षणे तृतीया । संप्लवन्ते महोर्वीभवन्ति ॥ ८ ॥ वध्वाः स्तुषायाः ।
एष इति । यस्मै यं जनकं सार्थयितुम् । 'क्रियार्थो—'इति चतुर्थी ।
ब्रह्मपारायणं स्वरूपेण गुणैश्च अनवधिकाशयब्रह्मत्वयुक्तपरमात्मप्रतिपादकवे-
दान्तभागं जगौ उपदिदेश । स एष इति योजना ॥ ९ ॥ हृदयनिर्विशेषः ।
अन्तरङ्ग इत्यर्थः । सीरः ध्वजे यस्य तथोक्तः । अनिर्वेदाश्च ते रमणीयाश्च ।
न विद्यते निर्वेदश्चित्तग्लानिर्येषु तथोक्ताः । रमणीया आनन्दहेतवः तथाविधा-

जनकः—(उपसृत्य) भगवत्यरुन्धाति वेदहः सारध्वजाऽभवादयत ।

यथा पुतमन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः
पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरूणां गुरुतमः ।
त्रिलोकीमाङ्गल्यामवनितललीनेन शिरसा

जगद्वन्द्यां देवीमुषसमिव वन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

अरुन्धती—परं ते ज्योतिः प्रकाशताम् । स त्वां पुनातु देवः
परोरजसां य एष तपति ।

जनकः—आर्यं गृष्टे अप्यनामयमस्याः प्रजापालकस्य मातुः ।

कञ्चुकी—(स्वगतम्) निरवशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः स्मः ।
(प्रकाशम्) राजर्षे अनेनैव मन्युना चिरपरित्यक्तरामभद्रमुखचन्द्रदर्शनां
नार्हसि दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम् । रामभद्रस्यापि दैवदुर्योगः
कोऽपि । यत्किल समन्ततः प्रवृत्तर्षभत्सकिंवदन्तीकाः पौरजानपदा
नाभिशुद्धिमनल्पकाः भ्रंतीयन्तीति दारुणमनुष्ठितं देवेन ।

व्यतीत्यर्थः ॥ ययेति । पुतमन्यः आत्मविषयकपूतत्वप्रकारकज्ञानवान् । त्रि-
लोकीमाङ्गल्यां लोकत्रयमङ्गलहेतुभूतामुषसमिव प्रातःसंध्यादिदेवतामिव स्थिताम् ।
अवनितललीनेन शिरसोऽयुपलक्षणमष्टाङ्गप्रणामस्य ॥ १० ॥ अक्षरं प्रकृतिपुरुषव-
त्स्वरूपस्वभावविकाररहितं ज्योतिः स्वयंप्रकाशं प्रकाशतां प्रतिभासताम् ।
अक्षरमम्बरान्तधृतेज्योतिश्चरणाभिधानादित्यधिकरणद्वयार्थः । प्रत्यभिज्ञापितः ।
देवः जगत्सृष्ट्यादिलीलावान् । रजसां समस्तदोषजातेभ्यः परः । सर्वन्धसा-
मान्ये षष्ठी । 'परोरजाः' इति वा पाठः । रजसः पर इति विग्रहः । बाहुल-
कात्समासः । पृषोदरत्वादोकारश्च । य एष तपति स त्वां पुनातु । अनेन 'अ-
न्तर्हस्तदूर्ध्वोपदेशादित्यधिकरणार्थः सूचितः । परोरजसामित्यनेन 'उदेति ह-
वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः' इति श्रुतिश्चेदिता ॥ अनामयमारोग्यम् । प्रजापालकस्य
मातुः राममातुः कौसल्यायः । इदं च सभिप्रायम् । अनामयमित्यनेन एव
दुःखिनी कियच्चिरं जीवयिष्यतीत्युपालम्भो व्यज्यते ॥ निरवशेषं निःशेष-
मतिनिष्ठुरं अतिरूक्षम् । अनेनैव मन्युना 'अप्यनामयं प्रजापालकस्य मातुः
इत्यनेन व्यज्यते न क्रोधेन । दैवस्य भवितव्यतायाः दुर्योगः दुःखत्रनन-
सन्नाहः । यत्किल यस्माद्धेतोः प्रवृत्ता प्रसृता बीभत्सा जुगुप्सनीया किंवदन्ती

कष्टमेवंवादिना जनेन रामभद्रपरिभूता अपि वयं पुनः परिभूयामहे ।
 अरुन्धती — (निश्चस्य ।) एवमेतत् । ओम्भरिति वत्सां प्रति
 परिलघून्यक्षराणि । सीतित्येव पर्याप्तम् । हा वत्से

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तत्तिष्ठतु तथा

विशुद्धेरुत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।

शिशुत्वं स्त्रैणं वा भवतु ननु वन्द्यासि जगतां

गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ॥११॥

कौसल्या — अहो उन्मीलन्ति वेअणाओ । (इति मूर्च्छति)

जनकः — हा कष्टं किमेतत् ।

अरुन्धती — राजर्षे किमन्यत् ।

(क) अहो उन्मीलन्ति वेदनाः ।

भवाः । तस्माद्देवदुर्योगः कोऽपीति पूर्वोणान्वयः । अनल्पकाः अत्यल्पाः ॥
 अग्निशुद्धिं न च प्रतीयन्ति न विश्वसन्ति च । इति पूर्वोक्ताद्धेतोः । दारुणं
 परित्यागात्मकं रौक्ष्यम् ॥ अग्निशुद्धिरिति क इति योजना । प्रस्ताव इति शेषः ।
 एवंवादिना अग्निशुद्धिरिति वादिना जनेन परिभूयामहे अवमन्यामहे । उप-
 सर्गवशेन भवतेः कर्मणि लकारः ॥ एतत्परिभूयामहे इत्येतत् । एवं जनको-
 क्तदशासद्भावा एव । लघून्यक्षराणि लाघवापादकशब्दाः । सीतित्येव पर्याप्तम् ।
 वह्निसीतयोः पावनत्वे समवक्ष्यत्वात्प्रत्युत सीतायाः प्रकर्षात्सीताशब्द एव
 परिपूर्ण इति भावः । शिशुरिति । त्वं मम शिशुर्वा शिष्या वासीति यत्
 तत्तिष्ठत्विति योजना । विशुद्धेः निर्दोषताया उत्कर्षः अतिशयः । तथा
 भक्तिं मन्यादृशीं पूजनीयताप्रतिपत्तिं त्वयि मम द्रढयति स्थिरां करोति ।
 शिशुत्वं स्त्रैणं स्त्रीत्वं वा । 'स्त्रीपुंमाभ्यां नञ्संज्ञौ' इति नञ्प्रत्ययः । भवतु
 स्यात् । न तु तावता वन्द्यात्वहानिः । जगतां वन्द्यासि अभिवादनीयासि ।
 नन्वित्यवधारणे । गुणाः गुणिषु अहिंसाशौचमस्तेयमित्याद्युक्तगुणवत्सु पूजा-
 स्थानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूजाप्रयोजकाः । लिङ्गजदोषवीतादिकं न पूजाप्रयो-
 जकम् ॥ ११ वेदना दुःखानि । समुन्मीलयन्ति मूलमुत्पादयन्ति । इति
 मूर्च्छति मूर्च्छामभिनयति ॥ हन्त किमेतत् । शस्त्राभिघातादिकमन्तरा मूर्च्छा

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरेऽस्मिन्नथ खलु विमूढा तव सखी

पुरंध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

जनकः—हन्त हन्त सर्वथा नृशंसोऽस्मि संवृतः । यश्चिरस्थ
दृष्टान्प्रियसुहृद्ः प्रियदारान्नं स्निग्धं पश्यामि ।

स संबन्धी श्लाघ्यः प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं

सं चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।

शरीरं जीवो वा यदधिकमंतोऽन्यत्प्रियतरं

महाराजः श्रीमान्किमिव मम नासीदशरथः ॥ १३ ॥

कष्टमियमेव सा कौसल्या ।

राजेति । स राजा तत्सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसा इति यत्तदखिलं
सुहृदि त्वयि दृष्टे सति स्मृतावाविर्भूतं कस्याप्यंशस्य प्रतोषेण स्मृतिविषयी-
भूतम् । 'सदृशा दृष्टचित्ताद्याः स्मृतिवीजस्य बोधकाः' इत्युक्तेः । घोरे भयं-
करो अस्मिन्विपाके प्रकृतसीतात्यागरूपदैवपर्यवसाने तव सखी कौसल्या वि-
मूढा नेति । अप्यनामयमस्या इत्यादिभवद्वचनभङ्ग्याविष्कृतो भवन्मतरी-
त्या योऽस्याः कठिनचित्ताप्रयुक्तमूर्च्छाभावो वा नेत्यर्थः । पुरंध्रीणां चित्तं
हि तस्मात्कुसुमवन्मृदुः तस्मान्निमूढानेति न ॥ २ ॥ एवमरुन्धत्या बोधि-
तोऽनुतपति—हन्तति । योऽहं चिरस्थ दृष्टान् चिराद्दृष्टान्प्रियसुहृदो
दशरथस्य प्रियन्मत्प्रीतिविषयान्मयि प्रीतियुक्तान् हि दारान् कौसल्याम-
स्निग्ध इव शत्रुरिव पश्यामि शत्रुकर्तृकदर्शनसदृशदर्शनवानास्मि । सोऽहं
सर्वप्रकारेण क्रूरोऽस्मि हन्त अनुतप्यते । स संबन्धीत्यादि । श्रीमन्
लक्ष्मीवान्महाराजः सार्वभौमः स दशरथः मम श्लाघ्यः संबन्धी अभूत् ।
असौ संबन्धिभूतो दशरथः प्रियसुहृदभूत् प्रीतिमान् शोभनहृदयवांश्चाभूत् ।
'सुहृद्सुहृदौ मित्रमित्रयोः' इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । तदन्तरङ्गत्वेन
प्रसिद्धं हृदयं चाभूत् । चकारेण संबन्धिसुहृत्वसमुच्चयः । तदिति दशरथ-
पर विधेयप्राधान्यात्कीवत्वम् । एवं च तत् संबन्धिसुहृद्भूतदशरथः हृदयं
चाभूदिति वा । स पूर्वोक्तत्रयात्मा दशरथः साक्षादानन्दश्च । साक्षाच्छब्दे-
नानन्दहेतावानन्दस्वात्कोपो व्यावर्तते । साक्षान्मुख्य इत्यर्थः । निखिलं
जीवितफलमपि च कर्मज्ञानभक्तिरूपं जीवनप्रयोजनं च । चकारः पूर्वसमु-
च्चारकः । शरीरमथ लक्ष्मो मानसो देह इत्येकशरीरं चाभूत् । सकलधर्म-

अदस्याः पत्युवो रहासि परमं वृषितममम्

दभूवं दम्पत्योः पृथगहमुपालम्भविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तस्मृत्वा दहति यदवस्कन्ध्य हृदयम् ॥ १४ ॥

अरुन्धती—हा कष्टम् । अतिचिरनिरुद्धनिःश्वासनिष्पन्नं
हृदयमस्याः ।

जनकः—हा प्रियसखि । (इति कमण्डलूदकेन सिञ्चति ।)

कञ्चुकी—

सुहृदिव प्रगट्य सुखप्रदः

प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

पुनरकाण्डविवर्तनदारुणो

विधिरहो विशिनष्टि सर्वोत्तमम् ॥ १५ ॥

साधनत्वाज्जीवो वाभूत् । जीवश्चाभूत्तस्य हि ज्ञानानन्दमयत्वात्प्रसादवत्-
मतो जीवादधिकं समस्तकल्याणगुणामृतोदधित्वेनानन्दमयत्वेन च प्रकृष्टं
प्रियतरं प्रियो जीवः प्रियतरं ब्रह्म तथाविधं यत्परं ब्रह्म तदभूत् । यत् एवं
ततः किं नाभूत् । सर्वमप्यभूदित्यर्थः । लोके संबन्धिसुहृदादीनां तत्तन्मा-
त्रत्वमस्य तु सर्वदा सर्वविधन्वमिति भावः ॥ १३ ॥ यदस्या इति ।
अस्या वा पत्युर्दशरथस्य वा यत्परं त्रायितमभूद्रहसि गुप्तभाषणं विचारो
वा जातः । आचारणिजन्तात्कर्तरि क्तः । तत्राहं दम्पत्योर्जायापत्योः पृथगु-
पालम्भविषयोऽभूवं परस्परपरिहारेण परस्परविषये अयमेवमुक्तवानयमेवं
कृतवानियमेवमुक्तवती इयमेवं कृतवतीत्यादिपरस्परापराधकथनपात्रमासम् ।
'परमत्याहितमभूत्' इति पाठोऽपि दृश्यते । प्रणयकलहरूपजीवानापेक्षक-
मेति तदर्थः । कोपं पूर्ववत् । तदनु उपालम्भानन्तरं प्रसादानुष्ठानं कोपानुष्ठानं
वा । मदधीनमभूदित्यर्थः । स्मृत्वा लम् । तस्मरणेन साध्यं नास्तीत्यर्थः ।
रुद्धदयमवस्कन्धाक्रम्य दहति भस्मीकरोति । तस्मृत्वा लं । कोपप्रसादयो-
रन्यविषयत्वं च पाठद्वये क्रमाद्विवक्षितम् । तत्र हि परस्परत्युक्तिरुपलक्षणा-
र्था ॥ १४ ॥ निरुद्धाः संचाररहिताः श्वासाः प्राणवायवो यस्मिन् तथोक्तं
निष्पन्नं च ॥ सुहृदिति । विधिः प्रथममादौ सुहृदिव मित्रमिव सुखप्रदमे-
करसामेकप्रकारामनुकूलतां योगक्षेमहेतुभूतां प्रकट्य प्रकाशयित्वा पुनरन-

रामि दे णवविवाहलक्ष्मीपरिगहेकमण्डनं पप्फुरन्तसुद्धविहसिदं सुद्ध-
मुहपुण्डरीकं । आप्फुरन्तचन्दचन्दिआसुन्दरेहिं अङ्गेहिं पुणो वि मे
जादे उज्जोएहि उच्छङ्गम् । सव्वहा महाराओ एव्वं भणादि । एसा
रहुउलमहत्तराणं वहु अह्माणं तु जैणअसुदा दुहिदेव्व ।

कञ्चुकी--यथाह देवी ।

पञ्चप्रसूतेरपि तस्य राज्ञः

प्रियो विशेषेण सुबाहुशत्रुः ।

वधूचतुष्केऽपि यथैव शान्ता

प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥ १६ ॥

(क) हा वत्से जानकि कुत्रासि । स्मरामि ते नवविवाहलक्ष्मीपरिग्रहैक-
मण्डनं प्रप्फुरच्छुद्धविहसितं मुग्धमुखं पुण्डरीकम् । आस्फुरच्चन्द्रचन्द्रिकासुन्दरै-
रङ्गैः पुनरपि मे जाते उद्योगतयोत्सङ्गम् । सर्वदा महाराज एवं भणति । एषा
रघुकुलमहत्तराणां वधूरस्माकं तु जनकसुता दुहितैव ।

सन्मनसो रुजं हृदयपीडां परिशिनष्टि परिशिष्टां करोति । अकाण्डनिवर्तनेन
दारुणोऽकाण्डनिवृत्तो भूत्वेत्यग्राहुः । सुहृदपि त्यक्त्वा गतश्चेन्मनःपीडां
करोतीति स्मभ्यम् ॥ १५ ॥ नवविवाहलक्ष्म्याः परिग्रहेण एकं मुख्यं मङ्गलं
यस्य तथोक्तम् । कौमुद्यां कृत्तिकापौर्णमास्यां भवश्चन्द्रः कौमुदीचन्द्रः ।
आरोहन्ती प्रादुर्भवन्ती या कौमुदी चन्द्रचन्द्रिका तद्वत्सुन्दरमङ्गं यस्यास्त-
थोक्ता । उत्सङ्गमङ्गमुद्योतय उपवेशेन प्रकाशय । सर्वदा सर्वस्मिन्काले
महाराजो दशरथः । एषा सीता रघुकुले महतरा ये मनुप्रभृतय-
स्तेषां वधूः स्नुषा । जनकसुता सीता अस्माकं तु मम तु दुहितैव मद-
भिप्रायेण दुहितैवेत्येवं भणति ॥ देवी कौसल्या यथाह । तथैवेति शेषः ।
पञ्चप्रसूतेरिति । पञ्चप्रसूतयः पुत्रा यस्य तथोक्तस्य हि । तस्य राज्ञः
पक्षिरथस्य सुबाहुशत्रुः रामः विशेषेण प्रिय इष्टः । पञ्चप्रसूतयो यस्मिन्
घृन्दे इति वा विग्रहः । निर्धारणे षष्ठी । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्बाल-
वस्य' इति पाक्षिकं पुंवद्भावं । पञ्चानां मध्ये रामः प्रिय इत्यर्थः । रामा-
दयश्चत्वारः शान्ता चैति पञ्च । वधूचतुष्केऽपि सीतादिस्नुषाचतुष्टयेऽपि अस्य
जनकस्य तनूजा सीता यथा तस्य राज्ञो दशरथस्य प्रिया तथा अग्रा

दयंगमः । कथं विस्मयेसे ।

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनं
संबन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तथाविधोऽस्यपहतः संबन्धबीजं च त-

द्धोरेऽस्मिन्मम जीवलोकनरके पापस्य धिग्जीवितम् ॥१७॥

कौसल्या—जादे जाणइ किं करोमि । दिढवज्जलेवघडिअबन्ध-

णिच्चलं हृदजीविदं मं मन्दभाइणीं ण पडिच्चअदि । (क)

अरुन्धती—आश्चमिहि राजपुत्रि बाष्पविश्रामोऽप्यन्तरे कर्तव्य
एव । अन्यच्च किं न स्मरसि यदवोचदृष्यशृङ्गाश्रमे युष्माकं कुल-
गुरुर्भवितव्यं तथेत्युपजातमेव किंतु कल्याणोदकं भविष्यतीति ।

(क) जाने जानकि किं करोमि । दृढवज्जलेपघटितबन्धनिश्चलं हतजी-
वितं मां मन्दभागिनीं न परित्यजति ।

ऊर्मिलाप्रभृती राज्ञः प्रिया न अस्य तनूजा सीतेत्यनेन सीताया एव
जनकाभिसंधिना तनूजात्वं नान्यासामिति व्यज्यते । वधूचतुष्केऽपीति
निर्धारणे सप्तमीदर्शनात् ॥ १६ ॥ सर्वैः प्रकारैर्धर्मैः हृदयंगमः । कन्याया
इति । संबन्धे कन्यावरसंबन्धे । कन्यायाः पितरो जनन्यः जनकाश्च जामा-
तुर्वरस्याप्तं संनिहितबन्धुं जनं पूजयन्ति किल संभावयन्तीति प्रसिद्धम् ।
तदाराधनं पूजनं ते मयि विपरीतमभूत् । त्वत्कर्तृकमद्विषयकपूजनं सत्
प्रतिलोमं जातमित्यर्थः । तथाविधोपि त्वं कालेनापहतः । मया पूज्यमानं
भवन्तं द्रष्टुमन्यद्यं तावद्भार्याभावेऽपि केवलं वा भवन्तं द्रष्टुं मदीयदै-
वदुर्विपाको नाक्षाम्यदिति भावः । संबन्धबीजं सीताचापहृत् । लिङ्गविपरिणामः ।
पूर्वोक्तयोरभावेऽपि तादृशभवदभिमतता सीतापि दैवेन नाक्षम्यतेति भावः ।
घोरे भयंकरे अस्मिन्नेवंविधबहुदुःखाभाजने जीवलोकविले पापस्य पूजन-
विपर्यासादिहेतुभूतदुरितचतुरस्य मम जीवितं प्राणधारणं धिक् । तत्कर्मिका
निन्देत्यर्थः । अग्नेदानीं भवत्पूजायभावेऽपि यत्र तुल्लाभो लोकान्तरे तत्र
गमनस्यापि मदीयजीवनयोनिदुरितं प्रतिबन्धकमिति भावः ॥ १७ ॥ दृढेन
वज्जलेपेन बन्धकद्रव्यलेपेन यः प्रतिबन्धो धिक्श्रेष्ठानुत्पादस्तेन निश्चलं हतजी-
वितं निन्द्यजीवितम् ॥ आश्चसिहि आश्वासं दुःखलघूत्तरणं प्राप्नुहि । बाष्पस्य

सुक्षत्रियेऽन्यथा मन्तव्यम् ।

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां

ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता

नैते वाचं विष्णुतार्था वदन्ति ॥ १८ ॥

(नेपथ्ये कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।)

जनकः—अये अद्य खलु शिष्टानध्यौय ईत्युद्धतं खेलतां
बटूनां कलकलः ।

कौसल्या—सुलहसोक्खं दाव बालत्तणं होदि । (निरूप्य ।)

(क) कुतोऽतिक्रान्तमनोरथाया ममैतत् ।

अन्तरेषु मध्ये मध्ये । अन्यच्च वाष्पविश्रामादन्यदपि । यत्कुलगुरुर्वसिष्ठः
अवोचत्तत्र स्मरसि किम् । भवितव्यं तथेति परित्यागरूपेण भवनमपरिहार्य-
मिति हेतोः । उज्जातमापाततो जातम् । न त्वन्ततस्तथेत्यर्थः । कल्याणो-
दकं मङ्गलपर्यवसायि भविष्यतीति यदवोचत्तत्र स्मरसि किम् ॥ अतिक्रान्त-
मनोरथाया असंभाव्याभिलाषविषयायाः ॥ मृषोद्यमिति मिथ्यावचनमिति ।
आविर्भूतेति । आविर्भूतज्योतिषां परज्योतिर्विषयकपरोक्षज्ञानवतां ब्राह्म-
णानां विप्राणां ये व्याहारा उक्तयस्तेषु संशयः प्रामाण्यसंदेहो माभूत्
नोत्पत्त्यर्थः । हि यस्मादेषां ब्राह्मणानां वाचि भव्या मङ्गलकरी लक्ष्मीः
अर्थोपद्वयकत्वातिशयः । निषक्ता नित्यसङ्गिनी भवति । एते आविर्भूतज्यो-
तिषो ब्राह्मणाः विष्णुतार्थामसदर्थी वाचमेकामपि गिरं न वदन्ति नोच्चारयन्ति ।
पूर्वत्र बहुवचनं तदीयसर्ववाचामपि प्रामाण्यबोधनार्थम् अत्रैकवचनं तु
तदीययत्किंचिद्वचोप्यप्रामाण्यं नेति बोधनार्थमिति द्रष्टव्यम् । अत्र श्लोके
'सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र' धीरा मनसा वाचमकृत । अत्रा सखायः
सह्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥' इति श्रुतिः स्फोरिता ॥ १८ ॥
'शिष्टागमनप्रयुक्ताध्ययनाभावः शिष्टानध्ययनः ॥ सुलभं सौख्यं यस्मिंस्तथो-
क्तम् । अनेन 'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते' इत्युक्तवार्द्धकनिन्दा व्यज्यते ।

१ भगवदि अदिक्रान्तो मणोरुहो (अतिक्रान्तो मनोरथः) . २ भवितव्यमेव तेन

उक्तम् . ३ भव्या . ४ विष्णुतां व्याहरन्ति . ५ अनध्ययनः . ६ अस्खलितं .

अहं एदानीं मञ्जुषा का एसा राममदलच्छापीरसीहदाह सावष्टम्भ-
मुद्रललिदेहिं अङ्गेहिं अहाणं लोअणाइं शीअलावेदि । (क)

अरुन्धती—(अपवर्त्य सहर्षबाष्पम् ।) इदं नाम तद्भागीरथी-
निवेदितैरहस्यं कर्णामृतम् । नत्वेवं विद्मः कतरोऽयमायुष्मतोः
कुशलवयोरिति । (प्रकाशम् ।)

कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो

बहुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियेवं सभाजयन् ।

पुनरपि शिशुभूतो वत्सः स मे रघुनन्दनो

इदिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥ १९ ॥

कञ्चुकी—नूनं क्षत्रियब्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये ।

जनकः—एवमेतत् । तथैहि

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोत्रं पवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वन्नं रौरवीम् ।

(क) सुलभसौख्यं तावत् बालत्वं भवति । अहो एतेषां मध्ये क एष राम-
भद्रलक्ष्मीपरिशोभितैः सावष्टम्भमुग्धललितैरङ्गैस्माकं लोचनानि शीतलयति ।

रामभद्रस्य कौमारलक्ष्म्या चन्द्रवदाह्लादकारिरामशैशवस्य * योऽयमवष्टम्भ
आलम्बनं तत्सहितैः । लक्ष्मीपदेन शैशवस्य स्पृहणीयत्वं व्यज्यते । संबन्ध-
शब्दत्वात्सापेक्षत्वेऽपि समासः । मुग्धललितैः सुन्दरसुकुमारैः ॥ हर्षः इष्टाग-
मात्प्रीतिः । उत्कण्ठा आकारादिविषयाभिलाषः । भागीरथीनिवेदितं गंगया
कथितं रहस्यं गूढं यत्कर्णयोरमृतवद्भोग्यम् । तदिदं नामायुष्मतोः कुशलव-
योर्मध्ये कतरोऽयमिति कुश इति वा लव इति वा न विद्मः न जानामि ।
'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम् । कुवलयेति । शिखण्डकमण्डनः
काकपक्षधरो बहूनां ब्रह्मचारीणां परिषदं सदः श्रिया कान्त्या सभाजयन्नलं-
कुर्वन् । अमृताञ्जनममृतमयमञ्जनं शीतलत्वादिभिः । तद्धि रमणीयमिति,
कविसमयप्रसिद्धिः ॥ १९ ॥ मन्ये अनुमिजोमे ॥ एतद्व्यवृत्ता संभाव्यमानमेवं
वस्तुभूतम् । चूडाचुम्बितेति । चूडाचुम्बितानि संयुक्ताग्राणि कङ्कपत्राणि
बाणपक्षा यस्मिंस्तथोक्तम् । पृष्ठतोऽभितः पृष्ठम्* । द्वयोर्भागयोरित्यर्थः ।
भस्ममयं स्तोत्रमल्पं पवित्रं पावनं लाञ्छनं पुण्ड्रं यस्य तत्तथोक्तम् । उरः

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैप्पलः ॥ २० ॥

भगवत्स्रन्धति किमुत्प्रेक्षसे कुतस्त्योऽयमिति ।

अरुन्धती—अथैवांगता वयम् ।

जनकः—आर्य गृष्टे अतीव मे कौतुकं वर्तते तद्भगवन्तं बालमीकि-
मेव गत्वा पृच्छ । इमं च बालकं ब्रूहि । वत्स केऽप्येते प्रवयसस्त्वां
दिदृक्षव इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञोपयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

कौसल्या—किं नैण्णेध एवं भणितो आर्जुनस्सदिति । (क)

जनकः—भिद्यते वा सद्वृत्तमीदृशस्य निर्माणस्य ।

कौसल्या—(निरूप्य ।) कहं सविर्णअं णिसामिदगिद्विअणो वि-
सज्जिदइ सिदारओ इतोऽहिमुहं पसरिदो एव सो वच्छे । (ख)

जनकः—(चिरं निर्वर्ण्य ।) भोः किमप्येतत् ।

[क] किं मन्यध्व एवं भणित आर्गमध्यतीति ।

[ख] कथं सविनयं निशमितगृष्टिवचनो विसर्जितर्षिदारक इतोभिमुखं
प्रसृत एव स वत्सः ।

रक्तं वासः अधः उरसोऽधस्तात् । क्षत्रियब्रह्मचारिणां मेखलेत्युक्तं माजिष्ठं रा-
जन्यस्य इति च । पाणौ कार्मुकं धनुरक्षसूत्रवलयं जपमालिकावलयम् । अस्ती-
ति शेषः । अपरे पैप्पलः इति पाठे अपरे पाणौ अश्वत्थदण्डः । अपरः
पैप्पलः इति पाठे धनुर्दण्डादपरः । अन्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ कुतस्त्यः कस्मा-
द्भवः ॥ अतिशयितं कौतुकं विशिष्टवस्तुजिज्ञासौत्कण्ठ्यम् । प्रवयसो वृद्धाः ।
दिदृक्षवः द्रष्टुमिच्छवः ॥ यदाज्ञोपयतीत्यर्थः तदनुतिष्ठामीति शेषः ॥ एवं भणि-
तः प्रवयसस्त्वां दिदृक्षव इत्युक्तः सन् आगमिष्यति किमिति मन्यध्वे । किं
संदिग्धे ॥ ईदृशस्य लोकोत्तरस्य निर्माणस्याकारस्य । निर्मायते यन्निर्माणम् ।
कसंणि ल्युट् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्युक्तेः । सद्वृत्त सदाचारो भिद्यते वा ।
छिन्नं भवात् किमित्यर्थः । कर्मवत्कर्माणा इति यगात्मनेपदे ॥ सविनयं निशमितं
श्रुतं गृष्टिवचनं येन लयोक्तः ॥ एतद्वक्ष्यमाणं किमपि अपूर्वमित्यर्थः । तदाह-

महिम्नामेतस्मिन्विनयशिशुतामौग्ध्यमसृणो

विदग्धैर्निर्ग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

मनो मे संमोदः स्थिरमपि हरत्येष ब्रलवा-

नयोधातुं यद्वपरिलघुरयस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

लवः—(प्रविश्य ।) अज्ञातनामक्रमाभिजनान्पूज्यानापि नः स्वतः
कथमभिवादयिष्ये । [विचिन्त्य ।] अयं पुनरविरुद्धः प्रकार इति वृ-
द्धेभ्यः श्रूयते । (सविनयमुपसृत्य ।) एष वो लवस्य शिरसाप्रणाम-
पर्यायः ।

अरुन्धतीजनकौ—कल्याणिन् आयुष्मान्भूयाः ।

कौसल्या—जाद चिरं जीव । (क)

अरुन्धती—एहि वत्स ! (लवमुत्सङ्गे गृहीत्वात्मगतम् । दिष्ट्या
न केवलमुत्सङ्गश्चिरान्मनोरथोऽपि मे संपूर्णः ।

(क) जात चिरं जीव ।

महिम्नापित्यादि । विनयेन ज्ञानवृद्धशीलवृद्धसन्निधौ स्वनिर्कर्षपर्यवसाय्यव-
स्थानेन शिशिरः शीतलः मौग्ध्येन मसृणः पौरुष्यरहितः । विदग्धैः सू-
क्ष्मदर्शिमिर्निर्ग्राह्यो निर्णयः । अविदग्धैः पुनर्न ग्राह्यो निर्णेतुमशक्यः । एतस्मि-
न्महिम्नामतिशयः लवनिष्ठप्रकृष्टज्ञानतेजःप्रकृतिगुणादिमाहात्म्यानामुत्कर्षः । संमो-
हेन मूर्च्छया स्थिरमपि काष्ठवन्निष्पन्दमपि मे मनश्चितं परिलघुरल्पः अयस्का-
न्तशकलः अयस्कान्तखण्डः अयोधातुं यद्वल्लोहपिण्डमिव हरति कर्षति । अत्र-
विनयशिशिरो मौग्ध्यमसृण इत्याभ्यां सलिलहिमोपष्टम्भेन ज्योत्स्नीभवतां सूयं-
तेजसां सादृश्यं व्यज्यते ॥ २१ ॥ क्रमः सत्काराद्यनुपूर्व्यं वयः स्थाविरादिकं
वयःक्रमस्तर्थाच्चित्य प्राप्तवता । ज्ञातं च तद्वयःक्रमौचित्यं तस्याभावः अज्ञात-
वयःक्रमौचित्यम् । अर्थाभावे अव्ययीभावः । अपञ्चम्या इति प्रतिषेधादम्भावो
न । तथा च वयःक्रमौचित्यज्ञानाभावादित्यर्थः । कथमभिवादयिष्ये केन क्रमरू-
पप्रकारेण नमस्करिष्ये । अविरुद्धः अविपरीतः प्रकारोऽनुष्ठानविशेषः । सामा-
न्यवृद्धविषयकप्रणामकरणरूप इति भावः । सभायां नृत्येकं नै नमस्कुर्वीदिति
गौतमस्मरणमिहाभिप्रेतम् ॥ उत्सङ्गे अङ्क ॥ दिष्ट्येत्यानन्दे । उत्सङ्गः केवलं न

कौसल्या—जाद इदो वि दाव एहि । (उत्सङ्गे गृहीत्वा ।) अ-
ह्महे ण केवलं दरविअसन्तंणीलुप्पलसामलुज्जलेण देहबन्धेण कवलिदा-
रविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसणिण्णाददीहरदीहरेण सरेण अ रामभहं
अणुहरदि । णं कठोरकमलगढभपक्षलो सरीरप्पसो वि तारिसो एव्व
वच्छस्स । जाद पेक्खामि दाव दे मुहपुण्डरीअम् । (चक्षुमुन्नमय्य निरूप्य
सबाष्प-क्षूतम् ।) राएसि किं ण पेक्खसि णिउणं निरुवज्जैन्तं से मुहं
वच्छाए व्हए मुहचन्देण संवददि एव्व । (क)

जनकः—पश्यामि सखि पश्यामि ।

कौसल्या—अह्महे उम्मत्तीभूदं विअ मे हिअअं किंपि एदोमुहं
विलयदि । [ख]

जनकः—

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशवस्मिन्नभिव्यजने
संपूर्णप्रतिबिम्बितेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।

(क) जात इतोऽपि तावदेहि । अहो न केवलं दरविकसन्नीलोत्पलस्याभ-
लोऽज्ज्वलेन देहबन्धेन कवलितारविन्दकेसरकषायकण्ठकलहंसनिनाददीर्घदी-
र्घेण स्वरेण च रामभद्रमनुहरति । ननु कठोरकमलगर्भपक्षमलः शरीरस्पर्शो-
ऽपि तादृश एव वत्सस्य । जात प्रेक्षे तावत्ते मुखपुण्डरीकम् । राजर्षे किं न
प्रेक्षसे निपुणं निरूप्यमाणमस्यमुखं वत्साया वध्वा मुखचन्द्रेण संवदत्येव ।

(ख) अहो उन्मत्तीभूतमिव मे हृदयं किमपीतोमुखं विलपति ।

करणं तथाविधेन । अनुसरति अनुकरति । कठोरस्य समग्रस्य कमलस्य गर्भ-
वदान्तरात्रवत्पक्षमलः स्फीतः तादृश एव रामभद्रस्पर्शसदृश एव ।
चुक्षुकमधराधोदेशम् । निपुणं निरूप्यमाणः हेतुभिः पटुतरं विचा-
र्यमाणः । अयमिति शेषः । मुखं चन्द्रेण संवदत्येव । सीतामुखचन्द्रेति यौगि-
कमादृश्यप्रमाणविषयो भवति ॥ पश्यामि सखि पश्यामीति आदराद्भिरुक्तिः ॥
उन्मत्तीभूतमिव विभ्रान्तमिव कुतोमुखं यत्र कापि असंभाव्यविषये लग्नमिति
यावत् । विलपति परिदेवयति । 'विवलते' इति च पाठः ॥ वत्साया इति ।
अस्मिन् शिशौ लब्धे वत्सायाः सीताया रघूद्वहस्य रामचन्द्रस्य च संबन्धिः संप-

सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ

हा हा देव किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥ २२ ॥

कौसल्या—जाद आत्थि दे मादा सुमरासि वा तादम् । (क)

लवः—नहि नहि ।

कौसल्या—तदो कस्स तुमम् । (ख)

लवः—भगवतः वाल्मीकेः ।

कौसल्या—अयि जाद कहिदवं कहेहि । (ग)

लवः—एतावदेव जानामि ।

(नेपथ्ये)

भो भोः सैनिका एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतुराज्ञापयति न केनचि-
दाश्रमाभ्यर्णभूमयै आक्रमितव्या इति ।

अरुन्धतीजनकौ—अये मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गानुपागतो वत्सश्च-
न्द्रकेतुरद्य द्रष्टव्य इत्यहो सुदिवसः ।

(क) जात अस्ति ते माता स्मरासि वा तातम् ।

(ख) ततः कस्स त्वम् ।

(ग) अयि जात कथयितव्यं कथय ।

कः । संबन्ध इत्यर्थः । प्रतिबिम्बितेवाभिव्यज्यते अभिव्यक्ता भवति । दर्पणा-
दौ बिम्बवद्दृश्यत इत्यर्थः । निखिला कृत्स्ना आकृतिरवयवस्थानविशेषः सैव
सीतारघूद्रहसंबन्धिन्येव । युतिर्लावण्यं तयोरेव संबन्धिनी । वाणी लवस्य वाक्
सा तयोरेव संबन्धिनी । विनयः प्रश्रयः स एव सहजः स्वाभाविकः । पुण्यश्वा-
सौ पावनश्वासौ अनुभावः समीचीनव्यवसायः । असौ सीतारघूद्रहसंबन्धयेव ।
अदूरविक्रष्टवाच्योऽदःशब्दः । 'अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये इत्य-
मरः । देवि सीते । मम मनः । पारिप्लवं सत् चञ्चलं सत् उत्पथैर्ममैः धावति
अनवार्यतं भवति । हा हा । दुःख्यत इत्यर्थः । देवतियनेन देवभूयंगतायस्तव
कथमिदं संगच्छत इति व्यज्यते । अत एव ह्युत्पथैरित्युक्तम् ।
अत्र च 'ऋक्पूः पथामा—' इति समासात्तः ॥ २२ ॥ कस्स
त्वम् । कस्माज्जात इत्यर्थः । सुगृहीतं सुप्र प्रतिपादितं नामधेयं यस्य तथो-

कौसल्या—वच्छलकखणस्स पुत्तओ आणवेदित्ति अमिद्विन्दु-

सुन्दराइं अक्खराइं सुणीअन्दि । (क)

लवः—आर्य क एष चन्द्रकेतुर्नाम ।

जनकः—जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ।

लवः—एतावेव रामायणकथापुरुषौ ।

जनकः—अथ किम् ।

लवः—तत्कथं न जानामि ।

जनकः—तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः ।

लवः—ऊर्मिलायाः पुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दौहित्रः ।

अरुन्धती—(विद्वस्य ।) आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन ।

जनकः—(विचिन्त्य ।) यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद्वहि
तावत्पृच्छामस्तेषां दशैरथात्मजानां कियन्ति किंनामधेयान्यपत्यानि
केषु केषु दारेषु प्रसूतानीति ।

लवः—नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः ।

जनकः—किं न प्रणीत एव कविना ।

(क) वत्सलक्ष्मणस्य पुत्रक आज्ञापयतीत्यमृतविन्दुसुन्दराण्यक्षराणि
श्रूयन्ते ।

मेध्याश्वस्य यज्ञाङ्गाश्वस्य प्रसङ्गादवश्यानुरोद्धव्यत्वाद्धेतोः द्रष्टव्य इति सुदिवसः ।
चन्द्रकेतुदर्शनाच्छोभनदिवसोऽयं विस्मयनीय इत्यर्थः । अमृतविन्दुसुन्दरा-
ण्यक्षराणि सुधापृषत इव भोग्या वर्णाः । दाशरथी दशरथपुत्रौ जानासि
किमिति काका योजनीयम् ॥ रामायणकथायाः रामायणनामकवाक्यप्रबन्धस्य
पुरुषौ प्रतिपाद्यौ । अथ किमित्यङ्गीकारे । तर्हि ऊर्मिलापुत्रत्वे । मैथिलस्य
मिथिलाधिप्रतेः ॥ आविष्कृतं प्रकाशितम् । वत्सेन लवेन ॥ कथायामभिज्ञस्त-
त्प्रतिपादार्थज्ञानवान् । किंनामधेयानीत्यारभ्य केषु प्रसूतानीत्यन्तस्य ब्रूही
त्यनेनान्वयः । पश्यामः अस्मज्ज्ञातविषयकत्वद्वचनं शृणुम इत्यर्थः ॥ कथा-

लवः—प्रणताः न प्रकाशितः । तस्यैव काऽप्येकदेशः सद्भा-
न्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः । तं च स्वहस्तलिखितं मुनिर्भगवा-
न्व्यसृजद्भगवतो भरतस्य मुनेस्तौर्थात्रिकसूत्रकारस्य ।

जनकः—किमर्थम् ।

लवः—स किल भगवान्भरतस्तमप्सरोभिः प्रयोजयिष्यतीति ।

जनकः—सर्वमिदमाकृततरमस्माकम् ।

लवः—महती पुनस्तस्मिन्भगवतो वाल्मीकेरास्था । यतः केषा-
चिदन्तेवासिनां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रति प्रेषितम् । तेषाम-
नुयात्रिकश्चापपाणिः प्रमादापनोदनार्थमस्मद्भ्राता प्रेषितः ।

कौसल्या—जाद भादावि दे अस्थि । (क)

लवः—अस्त्यार्यः कुशो नाम ।

कौसल्या—जेठ्ठेति भणितं होदि । (ख)

लवः—एवमेतत् । प्रसवानुक्रमेण स किल ज्यायान् ।

जनकः—किं यमजावायुष्मन्तौ ।

(क) जात भ्रातापि तेऽस्ति ।

(ख) ज्येष्ठ इति भणितं भवति ।

एकदेशोऽशः । स च सप्तमे वक्ष्यमाणान्तर्नाटकार्थक इति ज्ञेयम् ॥ प्रबन्धा-
न्तरेण श्राव्यप्रबन्धातिरिक्तदृश्यप्रबन्धरूपकरूपेण वा रसवान् करुणाद्भुतरस-
प्रतिपादकः सर्वाकर्णनादितररसप्रतिपादकः अभिनेयः सत्वाङ्गिकादिचतुर्वि-
धाभिनयप्रकाशोऽर्थः अभिधेयः यस्य तथोक्तीकृतः । मुनिर्वाल्मीकिः ।
तौर्थात्रिकसूत्रधारस्य नृत्तगीतवादित्रशास्त्राचार्यस्य भरतस्य भावरागतालशा-
स्त्राचार्यत्वमूलकृत्तदाद्यक्षरघटितभरतनामकस्य ॥ तं प्रबन्धं अप्सरोभिः
प्रयोज्यकर्तुभिः प्रयोजयिष्यतीत्येतदर्थम् ॥ सर्वमिदं प्रणीतस्याप्रकाशनं
प्रबन्धान्तरेण करणं भरतं प्रति प्रेषणं चाकृततरं गूढार्थकम् ॥ आस्था
अवश्यकत्वप्रकारकेच्छा । अनुयात्रिकोऽनुचरः । प्रमादस्यानवधानप्रयुक्त-
प्रतीतस्य च्छेदनार्थं निवृत्त्यर्थमस्मद्भ्राता मत्सहजः । आर्थः पूज्यः ।
ज्येष्ठ इति भणितं भवति अग्रज इति ध्वनितं भवति ।

जनकः—वत्से कथय कथाप्रबन्धस्य कादृशः पर्यन्तः ।

लवः—अलीकपौरापवादोद्विग्नेन राज्ञा निर्वासितां देवीं देव-
यजनसंभवां सीतामासन्नप्रसववेदनामेकाकिनीमरण्ये लक्ष्मणः परि-
त्यज्य प्रतिनिवृत्त इति ।

कौसल्या—हा वच्छे मुद्गचन्द्रमुहि को दाणिं दे शरीरकुसुमस्य
दैवदुर्विलासपरिणामो एकाङ्गी ए निवडिदो ।

जनकः—हा वत्से

नूनं त्वया परिभवं च वनं च घोरं

तां च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।

ऋग्व्याद्वर्णेषु परितः परिवारयत्सु

संज्ञस्तया शरणमित्यस्मृतस्मृतोऽस्मि ॥ २३ ॥

लवः—(अरुन्धतीं प्रति) आर्ये कावेतौ ।

अरुन्धती—इयं कौसल्या । अयं च जनकः ।

लवः—(सबहुमानखेदकौतुकं पश्यति ।)

जनकः—अहो निर्दयता दुरात्मनां पौराणाम् । अहो रामस्य
रार्जः क्षिप्रकारिता ।

(क) हा वत्से मुग्धचन्द्रमुखि क इदानीं ते शरीरकुसुमस्य झटिति
दैवदुर्विलासपरिणाम एकाकिन्या निपतितः ।

विति ॥ कथाप्रपञ्चस्य कथाविस्तरस्य । पर्यन्तोऽवसानम् । यद्वा प्रपञ्चनं
प्रकाशनं प्रपञ्चस्तस्य कोऽवधिः । किञ्चत्पर्यन्तं प्रकाशित इत्याशयः ॥
अलीको मिथ्याभूतः पौरापवादः पौरकर्तृकदोषकथनं तेनोद्विग्नेन संप्रान्तेन
राज्ञा रामेण निर्वासितां गृहाक्यावितां देवयजनसंभवां यागभूमिजातां परि-
त्यज्य लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्त इति यत् एष पर्यन्त इति योजना ॥ शरीर-
कुसुमस्य कुसुमसदृशशरीरस्य । दैवदुर्विलासस्य दैवदुश्चेष्टितस्य परिणामः
ऋग्व्याद्वर्णेषु व्याप्रादिषु परितः समन्तात्परिवारयत्सु सत्सु । मण्डलीकृत्य व्यापृवांसु । संज्ञस्तया त्वया-
हं शरणमिति स्मृतः नूनं संभावये ॥ २३ ॥ दुरात्मनां दुर्बुद्धीनाम् । क्षिप्र-
कारिता अमशीक्ष्यकारित्वम् । एतद्वैशसेति । एतद्वैशसमेव महाव्यसनमेव

एतद्वैशसवज्रघोरपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः

क्रोधस्य ज्वलितुं धंगित्यवसरश्चापेन शापेन वा ।

कौसल्या--(सभयकम्पम्) भवति परिताहि परिताहि ।

पसादेहि कुंविदं राणसिम् । (क)

लवः--

एतद्वि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

अरुन्धती--

राजन्नपत्यं रामस्ते पाल्याश्च कृपणा जनाः ॥ २४ ॥

जनकः--

शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं यत्पुत्रभाण्डं हि मे

भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलल्लैणश्च पौरो जनः ॥ २५ ॥

(प्रविश्य)

संभ्रान्ता बटवः--कुमार कुमार अश्वोऽथ इति कोऽपि भूत-
विशेषो जनपदेष्वनुश्रूयते सोऽयमधुनास्मामि प्रत्यक्षीकृतः ।

(क) भगवति परित्रायस्व परित्रायस्व । प्रसादय कुपितं राजर्षिम् ।

वज्रस्याशनेघोरं पतनं तीक्ष्णपतनं शश्वदुत्पश्यतो मम क्रोधस्य शापेना-
निष्टोपधायकसंकल्पेन चापेन च मारकधनुषा च क्षटिति ज्वलितुमवसरः
प्राप्तकालता । राजर्षित्वादिति भावः । प्रसादय प्रभन्नं कुरु ॥ एतदिति ।
परिभूतानामवमतानां मनस्विनां महामनसां प्रायश्चित्तं कोपप्रतीकारः एतत्
प्रसादनमित्यर्थः । अपत्यं रामः कृपणजनाश्च ते पाल्याश्च रक्षणीयाः
॥ २४ ॥ शान्तं वेत्यादि । वा अथवा । शापेन चापेन च ज्वलनाभावे
इत्यर्थः । यद्यस्मात्पुत्रभाण्डं मूलधनं पुत्रभूतरामात्मकमूलधनम् । भूयिष्ठानि
भूयसि द्विजाः बालाः शिशवो वृद्धाः स्थविरा विकला अन्धबधिरादयः
ल्लैणं स्त्रीसमूहः यस्य तथोक्तः पौरो जनश्च । मे हि मदीयाः किल । तस्मा
त्तदुभयं शापश्चापश्च शान्तं भवतु निवृत्तं भवतु । रुषं न दधे कोपं न धार-
यामि । यद्वा यद्यस्माद्भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलल्लैणः पौरो जनः । चकारेण
रामः समुच्चीयते । तदुभयं पौरजनरामात्मिकोभयं मे पुत्रभाण्डं पुत्रात्मक-
मूलधनवन्मम संरक्षणीयं तत्तस्मात् शान्तं क्रोधेन ज्वलित्वा अलं रुषं न
दधे कोपं न धारयामि । एतद्वैशसवज्रघोरपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः ।

तद्भूत कीदृशः ।

बटवः—श्रूयताम् ।

पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रं

दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शष्पाप्यत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्नात्रा-

न्कि वाऽख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेहोहि यामः ॥२६॥

(इत्यर्जने हस्तयोश्चाकर्षन्ति ।)

लवः—(सकौतुकोपरोधविनयम् ।) आर्याः पश्यत पश्यत ।
एभिर्नीतोऽस्मि । (इति त्वरितं परिक्रामति ।)

अरुन्धतीजनकौ—पूरयतु कौर्तुकं वत्सः ।

कौसल्या—भअँवदि जाणामि एदं अणालोअअन्ती ण जी-
आमि विअ अदो अण्णदो भविअ पेक्खह्म दाव गच्छमाणं दीहा-
उम् । (क)

(क) भगवति जानाम्येतमनालोकयन्ती न जीवामीवातोऽन्यतो भूत्वा
प्रेक्षामहे तावद्गच्छन्तं दीर्घायुषम् ।

आरण्यकत्वादेवमुक्तिः । श्रूयते शाब्दबोधविषयो भवति । प्रत्यक्षीकृतः चक्षुर्वि-
षयीकृतः । पशुसमान्नायं पशुद्रव्यक्रयागप्रतिपादकवेदभागे साङ्गामिके युद्धकाण्डे
च । कीदृशः किलक्षणः ॥ पश्चादित्यादि । सः अश्व इत्युच्यमानः विपुलं
पुच्छं पश्चाद्वहति । वनमहिषः कोऽयमुभयतःपुच्छ इत्यारण्यवासनानुरूपेण
व्यावृत्त्यर्थः । पश्चात्पदम् । अन्यथा पुच्छस्य पश्चाद्वहनव्याभिचारात् । विपुल-
मित्यनेन खरव्यावृत्तिः तस्य हि पुच्छं गोवद्रज्जुकृतं भवति । एवं च वक्ष्यमाण
विशेषणानां तत्साधारणत्वेऽपि न दोषः । धूनोति चालयति । दीर्घग्रीवो भवति
आयतकण्ठो भवति । तस्य खुराश्चत्वार एव । नाधिका इत्यर्थः । शष्पाणि बाल-
तूणानि । अत्ति खादति । शकृत्पिण्डकान् पुरीषपिण्डकानाम्नात्रान् रसालशला-
दुपरिमितान् प्रकिरति विक्षिपति । स पुनर्दूरं व्रजति गच्छति ॥ २६ ॥ कौर्तुकं
हर्षः । उपरोधः बलत्क्रियमाणत्वम् ॥ अरण्यगर्भाणां अरण्यचरशिशूनां रूपै-

१ इति नाम. २ अये श्रू०. ३ वा ख्यातैः, व्याख्यानैः ४ इत्युपसृत्य. ५ महत् कौर्तुकं
वत्सस्य. ६ कुतूहलं. ७ अरण्यगर्भरूपाणां वेहिं तुल्ये तोसिदा अहोऽ । भवति

अरुन्धती—अतिजिवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः कथं दृश्यते ।
कञ्चुकी—(प्रविश्य ।) भगवान्बाल्मीकिराह ज्ञातव्यमेतदवसरे
भवद्भिरिति ।

जनकः—अतिगम्भीरमेतत्किमपि । भगवत्यरुन्धति सखि
कौसल्ये आर्य गृष्टे स्वयमेव गत्वा भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः ।

(इति निष्क्रान्तो वृद्धवर्गः ।)

(प्रविश्य ।)

बटवः—पश्यतु कुमारस्तैदाश्वर्यम् ।

लवः—दृष्टमवगतं च । नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्वः ।

बटवः—कथं ज्ञायते ।

लवः—ननु मूर्खाः पठितमेव हि युष्माभिरपि तत्कोण्डे ।
किं न पश्यथ प्रत्येकं शतशं रुषाः कवचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च
राक्षितारः । तत्प्रायमेवै बटमिदं दृश्यते । यदीह न प्रत्ययस्त-
द्गत्वा पृच्छत ।

बटवः—भो भोः किंप्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः पर्यस्ति ।

लवः—(सस्पृहमात्मगतम् ।) अये अश्वमेध इति नाम विश्व-
विजयिनां क्षत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वक्षत्रैरिभावी महानुत्कर्षनिर्कर्षः ।

रालयैश्च तोषिता यूयम् । अहं तं पश्यन्ती वञ्चितं जानामि । राममद्रसेवा-
देन प्रलोभिताहमिति भावः ॥ कञ्चुकी । गृष्टिरित्यर्थः । अवसरे प्राप्तकाले ॥
एतद्बाल्मीकिवाक्यमतिगम्भीरं गूढाशयं किमपि अपूर्वम् ॥ वृद्धानामरुन्धन्ती-
प्रभृतीनां वर्गः समूहः ॥ दृष्ट चक्षुर्विपर्योक्तम् । नूनमश्वमेधिकोऽयमश्व
इत्यवगतमनुमितम् । अश्वमेधाय प्रभवत्याश्वमेधिकः । तत्काण्डमश्वमेधप्र-
तिपादकश्रुतिभागः । बालकाण्डं वा तत्रापि ह्यश्वमेधः प्रसक्तः । काण्डोऽ-
स्मृत्युक्तः क्लीबत्वम् । शतं कवचिनः शतं निषङ्गिणः शतं धिवन्तः । शतमि-
त्यर्थः । शतं दण्डिनः शतं राक्षितार इत्येतन्न पश्यथ किमित्यर्थः । तत्प्रायमे-
वान्यदीप कवचिप्रभृतिषुमदृशं चान्यदपि । अजीकमित्यर्थः । विप्रत्ययो यदि
संशयश्चेत् ॥ किंप्रयोजनः किंकलकः । परिवृतः । रक्षितृभिरिति शेषः ।
पर्यस्ति परितः संचरति परिगतो गच्छति ॥ अनायासे वस्तुनीत्यादयः ॥

अयमश्वः पताक्रेयमश्वश्चा वीरघोषणा ।

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥ २७ ॥

लवः—(गर्वमिव) अहो संदीपनान्वक्षत्रिणि ।

बटवः—किमुच्यते । प्राज्ञः खलु कुमारः ।

लवैः—भो भोः तत्किमक्षत्रिया पृथिवी यदेवमुद्धोष्यते ।

(नेपथ्ये)

अरे रे^५ महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ।

लवः—धिग्जालमान् ।

यदि ते सन्ति सन्त्येवं क्रेयमद्य विभीषिका ।

किमु^६कैरेभिरधुना तां पताकां हरामि वः ॥ २८ ॥

भो भो बटवः परिवृत्य लोष्ठैरभिघ्नन्तो नयतैनमश्वम् । एष रो-
हितानां मध्ये वीराकश्चरतु ।

ध्याज्ञापकदृष्टविशेषः । ऊर्जस्वलः बलिष्ठः । अविचात्यनिकष इत्यर्थः ॥ योऽय-
मिति । योऽयमाश्वमेधिकोऽश्वः । इयम् । अश्व इत्यर्थः विधेयप्राधान्यात्स्त्रीत्वं
पताकात्वं विधेयम् । सप्तावयवेषु लोकेषु एकवीरस्य एकेषु प्रधानेषु
वीरयति पराक्रमत इत्येकवीरः तस्य । सप्तलोकेत्यत्र मध्यमपदलोपवत्समासः ।
पात्रादित्वं वा । वीरैक इत्यापत्तिवारणाय एकेषु वीरयतीति विग्रहोद्गीकृतः ।
दशकण्ठकुलस्य रावणवंशस्य द्विट् शसिता । तस्य राघवस्य पताका विजयध्वजोऽ-
थवा पूर्वोक्तातिरेकेण वीरघोषणा वीर इति जगदाकर्णनानुकूलव्यापारः [उच्चैघो-
षणमिति यावत्] ॥ २७ ॥ गर्वः परोत्कर्षणादरः । संदीपनानि क्रोधजनकानि ।
^५ मनःप्रज्वलनं क्रोधः इति ह्युक्तम् ॥ एवं पूर्वोक्तीत्या उद्धोष्यत इति यावत्त-
स्मात्किमक्षत्रिया पृथिवीत्यन्वयः ॥ महाराजं प्रति तदौन्मुख्येन कुतः कस्मा-
द्धेतोः क वा ॥ धिग्जालमानसमीक्ष्यकारिणः । भवद्विषयका निन्देत्यर्थः ।
अक्षत्रिया इदं नुषज्यते । क्षत्रिया न सन्तीति भवद्विरुध्यते यदि सन्त्येवेत्यव-
गन्तव्यम् । अद्य क्षत्रियसत्ताधिकरणे अस्मिन्दिवसे इयं विभीषिका भयो-
त्पादनं का । कीदृशीत्यर्थः । अभिरुक्तैरधुना किम् । न किमपीत्यर्थः । तां वः
पताकां हराम्यन्यत्र प्रापयामि ॥ २८ ॥ अभिघ्नन्तस्तर्जयन्तः । रोहितानां मृगवि-
शेषाणां ॥ व्याघ्रभ्रंशेणयः शस्त्रपङ्कयस्तीक्ष्णतरा हि । त्वत्तोऽपि क्रूरा इत्यर्थः ।

(प्रविश्य सकोधदपः)

पुरुषः—-धिवचापं किमुक्तवानसि । तीक्ष्मनीरसा ह्यायुधीय-
श्रेणयः शिशोरपि हृतां वाचं न सहन्ते । राजपुत्रश्चन्द्रकेतुरारवि-
मर्दनः । सोऽप्यपूर्वाण्यदर्शनाक्षिसहृदयो न यावदायाति तावत्त्व-
रितमनेन तरुगहनेनापसर्पत ।

बटवः—-कुमार कृतमनेनाश्वेन । तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयश्रेणयः । दूरे चाश्रमपदमितस्तदेहि हरिणप्लुतैः पला-
यामहे ।

लवः—-(लवस्य) किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि । (इति धनुरा-
रोपयन्)

ज्याजिह्वा बलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-

मुद्गारिघोरघनघर्घरघोषमेतत् ।

हृतां दर्पयुक्तां वाचं न सहन्ते । शिक्षणाभाववन्तो न भवन्तीत्यर्थः ।
सोऽपि चन्द्रकेतुरिति योजना । दुर्दान्तोऽमर्षशीलः । अपूर्वाण्यदर्शनेन अन-
नुभूतविपिनावलोकेनाक्षिसहृदयो व्यासक्तमनाः । तरुणां गहनेन दुर्गमसंनि-
वेशेनापसर्पत पलायध्वम् ॥ कृतं कृतमश्वेनेति । अश्वेन साध्यं - किमपि नास्ती-
त्यर्थः । गर्हायां द्विरुक्तिः । अज्ञानादेव वयमत्र प्रवृत्ता इति भावः । विस्फा-
रितशरासनाः घोषवद्गुणः तर्जयन्ति भयमुत्पादयन्ति । आश्रमपदं चाश्रम-
स्थानं च दूरे । विप्रकर्ष इत्यर्थः । हरिणानां यानि प्लुतानि अनुस्पर्शगमनानि ।
तत्सदृशगमनैरित्यर्थः । पलायामहे परागता भवागः । विस्फुरन्ति घोषयुक्ताणि ।
धनुरारोपयन् । ज्यामिति शेषः । ज्याजिह्वेत्यादि । ज्या मौर्वी सैव जिह्वा
रसना तथा बलयिता वेष्टिता । उत्कटकोटिरवांतुङ्गाग्रभाग एव दंष्ट्रा यस्मात्तथो-
क्तम् । उद्गूरयोऽसंख्यतां घोरा भयजनका घनाः सान्द्रा घर्घरघोषा यस्य तथो-
क्तम् । एतच्चापम् । क्लृप्तत्वं विचारयितव्यम् । सामान्ये नपुंसकत्वं वा । अथवा
भयामृतसकृद्वृत्तचापाभरणलःकलनमिति नपुंसकशेषोक्तं क्लीबत्वम् । प्राप्ते कलने
प्रसक्तमुख्यं हसत् हसद्भुक्तमन्तकवक्त्रयन्त्रं व्याघ्रादमारणयन्त्रसदृशकृतान्तस्य
कुहरं तस्य जृम्भाविडाम्ब जृम्भानुहारि विकटं विषममुदरं मध्यं यस्य तथा-
विधमस्तु । अस्य चापस्य तथागवनं प्राप्तकालमित्यर्थः । जिह्वेव ज्या ज्याजिह्वे-

जृम्भाविडम्बिकरोदरमस्तु चापम् ॥ २९ ॥

(इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

—:0:—

(नेपथ्ये)

भो भोः सैनिका जातं जातमवलम्बनमस्माकम् ।

नन्वेष त्वरितसुमन्तनुद्यमान-

व्यावल्गतप्रजवनवाजिना रथेन ।

उद्धातप्रचलितकोविदारकेतुः

श्रुत्वा नः प्रधानमुपैति चन्द्रकेतुः ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति सुमन्त्रसारथिना रथेन धनुष्पाणः सान्द्रतर्हर्षसंभ्रमश्चन्द्रकेतुः ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य सुमन्त्र पश्य पश्य ।

किरति कलितकिंचित्कोपरज्यन्मुखश्री-

रविरैतगुणगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेन ।

वाधुलवंशजनुषो भूसारनिवासराघवार्यस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितस्तुरीयाङ्कः ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभावतल-

स्पर्शिनीसमाख्यायामुत्तररामचरित्रव्याख्यायां

चतुर्थोऽङ्कः ।

नेपथ्ये इत्यादि । भो भोः सैनिकाः सेनासमवायिनः जातमवलम्बनम् ।

आश्रयो लब्ध इत्यर्थः । नन्विति । सुमन्त्रनुद्यमानाः सुमन्त्रेण प्रेर्यमाणाः प्रोद्बुद्धाः प्रकर्षेण चञ्चलाः प्रजविताः प्रकृष्टवेगयुक्ता वाजिनोऽश्वा यस्मिन्-
स्तथोक्तेन । उःखातेषु निम्नोन्नतप्रदेशेषु प्रचलितकोविदारयुक्तध्वजवान् ।
प्रधानं युद्धं श्रुत्वा उपैति ननु किल । चूलिका । 'नेपथ्यान्तस्थितैः पात्रैश्चूलि-
काङ्कस्य सूचनम्' इत्युक्तैः ॥ १ ॥ किरतीति । कलितेनाहतेन किंचित्को-
पेन ईषन्मन्युना रज्यन्ती रक्तीभवन्ती मुखश्रीराननशोभ्य यस्य तथोक्तः ।

समरशिरसि चक्षुषश्चन्द्रश्चमूना-

मुपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥ २ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

मुनिजनशिशुरेकः सर्वतः सैन्यकाये

नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।

दलितकरिकपोलप्रस्थितं कारघोरं-

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥

सुमन्त्रः—आयुष्मन्

अतिशयितसुरासुरप्रभावं

शिशुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम् ।

कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे

धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥ ४ ॥

चन्द्रकेतुः—ममै स्वेकमुद्दिश्य भूयसामारम्भं इति हृदयमपत्रपते ।

शङ्कः कोऽप्यपूर्वोऽयं वीरपोतः वीरशिशुः अविरतं विश्रान्तिरहितं यथा
तथा गुणे ज्ञायां शुक्लनयौ अव्यक्तशब्दवत्यौ कोटी अप्रे यस्य तथोक्तेन
कार्मुकेन । करणत्वात्तृतीया । समरशिरसि युद्धरङ्गे चमूनामुपरि शरतुषारं
बाणवर्षं किरति । तुषारो हि अतिसूक्ष्मसलिलवृष्टिः । अत्र रज्यन्मुखश्रीः
कार्मुकेण चक्षुषश्चन्द्र इत्येतैः शरतुषारमित्यनेन च तडित्वतः शक्रचापयुक्तस्य
ज्वलिताग्रस्य मेवाकशोरस्य च साम्यं व्यज्यते ॥ २ ॥ मुनिजनेत्यादि ।

एकः असहायः संप्रकोपात्प्रकृष्टमन्युना । लवकोपस्य तदृष्ट्यात्पत्वेऽपि
चन्द्रकेतुबुद्ध्या सहत्वारोपः । सर्वतः समन्तादलितानां करिकपोलप्रस्थीनहं
संधीनां टंकारेण दलनध्वनिना घोरं भयजनकं ज्वलितं शराणां सहस्रं यस्य
तथोक्तम् । आनन्द्यवाची सहस्रशब्दः । नवः प्रत्यग्रः रघुवंशस्य अप्रसिद्धि-
प्ररोह इव स्थितः अपह्ण्याताङ्कुरवस्थितः मुनिजनुशिशुर्मुनिजनाः शमप्र-
धानास्तेष्वपि बाल इत्यर्थः । मे कौतुकं हर्षं करोत्युत्पादयति ॥ ३ ॥
अतिशयितेति । तथैव तुल्यरूपम् । यथा रामेण तुल्यप्रभावस्तथैव
तुल्याकार इत्यर्थः । तथाविधं कुशिकसुतमखद्विषां सुबाहुप्रभृतीनाम् । अत्र

अयं हि तिशुरेककः समरभरिभूमस्फुर-

त्करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैर्बलैः ।

कणत्कनककिङ्किणीक्षणक्षणागितस्यन्दनै-

रमन्दमन्दुर्दिनद्विरदवारिदैरावृतः ॥ ५ ॥

सुमन्त्रः--वत्स एभिः समस्तैरपि किमस्य किं पुनर्व्यस्तैः ।

चन्द्रकेतुः--आर्य त्वर्यतां त्वर्यताम् । अनेन हि महानाश्रित-
जनप्रमोथोऽस्माकमारब्धः । तथा हि ।

आगर्जद्विरिंकुञ्जकुञ्जरघटानिस्तीर्णकर्णज्वरं

ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराधमातमुज्जम्भयन् ।

वेल्हद्वैरधरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुवं

तृष्यत्कालकरालवक्रविधसव्याकीर्यमाणामिव ॥ ६ ॥

सुमन्त्रः--(स्वगतम् ।) कथमीदृशेन सहवत्सस्य चन्द्रकेतोर्द्वि-
न्द्वसंप्रहारमनुजानमिः । (विचिन्त्य ।) अथवा इक्ष्वाकुकुलवृद्धाः खलु
वयम् । प्रत्युपस्थिते रणे च का गतिः ।

अयं हीति । अयमेककः शिशुरेकाकी बालः मदभरेण वीरपानेन समुपजनि-
तमदातिशयेन भूरि अधिकं स्फुरन्ति चलितानि करालानि क्रूराणि करकन्दलीषु
करशास्त्राग्रेषु जटिलानि बिबिडानि शस्त्रजालानि येषां तथोक्तैः । कणन्तीभिः
शब्दवर्तीभिः कनककिङ्किणीभिर्हेममयक्षुद्रघण्टकामिक्षणक्षणागितैः शब्दविशेष-
युक्तैरमन्दमन्दैरतिशयितदानवारिभिर्दुर्दिनैरन्धकारैर्तौद्विर्द्वैर्गजैः कारणैः डामरैः
भयंकरैर्बलैः सैन्यैरावृतः ॥ ५ ॥ समस्तैः सहितैर्व्यस्तैः पृथक्स्थितैर्नालम् । न पर्या-
प्तिरित्यर्थः । आश्रितजनानामुपजि विजनानां प्रमारः मारणम् । आगर्जद्विति ।
वीरोयं लवः अमन्ददुन्दुभिरवैरातिशयितभेरिशब्दैराधमातं द्विगुणीकृतम् ।
आगर्जतां भयवशाद्वाढगर्जनं कुर्वतां गिरिकुञ्जकुञ्जराणां पर्वतगुहावर्तिगजानां
घटायै पङ्क्तये निस्तीर्णो दत्तः कर्णज्वरो येन तथोक्तश्चासौ ज्यानिर्घोषस्तम् ।
उज्जम्भयन्नुत्खणयन्सन् । वेल्हद्वैरधरुण्डनिकरैर्वैर्भयंकरैः । रुण्डखण्डानां शिरः-
कपालानां निकरैः समूहैर्भुवम् । तृष्यतः कालस्य पिपासितस्य कालस्य
मृत्योः करालवक्त्रस्य विधसैर्भुक्तशिष्टैः । 'विधसौ यज्ञशेषभोजनशेषयोः'
इत्यमरः । व्याकीर्यमाणामिव संस्तीर्यमाणामिव विधत्ते करोति । तृष्यदित्य-
नेन पिपासयान्यपरेण मृत्युना अर्धजग्धानि मुक्तानीति व्यज्यते ॥ ६ ॥

चन्द्रकेतुः—(सविस्मयलज्जासंभ्रमम् ।) हन्त धिक् । प्रतिनिवृत्त्याः
न्येव सर्वतः सैन्यानि मम ।

सुमन्त्रः—(रथवगमभिनीय ।) आयुष्मन् एष ते वाग्विषयी-
भूतः स वीरः ।

चन्द्रकेतुः—(विस्मृतिमभिनीय ।) आर्य किमस्य नामधेयमा-
ख्यातमाह्वयैकैः ।

सुमन्त्रः—लव इति ।

चन्द्रकेतुः—

भो भो लव महाबाहो किमेभिस्त्वनव सैनिकैः ।

एषोऽहमेहि मामेव तेजस्तैजसि शाम्यतु ॥ ७ ॥

सुमन्त्रः—कुमार पश्य पश्य ।

विनिवर्तत एष वीरपोतः

पृतनानिर्मथनास्वयोपहृतः ।

स्तनयित्पुत्रवादिभावलीना-

मवमर्दादिव हससिंहशावः ॥ ८ ॥

(ततः प्रविशति धीरोद्धतपरिक्रमो लवः ।)

लवः—साधु राजपुत्र साधु । सत्यमैक्ष्वाकः खल्वसि । तवहं
परागत एवास्मि ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

लवः—(सावैष्टम्भं परावृत्य ।) आः कथमिदानीं भग्ना अपि

नेन विमृश्यकारित्वमवश्यामिति व्यज्यते । अत्र प्रकाशानुक्तिश्चिन्त्या ॥
अपादानानि पराङ्मुखीभूतानि ॥ आह्वयैकैः आह्वानं कुर्वद्भिः । भो भो इति ।
तेजः शौर्यं तेजसि शाम्यतु निर्वाणं भवतु ॥ ७ ॥ विनिवर्तित इति-
पृतनानिर्मथनारत्नेनाप्रहारात् । अपादाने पञ्चमी । उपहृत आहृतः ।
स्तनयित्पुत्रवात् मेघध्वनेः सिंहशावः सिंहशिशुरिव निवर्तित इत्येतत्पश्ये-
त्यर्थः ॥ ८ ॥ ततः प्रविशतीति । धीरोद्धतस्य सुधुद्धतरस्य पराक्रमो

अथ शैलाघातश्लुभितवडवावकत्रहुतभु-

कप्रचण्डक्रोधाचिर्निचयकवलत्वं व्रजतु मे ।

समन्तादुत्सर्पन्धनतुमुलसेनाकलकलः

पयोराशोरोधः प्रलयपवनास्फालित इव ॥ ९ ॥

(सवेगं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—भो भोः कुमार

अत्यद्भुतादासि गुणातिशयात्प्रियो मे

तस्मात्सखा त्वमस्मि यन्मम तत्तत्रैव ।

तत्किं निजे परिजने कदनं करोषि

नन्वेव दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

लवः—(सहर्षसंभ्रमं परावृत्त्य ।) अहो महानुभावस्य प्रसन्नैक-
केशा वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्तनकुलकुमारस्य । तत्किमेभिरेनमेव ताव-
त्संभावयामि । (पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।)

लवः—(सक्रोधनिर्वेदम् ।) आः कदर्थितोऽहमेभिर्विरसंवादवि-
घ्नकारिभिः पापैः । (तदभिमुखं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य आर्य दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् ।

समीपस्थिता भवन्ति । ' अवाचालम्बनाविदूरयोः ' इति षत्वम् । अयं
शैलेत्यादि । अयमोषः युष्माकं समूहः शैलाघातेन मन्दरसंघट्टनेन श्लुभितो
विपर्यस्तः यः बडवावकत्रहुतभुग्वाडवमुखाग्निस्तद्वत्प्रचण्डस्य तीक्ष्णस्य क्रोधा-
चिर्निचयस्य कोपाग्निज्वालासमूहस्य कवलत्वं भक्ष्यत्वं व्रजतु । क इवेत्य-
न्नाह—पयोराशोरोधः प्रवाह इवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अत्यद्भुतादिति । मम त्वं
सखा तस्मात्सदीयं युद्धस्तु तत्तत्रैव त्वदीयमेव ॥ तन्निजे परिजने किमर्थमेवं कदनं
युद्धं करोषि । तव दर्पपरीक्षास्थानमेष चन्द्रकेतुरित्यर्थः ॥ १० ॥ प्रसादवती कर्कशा
च कठिना च । आपाततो हृद्या पर्यालोचने तु कठिनेत्यर्थः । वीरवचनप्रयुक्ति-
वीरवादप्रयोगः । संभावयामि पुरस्करोमि ॥ कदर्थीकृतः अनुचितव्यापा-
रवानुकृतः । वीरसंवादस्य चन्द्रकेतोदक्तिप्रयुक्तिकायाः युद्धस्य वा ॥

१ प्रतिनिधुताः पृष्ठानु २ पर्यवष्टभ्य निघ्नान्ति, ३ षडन; बल; सेना-हेला,

४ अपि, ५ कदर्थीकृतः, ६ प्रसिद्धिरेवार्थं विपक्षमिति चेति ।

पश्चाद् अनुसृताऽयमुदाणधन्वा ।

द्वेधा समुद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते ।

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

सुमन्त्रः—कुमार एवैनं दष्टुमपि जानाति । वयं तु केवलं पर-
वन्तो विस्मयेन ।

चन्द्रकेतुः—भो भो राजानः

संख्यातीति द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-

वत्रैकस्मिन्कवचनिचितैर्मध्यचर्मोत्तरीये ।

कालज्येष्ठैर्भिन्नैववयःकाम्यकाये भवद्भि-

र्योऽयं बद्धो युध्ने परिकरस्तेन धिग्बो धिगस्मान् ॥ १२ ॥

लवः—(सोमनाथम् ।) आः कथमनुकम्पते नाम । (विचिन्त्ये ।)

भवतु । कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत्सैन्यानि संस्तम्भ-
यामि । (इति ध्यानं नाटयति ।)

सुमन्त्रः—तत्किमस्मादस्मैत्सैन्यघोषः प्रशाम्यति ।

लवः—पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् ।

दर्शनेन । कौतुकवता सामर्थ्यदर्शनेच्छायुक्तेन दर्पेण बलेन मयि बद्धलक्ष्यः
दक्षचक्षुर्मयि व्यवसितलक्ष्यत्ववान् । उदीर्णधन्वा उत्क्षिप्तचापः । द्वेधा मयि
बले चाभिमुखोऽयं लवः द्वेधा समुद्धतस्य चलितस्य मघवतःत्र्यन्ध्रचापधरस्य
वर्षाकालमेघस्य लक्ष्मीं श्रियं धत्ते ॥ ११ ॥ संख्येति । संख्यातीति संख्येयैः ।
द्विरदतुरगस्यन्दनेषु तिष्ठन्तीति द्विरदतुरगस्यन्दनस्थास्तथाविधैः कवचनि-
चितैर्वारबाणपिहितैः । अपरवयसि वार्धके ख्यातिकामैः विजयप्रशस्तिकाम-
नावद्भिः कालज्येष्ठैर्वयोधिकैः । न तु शौर्येणेत्यर्थः । भवद्भिरेकस्मिन्-
सहाये पदातौ पादचारिणि नद्धचर्मोत्तरीयेऽस्मिन् शिशौ विषये
योऽयं समभरः एकौघभारः बद्धः तेन वः धिक् । युष्माकमव्यवधानेन
निन्दा, अस्माकं तु युष्मद्भिरा ॥ १२ ॥ अनुकम्पते मम दौर्बल्यमाशङ्क्य
मनुःखं परिजिह्वीवति । कालहरणप्रतिषेधाय कालयापननिवृत्तये संस्तम्भयामि
निवृत्तव्यापाराणि करोमि ॥ प्रशाम्यन्ति विरमन्ति ॥ प्रगल्भं प्रौढम् ।
आमन्त्रितमाहूतम् ॥ कः संदेहः । आमन्त्रित इत्यत्र संशयः क इत्यर्थः ।

सुमन्त्रः—(संशयम् ।) वत्स मन्ये कुमारकणानेन जृम्भकास्त्र-
मामन्त्रितमिति ।

चन्द्रकेतुः—अत्र कः संदेहः ।

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्ग्रस्तमुक्तं हिनस्ति ।

अथ लिखितमिवैतत्सैन्यमस्पन्दमास्ते

नियतममितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ १३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमः श्यामैर्नभो जृम्भकै-

रुत्तमस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्व्यस्तैरवन्तीर्यते

मीलन्मेघतटित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकुटैरिव ॥ १४ ॥

सुमन्त्रः—कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् ।

चन्द्रकेतुः—भगवतः प्राचेतसादिति मन्यामहे ।

सुमन्त्रः—वत्स नैतदेवमस्त्रेषु विशेषतो जृम्भकेषु । यतः ।

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वात्कौशिकं गताः ।

अथ तत्संप्रदायेन रामभद्रे स्थिता अपि ॥ १५ ॥

मन्ये इत्यस्य संभावनावधित्वात्तस्याश्चतिकोटि रसशयरूपत्वात् । व्यतिकर-
इति । तमःसंबन्धी तामसः विशुत्सवन्धी वैद्युतश्च । तथाविधो व्यतिकरः
संपर्कः प्रणिहितमपि प्रयत्नेन निक्षिप्तमपि । ग्रस्तं च तन्मुक्तं च । खञ्जकुञ्जा-
दिवत्समासः । तमसा ग्रस्तज्योतिषा मुक्तम् । तमस्यसत्कल्पाद्वास्तत्त्वं
ज्योतिषि च कार्यकरत्वात्ततो मुक्तत्वम् । चक्षुर्हिनस्ति बाधते । नियतं निश्चि-
तम् ॥ १३ ॥ आश्चर्यमभूत्पूर्वम् । पातालेति । पातालोदरमेव कुञ्जः गुहा
तस्मिन्पुञ्जितानि संहतभावं प्राप्तानि यानि तमांसि तद्वत् श्यामैः । उत्तमं
स्फुरत्तेजिष्ठं च यदारकूटं त्रपुधातुविशेषस्तस्य यत्कपिलं पिशङ्गं ज्योतिस्तद्व-
ज्ज्वलद्दीप्तिभिः । अत्र एव कल्पाक्षेपे कल्पावसाने कठोरेण दृढेन भैरवेण
भीतिजनकेन मरुता व्यस्तैर्वियोजितैर्लान्गामोदानि तटित्कडाराणि च कुहराणि
एषां तथोक्तैः । कडारः कपिलः । विन्ध्याचलशृङ्गैरिव स्थितैः जृम्भकैर्नभः
अभिस्तीर्यते आच्छाद्यते ॥ १४ ॥ कुतः पुनः कस्मात्पुरुषात्पुनरस्य लवस्य ॥
मन्त्रेषु विषये एतदागमनमेवं न त्वन्मत्तरीत्या न घटते । जृम्भकास्त्रेषु विषये

चन्द्रकेतुः—अपरेऽपि प्रचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं सर्वे मन्त्र-
दशः पश्यन्ति ।

सुमन्त्रः—वत्स सावधानो भव । परांगतैः प्रवीरः ।

कुमारौ—(अन्योन्यं प्रति ।) अहो प्रियदर्शनः कुमारः ।
(सखेहनुरागं निर्धर्ष्य ।)

यदृच्छासंवादः किमु किमु गुणानामतिशयः

पुराणो वा जन्मान्तरनिबिडबद्धः परिचयः ।

निजो वा संबन्धः किमु विधिवशात्कोऽप्यविदितो

ममैतस्मिन्दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

सुमन्त्रः—भूयसा जीविधर्म एष यद्रसमयी कस्यचित्कचि-
त्प्रीतिः यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकं चक्षूराग इति । तमप्र-
तिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति ।

हीति प्रसिद्धैः । कौशिकं विश्वामित्रम् । अथानन्तरं तत्संप्रदायेन विश्वामित्रोपदे-
शेन ॥ १५ ॥ अपरेऽपि भगवदुक्तभ्योऽन्येऽपि प्रचीयमानसत्त्वप्रकाशाः व्या-
मुवत्सवित्प्रकाशाः । मन्त्रदशः स्वयमेव संप्रदायेन विनापि ॥ सावधानोऽन-
न्यमनाः भव ॥ कुमारौ लवचन्द्रकेतू । प्रियं सुखजनक दर्शनं यस्य तथोक्तः ।
खेहः मैत्री । अनुरागो भोग्यताज्ञानम् । यदृच्छेति । यदृच्छया दैवेन
संवादः समागमः यस्य तथोक्तः । यदृच्छया दैवेन संवाद एकरूपं यस्य
तथोक्तो वा । रामादिगुणगणैरकरूप इति हृदयम् । तथाविधो गुणगणानाम-
तिशयः किमु । पुराणः पुरापि भवः । जन्मान्तरेष्वन्येषु जन्मसु निबिडबद्धः
दृढारूढः परिचयो वासना किमु । विधिवशादैवेच्छया अविदितः कोऽपि
निजः संबन्धः जननसंबन्धः किमु । यत एवं ततो हृदयं कर्तुं अवधानं
व्यापारान्तररहिततां रचयति करोति । अथवा एतस्मिन्दृष्टे सति मम हृदयं
कर्म गुणातिशयादिषु त्रिषु अन्यतमावधानता अवधानं अवहितं करोतीति
द्विकर्मणि च न्युडित्यप्याहुः ॥ १६ ॥ भूयसामित्यादि । यत्र यस्यां
प्रीतौ । तारामैत्री मैत्री तारा कनीनिका प्रेम वा चक्षूरागः । आदराद्वीक्षणम् ।
'चक्षुःप्रीतिर्भवेद्यत्र' इत्युक्तचक्षूराग इति च लौकिकानां जनानामुपचारो व्य-
वहारस्तादृशी कस्यचित्पुरुषस्य कचित्पुरुषे स्वरसमयी अक्रूरसा अक्रुतिमा वा ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ १७ ॥

कुमारौ—(अन्योन्यमुद्दिश्य ।)

एतस्मिन्मसृणितराजपट्टकान्ते

मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषा-

ॐ दुन्मीलत्पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥

किं त्वाक्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना

शस्त्रेणापि हि तेन किं न विषयो जायेत यस्येदृशः ।

किं वक्ष्यमयमेव युद्धविमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे

वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहकर्म बाधते ॥ १९ ॥

मुमन्त्रः—(लवं निर्वर्ण्य सास्त्रमात्मगतम् ।) हृदय किमन्यथा

परिकल्पसे ।

मनोरथस्य यद्वीजं तद्वैचेनादितो हृतम् ।

लतायां पूर्वलूनायां प्रसवस्योद्भवः कुतः ॥ २० ॥

प्रमाणं यथार्थानुभवविषयमामनन्ति असकृद्वदन्ति । अहेतुरिति । यः अहे-
तुर्निष्कारणकः पक्षपातः आत्मीयत्वप्रतिसंधानमूलकानुकूलज्ञानरूपस्तस्य अहे-
तुकपक्षपातस्य प्रतिक्रिया निवर्तकव्यापारः नास्ति न संभवति । स्नेहात्मकः
प्रेममयः स तन्तुः भूतानि प्राणिनः अन्तः सीव्यति अन्तःस्थूतानि करोति ।
॥ १७ ॥ एतस्मिन्निति । राजपट्टं नीलरक्तपट्टवत् नट्टकान्ते कमनीये
एतस्मिन् लवे चन्द्रकेतौ वा परिरम्भणाभिलाषादालिङ्गनेच्छया । दुन्मील-
त्पुलककदम्बमुद्यदोमाञ्चनिकुरम्बम् ॥ १८ ॥ किं श्रेयसि । किञ्च पूर्वाक्ताद-
न्यत् । आक्रान्तकठोरतेजसि आक्रान्तं प्राप्तं कठोरं पूर्णं तेजः पराभिभवनसा-
मर्थ्यं यस्य तस्मिन्विषये शस्त्रं विना वा गतिः शस्त्रसाधनकयुद्धादि किं
कर्तव्यम् । न किमपीत्यर्थः । तर्हि शरीरसौभाग्यानुरोधेन शस्त्रन्यासः किय-
तामित्यत्राह—शस्त्रेणेति । यस्य शस्त्रस्य विषय इदृशः महावीरः न जायेत
तेन शस्त्रेणापि किम् । न किमपीत्यर्थः । तर्हि सौकुमार्यवीर्ययोः प्राबल्यदौर्बल्य-
विचारेण सौकुमार्यानुसारेण शस्त्रन्यासः कियतामित्यत्राह—उद्यतेऽप्यायुधे
युद्धविमुखं मामयमेव किं वक्ष्यति यत एव ततः दारुणरसः कौयैकवेषः
शूराणां समयः आचारः स्नेहकर्म स्नेहव्यापारपरिपाटी बाधते निवर्तयति ।
॥ १९ ॥ अन्यथा संभाव्यविषयानुसारेण परिहृवसे चञ्चलीभवसि । रामसा-

चन्द्रकेतुः—अवतराम्याय सुमन्त्र स्यन्दनात् ।

सुमन्त्रः—तत्कस्य हेतोः ।

चन्द्रकेतुः—एकतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति । अपि च ।
खल्वार्य क्षात्रधर्मः समनुगते भवति । न रथिनः पादचारमभियु-
ञ्जन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते ।

सुमन्त्रः—(स्वगतम् ।) आः कैष्टां दशामनुप्रपन्नोऽस्मि ।

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

• कथं वार्ष्णेयानुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

चन्द्रकेतुः—यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसखमर्थसंशये-
ष्वार्यमेव पृच्छन्ति तत्किमार्यो विमृशति ।

सुमन्त्रः—आयुष्मन् एवं यथाधर्ममभिमन्यसे ।

एष साङ्गामिको न्याय एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

चन्द्रकेतुः—अप्रतिहता वचनमार्यस्य ।

अभिलक्ष्यमाणलवनिष्ठरामपत्यत्वस्य यद्वीजं सतिरूपं तदादितो हतं गर्भि-
णीदशायामेव नष्टम् । ‘ लूनपूर्वायाम् ’ इति पाठे पूर्वं लूना छिन्ना तथात्रि-
धायाम् । भूतपूर्वनिर्देशात् लूनशब्दस्य पूर्वनिपातः ‘ पूर्वलूनायाम् ’ इति
पाठे तु पूर्वस्मिन् काले लूनैत्यर्थः । प्रसवस्य पुष्पस्य ॥ २० ॥
वीरपुरुषः लवः पूजितस्तावद्भवति । द्वयोरवतरणप्रयोजनयोः प्रथमं वीर-
पुरुषपूजा भवति । क्षत्रधर्मः खल्वपि परिपालितोऽनुष्ठितो भवति । पादचारं
पदाति रथिनो नाभियुञ्जन्तीति शास्त्रविदः क्षत्रधर्मप्रतिपादकार्यशास्त्रज्ञाः
परिभाषन्ते नियच्छन्ति ॥ कथं हीति । इदमनुष्ठानं राजपुत्रस्य रथादेवत-
रणं प्रतिषेधतु निषिद्धयात् । निवर्तयेदित्यर्थः । साहसैकरसां साहसप्रकृत्यैक-
वेषां क्रियां अनुष्ठानमभ्यनुजानातु अनुमन्येत ॥ २१ ॥ तातमिश्रा अपि ।
मिश्रशब्दः पूज्यवाची । रामादयोऽपि अर्थसंशयेषु अनुष्ठेयाननुष्ठेयसंदेहेषु पितुः
प्रियसखं दशरथप्रियसखं त्वां पृच्छन्ति जिज्ञासां बोधयन्ति ॥ यथाधर्मं क्षत्रध-
र्मानतिक्रमेण । एष इति । साङ्गामे भवः साङ्गामिकः । एष वीरपुरुषपूजारूपः
न्याय्यः उचितः । एष धर्मः क्षत्रधर्मपरीपालनरूपः सनातनश्चिरंतनः । इयं

भवन्त एव जानन्त रघूणा च कुलास्थातम् ॥ २३ ॥

सुमन्त्रः—(सस्नेहासं परिध्वज्य)

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-

र्वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुतिष्ठति वीरधर्मं

दिष्टया गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

चन्द्रकेतुः—(सकष्टम् ।)

अप्रतिष्ठे कुलज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

सुमन्त्रः—अहह हृदयमर्मदारणान्येव चन्द्रकेतोर्वचनानि ।

लवः—हन्त मिश्रीकृतो रसकर्मो वर्तते ।

यथेन्वावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी

तथैवास्मिन्दाष्टिर्मम कलहकामः पुनरयम् ।

निस्तुलम् । इतिहासमिति । इतिहासं रामायणभारतादिकम् । पुराणम् ।
'सर्गश्च प्रतिर्सर्गश्च इत्याद्युक्तलक्षणकम् । धर्माः नित्यनैमित्तिकादयः प्रोच्यन्ते
प्रकाश्यन्ते । एभिरित्यर्थे 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । मन्वादिसमृत-
यस्ता इत्यर्थः । कुलस्थितिं कुलमर्यादाम् ॥ २३ ॥ जातस्येति । वत्स चन्द्र-
केतो पितुर्जातस्य त्वत्पितुरस्मच्छशोरिन्द्रजितो निहन्तुर्वत्सस्य लक्ष्मणस्य
अमूनि दिनानि एतावान् जीवितकाल इति यावत् । कति नाम कियन्ति नाम
यद्वा वत्सस्य जातस्यामूनि दिनानि कतिनामेत्यन्वयः । वत्सस्य लक्ष्मणस्य
यज्जातं जन्म तत्संबन्धिदिनानि । जन्मप्रमृतिदिनानीत्यर्थः । तस्याप्यपत्यं
कर्तुं वीरधर्ममनुतिष्ठति अनुष्ठितं करोति । प्रतिष्ठामागतमास्पदं प्राप्तं माहा-
त्म्यं प्राप्तम् । 'प्रतिष्ठा स्थितिमाहात्म्ये' इति यादवः । दिष्टयेत्यानन्दे ॥ २४ ॥
अप्रतिष्ठे इति । कुलज्येष्ठे रामे अप्रतिष्ठे अनास्पदे । अनपत्ये । सर्ताति
यावत् । त्रयः पितरः लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः ॥ २५ ॥ हृदयमर्मणां हृदयमध्य-
प्रदेशानां दारणानि क्लेदकानि दुःखजनकानीत्यर्थः । यथेति । कुमुदिनी कुमु-
द्वती सरस्योषधिर्वा इन्दौ चन्द्रे समुपोढे सति समुपागते सति यथानन्दं
संतोषं व्रजति तथा मम दृष्टिरस्मिन् चन्द्रकेतौ समुपोढे सति आनन्दं व्रजति ।
एवकारः सादृश्यद्योतनार्थः । रणत्कारेण रणदिति शब्देन क्रूरं भयंकरं क्रणितं

वादयते ।

सुमन्त्रः—

अजितं पुण्यं मूर्जस्त्रि ककुत्स्थस्येव ते महः ।

श्रेयसे शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् ॥ २७ ॥

अपि च ।

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पितां

त्वां मैत्रावरुणोऽभिनन्दतु गुरुयस्ते गुरुणामपि ।

ऐन्द्रवैष्णवमाग्निमारुतमथो सौपर्णमोजोस्तु ते

देवादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥ २८ ॥

लवः—कुमार अतिं हि नाम शोभसे रथस्थ एव । कृतं
कृतमत्यादरेण ।

चन्द्रकेतुः—तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमलंकरोतु ।

लवः—आर्य प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् ।

श्रुत प्रेमा कृता प्रीतिर्येन तथाक्तः । विकचानि विस्तृतानि विकरालानि
अतिदृढानि व्रणानि मुखे अग्रे यस्य तथोक्तः । अयं मम बाहुः पुनः बाहुस्तु ।
दृष्टिवैषम्यार्थः पुनःशब्दः । कलहकामः युद्धकाङ्क्षी । भवतीत्यर्थः । अतो रुति-
क्रोधस्थायिकयोः शृङ्गारवीरयोर्मेलनान्मिश्रितयोः रसयोः क्रमः परिपाटिर्व-
र्तत इति पूर्वेण संबन्धः । ' पुंभावं मनसा ययुः ' इति न्यायेन कुमुदिनादृष्टा-
न्तात् शृङ्गाररसोत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ अहितस्यैवानभिमतस्यैव परां-
भवायादमानायादिवराहः प्रलयार्णवमग्नभूमेरुद्धर्ता वराहरूपेणावतीर्णो भगवान्
कृत्यतां तस्मिन् समर्थो भवतु । देव इति । देवः सविता सूर्यः धिनोतु
प्रणयतु । मैत्रावरुणः वसिष्ठस्त्वाभिनन्दतु । इन्द्रस्य विष्णोश्च इदं ऐन्द्रा-
वैष्णवम् । ' देवताद्वन्द्वे च ' इति आनङ् । अग्नेमारुतस्य चेदमाग्निमारुतम् ।
' इन्द्रद्वौ ' इति इत् । सौपर्णं गरुडदेवत्वमोजः पराक्रमः । जंघाघोष एव मन्त्रः ।
जयं पराभिभवं देयाद्व्यात् । एतेलिङ्गित्येत्वम् ॥ २७ ॥ शोभसे ह्यो भवसि ।
अत्यादरेण कृतम् । अवरोहणं न कार्यमिति भावः ॥ तर्हि मदवरोहणे अनिष्टे ।
प्रत्यारोपय आरोपय । राजपुत्रं चन्द्रकेतुम् । त्वमप्यनुद्वध्यस्व यथा चन्द्रके-

१ र-झ-णत्कार. २ विकरालव्रणमुखः. ३ अयमसुनैस्वाकः. ४ पुण्यमोजस्त्रि.

The Com reads for the sloka-अहितस्यैव पराभवाय महानादिवराहः कल्पताम् ।

सुमन्त्रः—स्वमप्यनुरुद्धयस्व वत्सस्य चन्द्रकेतोवचनम् ।

लवः—को विचारः स्वेष्टूपकरणेषु । किं त्वरण्यसदो वयमन-
भ्यस्तरथचर्याः ।

सुमन्त्रः—जानासि वत्स दर्पसौजन्ययोर्यथोचितमाचरितुम् ।
यदि पुनस्त्वामीदृशमैश्वराको राजा रामभद्रः पश्येत्तदा तस्य स्नेहेन
हृदयमभिष्यन्देत् ।

लवः—अर्य सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । (सलज्जमिव ।)

वयमपि न खल्वेवंप्रायाः क्रतुप्रतिपातिनः

क इह न गुणैस्तं राजानं जनो बहु मन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां

विकृतिमखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाकरोत् ॥ २९ ॥

चन्द्रकेतुः—(सस्मितम्) किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः ।

लवः—अस्तिवहामर्षो माभूद्रा । एतत्तु पृच्छामि दान्तं हि
राजानं राघवं शृणुमः । स किल नात्मना दृष्यति नार्स्यं प्रजा वा
दृष्टा जायन्ते । तर्त्तिकं मनुष्यास्तस्य राक्षसीं वाचमुदीरयन्ति ।

तुस्त्वद्वचनं रथादनवरोहणेनानुगोधितवान् तथा त्वमपि तद्वचनं रथारोहणे-
नानुसर ॥ स्वेष्टु स्वेष्टूपकरणेषु रथादिषु । अरण्ये सीदन्ति वसन्तीत्यप्य-
सदः । ' सत्सूद्विष—'इत्यादिना किम् । जनभ्यस्तरथचर्याः अपरिचितरथग-
तयः ॥ दर्पसौजन्ययोः यदाचारितं पराक्रमसङ्ख्यगत्यानुगुणो य आचारस्तम्
जानासीत्यर्थः । अयं लवः अस्य रामभद्रस्य हृदयमभिष्यन्दयेत् द्रवयेत् ॥
यदि चेति । वयमहं क्रतुद्विषतां यज्ञादिघातुकानामरौ शासितरि रामभ-
द्रविषये एवंप्राया यदि प्रेमपात्रभूताश्चैक इव को वा तं राजानं रज्जुकं तं
रामभद्रं गुणैः शीलादिभिः हेतुभिः न बहु मन्यते । सर्वोऽपि तं संभावयती-
त्यर्थः । सौजन्यस्य को विरोध इत्यत्राह—तदपि तथापि अखिलक्षत्राक्षेपः
सकलराजतिरस्कारस्तेन प्रचण्डतया क्रूरतया तुरङ्गमरक्षिणामश्वमेधश्वरक्ष-
काणां विकृतिं मन्युं स व्याहारश्च ' तां पताकां हरामि वः ' इत्यादिकः ।
अथवा तुरङ्गमरक्षिणां व्याहारः सप्तलोकैकशरीरस्येत्युक्तिः मे विकृतिं मन्यु-
मकरोत् ॥ २८ ॥ दृष्टा न जायन्ते । राक्षसीं वाचं दृष्टवाचम् । तदाह—

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदत्तयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्ऋतिः ॥ ३० ॥

इति ह स्म तां निन्दति । अथेतरामभिष्टुवन्ति ।

कामान्दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।

तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां

धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥ ३१ ॥

सुमन्त्रः—परिपूतस्वभावोऽयं वत कुमारः प्राचेतसान्तेवासी ।
वदत्ययमभ्युपपन्नमर्षेण संस्कारेण ।

लवः—यत्पुनश्चन्द्रकेतो वदसि किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽ-
प्यमर्ष इति तत्पृच्छामि किं व्यवस्थितविषयः क्षत्रधर्म इति ।

सुमन्त्रः—नैव खलु जानासि देवमैक्ष्वाकं येनैवं वदसि । तद्वि-
रर्मातिप्रसङ्गात् ।

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोजायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने न हि निर्बन्धमर्हसि ॥ ३२ ॥

लवः—(सहासम् ।) आर्यं जामदग्न्यस्य दमनः स राजेति
कोऽयमुच्चैर्वादः ।

ऋषय इति । योनिः कारणम् । निर्ऋतिः परिभवहेतुः ॥ २९ ॥ इतरां
वक्ष्यमाणाम् । कामानिति । काममभिलषितं दुग्धे प्रपूरयति । अलक्ष्मीं
विप्रकर्षति दूरीकरोति । कीर्तिः शुण्वत्ताप्रथां सूते जनयति । दुर्हदः शत्रून्
निष्प्रलाति अतिशयेन नाशयति । सूनृता वागिति शेषः । शुद्धां दोषशून्यां
शान्तां कार्कश्यरहितां मङ्गलानां मातरं धेनुं धेनुं स्वरूपेणाभोग्यां धीराः
मानशीलाः सूनृतां शुद्धागाहुर्गतिं योज्यम् । इतीतरामभिष्टुवन्तीति पूर्वेणा-
न्वयः ॥ ३० ॥ अभ्युपपन्नामर्षेण उत्पन्नासहनेन संस्कारेण वासनया ॥

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां

बाह्वोर्वीर्यं यत्तु तत्क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्य-

स्तस्मिन्दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥ ३३ ॥

चन्द्रकेतुः—(सोन्माथमिव ।) आर्य सुमन्त्र कृतमुत्तरोत्तरेण ।

कोऽप्येष संप्राप्ति नवः पुरुषावतारो

वीरो न यस्य भगवान्भृशुनन्दनोऽपि ।

पर्याप्तसप्तभुवनभयदक्षिणानि

पुण्यानि तातचरितान्यपि यो न वेद ॥ ३४ ॥

लवः—को हि रघुपतेश्वरितं महिमानं च न जानाति । यदि
नाम किञ्चिदस्ति वक्तव्यम् । अथवा शान्तम् ।

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते

सुन्दस्त्रीमथनेऽप्यकुण्ठयशसो लोके महान्तो हि ते ।

यानि त्रीण्यपराङ्मुखान्यपि पदान्यासन्स्वरायोधने

यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥ ३५ ॥

विषये । निर्वन्धं रूक्षवादम् ॥ ३१ ॥ सिद्धमिति । द्विजानां विप्राणां

वाचि वीर्यं पराभिभवनसामर्थ्यमिति यत् क्षत्रियाणां बाह्वोर्वीर्यमिति यत् ।

एतत्सिद्धं प्रसिद्धं किल । जामदग्न्यः शस्त्रग्राही ब्राह्मणः । तस्मिन्दान्ते तस्य

राज्ञः तद्मनकरामभद्रस्य स्तुतिः गुणाभिधानिका का । न किमपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कोऽपीति । यस्य परशुरामश्च वीरो न । यज्ज्ञानविषयवीरत्ववान् भृशु-

नन्दनः । यः पुरुषः सप्तानां भुवनानां समाहारः सप्तभुवनं तस्याभयं भय-

निवारणं तदेव दक्षिणा प्रत्युपकारनिरपेक्षं स्वभृदयमुद्दिश्य दानं । स

पर्याप्ता पूर्णा येषु तथोक्तानि तातचरितानि पुण्यानि रामभद्रवृत्तलक्षणगुम्फ-

कर्माणि शुभकर्माणि तथा तु न वेद न जानाति । एष नवः पुरुषवतारः

कोऽपि । क्षेपेऽयं किशब्दः । अत्र रामचरितलक्षणकतूनां जगदभयदानमेव

दक्षिणेति वर्णनाद्रूपकालंकारः ॥ ३६ ॥ यदि नाम किञ्चिदस्ति वक्तव्यम् ।

वक्तव्यं किञ्चिदस्ति किमित्यर्थः । वृद्धा इति । अविचारणीयचरितास्ते

वृद्धास्तिष्ठन्तु । वयोभात्र तेषां गौरवहेतुरिति भावः । सुन्दस्त्रीमथने ताटकाव-

धेऽपि अकुण्ठयशसः अप्रतिहतकीर्तयः । कुतोमुखानि पराङ्मुखानि पदानि

पादन्यासपराङ्मुखानीति वाचा वक्तुमपि जगुस्तथा कुतोमुखानीत्युक्तम् ।

चन्द्रकेतुः—आः तातापवादभिन्नमर्याद अति हि नाम
प्रगल्भसे ।

लवः—अये मय्येव भ्रुकुटीधरः संवृतः ।

सुमन्त्रः—स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथा हि ।

चूडामण्डलबन्धनं तरलयत्याकूतजो वेपथुः

किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्मङ्गेन वक्त्रं भ्रुवो-

श्चन्द्रस्योद्धटलाञ्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥ ३६ ॥

कुमारौ—तदितो विमर्दक्षमां भूमिमवतरावः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

पञ्चमोऽङ्कः ।

भद्रश्चापकर्षणार्थं पदत्रयं निवृत्य तं जघानेति प्रसिद्धिः । इन्द्रसूनुनिधने वालि-
वत्रे यत्कौशलं नैपुण्यमन्तर्धानपूर्वकत्वरूपं तत्राप्यभिज्ञो जनः वर्तते । हुमिति
परिहासे ॥ ३४ ॥ तातापवादिन् रामभद्रविषयदोषवादिन् । भिन्नमर्याद
अतिक्रान्तप्रमुदाचारः ॥ भ्रुकुटीमुखः क्रोधप्रयुक्तभ्रूमङ्गयुक्तवदनः ॥ अनयो-
लवचन्द्रकेतोः । क्रोधेनेति । उद्धता धृताश्चलन्तः कुन्तलाः केशभराः
यस्मिन् स तथोक्तः । काकनदच्छदस्य रक्तारविन्दपत्रस्य रज्यतः रक्तीभ-
वतः । भ्रूवोर्मङ्गेन भीमम् । अनयोरिदं वक्त्रं च । उद्धटलाञ्छनस्य
प्रकटलक्ष्मणः चन्द्रस्य उद्भ्रान्तभृङ्गस्य कमलस्य च कान्ति धत्ते । वक्त्र-
मित्येकवचनोक्तिः संतानैकप्रयुक्तात्यन्तसारूप्यद्योतनाय । निदर्शनलङ्काः
॥ ३५ ॥ एह्यागच्छ । विमर्दक्षमां युद्धयोग्यां भूमिमवतरावः । इति
निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

वाधूलवंशजनुषो भूसारनिवासराघवार्थस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितः पञ्चमोऽङ्कः ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभावतल-
पार्श्विनीसमाख्यायामुत्तररामचरित्रव्याख्यायां

विद्याधरः—अहो नुं खल्वनयोर्विकर्तनकुलकुमारयोरकाण्ड-
कलहप्रचण्डयोरुद्योतितक्षेत्रलक्ष्मीकयोरत्यद्भुतोद्भ्रान्तदेवासुराणि वि-
क्रान्तचरितानि । तथाहि प्रिये पश्य पश्य ।

क्षणज्झणितकङ्कणकाणितकिङ्किणीकं धनु-

ध्वनद्गुरुगुणाटनीकृतकरालकोलाहलम् ।

वितत्य किरतोः शरानविरतस्फुरच्चूडयो-

र्विचित्रमभिघर्तते भुवनभीममायोधनम् ॥ १ ॥

विजृम्भितं च दिव्यस्य मङ्गलाय द्वयोरपि ।

स्तनयित्नोरिवामन्दं दुन्दुभेर्दुन्दुमायितम् ॥ २ ॥

तत्प्रवर्ततामनयोः प्रवीरयोरनवरतमविरलललितविकचकनकमलकम-
नीयसंहतिरैरतस्तुतुह्यमणिमुकुलनिकरमकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः ।

विद्याधरी—ता किं ति उँण अआण्डविष्फुरिदतडिच्छडाक-
डारं विअ अम्बरं झत्ति संवुतम् ।

(क) तत्किमिति पुनरकाण्डविस्फुरिततडिच्छडाकडारमिवाम्बरं झटिति
प्रवृत्तम् ।

सूक्ष्मस्य मूष्वानं वधामिति दृश्यत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मकेन तदाह—विद्याधर-
मिशुद्धमित्यादिना ॥ विकर्तनः सूर्यः । अकाण्डकलहेन उभयोरप्येकत्वेन
वास्तवहेतुरदितिवैरेण प्रचण्डयोः क्रूरयोर्दुद्योतिता क्षत्रलक्ष्मी योस्तथोक्त-
योः । अत्यद्भुतेनातिविस्मयेन उद्भ्रान्ता देवासुराः यैस्तथोक्तानि विक्रान्तस्य
विक्रमस्य विलसितानि । अहो विस्मयनीयानीत्यर्थः । रणदिति । रणकर-
णन रणादिति शब्दहेतुव्यासफालनेन क्षणक्षणाकारवत्क्षणितयुक्तम् । ध्वनन्
गुरुगुणः उया यया तथोक्तया अटन्या धनुस्कोट्या कृतः करालः भीषणः को-
लाहलो यस्य तथोक्तं धनुर्वितत्य मण्डलीकृत्य विस्तार्य शरानविरतं किरतो-
र्विषाः लवचन्द्रकेवोः ॥ १ ॥ स्तनयित्नोरिव गर्जनमेघस्येव अमन्ददुन्दुभे-
र्दुन्दुमायितं दुन्दुमशब्दः जृम्भितं प्रवृत्तम् ॥ २ ॥ अनयोलवचन्द्रकेवोस्ताद-
र्थेन अविरलमिलिता कनकमनीयसंहतिर्येन तथोक्तः पुष्पनिपातः पुष्प-
झटिः । तडिच्छटया विधुजालेन कडारं कपिलं आकाशमन्यदिव जातमि-

१ उज्ज्वलेन. २ क्षत्र. ३ विलसितानि, विचरणानि. ४ रणत्करणप्रक्षणं.

५ अविरतं पलाशयोः. ६ जृम्भितं च विचित्राय. ७ अमन्ददु०. ८ मिलित, ललित.

त्वाष्टय-वज्रमिभ्रान्तमार्तण्डज्योतिरुज्ज्वलम् ।

पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥ ३ ॥

आं ज्ञातम् । जातक्षोभेण चैन्द्रकेतुना प्रयुक्तमस्त्रमाग्नेयम् । यस्यायम-
मिच्छेदासंपातः । संप्रति हि ।

अवदग्धकर्वुरितकेतुचामरै-

रपयातमेव हि विमानमण्डलैः ।

दधति ध्वजांशुकंपटाञ्चलेष्विमाः

क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

आश्चर्यम् । प्रवृत्त एवायमुच्चण्डवज्रखण्डावस्फोटपटुर्वस्फुलिङ्गगुरु-

त्यर्थः ॥ तत्किं नु खलु नु किमिति पदद्वयमस्य च वक्ष्यमाणवाक्यद्वयनान्व-
यः । त्वष्ट्रिति । त्वष्ट्रशाणचक्रमिभ्रान्तमार्तण्डज्योतिः किम् । उज्ज्वलः
ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः रुद्रललाटेनेत्रस्य पुटभेदो नु उन्मीलनं नु । अथवा
किं न्वित्येकमेव पदम् । मार्तण्डज्योतिरुज्ज्वल इत्येकपदं पुटभेदविशेषणम् ।
ज्योतिरिव उज्ज्वलतीति तदर्थः ॥ ३ ॥ जातक्षोभेण प्रकृतिविपर्ययावता । आ-
ग्नेयमग्निदैवत्वम् । शरसंपातः इषुधारा । अवदग्धेति । अवदग्धानि प्रायेण
दग्धानि बर्बरितानि यानि दाहजवर्बरध्वनियुक्तानि । केतवः क्षुद्रध्वजाश्चाम-
राणि बालव्यजनानि येषां तथोक्तैः । अपयातम् । भावे क्तः । नवपलाशकु-
सुमकान्तिसदृशः शिखी अग्निः । ध्वजा महाकेतवः तेषामंशुकानि चत्वांशु-
कानि तान्येव पटाः । सामान्यविशेषशब्दयोः कर्मधारयः । ' उत्तरीये वज्रमात्रे
सूक्ष्मवस्त्रेऽपि चांशुरुम् ' इति रत्नमाला । अंशुकपदं सूक्ष्ममात्रपरं गोबलीवृद्ध-
न्यायेन । तेषामावलिं ध्वजलक्षणकान्तिव्याजुज्जानीति वार्थः । अत्र ध्वजाश्च
अंशुकपटाश्चेति विग्रहः । व्याजपर्यायः कपटशब्दः । अंशव एव ध्वजव्याजेन
वर्तन्ते इति लाभास्तेजिष्ठत्वं ध्वजानां लभ्यते । किं चायमाग्नेयाग्निरग्निमपि
दहतीति असंबन्धेऽपि संबंधादतिशयोक्तिरिति अपह्वेन सदृशं संकरः ॥ ४ ॥
वज्रखण्डस्याशनिशकलस्य अवस्फोटः स्फुटनं तद्वत्पटु तीक्ष्णं यथा तथा रटेन्
स्फुलिङ्गगुरुः कणवहुलः । उत्तालतुमुनं यथा तथा अतिशयितसंकुलं यथा तथा
लेलिहानः भृशं कवलनपरः । लिहधातोर्यङ्लुकि चानश् । उज्ज्वलज्ज्वालासंभारेण
ज्वालातिशयेन गैरवः । अयंकरः । उषर्धुवः अग्निः । अस्याग्नेः संपातः सम्यक्पतनम् ।

सालुमुल्लोहानां जलधारासमावेशः । तत्प्रियामंगेनाच्छाद्य सुदूरमपसरामि ।

(तथा करोति ।)

विद्याधरी— दिङ्मिआ एदेण विमलमुक्ताफलैअसीअलसिणिद्धम-
सिणमंसलेण णाहदेहप्फंसेण आणन्देमंदमुउलिदघुण्णन्तलोअणाए
अप्पोदिदो एव्व अन्दरिदो मे संदावो । (क)

विद्याधरः—अयि किमत्र मया कृतम् । अथवा ।

न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ५ ॥

विद्याधरी—कहं अविरलविलोलघुण्णमाणविज्जुल्लदाविलासमं-
डिदेहिं मत्तमहूरकण्ठसामलेहिं ओत्थरीअदि णहत्थैलं जलहरेहिं ।

विद्याधरः—हन्त कुमारलवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावः खल्वेषः ।
कथमविरलप्रवृत्तवारिधारासहस्रसंपातैः प्रशान्मेव पावकास्त्रम् ।

विद्याधरी—पिअं मे पिअं मे । (ग)

विद्याधरः—हन्त हन्त भोः सर्वमतिमात्रं दोषाय । यत्प्रलय-

(क) दिष्ट्या एतेन विमलमुक्ताफलशीतलस्निग्धमसृणमांसलेन नाथदेह-
स्पर्शेनानन्दमुकुलितघूर्णमानलोचनाया अल्पोदित एवान्तरितो मे संतापः ।

(ख) कथमविरलविलोलघूर्णमानविद्युल्लताविलासमण्डितैर्मत्तमयूरकण्ठशाम-
लैरवस्तीर्यते नभःस्तलं जलधरैः ।

(ग) प्रियं मे प्रियं मे ।

प्रचण्डः अतितीक्ष्णः । विमलमुक्ताशैलवत् निर्दोषमौक्तिकपर्वतवत् शीतलेन स्निग्धेन
लहयुक्तेन मसृणेन चाकचक्यवता मांसलेन स्पर्शितेन । सर्वत्र विशेषणसमासः ।
आनन्देन संदलिता वर्तिता वेदना यस्मिंस्तथोक्तः । अन्तरितस्तिरोहितः ।
मया किमत्र कृतम् । न किमपीत्यर्थः । न किञ्चिदपीत्यादि । पूर्वं व्या-
ख्यातम् ॥ ५ ॥ विलोलाः वेपमानाः घूर्णमानाः वेष्टमानाः । अवस्तीर्यते आ-
च्छाद्यन्ते । 'अवस्तीर्यते' इति च पाठः ॥ आग्नेपास्त्रप्रतिद्वन्द्वत्वाद्गुणास्त्रं प्रयु-
क्तम् । धारासंपातैर्धारासम्यक्प्रतनैः प्रशान्तं निर्वापितम् ॥ अतिमात्रं प्रमा-

कविवरिवश्वप्रसन्नाविकटविकरालमुखकन्दरविवर्तमानमिव युगान्त-
योगनिद्रानिरुद्धसर्वद्वारनारायणोदरनिर्विष्टमिव भूतजातं प्रवेपते ।
साधु चन्द्रकेतो साधु । स्थाने वायव्यमस्त्रमीरितम् । यतः ।

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणीव विवर्तानां कापि प्रविलयः कृतः ॥ ६ ॥

विद्याधरी-- णाथ को दाणि एसो ससंक्षमुक्खित्तकरवममिदो-
त्तरिआञ्चलो दूरदो एव्व महुरसिणिद्धवअणण्डिसिद्धजुद्धव्वावारी
एदाणं कुमाराणं अन्दरे विमाणवरं ओदरावेदि । (क)

(क) नाथ क इदानीमेव समंभ्रमोर्क्षमकं भ्रमितोत्तरीयाञ्चलो दूरत एव
मधुरास्निग्धवचनप्रतिषिद्धयुद्धव्यापार एतयोः कुमारयोरन्तरे विमानवरमव-
तारयति ।

उत्क्षेभा अतिशयितक्षोभयुक्ता गम्भीरा अनल्पा गुलुगुलायमाना गुलुगुलु
इत्याकारकवर्णध्वनियुक्ता ये मेघास्तैर्मैदुरितेन सान्द्रितेन अन्धकारेण नीरन्ध्र-
मविरलं नद्धमिव बद्धमिव एकेन वारेण क्षणेन विश्वस्य प्राञ्चस्य प्रसनेन
कवलनेन । एकवार इदानीवृत्तिर्ग । विकटं निम्नोन्नतं विकरालं विशेषेण
भीषणं कालमुखं मृत्युवक्त्रं तस्मिन्निवर्तमानमिव विकूर्वाणमिव । युगान्ते
कल्पान्ते योगनिद्रया ध्यानात्मकस्वापेन निरुद्धानि सर्वाणि द्वाराणि यस्य
तथोक्तम् । यन्नारायणोदरं समस्तवस्त्वाधारभूतलक्ष्मीनायकोदरम् । तस्मिन्नि-
विष्टमिव भूतम् । जात्येकवचनम् । प्राणिन इत्यर्थः । विपश्यते विपदं प्राप्नोति ।
वायव्यं वायुदैवत्यम् । 'वायवृत्तु-' इति यत्प्रत्ययः । ईरितं प्रेरितमिति यत्न-
स्थाने युक्तम् । यतः यस्मात् । विद्योति । विद्याकल्पेन तत्त्वमस्यादिवक्त्र-
विहिततत्त्वज्ञानसदृशेन मरुता वायुना कर्त्रा भूयसां बहुतराणां मेघानां ब्रह्मणि
निर्विशेषसन्मात्रे कूटस्थे चैतन्ये विवर्तानामिव अधिष्ठानविषयसत्ताक्यावहारि-
कघटपटादिविकल्पानामिव प्रविलयः निवृत्तिः कृतः । इदं चाद्वैतप्रक्रियया
व्याख्यातम् । परमार्थतस्तु विद्याकल्पेन दर्शनसमानाकाराविच्छिन्नस्मृतिसंता-
नात्मकसद्विद्यादिसदृशेन मरुता ब्रह्मणि निखिलचेतनाचेतनशरीरके समस्तकल्पा-
णगुणाकारे श्रीमति नारायणे विवर्तानामिव विशेषणीभूतचिदचिद्धारकविलक्षण-
विकारभूतदेहेन्द्रियादीनामिव प्रविलयः कृतः । जगदुपादानस्य ब्रह्मणः कार्यत्व-
नियतनामरूपप्रहाणलक्षणाल्यन्तिकलय एव तदपृथक्सिद्धविशेषणभूतजीवस्य
मेक्षः । स च 'तमेवं विदित्वा-' इत्यादि श्रुतिभिर्भक्तसाध्य एव मुक्तिः इति ।
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्यति इत्युक्तेः ॥ ६ ॥ प्रतिषिद्धः निवर्तितः युद्धव्यापारो येन

विद्याधरः—(दृष्ट्वा) दिष्ट्या एष शम्बूकवधात्प्रतिनिवृत्तो
रघुपतिः ।

शान्तं महापुरुषसंगदितं निशम्य

तद्गौरवात्समुपसंहृतसंप्रहारः ।

शान्तो लवः प्रणत एव च चन्द्रकेतुः

कल्याणमस्तु सुतसंगमनेन राज्ञः ॥ ७ ॥

तदितस्तावदेहि । (इति निष्क्रान्तौ ।)

मिश्रविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति रामो लवः प्रणतश्चन्द्रकेतुश्च ।)

रामः—(पुष्पकःदवतरन् ।)

दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेतो

सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्व ।

तुहिनशकलशीतलैस्तवाङ्गैः

शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥ ८ ॥

(उत्थाप्य सखेहासं परिष्वज्य ।) अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्रधर-
देहस्य ।

तथोक्तः । अन्तरे मध्ये । प्रतिषेधवाक्येन तयोस्तत्प्रतिपाताय मध्ये
रथस्थःपने तन्निवर्तयतीति भावः ॥ शम्बूकवधात् शम्बूकवधं निर्वर्त्य ।
लवलोपे षञ्चमी । शान्तमिति । शान्तं कार्कश्यरहितं महापुरुषस्य
रामस्य संगदितं वचनं निशम्य तद्गौरवाद्गामविषयकगीयस्त्वबुद्ध्या समुप-
हृतः निवृत्तः संप्रहारः युद्धं येन तथोक्तः । लवः शान्तः निवृत्तव्यापारोऽभूत् ।
चन्द्रकेतुश्च प्रणत एव । यत एवं ततः सुताभ्यां लवचन्द्रकेतुभ्यां संगमनेन
समागमेन राज्ञः रामस्य कल्याणमस्तु । विद्याधरेण ज्ञातत्वासुतेत्युक्तिः ॥ ७ ॥
दिनकरेति । दिनकरकुलचन्द्र सूर्येण सह तदीयस्यास्मद्वंशस्य आहादकप्र-
सिद्धचन्द्र । सूर्ये प्रति चन्द्रत्वाभावेनास्य तं प्रत्यपि चन्द्रत्वमाधिक्ये पर्यव-
स्यति । अत एव ममपि चित्तदाह इत्युक्तिः संगच्छते । ममापि एवमत्यन्त-
तप्तस्यापि मम । अनेन सहस्रभानुतापापेक्षयापि स्वतापस्य भूयस्त्वं
गम्यते । शमं निर्वाणमपयातु प्राप्तेत् ॥ ८ ॥ ततः तदिव्यास्त्राधो धनस्य

चन्द्रकतुः—कुशलमत्यद्भुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य लाभ-
भ्युदयेन । तद्विज्ञापयामि मामिव विशेषेण वा मत्तः स्निग्धेन चक्षुषा
पश्यत्वमुं महावीरैप्रकाण्डं तातः ।

रामः—(लवं निरूप्य ।) दिष्ट्या अतिगम्भीरैमधुरकल्याणाकृ-
तिरयं वयस्यो वत्सस्य ।

त्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः

क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य गुप्त्यै ।

सामर्थ्यानामिव समुदयः संचयो वा गुणाना-

माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥ ९ ॥

लवः—(स्वगतम् ।) अहो पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः ।

आश्वासस्नेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत् ।

प्रकृष्टस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्तिसंचरः ॥ १० ॥

तवेति शेषः । अनामयमारोग्यम् ॥ अत्यद्भुतस्य आश्चर्यकरस्य प्रियवय-
स्यस्य लाभ एवाभ्युदयस्तेन । स्निग्धेन स्नेहवता चक्षुषा अनुरालसाहसमकु-
टिलयुद्धादिव्यापारम् । अमुं लवम् । अतिगम्भीरा अक्षोभ्या कल्याणी मङ्गला-
बहा आकृतिराकारो यस्य तथोक्तः । दिष्ट्या आनन्दहेतुः । त्रातुमित्यादि ।
लोकान् चतुर्दशभुवनानि त्रातुं रक्षितुं कायवान्मूर्तिमान् सन् परिणतः जातः
अस्त्रवेदः अस्त्रमन्त्रभागस्तद्विस्थितः । ब्रह्मकोशस्य ब्रह्माण्डस्य गुप्त्यै रक्षणाय
तनुं मूर्तिं श्रितः प्राप्तः क्षात्रो धर्म इव स्थितः शौर्यवीर्यादिरूपक्षत्रियस्वभाव
इव स्थितः । सामर्थ्यानामारब्धकार्यनिर्वहणशक्तीनां समुदय इव स्थितः । गु-
णानां धैर्यादीनां संचयो वा समूह इव स्थितः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोः' इति
कोशः । जगत्पुण्यनिर्माणानां जगत्पुण्यानुष्ठानानां राशिरिव स्थितोऽयं वत्सस्य
वयस्य इति पूर्वेण संबन्धः । आविर्भूय प्रत्यक्षीभूय स्थितः जगत्पुण्यनिर्माणराशि-
रिवस्थितः । अभूतोपमा ॥ ९ ॥ पुण्ये अनुभावदर्शने यस्य तथोक्तः । अनुभावः
प्रभावः दर्शनं साक्षात्कारः । आश्वास इति । भक्तीनां स्नेहपूर्वानुध्यानाना-
माश्वास इव स्थितः दुःखविस्मरणपूर्वकाह्लाद इव स्थितः । भक्तयोऽन्यत्र हि
क्रियमाणा विषयदोषेण दुःखयन्ति तासां रामे क्रियमाणानां विषयसौष्ठवेना-
ह्लादो जायते । तद्धेतौ तत्वारोपः । एकमद्वितीयं महद्विपुलं भक्तीनामायतनं

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघन-

स्तदौद्धत्यं कापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

इदित्यस्मिन्दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा

महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥ ११ ॥

रामः—तत्किमयमेकपद एव मे^१ दुःखविश्रामं ददात्युपस्नेहयति
च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम् । अथवा स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्ष
इति विप्रतिषिद्धमेतत् ।

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु बहिरुपान्ध्रीन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥

आश्रयः द्वेषाभावः । स्नेहः प्रणयः भक्तिः स एव भावनाप्रकर्षेण प्रत्यक्षसमा-
नाकारतामापन्न एव तासां मुख्यविषयभूत इत्यर्थः । प्रकृष्टस्य लोकोत्तरस्य
धर्मस्य सुकृतस्य मूर्तिसुन्दरः प्रसाद इव स्थितः महापुरुष इति पूर्वोक्तान्वयः ।
उक्तं च 'रामो विश्रहवान्धर्मः' इति । प्रसाद इह फलप्रदानोन्मुखता ॥ १० ॥
विरोध इति । विरोधः वैरम् । विश्रान्तः विरतः । निर्वृतिघन आनन्दसान्द्रः ।
रस्यते चर्व्यते इति रसः । अपरोक्षावभासरूपः । प्रसरति प्राप्नोति । तद्विपु-
लमौद्धत्यं दर्पहेतुकसंभावनारूपं कापि व्रजति । विनयः महाजनसंनिधौ स्वोत्क-
र्षाननुसंधानरूपः मां प्रह्वयति नमयति । अस्मिन्महापुरुषे दृष्टे सति साक्षात्कृते
सति किमिति परवानस्मि कस्माद्धेतोः परतन्त्रोऽस्मि । यदि वा अथवा तीर्था-
नामिव गङ्गादिपावनसलिलानामिव महतां पुरुषाणां महार्घः अमूल्यः । श्लाघ्य
इति यावत् । । अतिशय उत्कर्षः कोऽपि । अन्यादृश इत्यर्थः । इमं च श्लोकं
बहवो बहुमन्यन्ते ॥ ११ ॥ एकपद एव एकक्षण एव दुःखविश्रामं दुःख-
निर्वृतिं ददाति । कुतोऽपि निमित्तादनिर्यारिताद्धेतोरन्तरात्मानमुपस्नेहयति
स्नेहयुक्तं करोति । अथवा पूर्वोक्तपक्षाभावे । निमित्तसव्यपेक्षः हेतुसापेक्षः स्नेहश्च
निमित्तसव्यपेक्षश्चेति यत् स्नेहत्वनिमित्तसापेक्षत्वरूपं विप्रतिषिद्धं व्याहृतम् ।
व्यतिषजतीति । कोऽपि हेतुः भवितव्यत्वरूपः तस्यान्तरात्म्यमलौकिकत्वं
पदार्थानन्तःकरणप्रभृतिवस्तुजातं व्यतिषजति अन्योन्यलग्नान्करोति । अन्त-

लवः—चन्द्रकेतो क एते ।

चन्द्रकेतुः—प्रियवयस्य ननु तातपादाः ।

लवः—ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव यतः प्रियवयस्य इति भवतो-
क्तम् । किंतु चत्वारः खलु भवतामेवंव्यपदेशभागिनस्तत्रभवन्तो
रामायणकथापुरुषाः । तद्विशेषं ब्रूहि ।

चन्द्रकेतुः—ननु ज्येष्ठतातपादा इत्यवेहि ।

लवः—(सोळासम् ।) कथं रघुनाथ एव । दिष्ट्या सुप्रभातमद्य
यदयं देवो दृष्टः । (सविनयकौतुकं निर्वर्ण्य ।) तात प्राचेतसान्तेवासी
लवोऽभिवादयते ।

रामः—आयुष्मन् एह्येहि (इति सस्नेहमालिङ्ग्य ।) अयि वत्स
कृतं कृतमतिविनयेन । अनेकवारमपरिस्थितं परिष्वजस्व माम् ।

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजडस्तव स्पर्शः ॥ १३ ॥

लवः—(स्वगतम् ।) ईदृशो मां प्रत्यमीषामकारणस्नेहः । मया

नापेक्षन्त इति प्रसिद्धम् । दृष्टान्तमाह—विकसतीत्यादि । पतङ्गस्य सूर्यस्य ।
चन्द्रकान्तः शिलाविशेषः । अत्र मार्दवस्याप्रयोजकत्वसूचनाय द्वितीयदृष्टान्तः
॥ १२ ॥ धर्मतः पुण्यात् । मित्रस्य पिता स्वस्य पितेति शास्त्रस्यायमर्थः स्व-
पितृविषये यादृशमनुवर्तनं तादृशं मित्रपितृविषयकं महते श्रेयसे कल्पत इति ।
एवं च मद्धर्महेतुकपितृत्ववानित्यर्थः । एवं व्यपदेशस्य तातपादशब्दस्य भागिनः
स्वामिनः । भागो हि स्वं भागी स्वामी तातपादशब्दस्य वाच्यतया स्वामिनः
अर्थप्रत्ययनार्थत्वात्तार्थाच्छब्दस्य वाच्यशेषत्वं वाचकस्य । तत्रभवन्तः पूजनीयाः
रामायणकथापुरुषाः रामायणनामकवाक्यप्रबन्धप्रधाननायकाः । तद्विशेषं तेषु
विशेषं तातपादत्वव्याप्यरामत्वाद्यन्यतमधर्मविशिष्टत्वं ब्रूहि बोधय ॥ प्रचेत-
सान्तेवासी वाल्मीकिशिष्यः ॥ परीति । परिणतस्य विकसितस्य कठोरस्य
समग्रस्य पुष्करस्य पद्मस्य गर्भच्छदवदातपाद्यनभिहतान्तरपत्रवत् पीनः
मांसलः मसृणः दन्तुरतारहितः सुकुमारः नृदलः चन्दननिष्यन्दवत् चन्दनद्रव-

पुनरभ्य एवाभिद्वन्द्वमज्ञेन यदायुधपरिग्रह यावदध्यास्तुता दुयागः ।

(प्रकाशम् ।) मृष्यत्विदानीं लवस्य बालिशतां तातपादाः ।

रामः—किमपराद्धं वत्सेन ।

चन्द्रकेतुः—अश्वानुयात्रिकेभ्यस्तातप्रतापाविष्करणमुपश्रुत्य वीरायितमनेन ।

रामः—नन्वयमलंकारः क्षत्रस्य ।

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विषहते

स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः

किमाग्नेयो ग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति ॥१४॥

चन्द्रकेतुः—अमर्षोऽप्यस्यैव शोभते महावीरस्य । पश्यन्तु हि तातपादाः प्रियवयस्यनियुक्तजृम्भकास्त्रनिष्क्रमस्तम्भितानि सर्वतः सैन्यानि ।

रामः—वत्स लव संह्रियतामस्त्रम् । त्वमपि चन्द्रकेतो निर्व्यापारविलाक्षितानि सान्त्वय बलानि ।

षये अचकर्तुम् । 'क्रिया-' इति चतुर्थी । आयुधपरिग्रहः कृतः । बालिशतां मूर्खतां मृष्यतां सहन्ताम् ॥ किमपराद्धं कोऽनिष्टाचारः ॥ अश्वस्य मेध्याश्वस्य अनुयात्रिकाः अनुयात्रायां नियुक्तास्तेभ्य इति पञ्चमी । आविष्करणं प्रकाशनमुपश्रुत्याकर्ण्य वीरायितं वीरवदाचरितम् ॥ अथ वीरायितं विधेयप्राधान्यात्पुंस्त्वम् । अलंकारः शोभाकरः । न तेज इति । प्रसृतमपरेषां तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं न विषहते न सहत इति यत् सः प्रकृतिनियतत्वादुपादानकारणव्याप्तत्वादकृतकः अनागन्तुकः । स्वो भावः धर्मः । सत्कार्यवादे कारणगुणाः कार्ये उपलभ्यन्ते । मयूखैः किरणैरश्रान्तमविरतमाग्नेयो ग्रावा अग्न्युत्पादकसूर्यकान्तशिला निकृत इव परिभूत इव तेजांसि वमति उद्गिरति । दृष्टान्तालंकारः ॥ १४ ॥ अमर्षोऽपि न केवलं तेजः किंतु मन्युरपि शोभते हृद्यो भवति । स्तम्भितानि निर्व्यापाराणि । संह्रियतामाकृष्यताम् । जृम्भकास्त्र-

लवः—यथाज्ञापयात तातः । (इति प्रणिधानं नाटयति ।)

चन्द्रकेतुः—यथादिष्टम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

लवः—तात प्रशान्तमस्त्रम् ।

रामः—वत्स सरहस्यप्रयोगसंहाराण्यस्त्राण्यास्त्रायवन्ति ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा

परःसहस्रं शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन्गुरवः पुराणाः

स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

अथैतामस्त्रमन्त्रोपनिषदं भगवान्कृशाश्वः परःसहस्रसंर्वत्सरान्तेवासिने
कौशिकाय प्रोवाच । स तु भगवान्मह्यमित्येष गुरुपूर्वानुक्रमः । कुमा-
रस्य कुतः संप्रदाय इति पृच्छामि ।

लवः—स्वतःप्रकाशान्यावयोरस्त्राणि ।

रामः—(विचिन्त्य ।) किं न संभाव्यते । प्रकृष्टपुण्यपरिपाको-
पादानः कोऽपि महिमा स्यात् । द्विवचनं तु कथम् ।

लवः—भ्रातरावावां यमौ ।

रामः—स तर्हि द्वितीयः कः ।

(नेपथ्ये ।)

युक्तपीडाया अननुभूतत्वात् । निर्वर्थापारतया विलक्षणानि विस्मयान्वितानि ।
सान्त्वय मधुरोक्तिभिर्मोदय । प्रणिधानं ध्यानम् । प्रयोगो नियोजनम् । सं-
हार आकर्षणम् । सरहस्यौ अज्ञान्यासाद्यनुष्ठानसहितौ प्रयोगसंहारौ येषां
तथोक्तानि । संपद्यन्ते स्थितानि भवन्ति । ब्रह्मादय इति । व्याख्यातम् ॥
अस्त्रमन्त्रोपनिषदं अस्त्रमन्त्रमयीमुपनिषदम् । परःसहस्राधिकसंवत्सरं परिच-
र्यानिरताय कौशिकाय विश्वामित्राय । भगवान् कौशिकः । पूर्वेषां गुरुणाभिनु-
क्रमः परम्परासंप्रदायः गुरुमुखोपदेशः । कुतः कस्मात् । स्वतःप्रकाशानि
गुरुपदेशेन विना ज्ञातानि ॥ किं न संभाव्यते । सर्वं संभावितमेवेति भावः ।
प्रकृष्टपुण्योपादानकः प्रभूतसुकृतादिकरणकः । द्विवचनं तु आवयोरिति पष्टी-

रायोधनं ननु किमात्थ सखे तथेति ।
अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः

क्षत्रस्य शस्त्रशिखिनः शममद्य यान्तु ॥ १६ ॥

रामः—

अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेचकच्छवि-

र्ध्वनिनैव बद्धपुलकं करोति माम् ।

नवनीलनीरधरधीरगर्जित-

क्षणबद्धकुट्टमलकदम्बडम्बरम् ॥ १७ ॥

लवः—अयमसौ मम ज्यायानार्यः कुशो नाम भरताश्रमात्प्रति-
निवृत्तः ।

रामः—(सकौतुकम् ।) वेत्स इत एवाह्वयैतमायुष्मन्तम् ।

लवः—एवम् । (इति परिक्रामति ।)

(ततः प्रविशति कुशः ।)

कुशः—(साकूतहर्षधैर्यं धनुरास्फालयन् ।)

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादा मनो-

दृप्तानां दहनाय दीपितनिजक्षत्रप्रतापाग्निभिः ।

अदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत्ततो

दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः ॥ १८ ॥

द्विवचनं तु ॥ आयुष्मत इति । आयुष्मतः अनुजतया तथोक्तिः । नरेन्द्र-
सैन्यैः राजसैनिकैरायोधनं ननु युद्धं किम् । तथेत्यात्थ किम् । भुवनेषु राज-
शब्दः क्षिप्तं नाशमेतु प्राप्नोतु । क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः शस्त्राण्येव शिखिनः
बह्वयः शमं निर्वाणं यान्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १६ ॥ अथेति । इन्द्रमणिमेचकच्छविः
इन्द्रनीलवनीलच्छविः । अथेति प्रश्ने । कदम्बस्येव डम्बरं विभ्रमो यस्येति
विग्रहः ॥ १७ ॥ ज्यायानप्रजः ॥ इत एव अत्रैव । एतं कुशम् ॥ सकोधं
कृतधैर्यं च यथा तथा । दत्तेति । अभयमेव दक्षिणा अभयदक्षिणा । इन्द्रस्य
अभयदक्षिणा दत्ता यैरिति बहुव्रीहिः । भगवतः पादुण्यवतः वैवस्वताद्विवस्व-

तपुत्रादा मनोः मनुमारभ्य दृप्तानां दमनाय शिक्षणाय दीपितः ज्वलितः निजः

रामः—काऽप्यास्मन्क्षेत्रियपातकं पारुषातिरक्तः ।

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्रयसत्त्वसारं

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥ १९ ॥

लवः—(उपसृत्य ।) जयत्वार्यः ।

कुशः—नन्वायुष्मन् किमियं वार्ता युद्धं युद्धमिति ।

लवः—यत्किंचिदेतत् । आर्यस्तु हतं भावमुत्सृज्य विनयेन वर्तताम् ।

कुशः—किमर्थम् ।

लवः—यदत्र देवो रघुपतिस्तिष्ठति । स च स्निह्यत्यावयोरुत्क-
ण्ठते च युष्मत्संनिकर्षस्य ।

असाधारणः क्षत्रप्रताप एवाग्निर्यैस्तथोक्तैः । 'दहनाय' इत्यपि च पाठः । आदित्यैः
सूर्यवंश्यैः । 'दित्यदित्य'—इति ण्यः । नृपतिभिः विग्रहो यदि विरोधश्चेत्ततः तदा
दीप्तानामस्त्राणां स्फुरन्त्यस्तरलाः उग्रास्तीक्ष्णाः या दीधितयस्तासां शिखया
कोट्या नीराजिता आर्ताकृता ज्या मौर्वा यस्य तथोक्तम् । ममैतद्धनुः । धन्यं
प्रशस्तम् ॥ १८ ॥ विकटं विषमं परिक्रामति ॥ दृष्टिः इति । तृणीकृतः
अनादृतः जगत्रयसत्त्वसारः लोकत्रयबलोत्कर्षो यथा सा । धीरोद्धता धीरां
चासौ उद्धता चेति विग्रहः । कौमारकेऽपि बाल्येऽपि गिरिवत्पर्वत इव । गिरिर्हि
उत्पत्तिप्रभृतिगुरुत्ववान् वृक्षादयस्तु नैवम् । किंतु परिणामविशेषेण गुरुत्वं
भजन्ति । किं वीरो रस एति शत्रुकृतापराधादिना प्रज्वलनरूपकोधस्थायिकस्व-
संवेद्यः प्रकाशविशेषः किमेति । रसालम्बने रसत्वारोपाद्धेतुलंकारः । दर्पः यु-
द्धकण्डूता ॥ १९ ॥ आयुष्मन् लवं प्रति संवोधनम् । युद्धं युद्धमिति वार्ता
प्रवृत्तिः युद्धमासीदिति जनवादः श्रूयते स किं सत्य इत्यर्थः ॥ एतद्युद्धं यत्किं
चिदल्पकम् । न प्रशार्द्धमित्यर्थः । आर्यस्तु । ज्येष्ठप्रातृप्रयुक्तपूजाद्योतनाय
आर्यशब्दप्रयोगः । हतं भावं दर्पात्मकस्वभावमुत्सृज्य त्यक्त्वा । हतमित्यत्र
भावे क्तः । विनयेन निकर्षप्रतिसंधानेन । उपलक्षणे तृतीया ॥ देवः पूज्यः

कुशः—(सतकम् ।) स रामायणकथानायको ब्रह्मकोषस्य
गोपायिता ।

लवः—अथ किम् ।

कुशः—आशंसनीयपुण्यदर्शनः स महात्मा । किन्तु कथमस्मा-
भिरुपगन्तव्य इति न संप्रधारयामि ।

लवः—यथैव गुरुस्तथोपसदनेन ।

कुशः—कथं हि नामैतत् ।

लवः—अत्युदात्तः सुजनश्चन्द्रकेतुरौर्मिलेयः प्रियवयस्येति स-
ख्येन मामुपतिष्ठते । तेन सत्संबन्धेन धर्मतात एवायं राजर्षिः ।

कुशः—संप्रत्यवचनीयो राजन्येऽपि प्रश्रयः ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

लवः—पश्यत्वेनमार्यो महापुरुषमाकारानुभावगाम्भीर्यसंभाव्यमा-
नविविधलोकोत्तरसुचरितातिशयम् ।

कुशः—(निर्वर्ण्य ।)

रघुनन्दनः रामः अत्र स्थित इति यत्तस्माद्विनयेन वर्ततामिति पूर्वोक्तान्वयः ।
ब्रह्मकोशस्य ब्रह्माण्डस्य गोप्ता रक्षकः ॥ स महात्मा अनन्यसामान्यस्वभावः
रामः ॥ आशंसनीयमभिलक्षणीयं पुण्यं सुकृतमूलं दर्शनं साक्षात्कारः यस्य
तथोक्तः । भवतीति शेषः । 'अस्तिर्भवतिपरः' इत्युक्तेः । अप्राप्तस्य प्रयोजनस्य
प्राप्तुमिच्छा आशंसा । किन्तु एवं सत्यपि अस्माभिर्मया कथमुपगन्तव्य इति
संप्रधारयामि केन प्रकारेण उपस्थातव्यमिति मीमांसे ॥ यथैवेति । यथा गुरुः
पिता उपसदनेन समीपानुभजनेन । प्राप्य इति पूरणीयम् । तथैव उपसदने-
नात्रापि प्राप्य इत्यध्याहारः ॥ एतद्गुरुवदुपसदनीयत्वं कथं कस्माद्धेतोः ॥
अत्युदात्तः अत्युच्चस्वभावः सुजनः समीचीनजनः । सौजन्यवानिति यावत् ।
और्मिलेयः ऊर्मिलापुत्रः । स्त्रीभ्यो ढक् । सख्येन सखित्वेन मामुपतिष्ठते संश्लि-
ष्यते । 'उपादेव' इति आत्मनेपदम् । तेन संबन्धेन चन्द्रकेतवभ्युपगतमैत्री-
रूपसंबन्धेन ॥ संप्रति धर्मतस्तातत्वे राजन्ये रामेऽपि प्रश्रयो विनयः अव-
चनीयो निर्दुष्टः ॥ आकारः महापुरुषलक्षणयुक्तविग्रहसन्निवेशः अनुभावः

अहो प्रसादः प्रासादिक रूपमनुमावश्च पावनः ।

स्थाने रामायणकविर्देवीं वाचमवीवृत्तत् ॥ २० ॥

(उपसृत्य) तात प्राचेतसान्तेवासी कुशोऽभिवादयते ।

रामः—एह्येह्यायुष्मन् ।

अमृताध्मातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते ।

परिष्वङ्गाय वात्सल्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥ २१ ॥

(परिष्वज्य । स्वगतम् ।) तत्किमपत्यमयं दारकः ।

अङ्गादङ्गात्सृत इव निजस्नेहजो देहसारः

प्रादुर्भूय स्थित इव बहिश्चेतनाधातुरेव ।

सान्द्रानन्दश्रुभितहृदयप्रस्नवेनेवं स्पृष्टो

गात्रं श्लेपे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥ २२ ॥

अहो इति । प्रसादः पारुष्यराहित्यं तस्मिन् भवं प्रासादिकम् । प्रसादगुण-
एवास्य रूपस्य उपादानकारणमिति भावः । रूपं विग्रहः । पावनः स्वसंबन्धा-
नामन्येषामपि शुद्धिहेतुः । अनुभावः व्यवसायविशेषश्च । अहो विस्मयनीया-
वित्यर्थः । रामायणकविः रामायणप्रणेता वात्मीकिलक्षणकविः देवीं वाचं-
वाग्देवीमवीवृधत् इति स्थाने युक्ता । वृधधातोलुङि णिचि चङ् द्वित्वम् ।
अमृताध्मातेति । अमृताध्मातजीमूत इव सुधापूरितकालमेघवत् स्निग्ध-
संहननं गात्रं यस्य तथोक्तस्य । 'गात्रं वपुः संहननम्' इत्यमरः । ते तव परि-
ष्वङ्गाय आलिङ्गितुमुत्कण्ठते । 'सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिसन्कते ।
तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पामुत्कण्ठां, कवयो विदुः ॥' इत्युक्ताभिलाषवान्भवति ।

अयं जन इत्युक्तेः दर्शनीयत्वरूपवस्तुध्वनिः ॥ २१ ॥ किमित्ययं च दारकः ।

अङ्गादङ्गादित्यादि । अत्र गद्यस्थायंपदस्य पद्यस्थसशब्देन संबन्धान् दार-
कविशेषणत्वम् । एवं च सोऽयं समस्तविलक्षणो शुद्धिस्थश्च दारकः बालकः ।
अङ्गादङ्गात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः सृतः क्षरितः स्नेहजः स्नेह एव मध्येव स्नेहः द्रव-
द्रव्यं तस्मिन् जातः निजः नैसर्गिकः । देहे रूपलावण्यसौन्दर्यसमुदायात्मके
शरीरे यः सार उत्कृष्टरूपलावण्यसौन्दर्यसमुदाय इव स्थितः । स्वरसग्राहिणो-
जलादिद्रवद्रव्यं संयोज्यैव स्वरसं गृह्णन्ति । तद्वत्प्रकृष्टेऽग्निं स्नेहलक्षणद्रवद्रव्य-
संबन्धेन गाढाद्लेघरूपसंघटनवशाद्बहिःसृतः स्वदेहसार इवेत्युत्प्रेक्षा । स्नेहज-
इति श्लिष्टरूपकानुप्राणिता च । अत्राङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे इति

तनासिनपरप्रहं करातु तातः ।

रामः—यदभिरुचितं वत्सस्य ।

(सर्वे परिक्रम्य यथोचितमुपविशन्ति ।)

रामः—(स्वगतम् ।)

अहो प्रश्रययोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः ।

साम्राज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च ॥ २३ ॥

वपुर्विहितसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः

प्रतिकलकमनीयं कान्तिमत्केतयन्ति ।

अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोज्ञा

विकसितमिव पद्मं बिन्दवो माकरन्दाः ॥ २४ ॥

भूयिष्ठां च रघुकुलकुर्मरच्छायामनयोः पश्यामि ।

श्रुतिः प्रत्यभिज्ञाप्यते । एकः चेतनाधातुश्चैतन्यैकरसे आत्मवस्तुनि एकदेशः
बहिः प्रादुर्भूय स्थित इव साक्षात्कारार्हः सन् स्थित इव । सान्द्रानन्दशुभि-
तस्य घनतरानन्देन क्षोभं प्राप्तस्य हृदयस्य प्रस्तवेन प्रकृष्टसेकेनावलितः आ-
र्द्राकृतः गाढः दृढः श्लेष आश्लेषो यस्य तथोक्तः सन् सोऽयं दारकः गाढाश्लेषः
सन् हिमच्योतं हिमवर्षमाशंसतीव सूचयतीव । किमिति विस्मये ॥ २२ ॥
ललाटस्तपः ललाटं तपतीति विग्रहः । खच्चप्रत्यये मुमागमः मध्याह्नसूर्य
इति भावः । तदा हि सर्वासु दिक्षु ललाटातपस्योगोपरिहार्यः । अन्यदा तु
न तथा ॥ यथोचितं पितृत्वपुत्रत्वानुगुणम् ॥ अहो इति । प्रश्रययोगेऽपि
विनयसंबन्धेऽपि । साम्राज्यशंसिनः सार्वभौमत्वसूचकाः गतिस्थित्यासनादयः ।
आदिर्शब्देनोक्तिवीक्षणादिपरिग्रहः भावाः क्रियाः सन्ति । अहो विस्मयनी-
यम् ॥ २३ ॥ वपुरिति । अवियुतसिद्धाः अपृथक्सिद्धाः लक्ष्मीविलासाः
लावण्यातिशयाः प्रतिकलकमनीयामनुक्षणरमणीयां कान्तिं चारुतां वपुः शरीरं
कर्म । वपुः कान्तिमुद्ग्रेदयन्ति । द्विकर्मकोऽयं धातुः । उत्पादयन्तीत्यर्थः ।
स्वे स्वीयाः रश्मयः मयूखाः अमलिनं निष्कलङ्कं चन्द्रमिव । माकरन्दाः मक-
रन्दसंबन्धिनः बिन्दवः कणाः विकसितं त्यक्तमुकुलीभावमरविन्दमिव च वपुः
कान्तिमुद्ग्रेदयन्ति ॥ २४ ॥ अनयोः कुशलवयोः भूयिष्ठं अतिशयेन बहु रघु-

वपुर्वृषस्कन्धसुवन्धुरांसकम् ।

प्रसन्नसिंहस्तिमितं च वीक्षितं

ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥ २५ ॥

(निपुणं निरूप्य ।) अये न केवलमस्मदंगसंवादिन्याकृतिः ।

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णो-

रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥

मुक्ताच्छदन्तच्छविसुन्दरेय

सैवोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले

तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥ २७ ॥

(विचिन्त्य ।) तदेतत्प्राचेतसाध्युषितमरण्य यत्र किल देवी परित्य-

कुलकौमारं रघुवंशसंबन्धिवालत्वम् । कठोरेति । कठोरपारावतकण्ठवत्

प्राप्तयौवनकपोतकण्ठवन्मेचकं नीलम् । वृषस्कन्धवद्वृषभककुदिव सुवन्धुरं सु-

न्दरमसं भुजशिखरं ययोस्तथोक्तयोः । प्रसन्नसिंहवत्कार्कश्यरहितसिंहवीक्षित-

वत् स्तिमितमतरलम् । माङ्गल्यमृदङ्गवन्मङ्गलार्थमृदङ्गध्वनिवन्मांसलः स्फीतः ।

हितादिवाद्यप्रत्यये सति प्रज्ञाद्यणि च आदिवृद्धौ माङ्गल्यशब्दसिद्धिः ॥ २५ ॥

निपुणं निरूपयन् सम्यग्विचारयन् । आकृतिरस्मद्वंशसंवादिनी केवलं न भवति

अस्मद्वंशसंवादः अस्मत्कुलसादृश्यं सोऽस्यास्तीति विग्रहः । अपीति । तच्च

तच्चावयवादिकं गुणजातमेवं च जनकसुतायाः सीतायाः अनुरूपं सदृशं

तच्चावयवादिकमिह शिशुयुग्मे कुशलवयोः स्फुटं व्यक्तम् । तच्च गुणेज तं

च नैपुणेनावहिततया उन्नेयं निश्चयार्हमस्ति विद्यते । क्रियाद्वयान्येक-

शेषः । अभिनवशतपत्रस्य नूतनकमलस्य श्रीरिव श्रीयस्य तथोक्तमास्ये

पुनरक्ष्णोर्गोचरीभूतमिव ननु भूयोऽपि चक्षुर्विषयीभूतमिव ननु संभाव्यते ।

द्वादशसु संवत्सरेषु, चक्षुरगोचरमद्य गोचरतां गतमिति चिप्रत्ययेन ल-

भ्यते ॥ २६ ॥ शुक्लाच्छदन्तच्छविसुन्दरेयं ओष्ठमुद्रा अधरोत्तरोष्ठं-

निवेशः सैव सीताया एव । कर्णपाशः स एव सीतासंबन्धेयः । नेत्रे

का । इयं चानियाराकृतवयसाऽनुभावश्च । यदापि स्वतः प्रकाशान्वय-
णीति तत्र विमृशामि । अपि खलु तच्चित्रदर्शनप्रासङ्गिकमस्त्राभ्यनु-
ज्ञानमुद्धृतं स्यात् । न ह्यसंप्रदायिकान्यस्त्राणि पूर्वेषामप्यनुशुश्रुम ।
अयं च संभवमानमात्मानं सुखदुःखातिशयो हृदयस्य मे विस्मयते ।
यमाविति च भूयिष्ठमात्मसंवादः । भूयिष्ठं च मया द्विधा प्रतिपन्नो
देव्या गर्भिणीभार्व आसीत् । (सास्त्रम् ।)

पुरां रूढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते

रही विश्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृशः ।

मयैवादौ ज्ञातः करतलपरामर्शकलया

द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसैः कैरपि तथा ॥ २८ ॥

साध्युषितं वाल्मीकिकर्तृकवासाधिकरणं । यत्रारण्ये । आकृतिरवयवसंस्थानवि-
शेषः । इयमीदृशी । वयः द्वादशवत्परपरिमितमित्यर्थः । अनुभावश्च प्रभावश्च
ईदृश इति शेषः । अस्त्राणि जृम्भकाणि स्वतः प्रकाशानि गुरुपदेशेन विना
ज्ञातानीति यत् । तत्रापि चित्रदर्शने प्रासङ्गिकं प्रसङ्गानुप्रसक्तं स्त्राभ्यनुज्ञानं
सर्वथा त्वत्प्रसवमुपस्थास्यन्तीत्यत्र कृतं प्रबुद्धं स्यात्तथा संपादनेन प्रकटं भवे-
दिति स्मरामीत्यन्वयः । हि यस्मादसंप्रदायकानि गुरुपदेशकमरहितानि अस्त्राणि
पूर्वेषामपि मनुप्रभृतीनामपि नेत्यनुशुश्रुम । तस्मात्प्रबुद्धं स्यादिति तत्रापि स्मरा-
मीति पूर्वेण संबन्धः । विस्मये संभवमानः मज्जन् सुखदुःखातिशयः हृदयस्य
विप्रलम्भः विप्रयोगशृङ्गारः । प्रायेण हि स्वरूपसंतापेन प्रियजनसंयोगविप्रयोगौ
सुखदुःखहेतू भवतः । विस्मयसंभवमानेत्यनेन विस्मयस्य प्रवादात्मकत्वं ध्वन्यते ।
अजले एवनासंभवात् । यमाविति द्वाविति । आत्मसंवादः प्रकृतानुभूयमानयम-
त्त्वानुरूपस्वपूर्वानुभवः । भूयिष्ठम् । बहुलम् इत्यर्थः । सामान्ये क्लीवत्वम् ।
जीवद्वयं यदपत्यं तस्य चिह्नं सूचितं यस्मिन्त्युक्तः । परामिति । स्नेहे परि-
चयस्य संततसाक्षात्कारस्य विकासादतिशयात्परां कोटिमपकर्षासमानाधिकरणो-
त्कर्षमधिगते प्राप्ते सति । रही विश्रब्धाया अपि लज्जाविरोधिस्वैरस्थित्यापाद-
कदशविशेषार्हाया अपि । अर्हं क्तः । सहजलज्जाजडदृशः अपरिहरणीयलज्जा-
गुणेनाधीरलोचनायां आदौ प्रथमं करतलपरामर्शकलया पाण्युदरपरिमार्जन-
विद्यया । कलाशब्देन सूक्ष्मदर्शनं ध्वन्यते । ग्रन्थिः भस्त्रिका द्विधा अपत्यद्वय-

लवः—तात किमेतत् ।

बाष्पवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलमाननम् ।

अवधयायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ २९ ॥

कुशः—अयि वत्स

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः

प्रियानाशे कृत्स्नं किल जगदरण्यं हि भवति ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः

किमेवं त्वं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥ ३० ॥

रामः—(स्वगतम्) अये तटस्थित आलापः । कृतं प्रश्नेन । मुग्ध-

हृदय कोऽयमाकस्मिकस्ते स्नेहपरिरिक्तो विकारः । एवं च निर्भिन्नहृदया-

वेगः शिशुजनेनाप्यनुकम्पितोऽस्मि । भवतु तावदन्तरयामि । (प्रकाशम्)

वत्सां रामायणं रामायणमिति श्रूयते भगवतो वार्ष्णेकेः सरस्वतीनि-

प्यन्दः प्रशस्तिरादित्यवंशस्य । तत्र कौतुहलेन यत्किंचिच्छ्रोतुमिच्छामि ।

रूपप्रकारद्वययुक्तः ज्ञातः निश्चितः । तदनु मज्ज्ञानानन्तरं कैर्दिवसेः कतिपय-

दिवसैस्तथापि ज्ञातः सीतयाप्यवगतः ॥ २८ ॥ केनचिदुपायेन अनिर्धारणीयेन

व्याजेन ॥ बाष्पवर्षणेति ॥ जगन्मङ्गलं जगदभ्युदयहेतुभूतं वः आननमव-

सिक्तस्य पुण्डरीकस्य । विरहपाण्डिम्ना पुण्डरीकत्वोक्तिः । चारुतां शोभां नीतं

प्रापितम् । निदर्शनालंकारः ॥ २९ ॥ विनेति । सीतादेव्या विना सीतावि-

योगो रघुपतेः किं वा दुःखं न सर्वं दुःखात्मकम् । कृत्स्नं जगत्प्रियानाशे प्रियाया

अदर्शने अरण्यं भवति हि । स च स्नेहः सीताविषयकः प्रणयः स तावानपार-

मितः । वियोगः निरवधिरवसानशून्यः । अनधिगतरामायण इवानधीतरामायण

इव पृच्छसि ॥ ३० ॥ तटस्थः अस्मज्जिज्ञासितसीतापुत्रत्वास्पर्शनेन उक्तमित्यर्थः ।

आकस्मिकः निष्कारणिकः संप्रवाधिकारः पुतगमनान्वयः दुर्लभविषयमनोरथा-

यासः किमर्थ इति यावत् । अन्तरयामि छादयामि । सरस्वत्याः वाण्याः

निप्यन्दः द्रवः । आदित्यवंशस्य प्रशस्तिः प्रख्यातिहेतुः । रामायणं रामायण-

मिति श्रूयते । श्रवणबहुत्वाभिप्रायं द्विरुक्तम् । तत्र तदेकदेशं यत्किंचिच्छ्रोतु-

मिच्छामि । कौतूहलं हर्षः ॥ कृत्स्न एव सकल एव सन्दर्भः ग्रन्थः आवृत्तः

उपाध्यायासहकारेण स्वमात्रेणोच्चारणानुकूलावृत्तिविशेषः कृतः । स्मृतिं प्रत्युप-

कुशः—स कृत्स्न एव सदमाऽस्मीमरावृत्तः । स्मृतप्रस्तुतास्वता
तावदिमौ बालचरितस्यान्त्येऽध्याये द्वौ श्लोकौ ।

रामः—उदीरयतु वत्सः ।

कुशः—

प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तथा स्वगुणैरेव वर्धितः ॥ ३१ ॥

तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ ३२ ॥

रामः—कष्टमतिदारुणोयं हृदयममोद्धातः । हा देवि एवं किल
तदासीत् । अहो निरन्वयविपर्यासविरसवृत्तयो विप्रलम्भपर्यवसायि-
नस्तापयन्ति संसारवृत्तान्ताः ।

स्थितौ अयं स्मृतिविषयभूतौ । बालचरितस्य बालकाण्डस्यान्ते सर्गान्ते द्वौ श्लोकौ
द्वेऽप्ये ॥ वत्सौ संबोधनद्विवचनम् । उदीरयतं वदतम् । विधौ लोपमध्यमद्विव-
चनम् । प्रियात्विति । सीता पितृकृतादारा इत्येव रामस्य गुणैः शीलादिभिः ।
रूपगुणैरभूषितेष्वप्यङ्गेष्विति लक्षणलक्षितरूपप्रभृतिगुणैश्च प्रीतिर्भूयोऽप्यव-
र्धत ॥ ३१ ॥ तथैवेति । तथैव यथा रामस्य सीता प्रिया तथा रामः सी-
तायाः प्रियोऽभवत् । हृदयं त्वेव । एवकारेण सीतारामयोरपि स्वप्रीतिज्ञानव्या-
वृत्तिः । प्रीतियोगं प्रीतिरुत्तरोत्तरवृद्धिसंज्ञाहम् । 'योगः संनहन—' इत्युक्तेः ।
जानाति ॥ ३२ ॥ हृदयमेव मम ममस्योद्धातः प्रहारः दारुणः दुःसहः । हा
देवीत्यादि । एतद्वक्ष्यमाणमेवमासीद्वक्ष्यमाणप्रकारेणासीत् । यद्वा 'प्रिया तु—'
इत्यादिश्लोकद्वयोक्तमेवमासीद्यथोक्तमभूत् । हा दुःख्यते । अहो इत्यादि ।
निरन्वयविपर्यासे निरन्वयविनाशे । 'अयं तु विप्रलम्भः' इत्युक्तेः विश्लेषस्य
निरन्वयविनाशत्वोक्तिः । दीपस्य निर्वाणजन्यो ध्वंसः निरन्वयविनाशः ।
तस्यैव उत्तरोत्तरदशासंक्रमणलिङ्गानुमेयो ध्वंसोऽन्यः । सीताया मरणरूपेऽ-
स्मिन्निरन्वयविनाशे विप्रलम्भस्मृतिपर्यवसायिनः । विप्रलम्भश्च स्मृतिश्च विप्र-
लम्भस्मृती । विप्रलम्भो वञ्चनं तच्च परेच्छाधीनभ्रमः । स्मृतिर्भूतपूर्वविषयकं
ज्ञानम् । तद्रपर्यवसायिनस्तद्विषयतामात्रवन्तः दैववञ्चनास्मरणमात्रविषयाः
संसारवृत्तान्ताः प्रणयभोगादयः । नतु वस्तुसत्तावन्त इति भावः । यद्वा ।
निरन्वयविपर्यासात्मको विप्रलम्भः अन्यतरनाशात्मकविरहहेतुकविप्रलम्भशृङ्गा-

क तावानानन्दा निरतिशयविस्त्रम्बहुलः

के वाऽन्योन्यप्रेम क च तु गहनाः कौतुकरसाः ।

सुखे वा दुःखे वा क ह खलु तदैक्यं हृदययो-

स्तथाप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति ॥ ३३ ॥

भोः कष्टम् ।

प्रियागुणसहस्राणां मेकोन्मीलनपेशलः ।

य एव दुस्मरः कालस्तमेव स्मारिता वयम् ॥ ३४ ॥

तदा किञ्चित्किञ्चित्कृतपदमहोभिः कतिपयै-

स्तदीणद्विस्तारि स्तनमुकुलमासीन्मृगदृशः ।

रास्तस्मिन् स्मृतिपर्यवसायिनः स्मृतिविषयतामात्रवन्तो भवन्तीत्यर्थः । अभिलाषे प्रयाप्त्वासकलहविरहहेतुत्वेन विप्रलम्भशृङ्गारस्थ पञ्चविधत्वात् । 'संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः । संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ॥ इत्यादिकमिहानुसंधेयम् । युक्तश्चायमर्थः । नाटकस्थविप्रलम्भशृङ्गारपरत्वस्वारस्यात् । केचित्तु अन्वयश्च विपर्यासश्च अन्वयविपर्यासौ । अन्वयव्यतिरेकावित्यर्थः । तौ न वियेते येषां ते निरन्वयविपर्यासाः । अन्वयव्यतिरेकशून्या इत्यर्थः । विप्रलम्भ्यन्ते भ्राम्यन्ते एभिरिति विप्रलम्भाः । बाहुलकः करणे ध्वंस्प्रत्ययः । अन्वयव्यतिरेकशून्यत्वेन सद्विलक्षणतया तुच्छत्वेन विषयतासंबन्धेन भ्रममात्रहेतवः स्मृतिपर्यवसायिनः स्मृतिमात्रविषयातीतघटादिवदर्थक्रियाकारित्वविधुरा इति व्याचक्षते ॥ क्तेति । निरतिशयेनानपकृष्टेन विस्त्रम्भेण भोगदशायां स्वैरस्थित्युपपादकलज्जाविरोधिज्ञानविशेषेण बहुलः स्फारः स तावानपरिमेयः आनन्दः । क गत इति शेषः । अन्योन्यस्य प्रेम परस्परविषयकं परस्पराधिकरणकं च प्रेम प्रणयः क । गहना अगाधाः कौतुकरसाः भोगाभिलाषाः क । हृदययोः मम तस्याश्च मनसोः सुखे वा दुःखे वा सुखदुःखानुभवकाले तदैक्यमभिन्नत्वं क । तच्छब्देन हृदयैक्यस्य दौर्लभ्यं द्योत्यते । तथापि एतेषु सर्वेषु गतेष्वपि पापः मरणप्रतिबन्धकपापवान् पापगुणसारत्वात्पापत्वव्यपदेशः । एष प्राणः आत्मा स्फुरति न विरमति न नश्यति ॥ ३३ ॥ प्रियेति । प्रियागुणसहस्राणां सौन्दर्यसौजन्याद्यनन्तगुणानाम् । संख्यायां द्विबहुत्वे स्तः इत्युक्तेः बहुवचनम् । क्रमेण उन्मीलनतत्परः प्रकाशनासक्तः यः कालः दुस्तहस्तमेव कालं वयं स्मारितास्तद्विपर्ययस्मरणवन्तः कृताः ॥ ३४ ॥ यदेति । कृतपदं सूचितरेखाकारसंनिवेशं तत् मृगदृशः ।

लवः—अयं च मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे सीतादेवीमुद्दिश्य रघु-
पतेः श्लोकः—

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टोऽयमग्रतः ।

यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केशरः ॥ ३६ ॥

रामः—(सलज्जास्मितस्नेहकरुणम्) अति हि नाम मुग्धः शिशुजनः
विशेषतस्त्वरण्यचरः । हा देवि स्मरसि वा तस्य प्रदेशस्य तत्स-
मयाविस्मृतातिप्रसङ्गसाक्षिणः ।

श्रमाश्वशिशिरीभवत्प्रसृतमन्दमन्दाकिनी-
मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

घनः मेदुरता यतः । यादृशकालहेतुक इत्यर्थः । 'वयःस्नेहाकूत-' इति पाठे
तु-यत्र काले वयसस्तारुण्यस्य स्नेहस्यानुरागस्य आकूतस्याभिप्रायस्य च व्य-
तिकरेण घनः सान्द्रः । धर्मपरो धर्मिपरश्चायं शब्दः मदनविशेषणम् । मदनः
मन्मथः कर्ता हृदि प्रगल्भव्यापारः सन् मनस्यतिशयितशरपातनादिचेष्टायुक्तः
सन्वपुषि मुग्धश्च सन्नप्रकटः सन् स्फुरति वर्तते । तमेव कालं स्मारिता
वयमित्यन्वयः । अनेन श्लोकेन मुग्धालक्षणं स्फुरितं पादत्रयेण । उदयद्यौवना
मुग्धेति दलमुक्तम् । तुरीयपादेन च लज्जाविजितमन्मथेति दलमु-
क्तम् ॥ ३५ ॥ चित्रकूटवर्त्मनि चित्रकूटपर्वतमार्गे मन्दाकिनीविहारे गङ्गा-
तीरनीरक्रीडायां सीतामुद्दिश्य सीताबोधेच्छया । त्वदर्थमिति । अयं
केशरः बकुलवृक्षः यस्याभितः यदीयेषु चतसृषु पार्श्वेषु प्रवृष्ट इव पुष्पकरण-
प्रवर्णकैर्युत्प्रेक्षते । सोऽयमायतः शिलापट्टस्त्वदर्थं विन्यस्त इव । उत्प्रेक्षा-
द्वयम् । अयमभितः केशरः परितो वर्तमानः केशरवृक्षः । यस्य प्रवृष्ट इव
भविष्यत्स्वदुपदेशमूलकयदधिकरणपुष्पवृष्टिकर्तैर्युत्प्रेक्षते । अयं त्वदर्थं विन्यस्त
इव । अयं श्लोको रामायणलेखकैः प्रशंसित इति वदन्ति ॥ ३६ ॥ लज्जारह-
स्यप्रकाशनात् हृदयसंकोचः । स्मितं विस्मयात् । शिशुजनः अतिमुग्धो हि
नामेति योज्यम् । अरण्यचरस्तु विशेषतो मुग्धः । तस्य पूर्वानुभूतस्य तस्मि-
न्समये 'त्वदर्थम्'— इत्यादिश्लोकार्थसमये यो विस्मयः लज्जाप्रतिघातेन स्वैर-
स्थित्यापादकज्ञानविशेषः तेन योऽतिप्रसङ्गः भोगातिमान्नता तस्यामित्यर्थः ।
स्मरसि । 'अधीगर्थदयेशां' इति कर्मणि षष्ठी । श्रमाश्ववति । श्रमाश्व-

निराभरणसुन्दरश्रवणपाशमुग्धं मुखम् ॥ ३७ ॥

(स्तम्भित इव स्थित्वा । सकरुणम्) अहो नु खलु भोः ।

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः

प्रवासेष्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः ।

जगज्जीर्णारण्यं भवति च विकल्पव्युपरमे

कुक्कूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ॥ ३८ ॥

(नेपथ्ये ।)

वसिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽथ जनकः

सहैवारुन्धत्या शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः ।

जराग्रस्तैर्गात्रैरथ खलु विदूराश्रमतया

चिरेणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडाः ॥ ३९ ॥

शिशिरीभवत् इदं भिन्नं पदं सुखविशेषणम् । सुरतकालजस्वेदसलिलेन शीत-
लीभवत् । अलकाकुला चूर्णकुन्तलैर्व्यक्ता । चन्द्रसदृशललाटद्युतिः यस्य नथो-
क्तम् । संजातः कलङ्को यस्मिन् कलाङ्कितः । कुङ्कुमेन कलाङ्कितो न भवतीत्यकुङ्कु-
मकलाङ्कितः । अत एवोज्ज्वलः लावण्यातिरोधानेन प्रकाशमानः कपोलो यस्य
तथोक्तम् । कुङ्कुमस्य कलङ्कत्वोक्त्या न केवलमाभरणस्याभरणं किंतु आभरणा-
सहमिति व्यज्यते । निराभरणस्ताटङ्कमौक्तिकगुच्छादिभूषणराहितोऽपि सुन्दरः यः
श्रवणपाशः पाशसदृशकर्णसंनिवेशस्तेन मुग्धं सुन्दरमुत्प्रेक्ष्यते संभाव्यते ॥ ३७ ॥

चिरं ध्यात्वेत्यादि । अत्र श्लोके स्थितस्य जनस्येत्यध्याहार्यम् । प्रियजनः
कर्ता प्रवासे देशान्तरगमने चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा स्थितस्य पुरतो निर्माय
निहित इव । अनवरतभावनाप्रकर्षयुक्तस्य जनस्य पुरस्तावत्तेन भावनाप्रकर्षेण
सृष्ट्वा स्थापित इव । आश्वासं न करोतीति न स्वस्य पुनरागमनं संतोषं
करोत्येव । प्रियजने प्रोषितं ध्यायति सति तदानीमागतः प्रोषितस्तेन
ध्यानेन सृष्ट इत्युत्प्रेक्षाहं इति भावः । कलत्रे ह्युपरते च कलत्रनाशे नु
जगत्कर्तृ जीर्णारण्यं शून्यकल्पं भवति । प्रवासवत्पुनरागमनकलङ्काभावेन भा-
वनाप्रकर्षस्यालीकत्वान्नाश्वासहेतुरिति भावः । तदनु जगज्जीर्णारण्यकानन्तरं
हृदयं कर्तृ कुक्कूलानां राशौ तुषामीनां समुदाये पच्यत इव पक्वं भवति । कर्म-
कर्तृलकारोऽयम् । आतिदेशिकयगादयः ॥ ३८ ॥ दशम्यमहिष्यः कौसल्या-
दयः शिश्वोर्लवचन्द्रकेत्वोः कलहं युद्धमाकर्ण्य जरया वार्धक्यप्रयुक्तशैथिल्येन

कष्टं कथं खल्वन्ते द्रष्टव्याः । (सकृणं विलोक्य ।) अहह तातजनकोप
दैवादत्रैवायात इति वज्रेणेव ताडितोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

संबन्धस्पृहणीयताप्रमुदितैर्जुष्टैर्वसिष्ठादिभि-

र्दृष्ट्वापत्यविवाहमङ्गलमहे तत्तातयोः संगतम् ।

पश्यन्नादशमीदृशे पितृसखं वृत्ते महावैशसे

दीर्ये किं न सहस्रधाहमथवा रामेण किं दुष्करम् ॥ ४० ॥
(नेपथ्ये ।)

भो भोः कष्टं कष्टम् ।

अनुभावमात्रसमवस्थितश्रियं

सर्वसैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।

प्रथमप्रभूदजनकप्रबोधनाद्

विधुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥ ४१ ॥

रामः—हा तात हा मातरः हा जनक

जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

तस्मिन्नकरुणे पापे वृथाः व करुणा मयि ॥ ४२ ॥

भावः सुदूराश्रमता । तथा चिरेण बहुकालेन ॥ ३९ ॥ कथं द्रष्टव्याः केन
प्रकारेण द्रष्टव्याः । तातजनकोऽपि भार्यापितृत्वात्स्वपितृत्वोपचारः वज्रेणेव
अशनिघातेनेव ताडितोऽस्मि व्यथितोऽस्मि । संबन्धेति । संबन्धस्यापत्यसं-
बन्धस्य स्पृहणीयतया श्लाघ्यतया प्रमुदितैः प्रकृष्टमोदयुक्तैः वसिष्ठादिभिः ।
आदिशब्देन गौतमकौशिकादिपरिग्रहः । अपत्यविवाहमङ्गलविधौ मम तस्याश्च
पाणिग्रहणकर्मणि । तत्तातयोस्तथाविधजनकदशरथयोः संगमं संमेलनं दृष्ट्वा
महावैशसे वृत्ते सीतात्यागरूपमहाहिसायां पितृसखं जनकमीदृशमत्यन्तदुःखित-
मीदृशः पश्यन् वैशसनिमित्तभूतः पश्यन्नहं किं कुतः सहस्रधा अनन्तभागतया
न दीर्ये विदारितो न भवामि । अथवा विदारणाभावे रामेण दुष्करं दारणाभावो
वा इतोऽप्यन्यद्वा सर्वं सुकरमिति भावः ॥ ४० ॥ अनुभावमात्रेति । अनु-
भावमात्रेण अतितरसाधारणमहापुरुषत्वेन समवस्थिता समवस्थार्हा निश्चयार्हा
श्रीरैश्वर्ये यस्य तद्योक्तम् । प्रथमप्रभुत्वेन कौशल्याद्यपेक्षया पूर्वोत्पन्नप्रत्यभिज्ञाप-
केन जनकेन प्रबोधिताः प्रत्यभिज्ञापिताः मातरः अनुभावमात्रसमवस्थितश्रिय-
मीदृशं रघुनाथं वीक्ष्य विधुराः सत्यः शून्यकरणाः सत्यः प्रमोहं प्रकृष्टं मूच्छामुप-

कुशलवौ—इत इतस्तातः ।

(सकरुणाकुलं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)
इति कुमारप्रत्यभिज्ञानो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः ।)

लक्ष्मणः—भो भो अद्य खलु भगवता वाल्मीकिना सत्रहक्षत्र-
पौरजानपदाः प्रजाः सहास्माभिराहूय कृत्स्न एव सदेवासुरतिर्यगुर-
गोत्रमङ्गलमखण्डं कुलश्रेयः । तत्रापि तथाविधसीतायामपि अकरुणे तद्दुःखाधी-
नदुःखवत्त्वरूपकरुणारहिते मयि वः युष्माकं करुणा मद्दुःखाधीनदुःखवत्ता वृथा ।
दयया सर्वभूतेषु इत्युक्तादृष्टविशेषमात्ररूपप्रयोजनेनापि शून्येत्यर्थः ॥ २२ ॥
यावत्संभावयामि अभ्युत्थानाभिवादानादिभिः पुरस्करिष्यामि । यावत्पुराणि
पातयोः भविष्यदर्थं लट् । इत्युत्तिष्ठति उत्थानमभिनयति ॥ इत इतस्तातः ।
अत्रागच्छत्विति शेषः । मार्गदर्शनपरमिदं वाक्यम् ॥ निष्क्रान्ताः । रङ्गस्था-
नादिति शेषः । सर्वे । वसिष्ठाद्येतदङ्गाभिनेयभूमिकाधारिण इत्यर्थः ॥

दाशरथिवंशजनुषो भूसारनिवासवीरराघवार्यस्य ।

उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितोऽङ्कः षष्ठः ॥

इति श्रीबाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभावतल-
स्पर्शिनीसमाख्यायामुत्तररामचरित्रव्याख्यायां

षष्ठोऽङ्कः ।

अथ समग्रप्रयोजनकोडीकाररूपनिर्वहणसंधिं सप्तमेन वक्ष्यन् चमत्कृतिविशे-
षलाभाय परित्यागानन्तरभाविनीं सीतायाः दशमन्तर्नाटकेन विवक्षुस्तदुपक्षे-
पिकां लक्ष्मणप्रवेशवतीं रङ्गरचनामाह—ततः प्रविशति लक्ष्मण इति ।
ततः षष्ठाङ्कप्रयोगादनन्तरम् । भोः किं नु खल्वित्यादि । भो इति हृदयं
प्रति संवृद्धिः । किं नु संनिधापित इति योजना । भगवता पादुङ्गप्रवता । ब्रह्म
ब्राह्मणाः क्षत्रं क्षत्रियाः पौरा अवशिष्टाः पुरवासिजनाः जीनपदाः देशवासि-
जनाः एतैः सहिताः । अस्माभिः सह प्रजा आहूय कृत्स्न एवाखण्ड एव

आदिष्टश्चाहमायण—वत्स लक्ष्मण भगवता वाल्मीकिना स्वकृत-
मप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुमुपनिमन्त्रिताः स्मः । तद्गङ्गातीरमातोद्य-
स्थानमुपगम्य क्रियतां समाजसंनिवेशः इति । कृतश्च मर्त्यामर्त्यस्य
भूतग्रामस्य समुचितस्थानसंनिवेशो मया । अयं तु—

राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।

वाल्मीकिगौरवादार्य इत एवाभिवर्तते ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति रामः ।)

रामः—वत्स लक्ष्मण अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः ।

लक्ष्मणः—अथ किम् ।

रामः—इमौ पुनर्वत्सौ कुशलवौ कुमारचन्द्रकेतुसैदृशीं स्थान-
प्रतिपत्तिं लम्बयितव्यौ ।

वर्गस्तेन सहितः भूतानां प्राणिनां ग्रामः समूहः । सचराचरः सस्थावरजङ्गमः ।
स्वप्रभावेण स्वतपःशक्त्यतिशयेन किं नु संनिधापितः । किं न्विति विस्मये ।
आर्येण रामेणादिष्टः आज्ञप्तः । स्वकृतिं स्वग्रन्थम् । अप्सरोभिः उर्वशीप्रभृतिभिः
प्रयुज्यमानामभिनीयमानां द्रष्टुमुपनियन्त्रिताः स्मः आवश्यकत्वेनाहूता भवामः ।
गङ्गातीरं गङ्गाकूलाम् । आतोद्यस्य नृत्यगीतवाद्यसमुदायस्य स्थानं प्रवर्तनाधिक-
रणमुपगम्य प्राप्य समाजस्य सदसः संनिवेशः यथोचितस्थानविभागः क्रिय-
तामित्यादिष्टश्चाहमिति पूर्वेणावयवः । सीताया गङ्गाजलादुद्गमनसौकर्याय गङ्गा-
तीरस्य रङ्गत्वकल्पनम् । सलिलादुपैतीति वक्ष्यते । मर्त्यः मरणार्हः अमर्त्यः
तदनर्हः । मर्त्यश्चासावमर्त्यश्चेति विशेषणयोः समासः । नित्यानित्यात्मकस्येत्यर्थः ।
भूतग्रामस्य पृथिव्यादिभूतसमुदायस्य समुचितस्थानस्याधिकारानुरूपस्थानस्य
संनिवेशः प्रतिष्ठापनम् । पूर्वमाज्ञापनप्रकारकथनमयं त्वनुष्ठानकथनमिति न पु-
नरुक्तिः । अयं तु—राज्येति । राज्यं भूमिपरिपालनात्मकराजकर्म । तदेवाश्रमः
स्वैराचारप्रतिबन्धकनियमाविशेषः । सुखाल्पत्वदुःखभूयस्त्वाभ्यामाश्रमत्वरूप-
णम् । प्राप्तं कष्टं दुःखरूपं मुनिव्रतं येन तथोक्तः । वाल्मीकी वाल्मीकिर्वा गौर-
वं द्रुत्वप्रतिपत्त्या गूजनीयत्वानुसंधानेन ॥ १ ॥ रङ्गस्य नाट्यस्थानस्य प्रा-
शिकाः सामाजिकाः रङ्गस्थले राज्ञा सह द्रष्टार इत्यर्थः । प्रश्नं ज्ञातव्यार्थ-
जिज्ञासामर्हन्तीति प्राशिकाः । तदर्हाधिकारीयम्वृत्तम् । समस्तशास्त्रनिष्णात-
हृदया इति भावः ॥ अथ किमित्यङ्गीकारे ॥ इमौ वत्सौ । कुशलवावित्यर्थः ।

सनम् । तदुपविशत्वार्यः ।

रामः—(उपविशति ।)

लक्ष्मणः—प्रस्तूयतां भोः ।

सूत्रधारः—(प्रविश्य ।) भा भो भगवान्भूतार्थवादी प्राचेतसः

सस्थावरजङ्गमं जगदाज्ञापयति—यदिदमस्माभिरार्षेण चक्षुषा समु-
द्वीक्ष्य पावनं करुणाद्भुतरसं च किञ्चिदुपनिबद्धं तत्र काव्यगौरवादव-
धातव्यमिति ।

कुमारश्चासौ चन्द्रकेतुश्च तेन समां प्रतिपत्तिं लालनीयत्वादिधिक् लम्भयितव्यौ
प्रापयितव्यौ ॥ प्रभो राज्ञः । स्नेहेन कुशलविविधयप्रीत्या यः प्रत्ययस्तथैव कार्य-
मिति व्यवसायः । तस्मादिदं चास्तीर्णं राजासनं सिंहासनस्यास्तीर्णासंभवेऽपि
अन्यत्तद्योग्यमासनमास्तीर्णमिति मन्तव्यम् । कृत्स्न एव सदेवासुरेति ब्रह्मेन्द्रा-
दीनामपि तत्र संनिधापितत्वोक्त्या तदैकरूप्याय सिंहासनातिरेकेणास्तीर्णार्हा-
सनस्यैव युक्तत्वात् । एतेनात्र कवेः प्रमादवचनं प्रत्युक्तम् । अत एव 'स चापि
रामः परिषद्गतः शनैर्बुभूषयासक्तमना बभूव ह' इति बालकाण्डश्लोके परिष-
द्गत इति सिंहासनादवस्था परिषदि जनानामुत्थानाशङ्क्या शनैः स्थित इति
व्याख्यातमस्मदाचार्यैः । सर्वे रामादय इत्यर्थः । प्रस्तूयतामभिनय आरभ्यतामित्यर्थः
सूत्रधारः अन्तर्नाटकीयसूत्रधारः प्रविश्याहेत्यर्थः । भगवान्ज्ञानादिषाङ्गुण्यपूर्णः ।
भूतार्थं सत्यमभिधेयं वदतीति भूतार्थवादी । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । 'युक्ते
श्मादावृते भूतम्' इति कौशः । प्राचेतसो वरुणस्यापत्यं पुमान् प्राचेतसः । स्थावरं
च तज्जङ्गमं च । विशेषणयोः समासः । आज्ञापयति अकरणदण्डप्रयोजकविविधिराज्ञां
तां करोतीत्यर्थः । आर्षेणालौकिकेन चक्षुषा दृष्ट्या योगजप्रत्यासत्तिसहकृतपरि-
शुद्धान्तःकरणेन समुद्वीक्ष्य सम्यगतिशयेन साक्षात्कृत्य । अत्र 'रहस्यं च प्रकाशं
च यथावत्संप्रपश्यसि' इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । पावनं स्वदर्शनादन्येषां शुद्धिजननम् ।
अनेन 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधोऽन्यपर इति सूचितम् । वचनरूप-
ममृतं सुधा यस्मिंस्तथोक्तम् । भोग्यत्वेन सादृश्यरूपणम् । करुणाद्भुतश्च करु-
णाद्भुतौ रसौ यस्मिंस्तथोक्तम् । इष्टजनवियोगजन्यदुःखातिभूमिरूपः शोकः सह-
कारिभूतविशिष्टदेशकालकाव्यनिपुणनटचेष्टादिवशात्सामाजिकैर्भाव्यमानो निर-
तिशयस्वप्रकाशानन्दमयरसतां प्रतिपादयति इति रसविदां संप्रदायः । अद्भुतश्च

ममृतसाराणि भगवतां परोरजांसि प्रज्ञानानि न कचिद्व्याह्न्यन्त इति
नोभिश्चकनीयानि ।

(नेपथ्ये ।)

हा अज्जउत्त हा कुमार लक्खण एआइणि मन्दभाइणि असरणं
अरण्णे आसण्णप्पसववेअणं हंदासं सावदा मं अहिलसन्दि । साहं
दाणिं मन्दभाइणी भाईरईए अत्ताणं णिक्खविस्सम् । (क)

लक्ष्मण—(आत्मगतम्) कष्टं बतान्यदेवं किमपि ।

(क) हा आर्यपुत्र हा कुमार लक्ष्मण एकाकिनीं मन्दभागिनीमशरणा-
मरण्य आसन्नप्रसववेदनां हताशां श्वापदा मामभिलषन्ति । साहमिदानीं मन्द-
भागिनी भागीरथ्यामात्मानं निक्षेपस्यामि ।

किञ्चिन्मार्गरूपकमित्यर्थः । उपनिबद्धं धितम् । तत्र रूपके काव्यगौरवात्का-
व्यस्य रूपकरूपस्य तद्गौरवान्महनीयत्वादवधातव्यं मनसो विषयान्तरसंचार-
राहित्यरूपमवधानं कर्तव्यमित्याज्ञापयतीति संबन्धः ॥ साक्षात्कृतो धर्मोऽलौ-
किकश्चेयःसाधनरूपो यैस्तथोक्ताः । महान्तश्च ते ऋषयः महर्षयः । 'ऋषयः
सत्यवचसः' इत्यमरः । 'अमृतंभराणि' इति कचित्पाठः । इदं च पदद्वयम् ।
विभतीति भरम् । पचायच् । त्रिलिङ्गत्वान्नपुंसकबहुवचनोत्पत्तौ भराणीति
भवाति । अमृतमिति कर्मणि द्वितीया । अमृतकर्मकभरणकर्तृणीत्यर्थः । 'कर्तृ-
कर्मणोः कृति' इत्यस्यानित्यत्वान्न षष्ठी । तद्व्यापकं तदर्हम्, अन्तर्धानेनादर्श-
नमिति निर्देशद्वयमिति स्पष्टं व्याकरणपरिशीलनशालिनाम् । 'धयैरामोदमुत्त-
मम्' इति भट्टिप्रयोगान्नाप्रयुक्तत्वशङ्का । एतेन 'अमृतंभराणि' इति कवेः प्रमाद-
इति वेदन् व्याख्याता निरस्तः । अमृतभरणकर्तृत्वं चेह मोक्षसाधनत्वरूपम् ।
यद्वा । ऋतंभराणीति दारमर्थवन्ति । 'ऋतंभरां च मां प्राहुः' इत्युक्तेः संज्ञा-
शब्दत्वात्संज्ञायां सत्प्रत्ययः । 'ऋतंभराभिधानम्' इत्युक्तेश्च । रजसः पराणि
परोरजांसि । परिशुद्धानीत्यर्थः । 'शुद्धमरजस्कं परोरजः' इति कोशः । तेषां
भगवतां प्रज्ञानानि प्रमादरहितानि ज्ञानानि न व्याह्न्यन्ते । अयथार्थानि न
भवन्तीत्येतदुक्तं भवतीति पूर्वोक्तान्वयः । नहि शङ्कनीयानि । अप्रामाण्यसंशया-
नर्हणीत्यर्थः । नेपथ्ये इति । इदं चाङ्गाभिनेयसीताप्रवेशायुपक्षेपकम् । एका-
किनीमेकाम् । आसन्नप्रसववेदनां समीपागतप्रसूतिव्यधाम् । हताशां व्यर्थमनो-

विश्वंभरात्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता महावने
प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

प्रस्तावना ।

रामः—(सावेगम् ।) देवि देवि क्षणमवेक्षस्व ।

लक्ष्मणः—आर्य नाटकमिदम् ।

रामः—हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि एष ते रामाद्वैव-
तुर्विपाकः ।

लक्ष्मणः—आर्य दृश्यतां तावत्प्रबन्धार्थः ।

रामः—एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः ।

(ततः प्रविशत्युत्सङ्गितैकैकदारकाभ्यां पृथिवीगङ्गाभ्यामवलम्बिता सीता ।)

रामः—वत्स लक्ष्मण असंविज्ञातमनिबन्धनमन्धतममिव प्रवि-
शामि । धारय माम् ।

देव्यौ—

गङ्गायामात्मानं निक्षिपामि पातयामि ॥ विश्वंभरेति । विश्वंभरात्मजा भूमेः सुता
देवी कृताभिषेका । राज्ञा लक्ष्मणेन (रामेण ?) । प्राप्तः प्रसवः यं प्राप्तप्रसवस्तम् ।
गङ्गा च सा देवी च तस्याम् ॥ २ ॥ प्रस्तावनेति । अन्तर्नाटकीयप्रस्ताव-
ना वृत्तित्यर्थः ॥ सावेगं सभयम् । लक्ष्मणमवेक्षस्व मयि सापराधेऽपि त्वत्पुत्रं
लक्ष्मणं दृष्ट्वा गङ्गायां न पतितव्यमित्यर्थः ॥ नाटकमिदमुच्यमानगङ्गापतेनं ना-
टकं नाटकप्रयोज्याभिनयात्मकम् । न वास्तवमित्यर्थः ॥ रामाद्विपाकः रामहे-
तुकः दुःखानुभव इत्यर्थः । दण्डकेति विशेषणं तु साभिप्रायम् । मत्सुखं त्वद-
धीनं त्वद्दुःखं तु मदधीनमित्यर्थः ॥ आर्य आश्वस्य दुःखं लघूकृत्य । आर्यः
ऋषिप्रणीतः दर्शनाभावे मुनिः कुप्येदिति हृदयम् ॥ वज्रमयः अत्यन्तकठिणः ।
सज्जोऽस्मि सीताविपत्तिनाटकं द्रष्टुं बद्धपरिकरोऽस्मि ॥ उत्सङ्गितः उत्सङ्गेन
गृहीतः एकैको दारको चाभ्यां तथोक्ताभ्यामवलम्बिता धारिता प्रमुग्धा प्र-
कृष्टमूर्छावती ॥ असंविज्ञातमविदितं पदनिबन्धनं स्थानसंबन्धो यस्मिंस्तथोक्ते ।

अन्तर्जले प्रसूतासि रघुवंशधरौ सुतौ ॥ ३ ॥

सीता—(समाश्वस्य ।) द्विष्टिआ दारए प्पसूदम्हि । हा
अज्जउत्त । (क)

लक्ष्मणः—(पादयोर्निपत्य ।) आर्य आर्य दिष्ट्या वर्धामहे । क-
ल्याणप्ररोहो रघुवंशः । (विलोक्य ।) हा हा कथं क्षुभितवाप्पोत्पी-
डनिर्भरः प्रमुग्ध एवार्यः । (वीजयति ।)

पृथिवी—वत्से समाश्वसिहि ।

सीता—(समाश्वस्य ।) भअवदि का तुमं इअं अ । (ख)

पृथिवी—इयं ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी ।

सीता—भअवदि णमो दे णमो दे । (ग)

भागीरथी—चारित्रोर्चितां कल्याणसंपदमधिगच्छ ।

लक्ष्मणः—अनुगृहीताः स्मः ।

भागीरथी—इयं तु जननी ते विश्वंभरा ।

(क) दिष्ट्या दारकौ प्रसूतास्मि । हा आर्यपुत्र ।

(ख) भगवति का त्वमियं च ।

(ग) भगवति नमस्ते ।

पदनिबन्धनः पादन्यासो वा । मां धारय पतनप्रतिघातं कुरु ॥ समाश्व-
सितीति । हे कल्याणि मङ्गलवति । संजुद्धिरियम् । वर्धसे श्रेयस्विनी भवसि ।
दिष्ट्या आनन्देऽयं शब्दः । अन्तर्जले जले अन्तः । प्रसूतासि उत्पादितव-
न्यासि रघुवंशधरौ रघुसंतानैकदेशौ दिष्ट्या दैवेन दुष्टसाधनसंपत्त्यभावात्प्रमूति-
प्रतिबन्धकसद्भावाद्दैवमेवात्र कारणमिति भावः । सुन्दरकाण्डस्थदिष्ट्येतिपदस्य
दैवेनेत्युत्थानार्थो वर्णितः ॥ ३ ॥ कल्याणः शुभकरः प्ररोहोऽङ्कुरो यस्य तथो-
क्तः ॥ सुश्रूतं त्यजतम् । लोट्मध्यमद्विवचनम् । मामिति शेषः । श्वशुरकुलस्य
पृत्युः पितृवंशस्य देवता योगक्षेमनिर्वाहिका भागीरथी । साभिप्रायं नामेह
निर्दिष्टम् ॥ चारित्रस्य पातिव्रत्यसच्चरितस्य उचितामनुरूपां कल्याणसंपदं
श्रेयःसंपत्तिम् ॥ अनुगृहीताः स्मः । रामः सीता अहं च क्षेमोपधायिकाशी-
र्विषयीकृता इत्यर्थः । सीताक्षेमे सर्वक्षेम इति हृदयम् ॥ जननी माता । विश्व-
भरेति साभिप्रायम् । पत्र्यां त्वयि एवमलीकवादिनोऽपि जनान् विभर्तीति

सीता—हा अम्ब इदंशो अहं तु ए दिङ्मा । (क)

पृथिवी—एहि वत्से एहि पुत्रि ।

(इति सीतामालिङ्ग्य मूर्च्छति ।)

लक्ष्मणः—(सहर्षम्) दिष्ट्या गङ्गापृथिवीभ्यामभ्युपपन्नार्या ।

रामः—(अवलोक्य ।) करुणतरं खल्वेतद्वर्तते ।

भागीरथी—विश्वंभरापि नाम व्यथत इति जितमपत्यस्नेहेन ।

यद्वा सर्वसाधारणो ह्येष मनसो मोहग्रन्थिरन्तश्चरश्चेतनावतामनुप-
प्लवः संसारतन्तुः । देवि भूतधात्री वत्से वैदेहि समाश्वसिहि
समाश्वसिहि ।

पृथिवी—देवि सीतां प्रसूय कथमाश्वसिमि ।

सोढाश्चिरं राक्षसमध्यवास-

स्त्यागो द्वितीयश्च सुदुःसहोस्याः ।

(क) हा अम्ब ईदृश्यहं त्वया दृष्टा ।

क्षमातिशयव्यञ्जनात् ॥ ईदृशी एवमलीकपौरवादेन त्यक्ता विपद्यमाना सती
दृष्टा ॥ उभौ सीतापृथिव्यौ ॥ अभ्युपपन्ना अनुगृहीता ॥ एतन्मातापुत्र्योरालिङ्ग्य
मूर्च्छारूपं करुणान्तरं मदुःखातिरिक्तदुःखम् ॥ अत्रभवती पूज्या विश्वंभरा
क्षमाप्रधाना भूमिः व्यथत इति दुःख्यत इति हेतोरपत्यस्नेहेन जितमभिभवः
कृतः । अपत्यस्नेहो बलवान्धीरानप्यभिभवतीत्यर्थः । यद्वेति पूर्वकल्पातिरिक्त-
कल्पद्योतकम् । मनसः हृदयस्य मूढग्रन्थिः मोहात्मको विभागाभावप्रयोजक-
संपर्कजनकः । चेतनावतां प्रेक्षावतामान्तरः उपप्लवः अभ्यन्तर उन्मूलनः संसार-
तन्तुः संसारसंवायक एषः अपत्यस्नेहः सर्वधारणः । न केवलं विश्वंभरायां किं
तु सर्वेषां समानः । दधातीति धात्री पोषयित्री । यद्वा दधत्येतामिति धात्री ।
प्राणिनां वर्धयित्रीत्यर्थः । इदं च संबोधनं पृथ्वीं प्रति अभिप्रायगर्भम् ॥ सीतां
प्रसूय कथमाश्वसिमि कथं केन प्रकारेणाश्वसिमि क्षीणदुःखा भवामि । मत्सुता
संपन्नप्रजोति वा स्वाधीनपतिकेति वा केन हेतुना क्षीणदुःखा भवामीत्यर्थः ।
सोढ इति । राक्षसमध्यवासः चिरं सोढः । भूयांसं कालमनुभूत इत्यर्थः ।
सुदुःसहः इति । अस्याः द्वितीयस्त्यागस्तु अलकिजनवाद्प्रयुक्त्यागस्तु सुदुः-
सहः पूर्ववत्सहानार्ह इत्यर्थः । इदमन्तं पृथ्वीवाक्यमनन्तरं गङ्गावाक्यम् ॥

भागी०—

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो-

द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे ॥ ४ ॥

पृथिवी—भगवति भागीरथी सदृशमुक्तम् । युक्तमेतद्वा राम-
भद्रस्य ।

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ।

नाहं न जनको नाग्निर्नावृत्तिर्न संततिः ॥ ५ ॥

सीता—हा अज्जउत्त सुमराविदाहि । (क)

पृथिवी—आः कस्तवार्यपुत्रः ।

सीता—(सलज्जास्रम् ।) जहा वा अम्बा भणादि । (ख)

रामः—अम्ब पृथिवि ईदृशोऽस्मि ।

भागी०—भगवति वसुंधरे शरीरमसि संसारस्य । तत्किमसंविदा-
नेव जामात्रे कुप्यसि ।

(क) हा आर्यपुत्रं स्मारितास्मि ।

(ख) यथा वाऽम्बा भणति ।

गङ्गेति । आहति शेषः । को नाम जन्तुः प्राणी पांकांभिमुखस्य फलोपधानप्र-
वृत्तस्य दैवस्य सुकनदुष्कृतात्मकभाग्यस्य द्वाराणि अनुभवमार्गान् पिधातुं
रोदुमाष्ट समर्थो भवति ॥ ४ ॥ वः रामभद्रस्य युष्मद्वंश्यस्य रामभद्रस्य ।
अनेन स्वसंबन्धः परिहृत इति ध्वनितम् । एतद्वक्ष्यमाणम् । युक्तं संगतम् ।
न-प्रमाणीकृत इति । बाल्ये बलभावे । बालेन स्वेनेति शेषः । पीडितः
उद्वाहकर्मणि गृहीतः पाणिः न प्रमाणीकृतः युक्तायुक्तविचारे निर्णयहेतुर्न कृतः ।
गृहीत इत्यनुक्त्वा पीडित इत्युक्तेरयं भावः । सामुद्रिकतन्त्रवेत्ता स्वयं रामो
मत्सुतापाणिस्थसाध्वीत्वनिश्चायकं रेखाविशेषं दृष्ट्वा निर्दोषेयं चिरानुभवाहंति
सूचनाय दृढं पाणिं गृह्णन्नय तद्विस्मारेति । अन्यथा पाणिर्ग्रहणस्य दोषवत्या-
स्त्यागाप्रतिबन्धकत्वादिनि मन्तव्यम् । प्रमाणीकृत इत्येतदुत्तरत्र यथालिङ्गं
विपरिणमयितव्यम् । वृत्तिः शीलम् । संततिर्वंशः ॥ ५ ॥ यथाम्बा भणति अत्र
तथैवेति शेषः ॥ ईदृशोऽस्मि अनार्यपुत्रोऽस्मि ॥ संसारस्य दम्पतिमानूपुत्र-
स्वसद्विह्वलिकुटुम्बसंबन्धस्य शरीरमसि शरीरवत्प्रवृत्तिनिवृत्तिनिबन्धनम-

लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह श्रद्धधातु ।
इक्ष्वाकूणां कुलधनमिदं यत्समाराधनीयः

कृत्स्नो लोकस्तदिह विषमे किं स वत्सः करोतु ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः—अव्याहतान्तःप्रकाशा हि देवताः सत्त्वेषु ।

गङ्गा—तथाप्येष तेऽञ्जलिः ।

रामः—अम्ब अनुवृत्तस्त्वया भगीरथकुले प्रसादः ।

पृथिवी—देवि नित्यं प्रसन्नास्मि वैः । किं त्वापातदुःसहस्नेहसं-
वेगेनैवं ब्रवीमि । न पुनर्न जानामि सीतास्नेहं रामभद्रस्य ।

दह्यमानेन मनसा दैवाद्वत्सां विहाय सः ।

लोकोत्तरेण सत्त्वेन प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥ ७ ॥

रामः—सकरुणा हि गुरवो गर्भरूपेषु ।

वती भवति । 'क्रुधद्रुह-' इति चतुर्थी । घोरमिति । अवशः दोषवत्ताप्रथा ।
लङ्का चासौ द्वीपश्च लङ्काद्वीपस्तस्मिन् । द्विर्गता आपो यस्मिन्स द्वीपः 'द्वय्यत'
इति अकारस्य ईकारः । लङ्काद्वीपे या वह्नौ विशुद्धिस्तामिह जनः कथं श्रद्धधातु
प्रत्येतु । कृत्स्नो लोकः समाराधनीय इति यदिदमिक्ष्वाकूणां कुलधनं कुलक्रमा-
गतं धनम् । तत्तस्मादिह विषमे एतस्मिन्धर्मसंकटे स वत्सः रामः किं करोतु-
॥ ६ ॥ अव्याहतः अकुण्ठितः अन्तःप्रकाशः परोक्षज्ञानरूपः यासां तथोक्ताः ।
सत्त्वेषु पदार्थेषु । पृथिव्यपि जानात्येवेति भावः ॥ तथापि एवं सत्यपि एषोऽ-
ञ्जलिस्ते । 'अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी' इति प्रसादन इत्यर्थः ॥
अम्ब भागीरथीति संबुद्धिः । अनुवृत्तः भगीरथप्रभृतिमत्पर्यन्तं संबन्धित इत्य-
र्थः ॥ तव नित्यं प्रसन्नास्मि नित्यं त्वदीयविषयकमनःकालुष्यहितास्मि । कि-
मर्थोऽञ्जलिरित्यर्थः । किंत्वेवं प्रसन्नत्वेऽपि स्नेहस्य संवेगस्त्वरा । आपाते श्रव-
णोत्तरक्षणे दुःसहः सोढुमशक्यः । 'दर्शनक्षण आपातस्तथैवाकर्णनक्षणे' इति
कोशः । स्नेहेन पुत्रीविषयप्रेम्णा संवेगस्तरलत्वं भयं वा । 'ओविजी भयचलन-
योः' इत्यस्माद्भावे घञ्प्रत्ययश्च । 'स्तोः' इति कृत्वं च । रामभद्रस्य सीतावि-
षयकं स्नेहं पुनः प्रेम तु न जानामीति न जानाम्येव । दह्यमानेनेति । दह्य-
मानेन भस्मीक्रियमाणेन मनसा करणेन दैवाद्वेतोः वत्सां सीतां विहाय
त्यक्त्वा लोकोत्तरेण सत्त्वेन धैर्येण प्रजानां पुण्यैः सुकृतैश्च जीवति प्राणं धार-
यति ॥ ७ ॥ गर्भाणामिव रूपं येषां तथोक्तेषु । अस्मास्विति शेषः । गर्भस्य

अम्बा । (क)

• रामः—किमन्यद्ब्रवीतु ।

भागी०—शान्तम् । अविलीनां संवत्सरसहस्राणि भूयाः ।

पृथिवी—वत्से अवेक्षणीयौ ते पुत्रकौ ।

सीता—अणाध हि किं एदेहिं । (ख)

रामः—हृदय वैज्रमयमसि ।

भागी०—कथं त्वं सनाथाप्यनाथा ।

सीता—कीदृशं मम अभागाए सणाहत्तणम् (ग)

देव्यो—

जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।

आवयोरपि यत्सङ्गात्पवित्रत्वं प्रकृष्यते ॥ ८ ॥

लक्ष्मणः—आर्य श्रयताम् ।

रामः—शृणोतु लोकः ।

(नेपथ्ये कलकलः ।

रामः—अद्भुततरं किमपि ।

(क) नयतु मामात्मनोऽङ्केषु विलयमम्बा ।

(ख) अनाथास्मि किमेताभ्याम् ।

(ग) कीदृशं मे अभाग्यायाः सनाथत्वम् ।

यथा स्वरक्षणीयानर्हत्वं मन्त्ररक्षणीयत्वं तद्गुरुणां वयमित्यर्थः ॥ विलयमदर्शनम् ॥ किं ब्रवीषि । किमिति क्षेपे । संवत्सरसहस्राणि । सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ अवेक्षणीयौ कटाक्षणीयौ । तदर्थं स्थातव्यमिति भावः ॥ अभाग्यायाः पुण्यरहितायाः सनाथत्वं नाथवत्त्वम् ॥ जगन्मङ्गलमिति । जगन्मङ्गलं जगतां मङ्गलं यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनेन मङ्गलदेवतेति समाख्या स्मारिता । अवमन्यसे परिभवासि । यस्य त्वदात्मनः सङ्गात्संपर्कादावयोरपि जगत्पवित्रत्वेन प्रसिद्धयोरपि पवित्रत्वं स्वसंबन्धादन्येषामपि दोषापनोदकत्वं प्रकृष्यते पूर्वापेक्षया अतिशयितं भवति । कर्मकर्तरि । तद् ॥ ८ ॥ लोकः शृणोतु । मम हि सीतायाः शुद्धता व्यक्ता कौलीनवादिजन एव शृणोत्वित्यर्थः ॥ नेपथ्ये इति । जृम्भकास्त्राणां प्रयोगायोग्यत्वेन तदाग-

साता—किं त्ति अन्तरिक्षं पञ्जलदि । (क)

देव्यौ—ज्ञातम् ।

कृशाश्वः कौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः ।

प्रादुर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकैः ॥ ९ ॥

(नेपथ्ये ।)

देवि सीते नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रकौ हि ते ।

आलेख्यदर्शने देवो यदाह रघुनन्दनः ॥ १० ॥

सीता—दिष्टिआ अत्थदेवदाओ एदाओ । हा अज्जउत्त अ-
ज्जावि दे पसादा पडिप्पुरन्दि । (ख)

लक्ष्मणः—उक्तमासीदार्येण सर्वथैतानि त्वत्प्रसन्तिमुपस्थास्य-
न्तीति ।

देव्यौ—

नमो वः परमास्त्रेभ्यो धन्याः स्मो वः परिग्रहात् ।

काले ध्यातैरुपस्थेयं वत्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥ ११ ॥

रामः—

क्षुभिताः कामपि दशां कुर्वन्ति मम सांप्रतम् ।

विस्मयानन्दसंदर्भजर्जराः करुणोर्मयः ॥ १२ ॥

(क) किमित्यन्तरिक्षं प्रज्वलति ।

(ख) दिष्ट्या अस्त्रदेवता एताः । हा आर्यपुत्र अद्यापि ते प्रसादाः परि-
स्फुरन्ति ।

मनसूचनार्थं नेपथ्ये इत्युक्तम् ॥ प्रज्वलितं प्रकाशवत् ॥ भृशाश्व इति ।

गुरुक्रमः आचार्यानुपूर्वी । जृम्भकैः सह शस्त्राणि वारुणादीनि प्रादुर्भवन्ति

प्रकटीभवन्ति ॥ ९ ॥ देवीति । पुत्रकौ नो गतिः अस्माकं प्राप्यौ । आले-

ख्यदर्शनात्प्रथमाङ्को कचिन्नदर्शनात् ॥ १० ॥ दिष्ट्येति । एताः अस्त्रदेवताः ।

आनन्दहेतव इत्यर्थः । अद्याप्येवं दोषवादप्रयुक्तपरित्यागकालेऽपि ते प्रसादाः

त्वदनुग्रहाः परिस्फुरन्ति प्रकाशन्ते ॥ उक्तमासीत् । प्रथमाङ्क इति शेषः ॥

नम इति । वः परिग्रहाद्युष्मत्कर्तृकस्वीकारात् धन्याः स्मः क्षेमलाभयुक्तां

भवामः । काले युद्धादिसमये ध्यातैरागन्तव्यमिति चिन्तितैः । काले युद्धादि-

समये वत्सयोरुपस्थेयं संनिधातव्यम् । युष्माभिरिति शेषः ॥ ११ ॥ क्षुभिता

संवृत्तौ ॥

सीता—भगवदीओ की एदाणं खत्तिओचिदं कम्म करि-
स्सदि । (क)

रामः—

एषा वसिष्ठगुप्तानां रघूणां वंशनन्दिनी ।

कष्टं सीतांपि सुतयोः संस्कर्तारं न विन्दति ॥ १३ ॥

भागी०—पुत्रि किं तवानया चिन्तया । एतौ हि वत्सौ स्तन्यत्या-
गात्परेण भगवतो वारुमीकेरर्पयिष्यामि । स एतयोः क्षत्रकृत्यं
करिष्यति ।

यथा वसिष्ठाङ्गिरसावृषिः प्राचेतसस्तथा ।

जनकानां रघूणां च वशयोरुभयोर्गुरुः ॥ १४ ॥

रामः—सुविचिन्तितं भगवत्या ।

(क) भगवत्यौ क एतयोः क्षत्रियोचितं कर्म करिष्यति ।

कारविशेषः । स चात्र गङ्गानतनतत्रत्यप्रसवजृम्भकप्राप्त्यादिमूलकः । आनन्दः
स्वसंबन्धसंभावनाहंताप्रयुक्तप्रीतिविशेषः । ताभ्यां जर्जराः व्याकुलिताः ।
करुणस्य सीतावियोगजन्यदुःखातिशयस्य ऊर्मयः तरङ्गाः मम कामपि दशाम-
निर्वाच्यामवस्थां कुर्वन्त्युत्पादयन्ति । ऊर्मिपदेन करुणस्य समुद्रत्वं व्यज्यते ॥
॥ १२ ॥ मोदस्व मोदं प्राप्नुहि । इदानीं जृम्भकाखलाभे । संवृत्तौ संजातौ ॥
क्षत्रियोक्तिं क्षत्रियजात्यनुरूपं विधिमुपनयनसंस्कारादिशास्त्रार्थं कः कारायि-
ष्यति ॥ एवेति । वसिष्ठशिष्याणां रघूणां वंशनन्दिनी संततेरानन्दहेतुः एषा
सीतापि सतयोः संस्कर्तारमुपनयनादिसंस्कारकाचार्यं न विन्दति न लभते ।
कष्टम् । दुःख्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ भद्रे मङ्गलवति । एतौ वत्सौ । द्वितीयान्त-
म् । स्तन्यत्यागात्परेण स्तन्यत्यागकालान्तरकाले । अर्पयिष्यामि विद्यादिप्रदाना-
र्थमिति शेषः । एतेन द्वितीयाङ्कविष्कम्भस्थं केनापि देवताविशेषेणेति वाक्यं
व्याख्यातम् । [वसिष्ठ इति । ब्रह्म च क्षत्रं च ब्रह्मक्षत्रे । तयोरुचितं कृत्यं
ब्राह्मणत्वजात्यनुगुणत्रयध्यापनं क्षत्रियत्वोचितधनुर्वेदाध्यापनं च करि-
ष्यति ।] यथेति । जनकानां रघूणां च उभयवंशयोः यथा वसिष्ठाङ्गिरसौ
वसिष्ठशतानन्दौ गुरु तथा प्राचेतसः ऋषिर्गुरुः । इदं गंगावचनम् ॥ १४ ॥

वृत्प्रक्ष ।

एतौ हि जन्मसिद्धाख्यौ प्राप्तप्राचेतसावुभौ ।

आर्यतुल्याकृती वीरौ वयसा द्वादशाब्दिकौ ॥ १५ ॥

रामः—वत्स इत्येवाहं परिप्लवमानहृदयः प्रमुग्धोऽस्मि ।

पृथिवी—एहि वत्से पवित्राकुरु रसातलम् ।

रामः—हा प्रिये लोकान्तरं गतासि ।

सीता—णेदु मं अत्तणो अङ्गेषु विलभं अम्बा । ण सकंखि
ईदिसं जीअलोअपरिवत्तं अणुभविदुम् । (क)

रामः—किमुत्तरं स्यात् ।

पृथिवी—मन्त्रियोगतः स्तन्यत्यागं यावत्पुत्रयोरवेक्षस्व । परेण
तु यथा ते रोचिष्यते ।

गङ्गा—एवं तावत् ।

(इति निष्क्रान्ते देव्यौ साता च ।)

रामः—कथं विलय एव वैदेह्याः संपन्नः । हा देवि दण्डकार-
ण्यवासप्रियसखि हा चारित्रदेवते लोकान्तरं पर्यवस्थितासि ।

(क) नयतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलयमम्बा । न शक्तास्मीदृशं जीवलोकपरि-
वर्तमनुभावितुम् ।

तैस्तैरुपायैः बहुभिः हेतुभिः वत्सौ कुशलवौ उत्प्रेक्षे वत्सकुशलत्वेन अभिनेय-
शिशुद्वयं संभावयामि । हेतनाह—एतौ द्वीत्यादिना । तन्त्रेणायं श्लोकः चतु-
ष्टयपरः अभिनेयशिष्वोः कुशलवयोश्च जन्मसिद्धास्त्वादिकं समानं योज्यम् ।
वयसा जीवनकालेन हेतुना । द्वादशाब्दिकौ द्वादशसंख्याकसंवत्सरयुक्तौ । अभि-
नेयशिष्वोरप्यभिनयकालापेक्षया द्वादशाब्दकत्वं बोध्यम् ॥ १५ ॥ वत्साविति ।
परिप्लवमानहृदयस्तरलहृदयः । प्रमुग्धोऽस्मि प्रमूढोऽस्मि ॥ रसातलमधोभुव-
नम् ॥ लोकान्तरमन्यं लोकम् ॥ विलयं तिरोहितत्वम् । जीवलोकस्य परिभवं
जीवलोककर्तृकतिरस्कारम् ॥ उत्तरं पृथिव्याः प्रतिवचनं किं स्यात् । उत्तर-
मनन्तरभावि वा ॥ मन्त्रियोगतः मदादेशेन स्तन्यत्यागं यावत्स्तन्यत्यागम-
भिव्याप्य पुत्रयोरवेक्षस्व पुत्रौ पश्येत्यर्थः । परेण तु परस्तात्तु यथा रोचिष्यते
येन प्रकारेण रुचिर्भविष्यति ते तथाहं करिष्यामीत्यर्थः ॥ एवं तावदेवमेव ।
देव्यौ गङ्गापृथिव्यौ । निष्क्रान्ते रङ्गस्थानादिति शेषः ॥ लोकान्तरे पर्यवसि-

लक्ष्मणः—भगवन्वाल्मीके परित्रायस्व परित्रायस्व । एष ते काव्यार्थः ।

(नेपथ्ये ।)

अपनीयतामातोद्यम् । भो भो सज्जमस्थावराः प्राणभृतो मर्त्या-
मर्त्याः पश्यतेदानीं महर्षिणा भगवता वाल्मीकिनाऽभ्यनुज्ञातं पवित्र-
माश्चर्यम् ।

लक्ष्मणः—(विलोक्य ।)

मन्थादिव क्षुभ्यति गाङ्गमम्भो

व्याप्तं च देवैर्षिभिरन्तरिक्षम् ।

आश्चर्यमार्या सह देवताभ्यां

गङ्गामहीभ्यां सलिलादुदेति ॥ १६ ॥

(पुनर्नेपथ्ये ।)

अरुन्धति जगद्वन्द्ये गङ्गापृथ्व्यौ जुषस्व नौ ।

अर्पितेयं तवावाभ्यां सीता पुण्यव्रता वधूः ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः—अहो आश्चर्यमाश्चर्यम् । आर्य पश्य पश्य । (विलोक्य)

कष्टमद्यापि नोच्छ्वसित्यार्यः ।

तासि । पर्यवसानं विश्रान्तिः । लोकान्तरमेव गतासीति प्रतिपन्नं निश्चितम् ।

स्तन्यत्यागात्परत्र रसातलगमनस्य पृथिव्याभ्यनुज्ञातत्वात् द्वादशानां वत्स-

रणांमतीतत्वाच्च लोकान्तरं गतासीत्येतावन्निश्चितामिति भावः ॥ एष ते काव्या-

र्थः । पर्याप्तं दृष्ट इति शेषः । इतः परं निर्वर्तितव्यमिति हृदयम् ॥ आतोद्यं नृत्त-

गीतसमुदायः ॥ अपनीयतां निवर्त्यताम् । मर्त्यामर्त्या देवमनुष्यात्मका जङ्गमस्था-

वरात्मकाश्च प्राणभृतः । वृक्षादीनामपि प्राणवत्त्वात्स्थावरोक्तिरविरुद्धा । वाल्मी-

किनाऽभ्यनुज्ञातं करुणाद्भूतसमित्यन्नाद्भूतपदेन प्रकाश्यत्वेन बोधितं पवित्रं

निर्दोषमाश्चर्यं पश्यत ॥ मन्थादिवेति । गाङ्गमम्भः मन्थनादिव

क्षुभ्यति क्षोभं प्राप्नोति । अन्तरिक्षं देवैः ऋषिभिश्च व्याप्तम् । कौतुकादिति

भावः । आर्या सीता देवताभ्यां गङ्गामहीभ्यां सह सलिलादुपैति प्राप्नोति ॥ १६ ॥

नेपथ्ये इति । अरुन्धतीति । नौ द्वितीयाद्विवचनम् । गङ्गापृथ्व्यौ जुषस्व

जानीदि नौ । जुषस्व पियस्व । तव वधूः सीता आवाभ्यां तवाधि-

अरुन्धती—

त्वरस्व वत्से वेदेहि मुञ्च शालीनशीलताम् ।

एहि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥ १९ ॥

सीता—(सैसंभ्रमं स्पृशन्ती) समस्ससदु समस्ससदु अज्जउत्ता ।

(क)

रामः—(समाश्वस्य सानन्दम्) भोः किमेतत् । (दृष्ट्वा सहर्षाद्भुतमा)
कथं देवी^३ । (सलज्जम् ।) अये अम्बा मे अरुन्धती सर्वे च प्रहृष्यन्त
ऋष्यशृङ्गशान्तादयोऽस्मदुरवः ।

अरुन्धती—वत्से एषा भगवती भगीरथगृहदेवता सुप्रसन्ना गङ्गा ।
(नेपथ्ये ।)

जगत्पते रामचन्द्र स्मर्यतामालेख्यदर्शने मां प्रत्यात्मनो व-
चनं यथा सा त्वमम्ब स्नुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपरा
भवेति । तत्रानृणास्मि जाता ।

अरुन्धती—इयं ते श्वश्रुर्भगवती वसुंधरा ।
(पुनर्नेपथ्ये)

उक्तमासीदायुष्मता वत्सायाः परित्यागे यथा भगवति वसुंधरे श्लाघ्यां
दुहितरमवेक्षस्व जानकामिति । तदधुना कृतवचनास्मि प्रभोर्वत्सस्योति ।

(क) समाश्वसितु समाश्वसित्वार्यपुत्रः ।

प्राप्नोति ॥ तरस्वेति । शालीनशीलतामधृष्टस्वभावत्वं मुञ्च त्यज । सौम्य-
स्पर्शेन चन्द्रवच्छीतलेन पाणिना मे वत्सं जीवय संप्राप्तं कुरु ॥ १९ ॥ एत-
त्सीतास्पर्शरूपं किं किंहेतुकम् । कथं देवी जानकी । विस्मयद्योतकः कथंशब्दः ।
लज्जा मनःसंकोचः । स चेहारुन्धतीदर्शनात् ॥ भगीरथी भगीरथानीता रघुकुल-
देवता देवी दीप्तिशालिनी । सप्रसन्ना अनुग्रहं कृतवती ॥ आलेख्यदर्शने चित्र-
दर्शने । आत्मवचनं त्वद्वचनम् । अनृणास्मि निर्यातितऋणास्मि । ऋणं हवः
श्यप्रतिविधेयमिति सादृश्यादेवमकम् ॥ आयुष्मता । त्वयेति शेषः । वसुंधरायै
वसुंधरां बोधयितुमुक्तमासीदिति वचनं जातम् । श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जा-
नकामितीदं वस्तु उक्तमासीदिति कर्माणि को वा ज्ञेयः । कृतवचनास्मि ।

नामि वः ।

अरुन्धती—भो भोः पारजानपदाः इयमधुना भगवतीभ्यां वसु-
धराजाह्वीभ्यामेवं प्रशस्यमाना ममारुन्धत्याः समर्पिता पूर्वं च भगवता
वैश्वारेण निर्णीतपुण्यचारित्रा स ब्रह्मकैश्च देवैः संस्तुता सावित्रकुलव-
धूर्देवयजनसंभवा सीतादेवी परिगृह्यतामिति कथमिह भवन्तो मन्यन्ते ।

लक्ष्मणः—आर्य एवमौग्र्यारुन्धत्या निर्भर्सिताः पौरजानपदाः
कृत्स्नश्च भूतग्राम आर्या नमस्कुर्वन्ति । लोकपालाः सप्तर्षयश्च पुष्प-
वृष्टिभिरुपतिष्ठन्ते ।

अरुन्धती—जगत्पते रामचन्द्र

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।

हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः पुण्यां प्रकृतिमध्वरे ॥ २० ॥

सीता—(स्वगतम् ।) जाणादि अज्जउत्तो सीदाए दुक्खं पडि-
मज्जिदुम् । (क)

(क) जानात्यार्चपुत्रः सीताया दःखं परिमार्शुम् ।

अनुकम्पयितव्य इति दयाविषयः कर्तव्य इति प्रणमति प्रकर्षेण नमस्यति ॥
पौरः पुरवासिनः । जानपदाः देशवासिनः । एवं प्रशस्यमाना 'आवयोरपि
यस्तङ्गात्पवित्रत्वं प्रकृष्यते' इत्याभिष्टुता । पूर्वं रावणवधानन्तरकाले । वैश्वानरे-
णाग्निना । निर्णीतपुण्यचारित्रा निश्चितपातिव्रत्या । परिगृह्यतां राज्ञीत्वेन स्वी-
क्रियताम् । इहास्मिन्नर्थे कथं मन्यन्ते किं वो मतमिति भावः ॥ भूतग्रामः
गोबलीवर्दन्त्यायेन पौरजानपदातिरिक्ताः ग्राह्याः । आर्या सीतां नमस्कुर्वन्ति ।
लोकपालाः इन्द्रादयः । सप्तर्षय अच्युतदयः । पुष्पवृष्टिभिः करणैरुपतिष्ठन्ते
पूजयन्ति । आर्यामित्यनुषङ्गः ॥ नियोजयेति । प्रियां त्वद्विषयकप्रीतियुक्ताम् ।
धर्मचारिणीं धर्मानुष्ठानशीलाम् । अध्वरे यागे । हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः प्रति-
मायाः प्रकृतिपावर्त्तः प्रकृतिं प्रतिमां सीतां यथाधर्मं नियोजयामाणां । पुण्या-
मित्यनेन 'यस्य भार्या विदूरस्था पतिता दूषिताथवा । अनिच्छुः प्रतिकूला वा'
इत्याद्युदासः ॥ २० ॥ यथा भगवत्यादिशति । तथास्त्विति शेषः ॥ कृतार्थोऽस्मि ।

लक्ष्मणः—आर्ये एष निर्लज्जो लक्ष्मणः प्रणमति ।

सीता—वच्छ ईदिसो तुम चिरं जीअ (ख)

अरुन्धती—भगवन्वाल्मीके उपनीयेतामिमौ सीतागर्भसंभवौ
रामभद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । (इति निष्क्रान्ता ।)

रामलक्ष्मणौ—दिष्ट्या तथैवैतत् ।

सीता—(सवाष्पाकुला) कहिं ते पुत्तआ मे (ग)

(ततः प्रविशति वाल्मीकिः कुशलवौ च ।)

वाल्मीकिः—वत्सौ कुशलवौ एष वां रघुपतिः पिता एष लक्ष्मणः
कनिष्ठतातः । एषा सीता जननी । एष राजर्षिर्जनको मातामहः ।

सीता—(सहर्षकरुणाद्भुतं विलोक्य ।) कहं तादो । (घ)

कुशलवौ—हा तात हा अभ्य हा मातामह ।

रामलक्ष्मणौ—(सहर्षमालिङ्ग्य ।) ननु वत्सौ पुण्यैः प्राप्तौ स्थः ।

(क) प्रत्युज्जीवितास्मि ।

(ख) वत्स ईदृशस्त्वं चिरं जीव ।

(ग) कृत्र तौ पुत्रकौ मम । .

(घ) कथं तातः ।

सीतारामयोः समागमरूपप्रयोजनसिद्धिमानस्मि । त्यागस्य स्वद्वारकत्वादेवमु-
क्तम् ॥ प्रत्युज्जीवितास्मि 'यस्त्वया सह स स्वर्गः' इत्युक्तरामसमागमात्मकपुन-
रुज्जीवनवती कृतास्मि ॥ ईदृशः सन् चिरं जीव मम पत्युश्च समागमं परमं
श्रेयो मन्दानः सन् चिरं जीव ॥ रामभद्रस्य उपनय रामभद्रसमीपं प्रापय ॥
दिष्ट्या तथैवैतत् । एतत्कुशलवोत्पत्त्यादिकं तथैव पूर्वमस्माच्चिन्तितप्रकारेणैव ।
आसीदिति शेषः ॥ कं तौ पुत्रौ । इदं वाल्मीकिप्रवेशसूचकम् ॥ मातामहः
सीतिः पिता । मातृपितृभ्यां पितरि डामहन् ॥ कथं जातो कुशलवौ । जातो
कथमिति चित्तविकासे ॥ हा तातेत्यादि । सर्वत्र हाशब्दो हर्षद्योतकः ॥
ननु वत्सौ युवां प्राप्तौ स्थः । ननु वत्साविति संबोधनम् ॥ चिरस्य परिष्वजेथां

सीता—ममैव एसा ह पणमामि । (ख)

वाल्मीकिः—वत्से ईदृश्येव चिरं भूयाः ।

सीता—अम्महे तादो कुलगुरू अज्जाअणो सभत्तुआ अज्जा
सन्तादेई सलख्खणा सुप्पसण्णा अज्जउत्तचलणा समं कुशलवा वि दी-
सन्ति ता णिब्भरहि आणन्देण । (ग)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

वाल्मीकिः—(उत्थायावलोक्य च ।) उत्खातलवणो मधुरेश्वरः
प्राप्तः ।

लक्ष्मणः—सानुषङ्गाणि कल्याणानि ।

रामः—सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि । यद्वा प्रकृतिरियमभ्यु-
दयानाम् ।

वाल्मीकिः—रामभद्र उच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

रामः—अतः परमपि प्रियमस्ति । तथापीदमस्तु—

(क) एहि जात कुश एहि जात लव चिरस्य मां परिष्वजेथां पुनर्जन्मा-
न्तरगतां जननीम् ।

(ख) भगवन् एषाहं प्रणमामि । ,

(ग) अम्हे तातः कुलगुरुरायाजनः सभर्तृकार्या शान्तादेवी सलक्ष्मणाः
सुप्रसन्ना आर्यपुत्रचरणाः समं कुशलवावपि दृश्यन्ते तन्निर्भगास्मानन्देन ।

बहुकालमालिङ्गन्तम् । न तु यत्किंचित्क्षणालिङ्गनेन तृप्तिरिति भावः । परिष्व-
जेथामिति लोट्मध्यमद्विवचनम् ॥ लोकान्तराद्रसातलात् ॥ तथा कृत्वा आलि-
ङ्ग्य । धन्यो स्वः प्रशस्तौ भवावः । एवमेव चिरं भूयाः एवमेव पत्यपत्याभ्यां
संगतैव भूयाः ॥ नेपथ्ये । उत्खातः उन्मूलितः लवणः लवणनामकासुरो येन
तथोक्तः । मधुरायाः तन्नाम्या नगर्या ईश्वरः स्वामी । शत्रुघ्न इत्यर्थः ।
अस्यापि प्रथमाङ्गारब्धप्रयोजनत्वान्निर्वहणे निवेशः ॥ कलत्रपुत्रसमागमादिश्रे-
यांसि सानुषङ्गाणि ॥ अनुषज्यन्ते अनुसंबध्यन्ते यदित्यनुषङ्गं मङ्गलान्तरम् ।
कर्मणि घञ् । संबन्धमनुवर्तिष्यत इत्याचार्यभगवत्पतञ्जलिप्रयोगेण नपुंसकत्वम् ।

१ लोअन्दराओ आअदं. २ उपहरामि- ३ किंत्विदं भरतवाक्यमस्तु ।

मङ्गल्या च मनीहरा च जगतां मातव गङ्गा च ।
तामेतां परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्त्वरूपां बुधाः

शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥ २१ ॥

संपत्संपदमनुबध्नातीति मङ्गलान्तरसहितानीत्यर्थः । शत्रुवधतद्राज्यप्राप्तयोश्च
श्रेयस्त्वादनुभवन्नपि साक्षात्कुर्वन्नपि न प्रत्येमि नियतमिति न विश्वसिति ।
यद्देति । न मद्गोष इति भावः । इयमनियतमित्यप्रत्ययः । अभ्युदयानां
श्रेयसां प्रकृतिः स्वभावः । विधेयप्राधान्यात्स्त्रीत्वम् ॥ भूयः पुत्रकलत्रसमर्पणात्प-
रमिष्टं किमुपहरामि उपहारीकरोमि । इदमेव सर्वथा ऋण्यः श्रेयो विधास्यन्ती-
ति प्रथमाङ्के सूचितम् ॥ अतः परमपि उक्तादन्यदपि । किं त्विदं भरतवाक्य-
मस्तु । एवं सत्यपि वक्ष्यमाणं भरतवचनमस्तु भवनार्हम् । अर्हे लोद ।
पाप्मभ्य इति । इयं च प्रशस्तिः । सा प्रसिद्धा इयं बुद्धिस्था कथा रामा-
यणात्मकवाक्यप्रबन्धरूपा कथा । 'कथ वाक्यप्रबन्धे' इति धातुः । सा च
वाल्मीकीयचतुर्विंशतिसहस्रिका । पाप्मभ्यः दुरितेभ्यः जगत्पुनाति विभाजयति ।
जगत इति षष्ठ्यन्तं विपरिणम्य योजनीयम् । पूङ् धातुः यद्यपि दुरितविभज-
नात्मकदोषनिर्हरणवाची तथापि पाप्मभ्यः पुनातीति 'सकीचकैर्माकृतपूर्णरन्ध्रेः
इतिवद्व्याख्येयम् । जगतः श्रेयांसि पुत्रमित्रादीनि वर्धयति मोक्षपर्यन्तानि
उत्तरोत्तरमधिकानि करोति । अत्र कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं इत्यादिश्लोकद्वय-
मसुसंधेयम् । मातेव गङ्गेव माङ्गल्या मनीहरा च । माता हि दुःखविस्मारिणी
सुखदा च भवति । गङ्गा च पापनाशनी मोक्षदा च भवति । तद्वद्रामायणमपीति
भावः । शब्दब्रह्मविदः शब्द एव ब्रह्म परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वाभ्यां परब्रह्म-
साम्यातद्रूपणम् । तद्विदन्तीति शब्दब्रह्मविदः । बुधाः सहृदयाः । अभिनयाः-
सात्विकाङ्गिकाहार्यवाचिकभेदेन चतुर्विधाः । अभिनयैरिति त्वंभूतलक्षणे तृतीया ।
अभिनयविशिष्टो यो विन्यासः रचनावैशिष्ट्यं च प्रतिपादकत्वरूपं विन्यस्तं
विन्यासेन निष्पन्नं यस्यास्तथोक्तम् । शरीरं चेहानुपूर्वी । प्राज्ञस्य सर्वज्ञशि-
रोमणेः कवेः भवभूतिकवेः इमां वाणीं परिणतामेनामुत्तररामचरितनाटकरूपम-
वभूतिवागात्मना यः परिणामः तद्वतीमेनां श्रीरामायणात्मककंथां परिभावयन्तु
परितश्चियन्तयन्तु । 'भू अवकल्कने' । अवकल्कनं चिन्तनमित्युक्तम् । इयं कथा
श्रेयांसि वर्धयति एनां परिभावयन्त्वित्यन्वादेशादेनादेशः । वाल्मीकिवागेव
भवभूतिवागात्मना परिणतेत्युक्तिः । उत्तररामचरितस्य गाम्भीर्यमाधुर्यं ल-
भ्येते । परिभावयन्त्वित्यनेन 'बद्धा यदर्पणरसेन विमर्दपूर्वम्' इति श्लोकार्थो

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः ।

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचितं

उत्तररामचरितं नाम नाटकं समाप्तम् ।

ध्वनितः । परिपूर्वकस्य 'भू सत्तायाम्' इति पठितस्यैवावज्ञानार्थकत्वमिति नास्य तत्प्रसक्तिः । शब्दब्रह्मविदो बुधाः अभिनयैः सह विन्यस्तरूपां प्राज्ञस्य कवे-
रिमां वाणीं परिणतामेनां परिभावयन्त्विति योजना । एतेन 'एनाम्' 'इमाम्'
इत्यनयोर्न पौनरुक्त्यम् । अभेदसंबन्धेनान्वयवाचकयोरिव प्रकृतिविकृतिवाच-
कयोरपि समानविभक्तिकत्वनियमादुभयोर्द्वितीयान्तत्वम् । एवं सांगं नाटकं
वृत्तम् ॥ २१ ॥

यदप्यत्राखिलं किञ्चित्कविनानेन बध्यते ।

निरशङ्कुतया तत्तु समाधेयं मनीषिभिः ॥

कोशव्याकरणे नात्र लिखिते ग्रन्थगौरवात् ।

भावस्य तु गभीरत्वात्स कश्चित्कथितो मया ॥

भवभूतेः कवीन्द्रस्य क्व गम्भीरो गिरां भरः ।

क्व मे मतिरतिस्वल्पा सहायोऽत्र ह्याननः ॥

अनवतरभावनाभिर्योऽर्थः क्लेशान्मया लब्धः ।

तस्य प्रकाशनीयं व्याख्या विदधातु कौतुकं सुधियाम् ॥

इति श्रीवाधूलवीराघवविरचितायां भवभूतिभवतल-

स्पर्शिनीसमाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां

सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं नाटकम् ।

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः	२	१९	अवनिरमरसिन्धुः	३	४
अनकिञ्चिदपि कुर्वाणः	६	५	अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः	२	
अजितं पुण्यमूर्जस्वि	५	२७	अस्मिन्नेव लतागृहे	३	३
अद्भ्यद्भ्यस्तृत इव	६	२२	अस्यैवासीन्महाति शि	२	२
अतिशयितसुरासुर	५	४	अहेतुः पक्षपातो य	५	५
अत्यतद्भतादासि गुगा	५	१०	अहो प्रश्रययोगेऽपि	६	२
अथ कोऽयमिन्द्रमणि	६	१७	अहो प्रासादिकं रूप	६	२
अथेदं रक्षोभिः कनक	१	२८	आगर्जद्भिरिकुञ्जकुञ्जर	५	
अद्वैतं सुखदुःखयो	१	३९	आयुष्मतः किल लवस्य	६	११
अनियतरुदितस्मितं	४	४	आलिम्पन्नमृतमयै	३	३९
अनिर्भिन्नो गभीरत्वा	३	१	आविर्भूतज्योतिषां	४	१
अनुदिवसमवर्धयत्	३	१८	आविवाहसमयाद्गृहे	१	३५
अनुभावमात्रसमव	६	४१	आश्च्योतनं नु हरिच	३	१
अन्तःकरणतत्त्वस्य	३	१७	आश्यासस्नेहभक्ती	६	१
अन्तर्लीनस्य दुःखामे	३	९	आसीदियं दशरथस्य	४	
अन्वेष्टव्यो यदसि भु	२	१३	इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः	१	४७
अपत्ये यत्तादृगदुरित	४	३	इद्गुदीपादपः सोऽयं	१	२
अपरिस्फुटनिकाणे	३	७	इतिहासं पुराणं च	५	२
अपि जनकसुताया	६	२६	इदं विश्वं पाल्यं विधि	३	३६
अपूर्वकर्मचण्डाल	१	४६	इदं कविम्यः पूर्वभ्यो	१	
अप्रतिष्ठे कुलज्येष्ठे	५	२५	इयं गेहे लक्ष्मीरिय	१	३६
अमृताध्मातजीमूत	६	२१	इह समदशकुन्ता	२	२६
अयमश्वः पताकेय	४	२७	ईदृशानां विपाकोऽपि	३	
अयं शैलाघातक्षुभित	५	९	उत्पत्तिपरिपूतायाः	१	१३
अयं हि शिशुरेककः	५	५	उपायानां भावादवि	३	४४
अयं तेंबाण्णौघस्तुटित	१	२९	ऋणयो राक्षसीमाहु	५	३०
अयि कठोर यशः किल	३	२७	ऋणीणामुग्रतपसां	१	५०
अरुन्धति जगद्वन्द्ये	७	१८	एको रसः करुण एव	३	४५
अलसललितमुग्धा	१	२४	एतत्तदेव कदली	३	२१

एतद्वैशाखवज्रघोर ४
 एतस्मिन्मदकलमल्लि १
 एतस्मिन्मसृणितराज ५
 एतानि तानि गिरिनिर्द्ध १
 एते त एव गिरयो २
 एते ते कुहरोषु गद्रद २
 एतौ हि जन्मसिद्धास्त्रौ ७
 एष वः श्लाघ्यसंबन्धी ४
 एष साङ्गामिको न्याय ५
 एषा वसिष्ठगुप्तानां ७
 कठोरपारावतकण्ठ ६
 कण्डूलद्विपगण्डपिण्ड २
 कतिपयकुसुमोद्गमः ३
 कथं न्याय्यमनुष्ठानं ५
 कन्यां दशरथो राजा १
 कन्यायाः किल पूजय ४
 करकमलवितीर्णै ३
 कूरपल्लवः स तस्याः ३
 कष्टं जनः कुलधनैः १
 कामान्हुधे विप्रकर्ष ५
 किं चाक्रान्तकठोर ५
 किं त्वनुष्ठाननित्यत्वं १
 किमपि किमपि मन्दं १
 किराति कलितकिञ्चि ५
 किसलयमिव मुग्धं ३
 कुवलयदलस्निग्धै ३
 कुवलयदलस्निग्धश्यामः ४
 कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिक २
 रुशाश्वतनया ह्येते ५
 कुशाश्वः कौशिको ७

गृहीतो यः पूर्व परिणय ३
 घोरं लोके विततमयशो ७
 चतुर्दश सहस्राणि २
 चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा ६
 चिराद्देगारम्भी प्रसृत २
 चूडाचुम्बितकङ्कपत्र ४
 चूडामण्डलबन्धनं ५
 जगन्मङ्गलमात्मानं ७
 जनकानां रघूणां च सं. १
 जनकानां रघूणां च यत् १
 जनकानां रघूणां च ६
 ज्ञातस्य ते पितुरपीन्द्र ५
 जामातृयज्ञेन वयं १
 जीवत्सु तातपादेषु १
 जीवयन्निव ससाध्वस १
 ज्याजिह्वा बलयितो ४
 झणज्झणितकंकण ६
 तटस्थं नैराश्यादपि ३
 तत्कालं प्रिजयनविप्र १
 तथैव रामः सीतायाः ६
 तदा किञ्चित्किञ्चित् ६
 तुरगविचयव्यग्रानुर्वी १
 ते हि मन्ये महात्मानः १
 त्रस्तैकहायनकुरङ्ग ३
 त्रातुं लोकानिव परि ६
 त्वदर्थमिव विन्यस्तः ६
 त्वया जगन्ति पुण्यानि १
 त्वया सह निवत्स्यामि २
 त्वं बह्निर्मुनियो वसिष्ठ ४
 त्वं जीवितं त्वमसि मे ३

त्वाष्ट्रयन्त्रध्रमिधान्त	६	३	पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मिकै	१	२२
दत्ताभये त्वयि यमा	२	११	पुरा यत्र स्रोतः पुलि	२	२७
दत्तेन्द्राभयदक्षिणै	६	१८	पुरा रूढे स्नेहे परि	६	२८
ददतु तरवः पुष्पै	३	२४	पूरोत्पीडे तटाकस्य	३	२९
दधति कुहरभाजा	२	२१	पौलस्त्यस्य जटाचुषा	३	४३
दर्पेण कौतुकवता	५	११	प्रकृत्यैव प्रिया सीता	६	३१
दलति हृदयं गाढो	३	३१	प्रतनुविरलैः प्रान्तो	१	२०
दह्यमानेन मनसा	७	७	प्रत्युप्तस्येव दयिते	३	४६
दिनकरकुलचन्द्र	६	८	प्रसाद इव मूर्तस्ते	३	१४
दिष्ट्या सोऽयं महाबाहु	१	३२	प्रियप्राया वृतिर्विनय	२	२
दुःखसंवेदनायैव	१	४७	प्रियागुणसहस्राणां	६	३४
दुष्टिस्तृणीकृतजग	६	१९	बाष्पवर्षेण नतिं वो	६	२९
देवस्त्वां सविता धिनोतु	५	२८	ब्रह्मादयो ब्रह्माहिता	१	१५
देवि सीते नमस्तेऽस्तु	७	१०	ब्रह्मादयो ब्रह्माहिता	६	१५
देव्यामपि हि वैदेह्यां	१	६	भो भो लव महाबाहो	५	७
देव्या शून्यस्य जगतां	३	३३	भ्रमिषु कृतपुटान्त	३	१९
न किल भवतां देव्याः	३	३२	मनोरथस्य यद्धीजं	५	२०
न तेजस्तेजस्वी प्रसृत	६	१४	मन्थादिव क्षुभ्याति	७	१७
नन्वेण त्वारितमुमन्त्र	५	१	महिन्नामेतस्मिन्विनय	४	२१
न प्रमाणीकृतः पाणि	७	५	मा निषाद प्रतिष्ठां त्व	२	४५
नमो वः परमास्त्रेभ्यो	७	११	मुक्ताच्छदन्तच्छवि	६	२७
नियोजय यथाधर्म	७	२०	मुनिजनीशशुरेकः	५	३
निस्कूजस्तिमिताः क्वचि	२	१६	मेघमालेव यश्चाय	२	२४
नीवारौदनमण्डमुष्ण	४	१	म्लानस्य जीवकुसुम	१	३६
नूनं त्वया परिभवं च	४	२३	य एव मे जनः पूर्व	४	७
नैताः प्रियतमा वाचः	३	३४	यत्र द्रुमा अपि मृगा	३	८
पश्चप्रसूतेरपि तस्य	४	१६	यत्रानन्दाश्च मोदाश्च	२	१२
परिणतकठोरपुष्कर	६	१३	यत्सावित्रैर्दीपितं भू	१	४४
परिपाण्डुदुर्बलकपोल	३	४	यथातिरश्चीनमलात	३	३५
पश्चात्पच्छं वहति विपलं	४	३६	यथा वसिष्ठाडिरसौ	७	१५

याद त सान्त्यव	१	१२	व्यय यत्र कपान्द्रसंख्य	३	२५
यदृच्छासंवादः किमु	५	१६	शम्बूको नाम वृषलः	२	८
यं ब्रह्माणभियं देवी	१	२	शान्तं महापुरुषसंगदितं	६	७
यया पूतमन्यो निधि	४	१०	शिशुर्वा शिष्या वा यद्	४	११
यस्यां ते दिवसास्तया	२	२८	शैशवात्प्रभृति पोषितां	१	४५
येनोद्गच्छद्विसकिसलय	३	१५	श्रमांशुशिशिरीभव	६	३७
राज्याश्रमनिवासेऽपि	७	१	स एष ते वल्लभबन्धु	२	६
रे हस्त दक्षिण	२	१०	संख्यातातैर्द्विरदतुरग	५	१२
लीढोत्सातमृणालं	३	१६	सतां केनापि कार्येण	१	४१
लोलोहोलक्षुभित	३	३६	संतानवाहीन्यपि मानु	४	८
लौकिकानां हि साधूना	१	१०	समयः स वर्तत इवैष	१	१८
कज्जादटि कठोराणि	२	७	समाश्वसिहि कल्याणि	७	३
वयमपि न खल्वेवंप्राया	५	२९	संबन्धस्पृहणीयता	६	४०
वत्सायाश्च रघूद्बहस्य	४	२२	संबन्धिनो वसिष्ठादी	१	१६
वपुरविहितसिद्धा	६	२४	स राजा तत्सौख्यं स च	४	१२
वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो	१	३	सर्वथा व्यवहर्तव्यं	१	५
वसिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथ	६	३९	स संबन्धी श्लाघ्यः प्रिय	४	१३
विजृम्भितं च दिव्यस्य	६	२	सस्वेदरोमाञ्चितकम्पि	३	४२
वितरति गुरुः प्राज्ञे	२	४	सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्षे	५	३३
वित्याकल्पेन मरुता	६	६	सतिादेव्या स्वकर्कलितैः	३	६
विनां सीतादेव्या किमिव	६	३०	सुहृदिव प्रकटय्य	४	१५
विनिवर्तत एष वीर	५	८	सैनिकानां प्रमाथेन	४	३२
विनिश्चेतुं शक्यो न सु	१	३५	सोढश्चिरं राक्षसमध्य	७	४
विरोधो विश्रान्तः प्रस	६	११	सोऽयं शैलः ककुभ	१	३३
विलुलितमतिपूरैर्बाष्प	३	२३	स्निग्धश्यामाः कचिदप	२	१४
विश्वभरात्मजा देवी	७	२	स्नेहं दयां च सौख्यं च	१	१२
विश्वभरा भगवती	१	९	स्नेहात्समाजयितुमेत्य	१	७
विस्मम्मादुरासि निपत्य	१	४९	स्पर्शः पुरा परिचितो	३	१२
वीचीवातैः शीकरक्षोद	३	२	स्मरासि सुतनु तस्मि	१	२६
वृद्धास्ते न विचारणीय	५	३५	हा हा देवि स्फुटति	३	३८
व्यतिकर इव भीम	५	१३	हा हा धिक्परगद्वाम	१	४०

I. 11, 44; II. 3; IV. 8; VI. 27; VII. 4, 16.

उपजाति—A mixture of इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा (उपेन्द्रवज्रा जत-
स्ततो गौ. G. ज त ज ग ग).

I. 15; II. 6; III. 35, 42; IV. 16; VI. 15.

स्थोद्धता—रान्नराविह स्थोद्धता लगौ G. र न र, ल ग.

I. 34, 37, 45.

शालिनी—मात्तौ गा चेच्छालि नीभागिलोकैः (4, 7.) G. म त त, ग. ग.

I. 42; III. 2; IV. 18; V. 31, 38.

भौपच्छंदसिक—V. 8.

द्रुतविलंबित—द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ. G. न भ भर.

III. 27; IV. 15.

रंशस्थ—वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ G. ज त ज र. VI. 25.

पुष्पिताग्रा—अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।

1 quarter न न र य, Even quarter न ज ज र, ग.

III. 18, 20; IV. 4; VI. 8.

हर्षिणी—ज्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् (3. 10) G. म न ज र, ग.

I. 30, 31, 40, 49; III. 6, 15, 36, 38; IV. 26; V. 12;
VI. 9, 22; VII. 6.

मञ्जुभाषिणी—सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी. G. स ज स ज, ग.

I. 18; III. 4; VI. 4, 17, 41.

संततिलका—उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ गः, G. त भ ज ज, ग. ग.

I. 7, 9, 14, 25, 36; II. 10, 11, 22, 23; III. 8, 11, 12, 21.
26, 28, 47; IV. 6, 23, 29; V. 10, 11, 24, 34; VI. 7, 16, 19.

गालिनी—ननमयययुतेयं मालिनी भागिलोकैः (8. 7.). G. न न म य य.

I. 24, 26, 27; II. 20, 21; III. 5, 19, 23, 25, 48; V. 2, 3,
13; VI. 12, 24, 26.

श्वी—जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः (8. 9). G. ज स ज स य, ल. ग.

V. 5; VI. 1, 37.

मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ता जलधिषड्भैर्भौ नतौ तादुरुचेत् (4, 6, 7),

1 भ न त त, ग. ग.

I. 33; II. 13, 14, 25; III. 6, 15, 36, 38, IV. 26; V. 12; .

I. 28, 29, 35, 38; II. 1, 2, 26, 27; III. 13, 30,
IV. 3, 10, 11, 12, 13, 14, 21; V. 9, 16, 26; VI. 11,
30, 33, 35, 38, 39.

हरिणी—नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता (6, 4, 7). G. न स
ल. ग.

I. 20, 23; II. 4; III. 22, 24, 31, 32; IV. 19; V. 29.

शार्दूलविक्रीडित—सूर्याश्चैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्
G. म स ज स त त, ग.

I. 39; II. 9, 16, 28, 29, 30; III. 16, 37, 43, 45; IV.

17, 20, 22, 25; V. 6, 14, 19, 28, 35, 36; VI. 18, 40; VII.

आर्या—VI. 13.

Having addressed our salutation to the bards of old we pray for this, that Divine Speech, a portion of the Supreme Soul and immortal, may favour (be with) us (lit. we may obtain her).

After the Benediction.

MANAGER—No more of prolixity. Let me address the respectable gentlemen (assembled) to-day at, the festival of the Divine Kālapriyanātha: let it be known to your honours—There is, as you know well, an illustrious scion of Kas'yapa's race, bearing the distinctive title of 'S'rikantha,' versed in the principles of Grammar, Mīmāṃsā and Logic, Bhavabhūti by name and son of Jātukarṇi.

'Him, a Brāhmaṇa, the goddess of Speech follows like one enslaved (obedient to his will, or, follows lovingly as she does Brahmā); Uttararāmacharita, (a play) composed by him will (now) be represented.

Here am I turned into a man of that time (contemporary of Rāma) and a resident of Ayodhyā as my business requires me to be (*Casting a glance around*). Holloa, if this is the coronation-season of the great King Rāma, the destructive comet of the race of Pulastya, when joyous songs with music should go on continuously day and night, how is it that the public stalls are silent ?

(*Enter an ACTOR*)

ACTOR—Your honour, His Majesty has sent back to their homes the magnanimous Monkeys and Rākshasas, his allies in the war of Lankā, as also the Brāhmaṇa and royal sages that had come from various quarters to offer their greetings, in whose honour festivities had continued for so many days.

MANAGER—Ah, this must be the reason.

ACTOR—And this other thing,

The queens, the mothers of Rāma, have gone to be present at a sacrifice, with Arundhati at their head, to the hermitage of their son in law, under the guidance of Vasistha.

King Das'aratha begot a daughter, Sāntā by name, whom he gave in adoption to king Lomapáda.

R's'ya's'ringa, the son of Vibhāndaka, espoused her. He has now commenced a sacrifice lasting for twelve years. At his solicitation the elderly matrons have gone there leaving Jānaki, though far advanced in pregnancy.

MANAGER—Why concern ourselves more with this ! Come, let us be present at the royal gate as befits the duties of our profession.

ACTOR—Let your honour then think of some excellent (blameless) mode of addressing the king when we approach him.

MANAGER—We should do our best to do our duty; whence can there be exemption from blame ? People are wicked (have an evil tongue) as regards the purity of language just as well as the chastity of women.

ACTOR—Exceedingly wicked, you ought to say,

Since people speak ill even of the divine (or, the queen,) princess of Mithilā. Her residence in the house of the Rākshasa serves them as a basis; but they distrust her ordeal (purification) in the fire.

MANAGER—It will be a sad thing if this scandalous talk reaches the king.

ACTOR—The sages and the gods will, in every way, do good ! (*Walking about*). Where is the King, eh ! (*Listening* .) Thus say the people.

Janaka, who had come through affection to felicitate Rāma, is gone to-day to Videha after having passed these days in festivities; and to console the queen, disconsolate on that account, the king leaves his judgment-seat and enters the inner apartment.

(*Exeunt both*)

END OF THE PRELUDE.

up. For thy esteemed father cannot (of his own will) leave us.

But the necessary performance of holy rites takes off his freedom. The home-life of those who keep the sacred fires is fettered with restraints (obstacles).

SĪTA—I know it, my lord, I know it. But separations from one's beloved connections cause, nevertheless, affliction.

RA'MA—Just so. These are the wordly incidents piercing the vital parts of the heart, disgusted with which the wise leave all objects of desire and find rest in the forest.

(*Enter the CHAMBERLAIN*).

CHAMB.—Dear Rāma (*interrupting himself here, with confusion*) Your Majesty,

RA'MA—(*With a smile*) Venerable man, to address me as 'Dear Rāma' well becomes the servant of my father. Address me, therefore, as is your wont.

CHAMB.—Sire, Ashtāvakra has arrived from the hermitage of Rṣ'yasṛga.

SĪTA'—Venerable Kanchukin, why tarry then?

RA'MA—Send him in at once.

(*Exit KANCHUKI.*)

(*Enter ASHTA'VAKRA*).

ASHTA'.—Hail to you both!

RA'MA—Revered Sir, I salute you. Please take your seat here.

SĪTA'—Venerable sir, I bow to you. Are my elders, together with their son-in-law, doing well, as also noble S'antā!

SĪTA'—Do they remember us?

ASHTA'—(*Sitting down*) Yes, of course. Queen, his reverence Vasishtha, the spiritual guide of your race, sends you this message—

The all-supporting goddess Earth gave thee birth; king Janaka, Prajāpati's peer, is thy father; and O delightful one, thou art the daughter-in-law of those kings whose race has

ASHTA'.—Moreover, tho' revered Arundhatî, the elderly queens and S'antâ, repeatedly asked me to deliver this message, that whatever pregnancy-hankering Sîtâ may have it should needs be instantly fulfilled.

RA'MA—All that she says will be done.

ASHTA'.—And Rshyasrnga, the husband of her sister-in-law, sends this message to the queen:—Dear child, you were not brought as you are in a high state of pregnancy; and dear Râma too was left there for your diversion. I, therefore, wish to see you with a son on your lap.

RA'MA—(*With a smile of joy mingled with blush*) May it be so ! Has not the venerable Vasishtha sent me some message ?

ASHTA'.—Let it be heard.

We are detained (here) on account of the sacrifice of our son-in-law. You are only a youth, and have recently ascended the throne; be you intent on satisfying your subjects. The glory arising from that is the highest treasure of your race.

RA'MA—It will be done as the venerable Vasishtha advises.

Even if I have to sacrifice friendship, mercy, personal happiness, nay, even Jânakî, for the satisfaction of my people, I shall feel no pain.

Sîtâ—Hence, indeed, is my lord the upholder of Raghu's race.

RA'MA—Who waits there ? Let Ashtâvakra have rest.

ASHTA'.—(*Rising and walking about*) Ah, prince Lakshmana is here ! (*Exit.*)

(*Enter LAKSHMANA.*)

LAK.—Victory, victory to your Highness. Sire, that painter has, according to our instructions, portrayed your honour's life on this picture wall.

RA'MA—You know, my boy, how to divert the queen in her melancholy mood. Upto what event then has he represented it ?

other purifying things : Holy water and its need for purification from other sources.

Queen, sprung from sacrificial ground, forgive us. This reproach will last through life.

What a hard lot it is that people have to be appeased by those who regard (the good name of) their family as their treasure ! And therefore what ill we have said of you does not, indeed, befit you. The natural place of a sweet-smelling flower is on the head; and not under trampling feet.

SITA'—Let it be, my dear, let it be. Come away. Let us enjoy a sight of your life. (*They rise and move about*).

LAK.—Here is the painting.

SITA'—(*Marking with attention.*) Who are these stationed above in a compact line that seem to praise my lord ?

LAK.—These are the well-known Jṛmbhaka missiles with their mysterious charms which were handed down from the revered Kris'ās'va to sage Vis'vāmītra and presented by him to my revered brother on the occasion of the destruction of Tātakā.

RA'MA—Offer your veneration, Queen, to these heavenly missiles.

The primeval instructors, Brahmā and others, having practised penance for upwards of a thousand years for the benefit of Righteousness (or, the world-as the Com. takes it) beheld these as (the manifestations of) their own spiritual energies.

SIT'—My homage to these.

RA'MA—They will, by every means, wait on your progeny.

SITA'—I am blessed.

LAK.—Here is the account at Mithilā.

SITA'—Oh, here is my lord painted, distinguished by an excellent frame swarthy like an opening young lotus, lovely, charmingly glossy and strong; with his soft and graceful splendour gazed at steadfastly by my wondering father, as he (my lord) snapped the bow of S'iva with little concern;

RA'MA—It is a scene worth seeing.

To whom is not welcome the kinship between the families of Janaka and Raghu, wherein the son of Kus'ika became the donor and receiver in his own person ?

SITA'—Here are you, four brothers, having your tonsure ceremony reformed just at the time and gone through the right of matrimony. I feel as if I stood just in the same spot and at the very moment.

RA'MA—

Meseems the hour is present now, when, O fair-faced one, this your hand with the beautiful nuptial string fastened upon it, being joined with mine by the son of Gotama, thrilled me with joy, as if it were a great festival in a bodily form.

LAK.—This is your ladyship; this is noble Māndavi; and this our daughter-in-law Sṛtakirtī.

SITA'—And son, who is this other one ?

LAK.—(*With a blushful smile, aside*) Ah, her ladyship asks me about Urmilā ! Well, I will direct her attention to another quarter. (*Aloud*) See this worthy sight. This, too, is revered Bhārgava.

SITA'—(*With alarm*) I shudder.

RA'MA—I salute thee, saint.

LAK.—Lady, see, see. Here is he by his lordship—

[*Interrupting him here—*

RA'MA—(*Wishing to divert attention*) Son, there is much yet to be seen. Show us other scenes.

SITA'—(*With a look of affection and deep respect*) This noble modesty highly becomes you, my lord.

LAK.—Here are we arrived at Ayodhyā.

RA'MA—(*Tearfully*) I remember it, Oh, I remember it.

Then my dear father was still alive, we were fresh from marriage and were tenderly taken care of by our mothers; none are those days !

moon light and possessed of artless grace.

LAK.—This is Mantbarà.

RA'MA—(*Quickly showing elsewhere*) Queen, Princess of Videha,

This is that Ingudi tree in the town of Sṛugavera where we formerly met our affectionate friend (Guba), king of the Nishādhas.

LAK.—(*With a smile, to himself*) Ah, he skipped over the account of our second mother.

SITA'—Oh, this is the scence of our tying up our matted hair.

LAK.—

That holy vow of leading a life in the woods which the descendants of the Ikṣvāku race practised when aged and after devolving their royalty on their sons, was undertaken by my lord in his youth !

SITA'—Here is the revered Bhāgīrathi, with her lucid and purifying waters.

RA'MA—Divine river, tutelary goddess of Raghu's race, my homage to thee.

It was when sprinkled over with thy waters that Bhagīratha, of yore, having practised austerities, quite heedless of bodily anguish, raised to heaven his great grand-fathers long after they had been reduced to ashes by the fierce wrath of Kapila, when at the sacrifice of Sagara they had excavated the earth while engaged in search of the horse.

Be thou who art such, oh mother, devoted, as Arundhati is, to the well-being of Sita, thy daughter-in-law.

LAK.—This is the banian tree named S'yāma, on the bank of the Kālindī by the side of the road leading to Chitrakūta, to which our attention was called by the Bhāradwāja birds (or, which was shown by Bhāradwāja).

RA'MA—(*Looks at it longingly*).

SITA'—Does my lord remember this region ?

RA'MA—How can I forget it, my dear ?

ing from fatigue of the journey, soothingly pressed by close embraces and languid like a crushed lotus.

LAK.—Here is the obstruction caused by Virādha at the entrance of the Vindhya forest.

SÎTA'—Let us have done with that. I will just see how we entered the Southern forest, my lord holding over me with his own hand a palm-leaf-umbrella to keep off the sun.

RA'MA—

These are the penance-groves on the banks of the mountain brooks with hermits dwelling under the trees wherein tranquil settlers (anchorites) who regard the rights of hospitality as their highest duty and who live upon handfuls of wild rice, have their homes.

LAK.—Here is the mountain Pras'ravana, situated in the middle of Janasthâna with its sombre view rendered darker by the ever drizzling clouds and having its caves noisy with the roar of the Godâvarî winding its way through the surrounding forests of a romantic blue on account of the thickly growing clumps of trees.

RA'MA—

Do you remember, fair-bodied one, the days which we passed on the mountain happily on account of Lakshmana ministering to our comfort; do you remember the Godavari with its sweet water and also our rambles in its environs ?

Moreover,

(Here) while we talked at random on this thing and that in gentle tones resting closely together, cheek to cheek, and one arm of each engaged in a fast embrace, the night itself ended without our noticing how the hours flew.

LAK.—Here is S'ûrpanakhâ in the Panchavatî.

SÎTA'—Oh, my lord, I see you for the last time.

RA'MA—You, afraid of separation, this is a picture.

SÎTA'—Be it as it may. A wicked person causes annoyance.

Rakshasas by using the trick of the golden deer that it smarts us even though avenged. In the lovely Janasthāna even the stones wept, even the heart of the adamant broke, at the actions of his lordship in the bereavement of his senses.

SITA'—(*With tears, to herself*) My lord, joy of Raghu's family, on my account you were thus afflicted !

LAK.—(*Looking at Rāma, feelingly*).

This flow of your tears falling down in streams like a shattered necklace of pearls rolls on the ground in broken drops; though checked, your emotion, swelling the heart by its excess, betrays itself to others by the throbbing of the lips and the nose.

RA'MA—Dear brother,

The fire of grief arising from the separation of my beloved, however intense, was at that time borne by me through the craving for revenge; but now reviving in my breast it causes agony like a wound festering in the vital part of my heart.

SITA'—Alas, alas ! I too fancy myself to be bereaved of my lord on account of the intensity of my anguish.

LAK.—(*To himself*). Well, let me divert their attention to another scene. (*Looking at the painting, aloud*). Here is the representation of the actions and the manly deeds of the revered father Jātāyu, king of the vultures, as old as one Manu.

SITA'—Alas father, your fatherly love was fully borne out.

RA'MA—Alas, father, descendant of Kas'yapa, lord of the birds, where can there possibly be born again a great and Holy saint like yourself ?

DAK.—This is that part of the Dandaka forest, to the west of Janasthāna, called Chitrakunjavān, inhabited by the headless demon Danu. This is the site of Matangā's hermitage on mount Rshyamuka; this is the pious female ascetic of the S'abara tribe, called Sramanā; this is the lake Pampā, noted for its lotuses.

Mallikāksha birds singing indistinctly through hilarity were seen by me in the intervals of the falling and rising of tears, to be full of blue lotuses.

LAK.—This is he, the venerable Hanumán.

SITA'—This is he, the magnanimous Māruti, a mighty benefactor by his rescue of the world of mortals long sunk into despair.

RA'MA—

Happily it is he, of mighty arms, ever the new delight of Aujanà, by whose valour both the worlds and we were blessed (or, attained our object).

SITA'—Son, what is the name of this mountain having peacocks dancing vehemently on the blooming *Kadamba* trees, where, under a tree, my lord is painted as swooning supported by you, weeping aloud, his beauty fading and his majesty and grace only remaining.

LAK.—

This is that well-known mountain called Mālyavān, odorous with the flowering *kukubha* trees, to the summit of which elings a fresh cloud, blue and glossy.

RA'MA—

Desist from it, dear brother, desist from it; I cannot stand it any more: I feel as if that separation from Jânaki has come upon me again.

LAK.—Hereafter are represented the countless achievements, each more wonderful than the other, of his lordship and of the noble monkeys and *rākshasas*. But the lady is tired; I, therefore, beg that you should take rest.

SITA'—My lord, I have a thing to say, a desire being produced in me by the sight of the painting.

RA'MA—You are welcome to speak it out.

SITA—I feel (wish) that I should once more wander in those serene and majestic sylvan avenues, and that I should again bathe in the divine Ganges, a plunge in which is so purifying, gladdening and cooling.

...ing that moves gently and does not jolt.

SITA'—My lord, you too should accompany me there.

RA'MA—O you hard-hearted, do you need tell me this ?

SITA'—Then I am glad at it.

LAK.—As your lordship commands.

(*Exit.*

RA'MA—Let us sit here awhile, my dear, near the threshold of the window.

SITA'—Let it be so. I am really over-powered by the sleep brought on by the exertion.

RA'MA—Then recline closely upon me that you should sleep (well).

Cast thy arm covered with the particles of perspiration caused by the fatigue and excitement, round my neck, inspiring new life into me as it were, and possessed of the grace of a necklace of moon-gems melting under the kiss of the lunar rays.

(*Helping her to do so, with delight*). My dear, what is this !

I cannot determine whether it is pleasure or pain, whether stupor or sleep; whether the working of poison, or rapturous joy: at every touch of thine a certain sensation comes upon me which stupifying all my senses, now bewilders my consciousness, now paralyses it.

SITA'—It is your constant love for me, what else could it be ?

RA'MA—

These thy sweet words, O lotus-eyed one, cause the withered flower of my life to bloom; gladden me, lull all my senses into peace, serve as nectar to the ears and as a sovereign balm to the heart.

SITA'—You sweet-speaker, come, let us lie down for rest. (*Looks about for something to sleep on*).

RA'MA—What are you searching for, my dear ?

Ever since the time of our marriage, whether in the house or in the wilderness, in the days of childhood and thereafter in those of youth, this arm of Râma has been thy pillow, lulling you to sleep and not resorted to by any other.

nectar to my eyes; her touch is a thick sandal paste to my body; this her arm twined round my neck is as cooling and smooth as a pearl-string; what about her would not be pleasing (only) if there would be no separation again from her which is unbearable.

(*Enter DOOR-KEEPER.*)

There has approached, sire,—

RA'MA—Oh, who ?

DOOR-KEEPER—Durmukha, Your Majesty's personal attendant.

RA'MA—(*To himself*) Durmukha, the attendant of the barem ! He was commissioned by me to ascertain secretly the thoughts of the townsmen and the country-folk. (*Aloud*), Let him come in.

[*Exit DOOR-KEEPER.*

(*Enter DURMUKHA.*)

DUR.—(*To himself*) Oh, how can I communicate to his lordship such inconceivable slanderous talk of the people with regard to queen Sîtâ ? Or such is the bounden duty of me, unlucky that I am !

SÎTÂ'—(*Talks in her sleep*) O my lord, my delight, where are you ?

RA'MA—Oh, it is the same thought of separation produced in the Queen by the sight of the painting and causing uneasiness that is disturbing her sleep.

(*Touches her body affectionately.*)

Happy is that fortunate man who, somehow, obtains that one thing (viz. pure, matchless love) which is the same in happiness or misery, which adapts itself to all conditions, where the heart finds its solace, the flavour of which is unaffected by old age and which matures, as time removes the veil (of reservedness) into permanent deep affection.

DUR.—(*Approaching*) Victory to Your Majesty !

RA'MA—Speak out what you have collected.

DUR.—The inhabitants of the city and the country praise Your Majesty saying ' The good king Râma has made us

DUR.—(*Tearfully*). May Your Majesty listen. (*Whispers into his ear*—Something like this).

RA'MA—Oh, terrible is the fall of this thunderbolt of words. (*Faints*).

DUR.—Take heart, my lord.

RA'MA—(*Recovering*).

Alas, alas ! fie upon the infamy attaching to one's stay in another's house. For, the same with regard to Sita, though extinguished by miraculous means, has again spread in all directions, as the evil turn of fortune would have it, like the poison, of a mad dog. (Or, alas, alas, woe, woe, ! The infamy attaching to Sita on account of her stay in the enemy's house which though wiped off by &c.)

What am I, a miserable wretch, to do in this case ? *Reflecting, pitifully*). Or, what else (is to be done).

By any means to satisfy the people is the self-imposed duty of the good; and the same was fulfilled by my father quitting me and his life together.

It was also just now that the revered Vasishtha sent me a message (to the effect).

Moreover,

Woe to me, a cursed being, if that noble, unspotted character which was conspicuously maintained by the kings of the solar race, the best of mortals, were to be tarnished by a foul scandal in connection with me !

Alas, Queen, sprung from sacrificial ground, you who hallowed the earth by accepting it as your birth place, you, joy of the race of Janaka and Nimi, and amiable with virtues commended by Fire, Vasishtha and Arundhati, oh you to whom Rāma is all your life, my dear companion in the great

(*To DURMUKHA*) Dürmukha, say to Lakshmaṇa—This your new king thus commands you. (*Into his ear*) Thus, thus.

DUR.—Alas ! How is it that by listening to the mere words of wicked men Your Majesty has decided to act thus ungenerously towards the Queen who was purified by fire and in whose womb is lodged the pure progeny of the race of Raghu.

RA'MA—Tush ! How can the people of the town and the country be wicked !

The race of Iks'váku is loved by the people; but unfortunately there was a cause of slander; and as for the miracle at the time of her purification who could believe it since it took place at a very remote place ?

Go, there.

DUR.—Alas, my Queen !

[*Exit.*

RA'MA—Alas, how woeful ! I have become a cruel man, the perpetrator of a very execrable deed.

Through a pretext I am handing over to death this my beloved whom I have brought up from her childhood and who has been one with me through affection, just as a butcher does a domestic bird.

Why then do I, a sinner, not fit to be touched, defile the Queen. (*So slowly raises the head of Sita and withdraws his arm*).

Leave me, O innocent one, who am a unique Chandála by my atrocious deeds. You are clinging to a deadly poisonous tree taking it for a sandal one.

(*Rising*) Alas ! The world of mortals is now a changed scene to me; the purpose of Ráma's life is at an end to-day; the world has become a void, a decayed forest; worldly life

Life was put in Rāma simply that he should experience pain; my soul is like a nail of adamant driven into the heart piercing it into its vital parts.

Oh mother Arundhati, O venerable Vasishtha and Vis'wamitra, Oh divine Fire, Oh goddess, the supporter of all creatures, Oh father Janaka, Oh father, Oh mothers, Oh dear friend Sugrīva, Oh gentle Hanūmān, Oh my great benefactor Bibhīshana, lord of Laukā, Oh friend Trijarā, you have been deluded, you have been insulted by cursed Rāma. Or who am I (what right have I) to call on them now ?

For, these high-souled persons are, I think, as it were, polluted with sin when named by me an ungrateful villain.

I who,

Having discarded my beloved wife, the ornament of my house, gone to sleep having reclined on my bosom without any misgivings and heavy with the developed foetus trembling with fear, ruthlessly cast her off like an offering to the beasts of prey.

(*Placing the feet of Sītā on his head*). Queen, O my queen, now for the last time Rāma touches your lotus-like feet with his head. (*Weeps*).

(*Behind the scenes.*)

Help ! Help ! The Brāhmanas in distress !

RA'MA.—Ascertain, ho, what it is.

(*Again behind the scenes.*)

Harassed by the demon Lavana, the multitude of sages, of austere penance, living on the banks of the Yamunā, has approached thee for protection.

RA'MA—What, troubles from demons yet ! Let me at once send Ś'atrughna for the destruction of this wicked son of Kumbhīnasī. (*Advancing a few steps and then coming back*) Alas, queen, how will you fare in this condition. O

| *Exit weeping.*

SITA'—O my gentle lord, where are you ? (*Rises hastily*)
Oh, fie, fie. Deluded by an evil dream I call out to my
lord. (*Looking about*) Alas, alas, my lord has gone away
leaving me alone fast asleep. What can this be ! Well, I
will get angry with him if I am master of myself when I
see him. Who waits here ?

(*Enter DURMUKHA*).

DUR.—Queen, prince Lakshmana says—the carriage is
ready ; your Highness should mount it.

SITA'—Here I mount it. (*Rising and walking forth*) My
heavy foetus throbs. Let us walk gently.

DUR.—This way, this way, Queen.

SITA'—A bow to those whose wealth is their penance
(sages) ! My homage to the guardian Deities of the Raghu
race ! My veneration to the lotus-feet of my lord ! Rever-
ence to all my elders !

(*Exeunt Omnes*).

END OF ACT I.

ACT II.

(*Behind the curtains*).

Welcome to the female ascetic.

(*Enter a FEMALE ASCETIC in a traveller's costume*).

FE. ASC.—Ah, the sylvan deity waits on me with an
offering of fruits, flowers and leaves.

(*Having entered*).

SYL. DEL.—(*offering the oblation*).

Enjoy this forest just as you wish ; this is a happy day

your disposal here.

FE. ASC.—What shall I say to this !

A behaviour full of kindness, a restraint over speech pleasing by its modesty, a mind naturally prone to do good, and a friendship irreproachable—This secret of the life of the good, of a sweetness not altered by time past or future, guiltless and pure, is ever triumphant.

(*Both sit down*).

SYL.—DEL.—Whom I am to know your ladyship for !

FE. ASC.—I am A'treyî (of the family of Atri).

SYL. DEL.—Noble A'treyî, where do you come here from ? What makes you seek [the groves of Dandakâ !

A'TREYÎ—In this tract there dwell many scholars versed in Atharva lore, Agastya the foremost of them. To learn from them the principles of Vedânta I have wandered to this place from the abode (lit. side) of Vâlmiki.

SYL. DEL.—When other sages too wait upon that ancient teacher of Brahma, the sage Prâchetas, for a complete study of the Brahma-lore, what means all this trouble of a long journey on the part of your ladyship ?

A'TREYÎ—There is a great impediment to study there; and this is why I have undertaken this long journey. •

SYL. DEL.—What sort of impediment (you mean) ?

A'TREYÎ.—A couple of boys marvellous in every way and of an age when they could just have been weaned was presented to the sage by some distinguished deity. Those boys win the affection not only of the sages but also of creatures animate and inanimate.

SYL. DEL.—Do you know their names ? • •

A'TREYÎ—That very goddess, they say, told their names to be Kus'a and Lava and also described their power.

SYL. DEL.—What sort of power ? •

ed over them. When their tonsure ceremony was performed he carefully instructed them in all the lores except the Vedas. Just after that in their eleventh year from conception, he invested them with the sacred thread according to the rite proper for the Kshatriya class, and taught them the three Vedas. There is no possibility of people of my sort studying with these two possessing a very acute intellect and a strong memory. For,

The instructor imparts knowledge to the talented scholar just as he does to the dull; he does not, indeed, give them the talent for learning nor does he take it away; and yet there is a very great difference as to the result. The explanation is this—a bright gem can give a reflection; not so a lump of earth.

SYL. DEL.—This must be the obstruction in learning you referred to.

A'TREYI—There is another too.

SYL. DEL.—Which is the other one?

A'TREYI—Thereafter once the Brāhmana sage went to the river Tamasa to offer the midday prayer. There he saw that one out of a pair of herons was being shot by a hunter. He then uttered the divine words, of blameless composition, which suddenly manifested themselves to him and which took the form of the Anushtubh metre—

Thou shalt not attain rest, O fowler, for everlasting years, since thou hast killed one of the pair of the herons when iraddened with passion.*

SYL. DEL.—Wonderful! A new revelation of metre different from that of the Veda.

A'TREYI—Then just at the time, the divine Brahman, the procreator of beings, appearing before the revered sage to whom the Brahma in the form of speech had been revealed,

* Side meaning—Lord of Lokshmi (Rajya), thou hast obtained

eye of genius will have its vision never obstructed; thou art the first poet.' With these words he vanished. Thereafter the venerable son of Prachetas (Vālmiki) composed the history of Rāmāyana, the first manifestation of Divine speech in that garb in the mortal world.

SYL. DEL.—Ah, then the world has been graced.

A'TREYĪ—Hence it was I said that there was a hindrance to our study.

SYL. DEL.—That is right.

A'TREYĪ—I have had rest, friend. Now tell me the way to the hermitage of Agastya.

SYL. DEL.—Start, from here enter the Panchavati and proceed on your way by the bank of the Godāvati.

A'TREYĪ—(*With tears.*) Can this be the penance forest ? this the Panchavati, and this river too Godavari ? Is this mountain Prasravana and thou Vāsantī, the nymph of the forest ?

SYL. DEL.—Every thing is as you mention it.

A'TREYĪ—Alas, child Jānakī.

This is the number of thy dear associates, the theme of your occasional talks, which now being seen actually presents thee to our view though existing only in name.

VA'SANTĪ—(*With alarm, to herself.*) What, existing in name, she said ! (*Aloud*) Revered lady, what great misfortune has befallen Queen Sitā !

A'TREYĪ—Not only a great misfortune but with calumny too ! (*Whispers into her ear*) thus, thus.

VA'S.—Alas, what a cruel blow of fate !

A'TRE.—Friend, take heart, take heart.

VA'S.—Alas, dear friend, alas noble lady ! Such should be your lot ! Oh friend Rāma ! Or enough of you. Noble A'treyī, have you any intelligence as to what became of

the sacred laws of Manu were guided by Brahmān and Vasishtha and the aged Queens were still alive ?

A'TRE.—The elderly persons were at the hermitage of Rshyasṛga then. Now the sacrificial session lasting for twelve years has been concluded. Rshyasṛga bade farewell to all the elders having duly honoured them. Then the revered Arundhātī said that she would not go to Ayodhyā destitute as it was then of her daughter-in-law. To this the mothers of Rāma gave their consent. And the venerable Vasishtha, in approval of the same, clearly declared that they would go to the hermitage of Vālmiki and live there.

VA'S.—Now, how is the king engaged at present ?

A'TRE.—That king has commenced a horse sacrifice.

VA'S.—Oh, fie. He has married too ?

A'TRE.—Heaven forbid ! No, no.

VA'S.—Who then is his consort in the sacrifice ?

A'TRE.—A gold image of Sītā.

VA'S.—How strange, oh !

Harder even than adamant and softer than a flower are the hearts of super-eminent persons: who can correctly gauge them ?

A'TRE.—The sacrificial horse consecrated by Vāmadeva has been let loose and its guardians appointed according to the sacred rules. Chandraketu, the son of Lakshmana, initiated into the use of the heavenly weapons has been sent as their Commander accompanied by a force composed of the four divisions.

VA'S.—(*With tears of affection and wonder*) Even the son of Prince Lakshmana ! O mother, I have got new life now.

A'TRE.—About this time a Brāhmaṇa threw the body of his dead son before the gate of the king's palace and beating his breast loudly proclaimed an outrage upon the Brāh-

happen among the subjects, an aerial voice was heard at once.

A man of mixed class, S'ambûka by name, has been practising religious austerities on the earth; you ought to cut off his head, O Râma; kill him and restore the Brâhmana to life.

As soon as he heard this, the lord of the earth, with a drawn sword in hand, ascended the aerial vehicle Pushpaka and began to move in all quarters and by-quarters in search of the Sûdra ascetic.

VA's.—A smoke-inhaling ascetic named S'ambûka practises penance in this very Janasthâna. Can it be that noble Râma may once more grace this forest ?

A'TRE.—Friend, I go now.

VA's.—Revered A'treyî, be it so; but the day has far advanced.

The trees on the banks having nests of birds on them are honouring the Godâvari with their flowers having their stems loosened by the heat and dropping down on account of the violent shaking caused by the itching elephants rubbing their temples against them, while the wood-peckers are scratching their barks in the shade and drawing out the insects with their beaks from them and flocks of wearied pigeons and the wild fowls are cooing.

(*They walk about and depart*).

END OF THE PURE VISHKAMBHAKA.

(*Enter Râma seated in his Pushpaka, his sword raised, with a feeling of compassion*).

RA'MA—

Oh right hand, strike the sword on the S'ûdra ascetic that the dead boy of the Brâhmana might revive; thou art a

back to life.

(*Enter a HEAVENLY PERSON*).

HEA. PER.—Victory, victory to the king.

When you who can grant protection even against Yama have been the punisher, that (Brāhmaṇa) boy has revived while I am thus exalted. Behold in me S'ambhūka bowing his head to your feet. Even death at the hands of the good leads to salvation.

RA'MA—Both the events please us. Do you then enjoy the reward of your austere penance.

May those luminous worlds, full of bliss, called the Vairajas, be thine for ever—the worlds where there are rejoicings and celestial pleasures and where there are also holy treasures.

S'A.—All this greatness is due to your favour only. Of what avail is penance here ? Or rather, my penance has done me a great service.

That you, the lord of beings and protector, who ought to be sought after in this world, have come here seeking me a poor *Kṛśṇa*, having traversed hundreds of miles, is the favour of penance; or else where was the chance of your coming again from Ayodhyā to this Dandaka forest !

RA'MA—What, can this be Dandakā ? (*Casting a glance around*) How now,

Here of a lovely dark and there arid with their frightful extent, filling up the quarters at different places with the murmur of brooks and interspersed with holy places, hermitages, hills, rivers, valleys and woods—these are the tracts of the Dandaka-forest meeting my view, the sites of which have been familiar to me.

S'A.—This is Dandakā assuredly. While living here, your lordship, formerly verily.

RA'MA—This not only Dandaka, but Janasthāna also !

S'A.—Certainly. These are, verily, the vast forests on the borders of Janasthāna stretching in the southern direction, the caverns of the mountains in which are crowded with the herds of wild and fierce ferocious animals and which cause the hair to stand on end.

Moreover,

In some places noiseless and calm, in others resounding with the frightful roar of beasts, here having wild fires enkindled by the breathings of hideous huge snakes and there having rivulets playing in the ravines, these are the skirting forsets wherein the thirsty lizards are drinking the sweat of monstrous serpents.

RA'MA—

I see Janasthāna, once the abode of Khara, and with it the past occurrences, as if they were happening now before my eyes. (*Looking all round* ; The princess of Videha was exceedingly fond of forest scenes; and these are those beautiful woods ! What can be more terrible than this ? (*With tears*).

“ I will live with you in the fragrant forests ” thus she said and did take delight in these: it was her love that was such !

A beloved person, even without doing any thing, removes sorrows by delights. Whoever has a beloved person, that is his indescribable treasure.

S'AMB.—Then enough of these which are painful to approach. May your noble self now see these peaceful and majestic middle forests which are surrounded by border-regions variegated with the soft beauty of the necks of peacocks screaming through passion, which are adorned with the clusters of young trees affording dark thick shade and dense-
in the midst of which are the beautiful deer of different

their many branches murmuring as they stumble through the clusters of Jambū trees dark with their ripened wealth of berries.

Moreover,

Herein the growls of young bears linking in the caves swell with their echoes; and the cooling, pungent but fragrant odour of the exudations from the joints of the S'allaki trees broken and scattered about by the elephants spreads all round.

RA'MA—(*Checking his tears*) Friend, may thy path be favourable to you; mayest thou attain the path of gods that thou mayest reach the worlds of bliss.

S'AMB—Having first saluted the sage Agastya, the ancient expounder of Brahma, I will enter the everlasting region.

RA'MA—

To-day I have seen again the very same forest wherein we formerly lived for a long time, both as hermits and householders, devoted to our proper duties and also tasting the flavour of worldly pleasures.

These are the very mountains with peacocks uttoring their notes; these are the same forest sites with impassioned deer therein; and these too are the very same river-banks lined with the beautiful *Vanjula* creepers and the densely growing dark reeds.

And that mountain here which can be discerned from afar, looking like a line of clouds (or, which looks like although in the vicinity), that is Prasaravan, where the Godavari flows by.

On the towering peak of this very mountain the king of Vultures had his residence; and at its foot we too lived happily in leafy huts, there, where the wood region is delightful on account of the singing birds warbling in it and the dark beauty of its trees being reflected in the water of the Godavari.

dear friend of my beloved.

Like dreadful venom which begins to operate after a long time with virulence; or like the infixed point of an arrow shaken off by some force (or, somehow when in motion), or like an ulcer with flesh overgrown, bursting in the vital part of the heart, my grief, being intensified, torments me afresh and distracts me.

Yet I will see these tracts, once so familiar to me. (*Observing carefully*) Oh, how the situation of the ground has changed ! For,

Where formerly there was the current of a river, there is now a sandy bank; the density and the thinness of trees have been exchanged; seen after a very long time, I think the forest to be a different one: but the situation of the mountains assures me that it is the same.

Oh, my love for the Panchavatî forcibly draws me to it though I wish to avoid it. (*Feelingly*)—

How can wicked Râma, after having destroyed his beloved, now alone visit that Panchavatî or go away without having honoured it, wherein he passed those days in her company as if in his own house, and with protracted talks upon his adventures in which he ever lived afterwards.

(*Enter S'AMBÚKA*).

S'AMB.—Victory to your Majesty ! My lord, the venerable Agastya, having heard of your near presence from me, sends you this message:—‘ The good Lopâmudra having made the auspicious preparations for your alighting from the heavenly car has been waiting for you; and with her all the sages too. You should, therefore, honour us with your visit. You can then go back to your country in the swift Pushpaka and be ready for the horse-sacrifice.

RA'MA—As the venerable sage commands.

on account of his regard for the elders.

S'AMB.—See, see, my lord,

This is the mountain *Kraunchāvata* with its flights of crows sitting silently in the vast clumps of the bamboo trees resounding with the hootings of the flocks of owls in their rumbling bowery homes; upon this, frightened by the notes of the peacocks dancing about, the snakes coil round the higher branches of the old sandal trees.

Moreover,

These are the southern mountains with their peaks darkened by the clouds resting on their points, and with the waters of the Godāvarī roaring and splashing in their caves; and these are the holy confluences of rivers with deep waters awful with the tumult of the waves rushing forth in wild confusion on account of their dashing against one another.

(*Exeunt omnes.*)

END OF ACT II.

Styled. 'The entrance into the Panchavatī.'

ACT III.

(*Enter TWO RIVERS.*)

ONE—Friend, Muralā, why do you look to be in a hurry?

MURALA'—Friend Tamasā, I am sent by Lopāmudrā, the wife of the venerable Agastya, to Godāvarī, the best of rivers, to deliver this message:—You know that after his abandonment of our daughter-in-law (Sītā),

Rama's feeling of sorrow which does not break out on account of his gravity but which causes poignant pain inside is like a thing boiled in a closed pot.

In consequence of the long and continuous grief caused

spots in the Panchavati which were the witnesses of his confidential sports in the company of his wife. While good Rāma is there we have to fear great risks of his straying from his nature at every step in his present condition owing to the violent agitation caused by his excessive and wide-reaching grief, though he is naturally firm-minded. O venerable Godavari, you should, therefore, watch him with care.

Do you then refresh the spirits of Rāma, every time he swoons, by the breezes from your waves, gently, gently urged forth, cool by the spray of water and wafting with them the odours of the lotus filaments.

TAMASĀ—This kindness is but worthy of her affection. But there is at hand to-day a radical means for restoring Rāma to life

MURALA'—How do you mean ?

TAMASĀ'—Listen. When formerly, as I hear, Lakshmana returned from the skirt of the penance-grove of Vālmiki having left her there, Queen Sîta, when she began to suffer from the pangs of travail, threw herself into the stream of the Ganges on account of the poignancy of the pain. Just there and then she gave birth to twin-sons. There she was attended upon by the divine Prithvî and Bhāgîrathî and taken to the nether world. The goddess Gangā entrusted the two boys when they had been weaned from the breast to the great sage Prāchetasa in person.

MURALA'—(*With astonishment*),

Even the adverse turn of fortune of such persons proves very wonderful since divine personages like these minister to their wants. .

TAMASĀ'—Now the revered Bhāgîrathî, having heard from the lips of Sarayû of the expected visit of dear Rāma to Janasthāna in connection with the S'ambuka incident had the same apprehension which the revered Lopāmudrā had

the prosperity of the world, his internal distraction was checked. But as he is not so occupied now and has no other companion but his grief, his entrance into the Panchavati will be a serious calamity. How is Queen Sita then to comfort Ràma ?

TAMASA'—Having this object in view the revered Bhàgîrathi said to her—Child Sita, born of the sacrificial ground, to-day is to be the ceremony of tying the auspicious knot corresponding to the twelfth year of the long lived Kus'a and Lava. Do thou, therefore, worship, with flowers collected with thy own hands, thy ancient father-in-law, the divine Sun, the progenitor of such extensive a race of royal sages taking its name after Manu, and the destroyer of sin. Through my favour even the sylvan deities shall not see thee moving on the earth, much less the mortals. To me also she said—Tamasà, child Jánakî has already a great affection for thee: be thou, therefore, her companion. I will, therefore, act according to her bidding.

MURALA'—I too will communicate this account to the revered Lopámudrá. I think good Ràma has arrived too.

-TAMASA'—There, having issued from a pool of the Godàvari, is she,

The daughter of Janaka, her countenance charming by its pallid and emaciated cheeks and her loosened braids waving about, coming to the wood like the very image of pity or rather like the pain of separation incarnate.

MURALA'—This is she,

The terrible and long grief drying up the flower of her heart parches up her very pale and emaciated body like a beautiful sprout forcibly plucked off from its stem, as does the autumnal sun the innermost leaf of the Ketaka flower.

(They turn round and exeunt).

End of Act V.

(*Enter Sītā engaged in gathering flowers, listening with pity and anxiety*).

SĪTĀ'—Ah, I think it is my dear friend Vāsantī that speaks.

(*Again behind the Scenes*)

That young elephant, which was formerly reared by Queen Sītā by being fed, as he danced before her, with the tender leaves of the S'allaki tree gathered with her own hands—

SĪTĀ'—What of him ?

(*Again behind the Scenes*).

That same elephant has been wantonly attacked and engaged by another powerful and wild elephant as he was sporting with his mate in the water.

SĪTĀ'—(*In confusion, going forward a few steps*) Save, my lord, save that boy of mine. (*Gesticulating recollection, with dejection*). Alas, alas, I Unfortunate that I am, the same words to which I had been familiar for a long time stand foremost on my lips at the sight of the Pauchavatī. Alas, my lord ! (*She faints*).

(*Enter TAMASA'*).

TAMA.—Cheer up, child, cheer up.

(*Behind the Scenes*)

O sovereign of balloons, halt just here.

SĪTĀ'—(*Having come back to her senses; with joy and trepidation*) Ah, whence is this sound of words, loud and deep like the rumbling of water-laden clouds which, filling up the cavities of my ears, at once inspires even me, an unlucky creature, with life !

TAMASA'—(*With tears of affection*) O child,

Why are you thus agitated and anxious at a sound indis-

it was my lord who spoke.

TAMASA'—I hear that the King of the Ikshwáku race has come to Janasthāna to punish, as the rumour goes, the S'ūdra ascetic.

SĪTA—I am glad to see that the King does not neglect his royal duties.

(*Behind the Scenes*).

These are the slopes of the mountain in the vicinity of the Godāvari, abounding in rills and caverns, where even the trees and the deer were my relations and whereon I dwelt for a long time in the company of my beloved.

SĪTA'—(*Looking forth*) What ho ! It is my lord himself with a body emaciated, weak and pale like the disc of the moon at dawn, and recognisable by his natural grace and majesty. Revered Tamasā, support me. (*She falls into the arms of Tamasā and faints*).

TAMASA'—Daughter, take heart.

(*Behind the Scenes*).

By this sight of the Panehavati,

A gloom first envelopes me like a column of smoke of the fire of my grief concealed within but about to break out fiercely to-day.

O my dear Jānakī !

TAM.—This it is that was feared by the elders.

SĪTA'—(*Coming to herself*) Oh, how is this !

(*Again behind the Scenes*).

O Queen, my beloved companion during my residence in the Dandaka forest, and Princess of Videha ! (*Swoons*).

SĪTA'—Alas, alas ! Having called out to me, a cursed being, my lord has swooned, his dark lotus-eyes being closed. Alas, how he is stretched on the ground helplessly and with

of the world to me; for the touch of your hand is dear to him, and in it he takes delight.

SITA'—Come what may; I will act as your reverence says.
(*Exit in haste*).

(*Then is discovered RA'MA fallen on the ground cheering and reviving being touched by Sita' in tears*).

SITA'—(*Somewhat rejoiced.*) I think the life of the three worlds has come back.

RA'MA—Oh joy, what can this be !

Can this be a shower of the balmy juice of the heavenly trees; or is this a sprinkling with the quintessence pressed out of the lunar rays; or is this the juice of the drug of immortality reanimating my scorched life, that is besprinkled over my heart !

Moreover,

This is certainly the same touch formerly experienced by me that at once revived and lulled my heart, and which now having quickly dispelled my swoon caused by grief benumbs my body again by its gladdening influence.

SITA'—(*Withdrawing, with trepidation and fear*) This much even is much for me at present.

RA'MA—(*Sitting up*) Can it be that I am favoured by the Queen Sita in the kindness of her heart !

SITA'—Oh, fie, ! Will my lord now seek me ?

RA'MA—Well, let me see.

SITA'—Revered Tamasà, let us move away. If the King sees me he will be more angry with me for having approached him without leave.

TAM—O my child, by the favour of Bhāgirathī you are invisible even to the wood-nymphs.

SITA'—Ah, I remember it, it is so,

RA'MA—O dear Jānakī !

it was my lord who spoke.

TAMASA'—I hear that the King of the Ikshwáku race has come to Janasthána to punish, as the rumour goes, the S'údra ascetic.

SITA—I am glad to see that the King does not neglect his royal duties.

(*Behind the Scenes*).

These are the slopes of the mountain in the vicinity of the Godāvāri, abounding in rills and caverns, where even the trees and the deer were my relations and whereon I dwelt for a long time in the company of my beloved.

SITA'—(*Looking forth*) What ho ! It is my lord himself with a body emaciated, weak and pale like the disc of the moon at dawn, and recognisable by his natural grace and majesty. Revered Tamasa, support me. (*She falls into the arms of Tamasa and faints*).

TAMASA'—Daughter, take heart.

(*Behind the Scenes*).

By this sight of the Panchavatī,

A gloom first envelopes me like a column of smoke of the fire of my grief concealed within but about to break out fiercely to-day.

O my dear Jánaki !

TAM.—This it is that was feared by the elders.

SITA'—(*Coming to herself*) Oh, how is this !

(*Again behind the Scenes*).

O Queen, my beloved companion during my residence in the Dandaka forest, and Princess of Videha ! (*Swoons*).

SITA'—Alas, alas ! Having called out to me, a cursed being, my lord has swooned, his dark lotus-eyes being closed. Alas, how he is stretched on the ground helplessly and with

him, and in it he takes delight.

SITA'—Come what may; I will act as your reverence says.
(*Exit in haste*).

(*Then is discovered RA'MA fallen on the ground cheering and reviving being touched by Sita' in tears*).

SITA'—(*Somewhat rejoiced.*) I think the life of the three worlds has come back.

RA'MA—Oh joy, what can this be !

Can this be a shower of the balmy juice of the heavenly trees; or is this a sprinkling with the quintessence pressed out of the lunar rays; or is this the juice of the drug of immortality reanimating my scorched life, that is besprinkled over my heart !

Moreover,

This is certainly the same touch formerly experienced by me that at once revived and lulled my heart, and which now having quickly dispelled my swoon caused by grief benumbs my body again by its gladdening influence.

SITA'—(*Withdrawing, with trepidation and fear*) This much even is much for me at present.

RA'MA—(*Sitting up*) Can it be that I am favoured by the Queen Sita in the kindness of her heart !

SITA'—Oh, fie, ! Will my lord now seek me ?

RA'MA—Well, let me see.

SITA'—Revered Tamasà, let us move away. If the King sees me he will be more angry with me for having approached him without leave.

TAM—O my child, by the favour of Bhāgīrathī you are invisible even to the wood-nymphs.

SITA'—Ah, I remember it, it is so.

RA'MA—O dear Jānakī !

woman, and whose sight it is not possible to obtain even in another life ! I know his heart and he knows mine.

RA'MA—(*Looking all round, in despair*) Alas, there is nothing here.

SITA'—Venerable Tamasa, though he abandoned me without any cause in that way yet I know not what the feelings of my heart are when I see him in this plight.

TAMASA'—I know them, child, I know them.

Indifferent through despair, ruffled by harsh treatment, paralysed as it were on account of the sudden meeting in this long separation, oblivious of wrongs by its inherent goodness, and deeply affected by the touching words of your husband, your heart appears to melt with love as it were at this moment.

RA'MA—Queen,

Your touch, cooling and delightful through affection, as if it was your favour incarnate, still gladdens me; but where are you yourself, O delightful one ?

SITA'—These are the mellifluous utterances of my lord, disclosing an unfathomable depth of affection and overflowing with delight, by hearing which I consider my existence as amply rewarded though I smart under the unjust banishment.

RA'MA—Or whence can my beloved be here ! Surely this must be Râma's delusion readily caused by the constancy of his thoughts about her.

(*Behind the Scenes.*)

Oh, a great calamity ! a great calamity (*Then is heard the first half of the stanza ' Whom QUEEN SITA, with hand-*
fuls &c.)

RA'MA—(*With sympathy and eagerness*) What of him ?

(*Again behind the Scenes*)

RA'MA—Where is he, where is that wicked one, that attacks the fondling of my dear wife, with his mate? (*He rises*).

(*Enter VA'SANTĪ in flurry*)

VA'S.—How, his Majesty Rāma !

SĪTA'—Ah, my dear friend Vāsantī !

VA'S.—Victory to your Majesty !

RA'MA—(*Eying her*) Holloa ! Vāsantī, my wife's dear companion !

VA'S.—Sire, make haste, make haste. Descend from here to the, Godāvarī by the Sīśātīrtha (stairs sacred to Sītā) lying to the south of Jatāyu's peak and rescue the child of the Queen.

SĪTA'—Alas, father Jatāyu, dreary appears this Janasthāna without you.

RA'MA—Oh, these allusions to past events cut my heart to its quick.

VA'S.—This way, my lord, this way.

SĪTA'—Revered lady, do you think even the sylvan deities do not see me ?

TAMASA'—O child, the divine power of the goddess Mandākinī surpasses that of all others; why do you entertain a doubt then ?

SĪTA'—Let us follow them then. (*They then walk round*)

RA'MA—Revered Godāvarī, I bow to thee.

VA'S.—(*Observing*) Sire, rejoice at the victory won by the Queen's son with his mate.

RA'MA—Let my boy of long life ever triumph.

SĪTA'—Oh, my dear boy has turned out such.

RA'MA—O Queen, you are to be congratulated.

This your son, O fair-bodied one, now a subduer of rut-

RA'MA.—Friend Vāsanti, see, see. Our dear son has even learnt the art of pleasing his mate.

Every time she finished the repast of the mouthfuls of lotus-stalks plucked off in sport he gave her trunkfuls of water scented with the blooming lotuses: he afterwards besprinkled her with the shower of spray from his trunk, and then as she rested he held over her, through affection, a lotus-leaf with a straight stalk as an umbrella.

SITA'—Revered Tamasâ, as for this boy he has grown so much; but I do not know how much those my sons, Kus'a and Lava, have grown by this time.

TAMA.—As this is, so they must be too.

SITA'—So unlucky am I that I suffer continual separation not only from my lord but also from my two sons.

TAMA.—This was fated.

SITA'—Or, why have I given birth to sons, since my lord did not kiss their clean lotus-like faces, such as they are, with their cheeks bright on account of their teeth, a little thin, white and tender, with a smile blooming on them, accompanied by sweet lisping, and decked with locks.

TAMA.—This will come to pass by the favour of the gods.

SITA'—Revered Tamasâ, my breasts are heaving and overflowing with milk as I am thus put in mind of my sons; and their father too is close by. I have thus become a worldly woman for a moment.

TAMA.—Needs this be said! A child is, indeed, the highest pitch of the excess of love; it is the strongest link that connects the parents.

A child is but the one knot of joy that unites the parents since in it is centered the affection of their hearts.

VAS.—May your lordship see this way too.

Here, perched on the Kadamba tree, with his crest upraised and looking like a crown of gems, is shrieking in the company of his mate that peacock whom with new-fledged

RA'MA—Revel, my boy, revel.

SITA'—Do so.

RA'MA—

With a heart melting with affection do I remember you as a son, as my fair wife made you dance to the beatings of her tender (lit. sprout-like) hands, enhancing by the quick and clever play of her eyebrows the beauty of her eyes rolled round in their lids as you moved circuitously.

Oh, even animals regard familiarity.

This *Kadamba* tree displaying a few flowers was reared by my beloved.

SITA'—(*Observing carefully*) Well has my lord recognised it!

RA'MA—

And the mountain-peacock seems to remember the Queen since he feels so merry here as in the company of a relative.

VA's.—Please take your seat here, Sire.

(*RA'MA sits down*).

VA's.—This is the same stone-slab situated in the middle of the plantain-grove where you used to lie down in the company of your beloved; and since, seated on this, Sita gave grass to these deer they do not leave it.

RA'MA—I cannot bear to look at this even.

(*So he weeps and sits elsewhere*)

SITA'—Friend Vāsantī, what is this that you have done by showing this to my lord and to me ! Alas, alas, ! My lord is the same; this is the very Panchavati forest; this is the same dear Vāsantī; these are the sites in the forest of the Godāvarī, the witnesses of our various confidential sports, quite unaltered; these are the same deer, birds and trees, whom we treated like our children; and I too am the same; and yet all this has ceased to exist as it were for me, a luck-

lovely like the petals of a blue lotus was ever new to us though seen at pleasure and continually; even he with his senses enfeebled, his complexion turned pale and his body emaciated through grief can now be recognised but with great difficulty as the same: and yet he is charming to the sight.

SITA'—I see it, friend, I see it.

TAMASA'—Enjoy the sight of your husband.

SITA'—Oh Destiny ! Who had imagined even in a dream that he would be separated from me and I from him ! I will, therefore, look, for a while, as much as my tears will allow, at my kind husband as if come from a second existence. (*So she remains gazing upon him*).

TAMASA'—(*Clasping her, with tears.*)

Pouring down tears of joy and grief that gush forth in floods; and wide-opened and dilated through vehement longing, your sight, like a stream of milk, charming by its excessive whiteness, seems to bathe the lord of your heart by shedding upon him a rain of affection.

VA'S.—

Let the trees dripping floral juice offer their oblation of flowers and fruits; let the sylvan zephyrs blow wafting the sweet odour of blooming lotuses; and let the birds with melodious voices incessantly pour forth their sweet songs; for here has King Ràma come again in person to this wood.

RA'MA—Come, dear Vāsanti; please sit down here.

VA'S.—(*Sitting, tearfully*) Sire, is prince Lakshmana well !

RA'MA—(*Not hearing it*).

When I see these trees, birds and fawns reared by the princess of Mithilā with water, wild rice and grass (respectively), offered with her own lotus-like hands, a certain emotion rises within me as if it were my heart liquified and capable of melting even a stone.

voice, regards Lakshmana's welfare only. So I think she is acquainted with the Sitá affair. (*Aloud*) Oh yes, my boy, is all right.

VA's.—(*Weeping*) My lord, what more can I say; you are ruthless.

SITA'—Friend Vāsanti, why should you speak in this strain? My lord deserves kind treatment at the hands of all and particularly at my dear friend's.

VA's—

You are my life, you are my second heart; you are the moonlight to my eyes and the ambrosia to my limbs—You flattered your guileless wife with hundreds of such loving expressions, and *her* you—or peace ! Why talk more of this ! (*She faints*).

TAMASA'—It is but natural that she should thus break off in her speech and faint.

RA'MA—Take courage, friend, take courage.

VA's.—(*Coming to herself*) Why then was this unworthy act done by your lordship ?

SITA'—Desist, Vāsanti, desist from this.

RA'MA—Because people would not bear it.

VA's.—For what reason ?

RA'MA—They themselves know something.

TAMA.—The rebuke comes too late.

VA's.—O you hard-hearted one, fame is dear to you, as I hear; but what infamy, I ask, can be more dreadful than this ? What became of the fawn-eyed maid in the wilderness? Tell me, my lord—what do you think of her fate ?

SITA'—You yourself, dear Vāsanti, are hard-hearted and ruthless, since you thus inflame my lord already burning with grief.

TAMA.—It is her affection and grief, that speak thus.

destroyed by beasts of prey.

SĪTA'—I am, my lord, here I am.

RĀ'MA—Oh, my dear Jānaki !

SĪTA'—Alas ! alas ! my lord is weeping bitterly as if he is another man.

TAMASA.—Child, this is but natural. People under affliction must give vent to their grief.

When a tank is full to the brim an outlet is the only remedy. When the mind is tossed by sorrow it is sustained only by lamentations.

This is especially the case with dear Rāma to whom life has been exceedingly painful in many ways.

With an attentive mind he has to govern this world according to the rules of administration; his grief for his dear wife withers his body as heat does a flower; having himself abandoned her he cannot disburden his mind by lamentation but to-day he can breathe a sigh of relief and thus lamentation is, indeed, a gain to him.

RĀ'MA—What misery, Oh !

My heart breaks under its heavy anguish but does not go into twain; my languid frame falls a victim to swoons but leaves not consciousness; the inwardly consuming fire inflames my body but reduces it not to ashes; Fate strikes cutting at my vitals but parts not life asunder.

SĪTA'—Your state is such.

RĀ'MA—O ye citizens and countrymen !

Verily you did not approve of the Queen's staying in my house and therefore I abandoned her in a forest like straw nor did I mourn her loss. But the various objects of long familiarity move me; and so being helpless, I weep to-day please forgive me.

VA'S.—(*To herself*) His excess of grief has reached its

It is the twelfth year since the world was bereft of Sita, her very name has been blotted out; and yet it is not that Rāma has ceased to exist.

SITA'—These words of my lord make me faint.

TAMA.—Just so, my child.

So full of affection and yet terrible with grief, these cannot be highly gratifying words; these are the showers of honey that pour upon you but mixed with (burning) poison.

RA'MA—O Vāsantî, have I not, indeed,

Borne the dart of sorrow in my heart causing poignant pain and corroding the vital parts, like a red hot javelin driven athwart into my breast or the venomous bite of a serpent ?

SITA'—Thus have I, luckless that I am, again become a source of affliction to my lord !

RA'MA—Though I have thus manned my heart so that it should remain perfectly at rest yet the agitation now caused in me at the sight of the various dear and familiar objects is quite irresistible.

Whichever effort I somehow put forth to check the outburst of the sentiment of grief set in wild commotion, ^{under-}mining that, some strange emotion forcibly overpowers me as the flood of water rushing with irresistible fury does a dam of sand.

SITA'—My heart is somehow bewildered, its own sorrows being forgotten, on account of the stirring of my lord's grief, the fury of which is irresistible and terrible.

VA's —(*To herself*) His lordship has got into a painful condition. I will, therefore, divert him. (*Aloud*) Let my lord honour these spots of Janasthāna of long familiarity, by a look at them.

RA'MA—Just as you say. (*With these words he rises and walks round*).

your eyes directed towards her path when she turned long on the sanday-bank of the-Godāvārī, dallying with the swans and when as she returned she saw that you were somewhat out of temper, through timidity she folded her hands in submission, which looked as graceful as a lotus-bud.

SITA'—You are cruel, Vāsanti, you are cruel; since by thus constantly shaking the dart (of grief) thrust deep into the vital part of the heart you torture me, unlucky woman, and my lord, again and again.

RA'MA—O ruthless Jānakī, you appear to be present here and there but you do not take compassion on me.

Alas, alas, my Queen ! My heart bursts; the frame of my body falls to pieces; I deem the world a void: I burn from within with an ever-consuming flame; my inward soul, afflicted and agonising, sinks into impenetrable darkness; and a universal stupor paralyses all my senses; what am I, an ill-starred being, to do ?

(*Faints*)

SĪTA'—Woe, woe ! My lord has swooned again.

VA'S.—Compose yourself, my lord, compose yourself.

SĪTA'—My lord, on account of me, a cursed soul, you, whose life has been a blessing to the whole world of the living, again and again get into this state, terrible by its endangering your life. Oh I am done up.

TAMA.—Child, be calm, be calm. The touch of your hand again is the only remedy for reviving Rāma.

VA'S.—How does he not recover yet ! O my dear friend Sītā, where are you ? Restore the lord of your life.

(SĪTA' hurriedly approaches RA'MA and touches him on the heart and the forehead).

VA'S.—O joy, dear Rāma has regained consciousness.

brings on an insensibility of a different nature, due to joy.

(*His eyes still closed in felicity*) Dear Vāsantî, fortune now smiles upon you.

VĀS.—How, my lord ?

RA'MA—Friend, what else; Jānakî is again with me.

VA'S.—Ah, my lord, where is she ?

RA'MA—(*shows that he experiences her felicitous touch*).
Lo, here is she before me.

VA'S.—Alas, my lord, why do you burn me; luckless that I am, with these ravings cutting me to the quick when I have been already consumed by the fire of grief ?

SĪTA—I wish to withdraw. But then this my hand, which is perspiring and lying about helplessly and which trembles continuously, refuses, as it were, to obey me, being as if held fast by adamantine glue by the touch of my lord which is gladdening and refreshing on account of long attachment and which at once dispels my torment though long and agonising.

RA'MA—Friend, how can you talk of ravings ?

The hand which, bearing the marriage-bracelet, was formerly seized by me at the time of the nuptial rite, and which had been long familiar to me by its touches to be had at will and cooling like nectar,

SĪTA'—My lord, you are now just the same again.

RA'MA—That same hand of her, refreshing like a mass of snow and resembling a tender *Lavali* sprout have I obtained now.

(*With these words he grasps it*).

SĪTA'—Oh, fie, fie ! Infatuated by the touch of my lord I have surely committed a blunder.

RA'MA—Friend Vāsantî, joy has paralysed my senses; excitement has overpowered me; do you, therefore, hold her.

also turned heavy, shaking and perspiring.

SÎTA'—Alas, alas ! With his eyes now whirling, now fixed, now stupified and now rolling about, he is not yet able to compose himself.

TAMASA'—(*Looking at SÎTA' with affection and a smile of curiosity*).

By the pleasurable sensation caused by the touch of her beloved lord, my dear child is covered with perspiration, with her hair standing on end and bodily frame trembling; thus resembling the twig of a Kadamba tree, with buds shooting out, shaken by the breeze and besprinkled by the new shower.

SÎTA'—(*To herself*) Ah, having thus lost control over my heart I am ashamed in the presence of Tamasa; what will be her thoughts to behold this repudiation and yet such an affection on my part !

RA'MA—(*Casting a glance all round*) Ha, what ! She is surely not here. You, heartless Sîta !

SÎTA'—Really I am heartless, since I yet live though I behold you in this plight.

RA'MA—Where are you, my Queen ! Take compassion on me. It does not behove you to abandon me in such a state.

SÎTA'—O my lord, this is the reverse of the truth.

VA'S.—Have mercy on me, my lord. By your own uncommon fortitude compose your heart whose delusion has gone to its excess. Whence could my dear friend be here ?

RA'MA—Clearly she is not here. How else could even Vāsantî fail to see her. Could this, indeed, be a dream ? But then I am not asleep. How could Rāma get sleep ? All things considered, this, must be his reverence Delusion, created by my various fancies, that again and again pursues me hard.

This is the iron-chariot of Ravana shattered by Jatayu; and yonder are the goblin-faced mules (now) remaining only in skeletons; here it was that your foe cut off the wings of Jatayu from their roots and then jumped into the sky bearing with him Sitá struggling for liberty, looking like a cloud with lightning flashing within.

SITA'—(*With alarm*) My lord, father (Jatayu) is being slain, and I, too, am carried off. Help, help.

RA'MA—(*Rising in haste*) Thou wretch, the robber of Sitá, and of my father's life, where canst thou escape?

VA'S.—O my lord, the destructive comet to the race of the demons, is there yet scope for your wrath?

SITA'—Ah, I too was out of my wits.

RA'MA—Quite of a different sort is my present calamity!

That (my first) separation from my fair-eyed beloved, which, owing to the existence of means, afforded constant diversion, and gave rise to the sentiment of wonder in the world by the conflicts between the warriors, was to be terminated at the destruction of the enemy: but how is this separation to be borne silently which is endless and also irremediable?

SITA'—This separation endless! Alas, I am undone, ill-starred that I am.

RA'MA—Oh misfortune!

Where are you, my darling, at a place where my friendship with the lord of monkeys avails not; where the valour of the monkeys is of no use; where even the intellect of Jambavat comes to naught; to which even the son of Wind can have no access; to which Nala, the son of Visvakarmān, too, cannot open a path and which is inaccessible even to the shafts of the son of Sumitrá?

SITA'—I set a high value on that my former separation.

RA'MA—Dear Vāsantī, Rāma's seeing his friends at pre-

revered Bhagirathi let us go too to celebrate with her the auspicious birth-day rites of the long living Kus'a and Lava.

SÎTA'—Revered one, be pleased. Let me behold, even for a moment, the person whose sight it is not easy to obtain.

RA'MA—I have now an associate in my performance of the As'vamedha,

SÎTA'—(*With agitation*) Who, my lord ?

RA'MA—A gold image of Sîtâ.

SÎTA'—(*Breathing a sigh of relief, tearfully*). My lord, you are yourself now. Oh, now my lord has extracted the dart of shame arising from my repudiation.

RA'MA—I will divert my eyes smeared with tears just by looking at it.

SÎTA'—Blessed is she who is thus honoured by my lord, and who, diverting him has become the stay of hope of the world of mortals.

TAM.—(*Embracing her with a smile and tears of affection*) O my dear child, you have thus sung your own praise.

SÎTA'—(*Casts down her face with a blush and to herself*) Oh, the revered Tamasà laughs at me.

YAS'—This meeting is a great favour upon me. Let your departure now be such as to cause no hindrance in your undertakings.

SÎTA'—Vāsantî is now acting adversely towards me.

TAM.—Come, child; let us go.

SÎTA—(*Sorrowfully*) Let us do so.

TAM.—Or rather how can you go away; you

Who cannot withdraw even with heart-rending efforts, your eyes which are riveted, as it were, upon your lord, and are dilated through the desire of seeing him.

SÎTA'—My repeated bow to the lotus-like feet of my lord, a sight of which is obtained with extraordinary merit. (*She swoons*).

TAMASA'—How wonderful the variety of incidents !

The one sentiment of pathos, divided by a diversity of causes, undergoes different variations, as water assumes the different conditions of eddies, bubblus and waves, and it is all, nevertheless, but water.

RA'MA—O prince of balloons, come here.

(*All rise.*)

TAM. & VA'S.—(*To SITA' and RA'MA respectively*)

May the Earth, the divine river (Ganges) together with divinities like ourselver, that mighty preceptor, the originator of metres, and the sage Vasishtha, too, accompanied by Arundhâtî, grant you blessings that you may attain the highest good !

(*Exeunt omnes.*)

END OF ACT III.

ACT IV.

(*Enter TWO ASCETIC BOYS*)

FIRST—Saudhâtaki, behold the beauty which the venerable Vâlmiki's hermitage presents to-day on account of the numerous guests that have arrived and the special preparations that are being made in their honour. For,

The deer of the penance-grove drinks to his satisfaction the warm and savoury scum of the boiled rice after his mate that has recently brought forth young has drunk of it; while there is diffused all round the aroma of boiling vegetables mixed with jujube fruits, followed gently by the spreading fragrance of the cooked rice mixed with ghêe.

SAU.—Welcome are the grey-bearded folks of various descriptions who have been the cause of this special holiday.

FIRST—(*Smiling*) There must be some unusual reason

the queens of the great king Das'aratha, with Arundhati at their head. How do you thus prattle then ?

SAU.—Oh, Vasishtha !

DAN.—Yes, he.

SAU.—I, however, thought he was a tiger or a wolf.

DAN.—What disrespectful language this !

SAU.—Since as soon as he came he greedily feasted upon that poor tawny calf.

DAN.—In acceptance of the holy text—The *Madhuparka* (an offering of curds &c. mixed with honey) should be accompanied with a dish of flesh-meat—householders offer a heifer, a big bull or a goat to a S'rotriya (a learned Bráhmaṇa) coming as a guest. And the writers on holy law enjoin this duty.

SAU.—Oh, you are caught.

EAND.—How so ?

SAU.—For, when the worshipful Vasishtha arrived the heifer was slaughtered. But to-day when the royal sage Janaka came the revered Vālmiki offered the *Madhuparka* with simple curds and honey, while he let off the heifer.

DAN.—The holy sages prescribe this mode of reception only in the case of those who have not abstained from flesh; but the revered Janaka has abstained from flesh.

SAU.—For what reason !

DAN.—The moment he heard of the sad calamity that overtook Queen Sítā, he took to the life of an anchorite and it is some years since he has been practising religious austerities in the penance-grove of Chandradvīpa.

SAU.—Why then has he come here?

DAN.—To pay a visit to the revered Vālmiki, his old and intimate friend.

SAU.—Has he had an interview with his kinsmen to-day

SAU.—Just as these old folks have met together so let us too join our comrades and enjoy this joyous holiday by, playing together. (*So they turn round*).

DAN.—This is the aged royal sage Janaka, an expounder of Brahma, who, having paid his respects to the revered Vâlmiki and Vasishtha has now sat down at the root of a tree outside the hermitage; he,

Who has been consumed by the (fire of) grief, for Sita abiding in his heart, like an old tree with fire spreading within.

(*Exeunt Both*)

END of mixed VIS'KAMBHAKA.

(*Enter JANAKA*)

JANAKA :—

My grief caused by that serious, bitter, heart-piercing and painful calamity which befell my child, intense and continuous, does not cease even after a long time but, as if fresh, keeps on cutting my vitals, like a keen, sharp-toothed and new saw.

What a hard luck ! My accursed body with its vital fluids sapped by old age, unbearable grief and still more by such penances as Parâka, Sântâpana and others, and thus deprived of its support, does not fall yet. The sages hold that those who commit suicide are condemned to those worlds where no sun shines and which are shrouded in eternal darkness. Though many a year has elapsed the agonising emotion of grief which is clearly felt every moment on account of my constant brooding over it does not cease as if ever new. O child, Sitâ, sprung from holy ground, such has been your doom that I cannot even give free vent to my tears, through shame. Alas, daughter,

I remember your lotus-like face, when a child, with its irregular weepings or smiles, with a few tender budding teeth shining therein and with its faltering, incoherent and

holy fire, the sages, Vasishtha's wife and Gangā, nay, even the divine Sun, the progenitor of Raghu's race, himself, knew; whom you brought forth as the goddess of speech did learning; and who herself was of divine rank like any of the preceding?

(*Behind the Scenes.*)

This way, this way, your reverence and great Queen.

JANAKA—(*Looking*) Oh, here comes Arundhati, the way being shown by Grsti. (*Rising*) But whom did he address as great Queen? (*Observing carefully*) Ah, ah, ! How is it that she is my dear friend Kausalyā, the lawfully wedded wife of the great king, Das'aratha? Who can recognise her as the same!

She was like the goddess of wealth in the palace of Das'aratha; or why use a comparison, the goddess of wealth herself. But alas, Oh pity! She is altogether changed in obedience to the will of fate, looking like some embodiment of grief. Oh sad end!

This is another accursed change of conditions.

The sight of that very person, who was, in former days, a festivity incarnate to me, is now as unbearable as salt applied to a sore.

(*Then enter ARUNDHATĪ, KAUSALYĀ' and KANCHUKĪ*).

ARUN.—I say it was the advice of your preceptor that you should go in person and see Janaka. I too was sent with the same object. What means then this hesitation on your part at every step?

KANCH.—Queen, I request you to calm yourself and act according to the revered Vasishtha's behest.

KAU.—Since I have to see the king of Mithilā at such a time, all my griefs thicken upon me simultaneously. I am unable to compose my heart the ties of which are shattered

a thousand streams.

KĀU.—How can we, indeed, show our face to the royal sage when such a fate has over-taken our dear daughter-in-law.

ARUND.—

This is your noble kinsman, the upholder of the Janaka family, to whom the sage Yājñavalkya taught the whole of the sacred lore.

KĀU.—This is the royal sage, the delight of the great king's heart and the father of my dear daughter-in-law. Alas, alas! I am carried back to those days which afforded unmixed pleasure. O Destiny! All that is no more.

JANAKA—(*Approaching*) Revered Arundhati, Janaka, of Videha, bows to you.

With my head bent low to the surface of the earth I bow to your reverence, as to the divine Ushas, adorable to the world and the source of blessings to the three worlds, you by whom your husband, though a repository of holy lustre, and though the most to be revered of even the primeval sages, regards himself as purified.

ARUN.—May the Supreme light be manifest to thee. May the God that blazes and stands beyond the reach of darkness purify thee.

JAN.—Noble Gr̥shti, is it all well with the mother of the Protector of men?

KANCH.—(*To himself*). We have been unsparingly and very bitterly reproached. (*Aloud*) Royal sage, it does not behove you to afflict the Queen who has been already exceedingly grieved and who, in her anger for this very incident, has long avoided the sight of the moonlike face of dear Rāma. It was surely some lamentable misfortune of Rāma. For, hearing that some dreadful slander was spreading everywhere among the citizens and the country-folk, who, being mean-minded, would not believe in the purification by fire,

mob raving like this.

ARUN.—(*Sorrowfully*). Exactly so. To speak of fire in connection with our dear child is an insult. The word *Sitā* speaks enough. Alas daughter !

Whether thou art to me a child or a pupil, be that as it may; the super-eminnence of thy purity consolidates my affection for thee; thy childhood or womanhood is not the consideration; verily thou art adorable to the (three) worlds; in the case of, (or, with) the virtuous merits are the object of reverence; neither their sex nor age.

KAU.—Oh, my agonies revive. (*She faints.*)

JAN.—Oh misery, what is this !

ARUN.—Royal sage, what else could it be ?

That king, that happiness, that knot of children, and those days—all this stood before her mind's eye at the sight of you, her friend, in the hour of this terrible calamity; and then she fainted : for the heart of matrons is as tender as a flower.

JAN.—Alas, alas ! I have become cruel in every way since I do not receive affectionately the beloved wife of my dear friend, seen after a long time.

He was a desirable connection, a dear friend, the very heart, joy in a visible form; nay, the entire fruit of existence, my body, my soul, or any other thing more precious than this: what was not the noble and great king Dasaratha to me !

Alas, this is that very Kausalyā !

Whenever there was any serious discord in private between the husband and wife, I was the person to whom they severally communicated their complaints, and then their pacification or exasperation was a matter resting with me. But enough of these recollections, since overpowering the heart they burn me.

ARUN.—Oh hard luck ! Her heart has become motionless.

in his gourd.)

KANCH.—

Fortune, having at first, like a well-disposed friend, manifested an unmixed favourableness, but again becoming terrible by the sudden reverse, intensifies, alas, the anguish of the mind.

KAU.—(*Recovering*) O child Jānakī, where are you ! I remember that engaging lotus-like countenance of yours graced solely with the singular beauty imparted by marriage and with a pure smile playing upon it. Brighten my lap once more, dear child, with your limbs lovely like glittering moon-light. The great King would always say—This is the daughter-in-law of our mighty ancestors of the race of Raghu, but as Janaka's daughter she is only a daughter to us.

KANCH.—It was as the Queen says.

Though the King had five children, the enemy of Subāhu (Rāma) was his special favourite; and of his four daughters-in-law Sītā was as dear to him as his daughter Sāntā.

JAN.—O dear friend, great king Das'aratha, thus did you attract the heart in every way ! How can I forget you ?

It is customary for the parents of the bride to honour the kinsmen of their son-in-law; but in our connection your respectful treatment of me was a reversal of that order; you who were such are snatched away by Death, as also that cause of our connection: lie upon the life of me, a sinful wretch, in the horrible hell of this world.

KAU.—Dear Jānakī, what am I to do ! My cursed life is firmly fastened with an indelible adamant glue and will not leave me.

ARUN.—Take consolation, Princess; you should also in the mean while stop your tears. More-over don't you remember what your family preceptor said at the hermitage of Rṣ'yasrnga, that what was fated to happen took place but

Let not doubt be entertained with regard to the utterances of Bráhmaṇas to whom the Supreme light has been revealed. Good luck resides in their speech. They utter not words of false import.

(A confused noise behind the scenes; all listen).

JAN.—Oh, to-day being a holiday on account of the arrival of the distinguished guests, it is the youngsters at school that are making a row being briskly at play.

KAU.—How easily is happiness attained in childhood ! *(Observing)* Hollo ! who is this boy in their midst that delights my eyes with his limbs firm, lovely, and tender, that disclose the grace of dear Ráma.

ARUN.—*(Aside, with tears of joy)* This must be that secret, the very nectar to my ears, communicated to me by Bhàgirathi. But I do not know which of the two, Kus'a and Lava, of long life that boy is. *(Aloud.)*

Of a lovely dark like the petals of a blue lotus, decked with forelocks, of pure grace, embellishing, as it were, with beauty the assemblage of boys, and appearing like my dear Ráma once more restored to childhood, who may this be that being seen all at once delights my eyes as with nectareous collyrium?

KAN.—I think the boy must undoubtedly be of Kshatriya extraction in a student's stage of life.

JAN.—It is just so. For,

He has on his back a pair of quivers, the feathers of the arrows in which reach his crest; his breast has the tiny holy mark of sacred ashes; he wears the *Ruru* skin; his lower garment dyed with red madder is held fast by a girdle of *Murvà* grass; and in one hand he has a bow with a rosary of *Rudrākshas*, in the other a *pippalā* staff.

Revered Arundhatī, what is your guess ; where may he

also to the boy that some elderly persons here wish to see him.

KANCH.—As your lordship commands. [*Exit.*

KAU.—What think you ? That he will come being thus addressed ?

JAN.—Can noble conduct belie such grace of form ?

KAU.—(*Observing*) How wonderful ! Having with modesty listened to the words of Grshti and dismissed the boys of the ascetics that boy has already started hitherwards.

JAN.—(*Eying him for a long time*) Oh this is something wonderful !

There is in him an excess of noble qualities mellowed by modesty and innocence common to childhood, an excellence that can be marked by the discerning and not by the vulgar. This feeling of rapture (rising within me) forcibly possesses my mind, just as a tiny piece of the loadstone does iron.

LAVA.—(*Entering*). How shall I, of my own motion, address my salutation to these persons whose names, rank and family I do not know, although they command my respect. (*Deliberating*) This mode of address is unobjectionable, as the elders say. (*Approaches respectfully*). Here Lava bows his head to you all in succession.

ARUN. and JAN.—Blessed boy, may you live long.

KAU.—Dear child, live long.

ARUN.—Come here, dear boy. (*Seating Lava on her lap, to herself*) Not alone my lap has been filled up but also the cherished desire of my heart has been fulfilled after a long time.

KAU.—Dear child, come here too. (*Taking him on her lap*) Oh wonder ! He resembles dear Rāma not only by his bodily frame that has the dusky bright of a garland of blue lotuses a little opened, but also by his voice very deep like the note of a royal swan whose throat has been rendered

him carefully and with tears of emotion) Royal sage, do you not see; if his face be closely observed it bears a resemblance to the moon-like face of our daughter Sitā?

JAN.—I see it, dear friend, I see it.

KAU.—Oh ! My mind, as if frenzied, suggests me something like this.

JAN.—

In this child clearly appear to be perfectly mirrored in their entirety the same form and the same splendour of my dear daughter and the eminent descendant of Raghū (Rām'a); also the same voice, that same natural modesty and also the same awe-inspiring majesty. Alas, Destiny how does my mind, being agitated, run along wild paths !

KAU.—Dear child, have you a mother; do you remember your father ?

LAVA.—No, no.

KAU.—To whom do you belong then ?

LAVA.—To the revered Vālmiki.

KAU.—My dear boy, tell all that is proper to be told.

LAVA.—I know but this much.

(*Behind the Scenes.*)

Yē soldiers, here this prince Chandraketu commands you that no one shall transgress the bounds of the hermitage.

ARUN. & JAN.—Ah, Prince Chandraketu has arrived on account of his being the guardian of the Sacrificial horse and we shall see him this day. Oh lucky day !

KAU.—‘The son of Lakshmana commands’ these are words sweet as nectar that I hear.

LAVA—Noble sir, who is this Chandraketu, may I ask ?

JAN.—You know Rama and Lakshmana, the sons of Dasaratha.

LAVA—These two are the very heroes of the Ramayana;

LAVA—The son of Urmilá then and the grandson of the royal sage, king of Mithilá.

ARUND.—(*Smilingly*) Oh the boy has shown his deep acquaintance with the story.

JAN.—(*Reflecting*) If you are so conversant with that history, then tell us, we ask you, what the names of the children of those sons of Dáśaratha are and born of what mother each.

LAVA—This chapter of the story has not been heard by us or by any one else before.

JAN.—What, has the poet not yet written that portion ?

LAVA—He has, but has not yet published it. Part of it has been composed as a separate work being full of sentiment, and adapted to theatrical exhibition. That composition written with his own hand, he has sent to the venerable sage Bharata, the writer of aphorisms on Music.

JAN.—With what object ?

LAVA—That the revered sage, it is said, may have it performed on the stage by the heavenly nymphs..

JAN.—All this has the deepest interest for us.

LAVA—Great is the interest which the revered Vālmiki has evinced in that work. For he sent the manuscript to the hermitage of Bharata by some pupils and my brother was despatched, bow in hand, as their escort to ward off any casualty.

KAU.—Child, have you a brother too ?

LAVA—Yes, the noble Ku'sa.

KAU.—He must be your senior, as your words show.

LAVA—Exactly. He is, indeed, elder by order of birth.

JAN.—What, are you, of long life, twins ?

LAVA—Quite so.

JAN.—(Child tell me what sort of a story that is)

KAU.—Alas child, with a countenance lovely as the moon, what a calamity, the wicked pastime of fate, suddenly overtook the blossom of your body, forlorn and alone !

JAN.—Ah daughter,

Having experienced that insult and the dreadful forest, as also those pains at the time of labour, surely you must have often remembered me as your protector, in your fright, as the eaters-of-raw-meat thronged round you from all sides.

LAVA—(*To Arundhati*) Noble lady, who are these two ?

ARUN.—This is Kausalyâ, and this Janaka.

LAVA—(*Surveys them with reverence, sorrow and wonder*).

JAN.—Oh the cruelty of the wicked citizens ! Oh the rashness of king Râma !

As I have been long brooding over this terrible blow of the thunderbolt in the form of this calamity, it is now time for my wrath to burst forth into a flame, with bow or with curse.

KAU.—(*With dismay and trepidation*) Help, help, revered lady; pacify the angry royal sage.

LAVA—Such is mostly the state of mind of the high-minded who have received an insult.

ARUN.—King, Râma is your son; and the poor subjects must be protected.

JAN.—But no, peace be with either of them as far as Râma is concerned; for he is my treasure in the form of a son; while the town-people are chiefly composed of Brâhmanas, children, old and decrepit persons and women.

(*Enter*)

BOYS (*in excitement*)—Friend, we have heard of a certain animal which they call a horse in the country; the same we have seen with our eyes to-day.

LAVA—They speak of the 'horse' in treatises on zoology and warfare; tell me then how it looks.

it eats grass and throws out balls of dung each as big as a mango : but why describe it thus ! It is going farther and farther off ; come, come ; let us follow it up.

(*With these words they pull him by his deer's skin and hands.*)

LAVA—(*With curiosity, hesitation and modesty*) Noble sirs, look here, they are dragging me away. (*He runs with haste.*)

ARUN. & JAN.—May our dear child satisfy his curiosity.

KAU.—Revered lady, I feel I shall not live if the boy be out my sight (*i. e.* without his company) ; let us, therefore, go to another spot and see the boy as he goes. Long may he live !

ARUN.—Quick of foot the nimble boy has gone far already ; how is he to be seen !

KANCH.—(*Entering*) The revered Válniki says that your honours will know it at the proper time.

JAN.—This is something extremely mysterious ; Revered Arundhatî, friend Kausalyâ, noble Grshti, let us go ourselves and see his reverence Prâchetasa. (*Exeunt the ELDERS*).

(*Enter*),

THE BOYS—Behold, Prince, that wonderful object.

LAVA—I see it and know what it is. Surely it is a sacrificial horse.

BOYS—How do you know that ?

LAVA—You fools, surely you must have read it also in the chapter (on horse-sacrifices). Don't you see that the guards are cuirassiers, lancers and quiver-bearers numbering a hundred in each division. This army appears mostly to consist of such troops. If you do not believe me, go and ask them.

BOYS—Hollo, soldiers, why does this horse roam about thus guarded ?

(*Behind the scenes*)

This horse, this banner, or rather, this war-cry, belongs to the one supreme hero of the seven worlds, the destroyer of the race of Ravana.

LAVA—(*With an air of disdain*) Ah, these words are exciting.

BOYS—What is to be said ! the Prince is clever, indeed !

LAVA—Hollow ! ho ! Are there no Kshatriyas in the world that you should proclaim thus ?

(*Behind the scenes*).

Ah, whence can there be Kshatriyas (worthy of the name) as compared to the great king !

LAVA—Fie upon you impudent babblers !

If they (the Kshatriyas) are, they do exist; but what means this threatening proclamation ! Or rather, why utter these words ! Here I carry off that (boasted) banner of yours.

Hollo comrades, surround the horse and drive it (home ward) with clods of earth. Let the poor thing graze among the roebucks.

(*Enter a man full of haughty pride*)

MAN.—A truce to this rashness. What is it that thou hast said? These battalions of armed men are stern and merciless; they brook not an insolent word even from a child. Prince Chandraketu is a destroyer of his foes. Therefore make off quickly by this thick row of trees ere he arrives whose heart has been attracted by the sight of these wonderful forests.

BOYS—Prince, have done with the horse. The lines of soldiers with flashing weapons threaten you, while the hermitage is far away. Come, therefore, let us scamper off, bounding like the deer.

LAVA—(*Smiling*) What, their weapons are flashing you

ing forth a terrific, deep and hoarse sound (like the grinding of the teeth) resemble by its frightful cavity the gaping of the horrible (lit. machine-like) month of the god of death, grinning when about to make a meal of the world.

(*All walk on in proper order and depart.*)

END OF ACT IV.

ACT V.

:O:

Ye soldiers, succour has, indeed, come to us now.

Verily, here comes Chandraketu, on hearing of our fight, in his speeding chariot drawn by the fleet steeds which are galloping being urged on by Sumantra, with his flagstaff of the Kovidāra wood shaking by the jolting (of the car).

(*Enter in a chariot driven by SUMANTRA, CHANDRAKETU, bow-in-hand and with a feeling of joy and hurry mingled with wonder*).

CHAN—Noble Sumantra, see, see,

Here is the warrior-boy, of unknown extraction, with his beautiful countenance glowing with slight anger, and his five locks all in a flutter, being in the van of battle, showering on the troops a hail-storm of arrows from his bow the points of which are ever resounding with its twang.

Wonderful, wonderful !

The ascetic-boy rouses my curiosity, as he stands there, single-handed, like some new and still unknown scion of Raghu's race, in the midst of the body of the troops, scattering in all directions thousands of shafts glowing as they cleave, with a terrible clash, the temple-joints of the elephants.

SUMANTRA—Long-lived one,

As I behold the boy who far outdoes the prowess alike of the gods and of the demons, and possesses similar features,

For, this boy, unaided as he is, is surrounded by our forces wielding various weapons in their sturdy and huge hands, which flash forth on the scene of the raging battle, with their chariots resounding with the jingle of gold bells and with their cloud-like elephants raining down showers of rut.

SUM—Prince, of what avail are these against him even when united; what then would be their condition if they were disbanded.

CHAND.—Make haste, noble one, make haste. Terrible is the havoc that he has commenced among our followers—For,

Sending forth the twang of his bow, that swells with the loud sounds of the kettle-drums, and grates fearfully against the ears of the elephant-herds grunting in the mountain-caverns, the hero makes the ground, with the numerous heads and headless trunks frightfully dancing about, appear as if bespattered with the morsels from the horrible mouth of the god of death when satiated.

SUM.—(*To himself*) How should I allow dear Chandraketu to engage in a single combat with a hero of such a type. (*Reflecting*). But we have grown old in the house of Ikshvāku. Besides, what alternative is there when fighting has become necessary ?

*CHAND.—(*With a mingled feeling of astonishment, shame, and confusion*) Oh, fie ! my troops are retreating on every side.

SUM.—(*Driving forth the chariot*) Prince of long life, the hero is now within reach of your voice.

CAND.—(*Forgetfully*) Noble one, what did our heralds say, was his name ?

SUM.—Lava.

CHAND.—Hollo Lava of strong arms, what have you to do with these soldiers ? Here am I; advance against me; let

(*Enter Lava with bold and haughty strides*).

LAVA—Bravo, prince, bravo. You are truly a descendant of Ikshvāku. Here I turn to you now.

(*A great noise behind the curtains.*)

LAVA—(*Turning back with firm steps*) How, now, these generals, although overpowered, now turn back and surround me being intent on battling ! Fie upon, you miscreants.

Let the deep and tumultuous uproar of the army, rising from all sides like the tide of the ocean lashed by the hurricanes of the doom's day, be swallowed by the stupendous flames of my fierce wrath, the counterpart of the submarine fire raging when it is dashed against by the mountains.

(*Moves round rapidly.*)

CHAND.—Youth,

I love you for your wonderful and surpassing qualities. You are, therefore, my friend and so whatever belongs to me belongs to you also. Why do you slay then your own followers ? This Chandraketu here is, indeed, the touchstone for your haughtiness.

LAVA—(*Turning back with joy and haste*). Oh, how lucid and yet bold is the heroic language of this high-souled prince of the solar race ! Why then trouble myself with these. I will first honour him.

(*Behind the scenes, a noise again.*).

LAVA—(*With wrath and disdain.*) Ah, I am annoyed by these villains who would not allow me to speak with the hero. (*Advances towards them*).

CHAND.—Noble charioteer, see a sight worth seeing. With his glance fixed on me with pride mingled with curiosity, with his bow raised, and followed from behind by the troops, he resembles a cloud carrying the rain-bow and agitated either way being beaten by a blast from both the sides.

SUM.—The prince alone knows how to look at him even.

merable and mounted on elephants, horses and chariots, he alone and on foot; you closely clad in steel, he wearing only the holy deer-skin; you his seniors in age, and he with a body lovely on account of his tender age.

LAVA—(*With pain*) Ah, what ! He shows pity ! (*Reflecting*). Well, to avoid loss of time I will just paralyse the forces with the Jṛmbhaka missiles. (*He remains in meditation*).

SUM.—Ho, how is this that the tumultuous uproar of our army ceases all of a sudden !

LAVA—I shall now see that boaster.

SUM.—(*With confusion*). Prince, I think that boy has invoked the Jṛmbhaka missile.

CHAN.—What doubt can there be as to this ? A dreadful combination, as if of darkness and lightning, baffles the eye although directed towards an object as it is lit up and suddenly obscured ; moreover, this army stands motionless as if painted in a picture: verily it is the Jṛmbhaka missile, of unlimited power, that is at work.

Wonderful, wonderful !

The sky is being filled up with the Jṛmbhaka missiles which have the pitchy dark of the mass of darkness collected in the vaults of *Pātāla*, and whose blazing splendour resembles the tawny lustre of brass glowing when heated, as if with the peakś of mount Vindhya, tossed about by the strong and terrible hurricanes at the time of the universal destruction, and having their gorges filled up with the clouds blending with the tawny lightning.

SUM.—But where could he have learnt the lore of these weapons from ?

CHAN.—I think from the revered Prāchetasa.

SUM.—It can not be so, with regard to missiles, and particularly with the Jṛmbhaka missiles.

These were the offspring of Kris'ās'va; from him they passed to Kaus'ika; he handed them over to dear Rāma and

see everything.

SUM.—Prince, be on your guard; the eminent hero has turned up again.

THE PRINCES—(*To each other*). O, how noble looking this prince is! (*They behold each other with love and affection*).

Can it be the fortuitous conversation or the excess of excellences, or a time-honoured friendship formed in some previous life, or my relationship with him owing to the will of providence, not yet known to me, that my heart feels drawn toward him at his first sight?

SUM.—Mostly it is the characteristic of living beings that some one feels an ardent love for another, which men of the world call 'the friendship of the stars' or 'the love which the eye begets.' This love the wise declare to be spontaneous and unaccountable.

That attachment which springs up without a cause cannot be counteracted; it is a thread formed of affection which links together the inner hearts.

THE PRINCES—(*With reference to each other*) How can I shoot the arrows at his body lovely like a polished *rājapatta* (a gem or silken garment) at the sight of which my limbs are covered with the hair standing on end through my longing to embrace him?

But what other course is there than taking up the weapon against one who has displayed such a fierce spirit of heroism? What is also the use of that weapon which is not directed against an antagonist of such a type? And what will he himself say of me if I am not inclined to fight, when the weapons are already brandished? Stern, indeed, is the warrior's duty that obstructs the operation of love!

SUM.—(*Marking LAVA, with tears to himself*) My heart, why dost thou indulge in fancies!

That which was the seed of our hope was nipped in the bud by Fate: when the creeper is already cut off where is

CHAND.—In the first place this heroic youth will be honoured; secondly, O noble one, I shall thus be properly observing the martial law; for, the canonists say that men in chariots shall not advance against those on foot.

SUM.—(*To himself*) Alas! I am now thrown into a fix.

How can a man like myself go against a right course of action, or how can he permit an act solely grounded on adventure!

CHAND.—When my revered fathers consult your honour the dear companion of their sire, in matters of doubt, why should your noble self hesitate?

SUM.—Prince of long life, your intention is quite consistent with the laws of duty.

This is the martial law, this is the time-honoured ordinance; and this is certainly the heroic course of conduct pursued by the lions in the race of the (most eminent) Raghus.

CHAND.—The noble one can only speak so.

Your honour alone knows the history, the holy chronicles, the canons of law, and also the customary practices of the Raghu family.

SUM.—(*Embraces him with tears of affection.*)

Dear child, how few have been the days since dear Lakshmana, your father, even though the slayer of Indrajit, was born! And his child now follows the course of a warrior. All hail to the family of Das'aratha which has thus attained its stability!

CHAND.—(*Painfully*)

What stability can our race have when the eldest of the Raghus (Rama) is unrepresented (without progeny)—with this grief are our three other fathers smitten.

SUM.—Alas! The words of Chandraketu pierce the very vitals of the heart.

LAVA.—Strange, how divided are my feelings!

As the lotus-plant rejoices at the rise of the moon so do mine eyes at his sight; and yet this my arm which lovingly

SUM.—May the eternal God, the divine Boar, grant thee, for thy, wellfare a lustre, invincible, holy and majestic, such as Kakutetha possessed.

Moreover,

In the ensuing fight, may the divine Sun, who is the progenitor of thy race, give thee energy (lit. keep thee cheerful); may the son of Mitra and Varuna (Vasishtha) who is the spiritual guide even of thy sires bless thee; may the strenght of Indra and Vishnu, of Agni and Marut, and of the divine Eagle, be thine; and may the magic twang of the bows of Râma and Lakshmana grant thee victory.

LAVA—Prince, you certainly appear exceedingly well when seated in the chariot. Enough, enough of this extreme regard.

CHAND.—Well then, the noble warrior too should mount another charior.

LAVA—Noble one (Sumantra), seat the Prince in the chariot.

SUM.—You, too, comply with the request of dear Chandraketu.

LAVA—What hesitation can there be in using one's proper implements. But we, living in the forest, are not accustomed to move in chariots.

SUM.—Dear son, you know how to act in a manner befitting pride and politeness. If the sovereign of the Ikshvâku race were to see you, such as you are, his heart would melt with affection.

LAVA—Noble sir, that royal sage is reported to be a noble man. (*With a feeling of shame*). We too are certainly not so disposed as to put obstacles into the performance of sacrifices. Who, in this world, does not highly esteem that king for his virtues? But those words of the guardians of the horse, dreadful on account of the insult they meant to the whole Kshatriya race, roused my anger.

CHAND.—(*With a smile*) What! you are wroth even at

The sages call the language of the conceited and the arrogant as infernal. That is the source of all enmity and the bane of the world.

On this account they condemn it, while they extol the other (of the opposite sort).

The wise call truthful and agreeable speech a cow, the mother of all blessings; a cow that grants desires, removes misery, begets fame and destroys sin.

SUM.—Oh, this youth is of a refined character being the disciple of Vālmiki. He speaks nobly owing to his education under the sage.

LAVA—And now, Chandraketu, as to your question if I am indignant at your father's superiority of valour, I ask you—Are all the accomplishments of a warrior confined to one individual?

SUM.—Surely you do not know the king of the Ikshvāku race and hence you speak in this strain. Desist, therefore, from your bold talk.

True that you have displayed your valour by your slaughter of the troops, but you ought not to blurt out such language with regard to the victor of Jamadagni.

LAVA—(With a laugh) Noble sir, what means this bragging that the king is the victor of the son of Jamadagni!

It is a natural fact that the strength of the Brāhmana lies in his tongue, while the strength of arm belongs to the Kshatriya alone. Jamadagnya was a Brāhmana who wielded arms and if he was subdued where is the ground for praising that king?

CHAND.—(With almost a pang) Venerable Sumantra, have done with this exchange of words.

“He must be some extraordinary and novel incarnation of valour, that has come down now, since he does not esteem even the noble son of Bṛgu a hero, and does not know even the holy exploits of my father competent to grant immunity from danger to all the

He is old and his actions should not be scrutinised; let him be alone; why dwell on his doings. He is great in the world and his fame unblemished even though he killed the wife of Sunda (Tātukā)! And the three steps which he had to pace back without turning his face in his fight with Khara and the dexterity he displayed in slaying the son of Indra (Vāli) are also facts well known to the world.

CHAND.—Ha, you violate all rules of propriety since you traduce my father; you are growing too bold.

LAVA—Holloa, he now scowls at me!

SUM.—Their anger is ablaze ! For,

The tremor caused by rage agitates the knots of their hair; their eyes which somewhat resemble the leaf of a red lotus are turning deeper red; and by the knitting of their eye-brows which have suddenly commenced their play, their faces bear resemblance to the moon with the spot brought into prominence or to the lotus with bees hovering about.

THE TWO LADS.—Let us then repair to a spot suitable for fighting.

(*Exeunt Omnes.*)

END OF ACT V.

ACT VI.

(*Enter a pair of resplendent Vidyādharas in an aerial vehicle*).

VID.—Oh, wonderful, indeed, are the heroic deeds of these two princes of the solar race that have suddenly closed in fearful combat and have displayed their martial valour: the gods and demons are in utter bewilderment with extreme wonder at them. For, look, my dear, look at them.

There is raging wonderfully the fight, striking terror into the whole world, between the two (combatants) their locks constantly fluttering, showering arrows by stretch-

of a thunder-cloud.

Let us therefore pour down on these two eminent warriors a continual shower of flowers the mass of which will be charming being thickly intermixed with the lovely full-blown golden lotuses, and which will be gratifying (to the senses) by the hopey of the numerous fresh and jewel-like buds of the trees of Paradise.

VIDYADHARÎ—But why has the sky, all of a sudden, turned tawny as if with the streaks of lightning flashing out of season.

VID.—Can it be then that to-day,

Shiva has opened his eye on the forehead emitting a dazzling lustre like that of the sun whirled round on his moving wheel by Tvashtî?

(*Reflecting*) Ah, I have it. It is the fiery missile discharged by Prince Chandraketu, his anger being provoked. From it comes this fall of voluminous sparks of fire. For now,

The multitudes of the aerial cars have withdrawn with their banners and chauries chequered by being slightly burnt; while these flames, as they spread about the borders of the silken flag-cloths, appear for a moment like the streaks of saffron.

Wonderful! His reverence the fire has actually spread round, terrible by its sparks bursting forth with a fearful hissing sound like that of the thunderbolt when breaking into pieces, and awe-inspiring with its masses of raging flames spreading about (lit. licking on) in wild confusion. Its heat is very fierce on all sides. I will, therefore, screen my wife with my body and retreat to some great distance. (*Does accordingly.*)

VIDYADHARÎ—Happily has the heat been wardèd off from me when it had just begun to affect me, by this touch of my lord's body, thrilling, soft, agreeable and cooling like spotless pearls, and causing my eyes to close and roll about with delight.

thing himself, by the delights (of his mere presence).

VIDYADHARĪ—Ah, whence is the sky over-cast with clouds, dark like the necks of impassioned peacocks and decked with the playful lightnings continuously flashing forth.

VID.—Holloa, hey ! This must be the effect of Varuna's missile employed by Prince Lava. How now, the fiery missile has been quenched by the thousands of streams of water pouring down in continuous succession..

VIDYA'DHARĪ—Oh, how I welcome it !

VID.—Ah, ah ! Every thing pushed to an extreme leads to disaster. For, the whole animal creation is quacking, as if being closely wrapped up in darkness deepened by the pealing clouds thrown into agitation by a series of hurricanes as at the destruction time of the universe, as if it were rolling in the horrid cavity of the mouth of Death, wideopened to make one meal of the whole world, or as if it were shut up in the belly of Nārāyana, when, at the close of a *yuga*, he sleeps his sleep of meditation, with all the passages of his body closed. Well done, Chandraketu ! well done, Rightly have you discharged the Wind-missile. For,

The wind has entirely (lit. to some unknown region) banished the clouds though numerous, as the means of right knowledge dispels all the illusions superimposed on Brāhma.

VIDYA'DHARĪ—But who is this, my dear, that is causing his celestial vehicle to alight between these two princes, waving the end of his upper garment with his hand raised up in haste, and ordering them from afar to desist from fighting with sweet and loving words ?

VID.—(*Observing*). Fortunately it is the Raghu king on his return from his killing of Śāmbuka. .

Having heard the tranquil words of the great personage and having out of respect for him desisted from the work of fighting, Lava stands peaceful, while Chandraketu bows down to him. May the monarch be happy on account of his union

Chandraketu, you the moon of the solar race, come quickly and give me a close embrace; let the fire that burns in my mind be quenched by your limbs cooling like the flakes of snow. (*Raising him up and embracing him with tears of affection*). Is it all well with you, the wielder of celestial weapons?

CHAND.—It is well with me now that I have fortunately come in contact with Lava, of wonderful exploits and lovely to sight. I, therefore, request that my father should look upon this eminently brave warrior with an equally affectionate eye as on me or even still more.

RA'MA—(*Marking LAVA closely*) I am glad that this comrade of my dear child has an appearance exceedingly serene, lovely and auspicious.

He is, as it were, the science of archery appearing in a corporeal form to safe-guard the worlds; or martial duty become incarnate for the protection of the Vedic lore; or he seems to be the sum of all powers or the collection of all virtues; ay, the very store of the meritorious actions of the world standing out in a visible shape.

LAVA—(*To himself*) Oh, how purifying and majestic is the appearance of this magnanimous personage!

He is the one great asylum of comfort, affection and devotion; and the grace of supreme Duty, as it were, moving in a bodily form.

Oh, wonder!

All hostility ceases, and a feeling full of joy springs up; that arrogance has vanished some where, and modesty makes me humble; suddenly at his sight I am strangely fascinated; or rather the magnanimous possess some super-eminent excellence like the holy places.

RA'MA—How is it that he at once assuages my sorrow and wins the affection of my inward soul from some mysterious

stone melts when the moon rises.

LAVA.—Chandraketu, who is this ?

CHAND.—Dear friend, he is my revered father.

LAVA.—Then he bears the same relation to me by the law of relationship since you have called me your dear companion. But there are four revered heroes of the story of the Rāmāyana who are entitled to this mode of address by you. Give me, therefore, the exact relation.

CHAND.—Then know him to be my eldest father.

LAVA.—(*With joy*) What, he is Raghunātha himself ? Oh happy luck ! The day has auspiciously dawned for me to-day since I beheld this king. (*Marking him with modesty and curiosity*). Father, Lava the disciple of Vālmiki, bows to you.

RA'MA.—Long lived one, come, come. (*He embraces him affectionately*) Dear boy, enough, enough of this excessive modesty. Embrace me pressingly again and again.

Your touch, fleshy, soft and tender, like the inner leaf of a well-developed lotus and cooling like the nectar oozing from the moon, or sandal juice, gladdens me.

LAVA.—(*To himself*) Such disinterested affection he has for me ! but I in my ignorance showed hostility towards this very personage, in as much as I pushed my obstinacy to the very extremity of taking up arms. (*Aloud*) Revered father, pardon the childish folly of Lava.

RA'MA.—What fault has my dear child committed ?

CHAND.—When he heard the proclamation of my father's exploits from the keepers of the horse, he played the hero.

RA'MA.—This is creditable to a *Kshatriya*.

A man of might does not brook the might of others getting ascendancy ; it is his innate disposition, being inherent in his constitution and not acquired. If the divine sun blazes incessantly with his beams, why does the fire-crystal shoot forth its rays as if insulted ?

CHAND.—Indignation, too, appears graceful in this great

RA'MA.—Dear lava, withdraw the missile and you too, Chandraketu, console the troops that are feeling ashamed at their motionless state.

LAVA.—As my revered father commands.

(*He remains in meditation*).

CHAND.—As you order.

[*Exit.*]

LAVA.—Father, the missile has ceased to operate.

RA'MA.—Dear child, missiles have secret charms for their employment and withdrawal, and their knowledge is obtained by traditional instruction.

The primeval instructors &c. (See p. 5). Now the venerable Kṛś'ās'va communicated the occult science of these missiles to Kaus'ika, who had been his disciple for over a thousand years and he transmitted it to me. This is the order of transmission. And now I ask from whom my child received his instructions.

LAVA.—The missiles revealed themselves to us both spontaneously.

RA'MA.—(*Reflecting*). What cannot be possible ! This may be (due to) some singular greatness, the result of the ripened fruit of excellent merit. But how do you use the dual.

LAVA.—We are two brothers, twin-born.

RA'MA.—Who is then the other ?

(*Behind the scenes*).

Dāndāyāna,

What do you say, friend, about the fight between Lava, of long life and the troops of the King ? That there was one. Let then, to-day, the title of 'Imperial king' cease to exist in the world ; and let also the fires arising from the weapons of the Kshatriyas be extinguished.

RA'MA.—But who is this of a complexion dark-blue like sapphire, that by his very voice covers me with horripilation, making me thereby resemble a *Kadamba* tree that puts forth buds in joy on hearing the deep roar of a fresh blue clouds ?

LAVA—So I will. (*He walks about*).

(*Enter KUS'A*).

KUS'A—(*Touching his bow with curiosity, joy and fortitude*).

It there would be a fight with the kings of the solar race, who from the time of the revered Mann, the son of Vivasvat, have granted protection from danger to Indra and who have kept the fire of their natural martial vigour ever blazing for the destruction of the haughty, then blessed will be this bow of mine, with its string lighted up with the flames of the fierce rays shooting forth from the blazing missiles.

(*Walks forth in a warlike attitude*).

RA'MA—There is an extraordinary excess of manliness in this *Kshatriya* youth.

His eye bids defiance to (*lit. treats as straw*) the essence of the power of the three worlds; his bold and proud gait bows down, as it were, the earth; and though yet in his boyhood, he possesses the hugeness of a mountain; who is this that is advancing, Martial spirit or Pride itself?

LAVA—(*Approaching*.) Victory to my revered brother!

KUS'A—Long-lived one, what is this talk about a fight?

LAVA—Oh, it is a trifling matter. My revered brother, however, should give up his haughty bearing and behave modestly.

KUS'A—For what reason?

LAVA—We have here the sovereign of the Raghu race. He loves us and is longing for your company.

KUS'A—(*Surmisingly*), That hero of the story of Râmayana, the protector of the Vedic treasure (or the world)?

LAVA—Yes, he.

KUS'A—He is a magnanimous person, whose sight is holy and covetable. But I can not yet make up my mind as to how we should approach him.

LAVA—Just as we would a father.

KUS'A—How can this be.

LAVA—The very noble and gentle Chandraketu, the son of

be objectionable.

(*Both walk forth*).

LAVA—See this great man, dear brother, the supreme excellence of whose manifold and uncommon achievements is clearly perceptible from his noble mien, majesty and serene dignity.

KUS'A—(*Closely observing*). Oh, how gracious his form and how sanctifying his majesty ! In a right place, indeed, has the author of the Rāmāyana employed the Goddess of speech.

(*Approaching*) Father, Kus'a, the disciple of Prāchetasa, salutes you.

RA'MA—Come, come boy ; long may you live !

This person longs with paternal affection to embrace you whose bodily frame is as lovely as a cloud filled with water,

(*Embracing him to himself*). What then, can this boy be my child ?

He seems, as it were, to be the very essence of my body flowing forth from every limb through affection ; or rather my very life appearing in a visible form outside my body ; he is fashioned as it were from the ooings of my heart melting through intense joy ; since, as I embrace him he appears to besprinkle my body with a stream of nectar.

LAVA—Father, the sun is shining right on the forehead. My father, therefore, should be pleased to take a seat for a while in the shade of the Sāla trees.

RA'MA—As my child likes.

(*All walk round and sit down according to rank*).

(*RA'MA—To himself*)

Oh, though combined with modesty, the general deportment of Kus'a and Lava, such as their gait, their mode of standing and sitting, and so on, foreshadows universal sovereignty.

The artless graces of beauty set off their resplendent

I also observe in these two boys an almost complete resemblance to the princes of Raghu's race.

Their body is dark-blue like the neck of a full-grown pigeon with the shoulders (neck) well-turned like those of a bull; their gaze is steady like that of a lion in good spirit, and their voice is deep like that of a drum beaten on an auspicious occasion.

(*Surveys them closely*). Oh, their bodies not only resemble mine,

But to a careful eye are clearly visible in these two boys the various resemblances to Janaka's daughter: nay, there stands once more before my eyes that very countenance of my beloved, lovely like a fresh-blown lotus.

The same is the stamp of their lips, enchanting with the beauty of the teeth that disclose a pearly whiteness, and the same too is the beauty of their ears; and although their eyes are red and blue yet they possess the same grace.

And this is the wood inhabited by Vālmiki, where, as I hear, the queen was abandoned. This is their form, and this their age and majesty. And the fact that the missiles disclosed themselves to them of their own accord makes me thus reflect. Can it be my permission to the missiles at the time of our looking at the pictures that has taken effect? For we have heard that even our ancestors did not get a knowledge of these missiles without traditional information. This over-great delight of my heart, too, assures my mind tossed about by doubts. That they are twins also greatly agrees with my own experience. For I had often marked that the queen in her pregnancy was blessed with twins.

(*With tears*).

For, when the love that had already taken root had grown with our growing familiarity, it was I who first perceived with the gentle touch of my hand the double character of the foetus in her womb as we were alone, she with her eyes closed from a sense of natural bashfulness though feeling

The shower of tears has lent to your face, the blessing of the world, the loveliness of a lotus besprinkled with dew-drops.

KUS'A—Ah, my boy.

What possibly would not be a source of grief to the lord of the Raghus when separated from queen Sitā ? Verily on the loss of a beloved the whole world becomes a wilderness. His great love, so well known, and this endless separation ! Why do you then ask thus as if you have not studied the Rāmāyana ?

RA'MA—(*To himself*) Oh, they speak indifferently. Enough of questioning. Foolish heart, what means this sudden emotion which agitates you with affection ? Having thus betrayed the anguish of my heart I have become an object of pity even to these boys. Well, I will conceal my emotion. (*Aloud*) Boys, there is much talked of a work, entitled the Rāmāyana, an outcome of Vālmiki's poetic genius (lit, language) and a pauegyrie of the solar race. Out of curiosity I wish to know something in it.

KUS'A—We have learnt the whole of that composition. These two *slokas*, however, are now present to my memory from the last chapter of the part descriptive of (Rāma's) boyhood.

RA'MA—Repeat them, dear boy !

KUS'A—Sitā was naturally an object of affection to the high-souled Rāma ; and she increased that affection by her virtues alone. Similarly, Rāma was dearer to Sitā than even her life: it is their (individual) heart that knows the mutual love.

RA'MA—Oh pity ! Exceedingly painful is this blow to the vital parts of my heart, Alas, Queen ! So it was then. Oh, the incidents of worldly life, unpleasant on account of the sudden reverses and terminating in disappointments, cause

in me; the accused one does not vanish.

Oh pity!

I am reminded of that time, so painful to remember, which is able at once to unfold (conjure up in my memory) the thousand virtues of my beloved.

Then it was that the bud-like breasts of the fawn-eyed one, that had just made their appearance expanded a little after some days; (a time) when love, intense by the combination of youth, affection and longing, displays itself working boldly in the heart but gently in body.

LAVA—And this is the stanza addressed by the sovereign of the Raghu race to Queen Sitá, while they sported in the forest adjoining the Chitrakûta mountain and the river Mandâkinî—

For you is set here, as it were, this stone-slab before us, round which the Kesara tree has poured, as it were, a rain of flowers.

RA'MA—(*With a smile of shame and a feeling of affection and pathos*) Very innocent, indeed, are boys, especially those who live in a forest. Alas, Queen, do you remember that spot, the witness of our acts of great intimacy at that time? Alas, oh pity!

I remember her face, as it was cooled down by the perspiration caused by fatigue, with its beautiful moon-like forehead overhung with her tresses dishevelled by the gently blowing breezes from the Mandâkinî, with its cheeks bright not being marked with saffron paint, and engaging with its well formed ears charming in their unadorned state.

(*Remains as if petrified; then pitiously*) .

What wonder, ho!

A beloved person, pictured and placed before the mind as it were, after long continued meditation, does, indeed, give consolation even in separation; but when fancy ceases the world appears like a desolate wilderness; and then the heart

Vasishtha, Vālmiki, the queens of Das'aratha, and Janaka, together with Arundhati, with their bodies worn out by old age, are coming tardily, being overpowered by fatigue on account of the great distance of the hermitage, though speeding on with their minds.

RA'MA—What! Revered Arundhati, Vasishtha, my mothers and Janaka too, all here! O ill luck! how can I see them (*Looking forth piteously*), Alas, that fate should bring Janaka too here is a stroke of the thunderbolt to me, an unlucky being.

Why am I not torn into a thousand pieces when thus seeing my father's friend in such a condition, after the dreadful calamity has taken place, having (*once*) seen him, in the company of my father, on the auspicious occasion of the wedding of their children, which was approved of by Vasishtha and others, delighted at the desirability of the alliance; or rather, what is not Rāma capable of doing?

(*Behind the curtains*)

Alas, alas, oh pity!

HAVING seen, all of a sudden, the lord of the Raghus in such a condition, with his majestic appearance only left to him, his distressed mothers have fallen into a strong swoon just after the recovery to consciousness of Janaka who was the first to faint.

RA'MA—O father, O mothers, O Janaka!

Out of place is your compassion for me, a sinner, who was cruel to her who was the sole blessing of the families of the Raghus and Janakas. I will, however, pay my respects to them. (*With these words he rises*)

KUS'A and LAVA—This way, father, this way.

(*They walk round overpowered with pity and exeunt omnes*)

END OF ACT VI.

(Enter LAKSHMANA.)

LAK.—Holloa, ho ! To-day, indeed, the venerable Vālmiki, having invited, together with us, the subjects including the Brāhmanas, the Kshatriyas, and the other inhabitants of the city and the country, has caused to be assembled here, by his power, the whole collection of beings,* animate and inanimate (their spirits) consisting of a multitude of the principal gods, demons, animals and serpents. And his lordship (Rāma) said to me—"We are invited by the revered Vālmiki to witness the performance of his own play by the heavenly nymphs. You, therefore, go to the theatre on the bank of the Ganges and seat the audience." And I have seated the whole assemblage of mortals and immortals in their proper places. But here,

Comes his lordship, in this very direction, out of respect for Vālmiki, he, who lives the very austere life of an ascetic, though still dwelling in the hermitage of his kingdom.

(Then enter RA'MA)

RA'MA—Dear Lakshmana, have the spectators taken their seats?

LAK.—Yes, they have.

RA'MA—Now these two boys Kus'a and Lava should have a seat of honour like that of prince Chan-draketu.

LAK.—I have already provided such for them, full aware of your lordship's affection for them. Here is a royal seat spread out. Your lordship should sit down on it.

RA'MA—(Sits down.)

LAK.—Holloa, actors, commence the play.

SŪTRADHARĀ—(Entering) Hear ye ! His reverence, the truth-speaking Vālmiki, thus informs the animate and the inanimate world—Here is something which I perceived with the unerring eye of a sage as purifying and exciting the

beheld the laws by intuition. The perceptions of these revered seers which are fraught with the highest truth and beyond foulness never prove false and therefore ought not to be called in question.

(*Behind the curtains*)

Alas my lord, alas prince Lakshmana, as I am here alone, unfortunate and helpless, with the pains of labour approaching and all hope gone, the wild-animals are eagerly looking out to devour me. I, therefore, a luckless creature, will throw myself into the Bhāgirathī.

LAK.—(*To himself*) Alas, alas ! This is something quite unexpected.

SŪTRA.—The Queen, the daughter of the all-supporting Earth, abandoned by the King in the great wilderness is throwing herself into the Ganges in the agonies of childbirth.

(*Exit.*)

(*End of Prologue*)

—————:o:—————

RA'MA.—(*In alarm.*) Queen, wait a moment.

LAK.—My lord, this is a play.

RA'MA.—Alas Queen, dear companion during my residence in the Dandaka forest, this calamity has befallen you on account of Śhama.

LAK.—My lord, just look at the performance.

RA'MA.—Here I am ready, framed of adamant as I am.

(*Enter SĪTA, supported by PRITHVI and GANGA, each with a boy in her lap.*)

RA'MA.—Dear Lakshmana, I sink, as it were, into a powerful gloom, the nature and cause of which are unintelligible to me. Bear me up.

THE TWO GODDESSES—

Take comfort, O blessed one ! Good luck greets thee, princess of Videha ! Thou hast brought forth, beneath the waters, twin sons, the upholders of Raghu's race.

offspring. (*Looking at him*) Alas, alas ! His lordship has fainted, overwhelmed with the flow of tears that burst forth. (*He fans him*).

PRITHVÎ—Child, take cheer, take cheer.

SÎTA'—(*Regaining her senses*) Revered one, who are you and who is this ?

PRI—This is Bhâgîrathî, the tutelary goddess of the Raghu family.

SÎTA'—My homage to you, goddess !

BHA'.—Do you obtain an abundance of blessings befitting your virtuous life.

LAK.—We are highly blessed !

BHA'.—This is your mother, Earth.

SÎTA—Alas mother, you have seen me in this plight.

PRI.—Come, my darling, come, my daughter.

(*She embraces SÎTA' and swoons*).

LAK.—(*With joy*) Fortunately has the Queen been favoured by Gangâ and Prthivî.

RA'MA—(*Observing*) This is more touching, indeed !

BHA'.—All-triumphant is parental affection, since even the all-supporting Earth is pained, Or rather, common to all (universal) is this thread of life (*viz.* affection) the knot of infatuation of the mind, which exerts a secret influence on sentient beings and is not to be counteracted. Goddess Earth (the supporter of creatures), child Vaidehi, take heart.

PRI.—Goddess, how can I take heart, being the mother of Sîtâ.

I bore her long stay in the midst of the Rakshasâs ; her second exile is extremely unbearable.

BHA'G.—Who is, indeed, able to close the gates of a creature's destiny when about to bear fruit.

PRI.—Revered Bhâgîrathî, you have worthily spoken. Or rather, was it proper on the part of dear Râma.

SĪTA'—Ah, I am put in mind of my lord.

PRI.—Ah, whom do you call your lord?

SĪTA'—(*With a blush and with tears*) Or as my mother calls him.

RA'MA—Mother Earth, such am I.

BHĀ'G.—Goddess Earth, you are the very body (main stay) of the world. Why then do you get angry with him as if you did not know him properly.

A dreadful scandal spread among the people; as for the purification by the fiery ordeal it took place in Lankā and how could the people *here* believe it? While to keep contented the whole world is the family inheritance of the descendants of Ikshvāku : being in such a fix what was the boy to do?

LIĀK.—Deities have an unobstructed knowledge of the minds of creatures.

GAṆGA'—Nevertheless I here sold my hands to you.

RA'MA—Mother, your favours on the family of Bhagīratha have been uninterrupted.

PRI.—Goddess, I am always favourably disposed towards you. But I speak thus on account of the vehemence of affection bearing down irresistibly upon me. Not that I do not know Rāma's love for Sītā.

Having abandoned my daughter, as ill luck would have it, with a burning heart, he now lives by his uncommon fortitude and meritorious acts of his subjects.

RA'MA—Verily parents have a tender affection for the children.

SĪTA'—(*Weeping and with folded hands*) Let my mother absorb me into her own self.

RA'MA—What else could she say!

BHĀ'G.—Heaven forbid! May you live for thousands of years.

PRI.—Daughter, you have to look after your sons.

SĪTA'—When I am without a protector what have I to do

THE TWO GODDESSES—Why do you speak disparagingly of yourself, you who are the blessing of the world and by being associated with whom even our own sanctity increases.

LAK.—Hear this, my lord.

RA'MA—Let the people hear it.

(*A noise behind the scenes*).

RA'MA—Something very marvellous is going to happen.

SÎTA'—How is it that the sky is ablaze ?

THE TWO GODDESSES—Ah, we have it,

Those very weapons are manifesting themselves, along with the Jumbhakas, whose order of transmission is from Krs'as'va to Kaus'ika and from Kaus'ika to Râma.

(*Behind the scenes*).

Queen Sîtâ, our homage to thee ; thy sons are our resort, since King Râma, the delight of Raghu's race, so commanded us on the occasion of his looking at the painting.

SÎTA'—Happily these are the presiding deities of the missiles. Ah, my lord, your favours are still shining upon us.

LAK.—Your lordship had said that they would by all means wait upon her offspring.

THE TWO GODDESS—A bow to you mighty missiles ! Blessed are we by your favour. You should attend upon the boys when meditated upon in the hour of need. May you fare well !

RA'MA—The waves of emotion mixed with the mingled feelings of wonder and joy being set in agitation now hurl me into an indescribable state.

THE TWO GODDESS—Rejoice, daughter, rejoice. Your sons have now become like dear Râma.

SÎTA'—Divine ones, who will perform in their case the rites proper for the warrior class ?

RÂMA—Alas, even Sîtâ, the delight of the race of the Raghus who are guarded by Vasishtha, finds no one to perform the ceremonies of her sons.

Just as Vasishtha and Angirasa are, so is the sage Vālmiki the spiritual guide of the families of Janaka and Raghu.

RA'MA—It is well thought of by the revered goddess.

LAK.—I really tell you, my lord, that from these various circumstances I see that these two boys are Kus'a and Lava.

For these two warriors had the missiles from their very birth, both were under Prāchetasa, they resemble your lordship and are twelve years in age.

RAMA'—Dear brother, my heart too being tossed by similar thoughts, I am quite bewildered.

PRI.—Come child, sanctify the surface of the earth.

RA'MA—Ah my dear, you are gone to the other world.

SITā—Let my mother take me up in her bosom. I can no more put up with such vicissitudes of the world of the living.

R'AMA—What will the answer be ?

PRI.—At my command take care of the boys until they are weaned. Thereafter you may have your wishes.

QANQĀ—Just so.

(*Exeunt the two DEITIES with SITā.*)

RAMA—What, the princess of Vidcha has altogether disappeared ? Alas Queen, dear companion in the exile of Dandaka, oh goddess of virtue, you are departed to the next world. (*He swoons.*)

LAK.—Save, save, O venerable Vālmiki. Is this the gist of your piece ?

(*Behind the scenes.*)

Remove the musical insurements. O you living beings, moveable and immovable, mortals and immortals, behold now a holy miracle ordained by the great sage, the venerable Vālmiki.

emerges from the water the Queen, along with the goddesses Gangā and Prithivī.

(*Again behind the scenes*).

O Arundhatī, adorable to the world, know us to be Gangā and Prithivī : here we make over to you your daughter-in-law, Sītā, of virtuous character.

LAK.—Oh, wonderful, wonderful ! See, see, my lord !
(*Observing*) Alas, his lordship does not recover yet !

(*Enter ARUNDHATĪ and SĪTĀ'.*)

ARUN.—Hasten, O princess of Videha; leave aside your bashfulness; come and vivify my son by the agreeable touch of your hand.

SĪTĀ'—(*Touching him in great haste*) Cheer up, my lord, cheer up.

RA'MA—(*Having regained consciousness, joyfully*) Oh, what is this ? (*Seeing her, with joy and wonder*) Oh the Queen !
(*With a feeling of shame*) Oh my mother Arundhatī and all my elders, Rshyas'ṅga, S'antā and others, are here in rejoicings !

ARUND.—Here is the divine Gangā, the tutelary goddess of Bhagīratha's house, graciously disposed.

(*Behind the scenes*) ,

Lord of the world, Rāmachandra, remember your words addressed to me at the time you were looking at the painting, viz., 'Be thou, Oh mother, ever devoted, like Arundhatī, to the welfare of Sītā, your daughter-in-law', and I have fulfilled that obligation.

ARUN.—Here is your mother-in-law, the revered Earth.

(*Behind the scenes, again*)

The long-lived one had said at the time of the banishment of my dear daughter—Revered Vasundharā, look after the well-being of your noble daughter, Jānakī,—and I have acted up to those royal words of my son.

solar family, who has now been thus praised by the goddesses Gangā and Vasundharā, whose pure character had been formerly established by the divine Fire and who has been eulogised by Bhahmā and the other gods—made over to me, Arundhati. What do you think as to her being accepted now?

LAK.—My lord, thus upbraided by the revered Arundhati, the people of the city and the country, and the multitude of beings, pay their homage to the Queen, while the guardians of the world and the seven sages are honouring her with showers of flowers.

ARUND.—Lord of the world, Rāmachandra,

Instal as your associate in the sacrifice your beloved and virtuous wife, the holy original of the gold image.

SITĀ—(*To herself*) My lord knows how to wipe away Sītā's sorrow.

RĀMA—As your reverence commands.

LAK.—I have gained my object.

SITĀ—I breathe again.

LAK.—Queen, here does shameless Lakshmana bow to you.

SITĀ—May you live long, such as you are.

ARUND.—Revered Vālmiki, let Kus'a and Lava, the sons of good RĀMA, born of Sītā's womb, be presented now. (*With these words exit.*)

RĀMA and LAK.—Thank God, it is as we thought it.

SITĀ—(*Overwhelmed with tears*) Where are those my sons? (*Then enter VA'LMIKI with KUS'A and LAVA.*)

VAL.—Dear Kus'a and Lava, here is the lord of Raghus, your father; here is Lakshmana, your uncle; this is Sītā, your mother, and this is the royal sāge Janaka, your maternal grand-father.

SITĀ—(*Looking at him with a mingled feeling of joy,*

SITA'—Come my darling Kus'a, come my boy Lava, embrace for a long time me, your mother, who have obtained another existence.

KUS'A—and LAVA—(*Doing accordingly*). Blessed are we.

SITA'—Venerable sir, I salute you.

VA'L.—Child, mayest thou long be in this happy state.

SITA'—O blessed day ! Here I see my father, our family preceptor, the elderly matrons, the noble S'antâ with her consort, my revered lord, together with Lakshmana, graciously disposed, and with them all, Kus'a and Lava. So I am overwhelmed with joy.

(*A confused noise behind the scenes*).

V'AL.—(*Rising and observing*) Oh, the lord of Mathurâ (*Satrughna*) has arrived after having slain Lavana.

LAK.—Good fortunes come in a train !

RA'MA—Though enjoying all this I cannot be sure of that. Or rather, such is the nature of prosperity.

VA'L.—Good Râma, tell me what further favour shall I bestow upon you.

RA'MA—Can there be any thing further to be wished for ! Nevertheless let there be this—

May this story leading to bliss and attractive like the mother of the world (*Lakshmi*) or like Gangâ, purify from sins and increase blessings ! And may the wise lay to their hearts that same composition, invested with a dramatic form, of the poet, of matured intellect, to whom the Brahma in the form of words was revealed ! !

(*Exeunt Omnes*)

END OF ACT VII.

Styled 'The Final Union.'

ACT I.

P. 1. उत्तररामचरितम्—Lit. 'an account of the latter part of Rāma's life,' signifies 'the play of that name' as embodying that account, by अभेदोपचार or the rhetorical transference of an epithet. Cf. शरीरकं, the title of Śaṅkarācārya's Bhāṣya on the Ved. Sūt., on which Dikṣit remarks शरीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारः । or उत्त० लक्षणया तद्वर्णनं यस्मिन् ।

इदं कविभ्यः &c.—Following the convention of the Sanskrit writers on poetics the poet opens his play with what is termed the *Nāndī*. See p. 3. इदं—Refers to the prayer expressed in the last two lines viz. विन्देम &c. कविभ्यः पूर्वैभ्यः—Such as Vālmiki, Vyāsa and others, the originators and institutors of the science of poetry. Kālidāsa, too, makes a similar reference to the पूर्वसूरि in his Rag. I. 4. The poet may also be supposed to refer to Vālmiki alone, as the father of Sanskrit poetry, the plural being used out of respect (आदरार्थं). But this does not seem to be natural or even probable. नमोवाकं—used as an adv. to प्रशास्महे; नमः इति वाक उक्तिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा; having uttered the word नमः i. e. having made a respectful obeisance. The poet seems to make a threefold नमस्कृति-कायिकं, वाचिक and मानसिक, and hence the appropriateness of the term. This may also be explained as a Namulanta नम इत्युक्त्वा. प्रशास्महे—We hope or pray for; in this sense आशास्महे is more usual. As the sense is the same the root takes Atm the rule about आ not being absolute; आङः पूर्वत्वं प्रायिकं तेन नमोवाकं प्रशास्महे इति सिद्धम्; Sid. Kau.; see also com.

विन्देम &c.—It is somewhat surprising to find the poet making this prayer (for though put into the mouth of the Sūtradhāra, it is really an expression of the poet's own wishes) in spite of his ये प्रह्लाजमियं देवी &c. further on, and his usual utterances of confidence in his power elsewhere (वदयवाचः कवेर्वाक्यं Mv. 1. 4, Mal. 1. 8 &c.). Perhaps in doing so the poet follows his great exemplar Kālidāsa, who invokes a similar blessing (वागर्थप्रतिपत्त्ये) at the beginning of his Raghu. We are, however, disposed to prefer the reading of the Com., वन्देमहि च &c., or of one of our

they lose their force.

अमृतां—imperishable, immortal; the other sense of 'sweet as nectar' may also have been intended. The goddess of speech is immortal as being a phase of the Supreme Spirit. The poet further on uses the word शब्दब्रह्म; see p. 54. आत्मनः—Atman used by itself generally means 'The Supreme Soul.' When the distinction between the Supreme soul and the individual one is to be marked the words पर and प्रत्यच् are respectively prefixed to it. कलाम्—कल इव तां what looks like a portion of; a phase of. cf. काव्यालपश्च ये केचिद्वीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्तिधरस्यैति विष्णोरंशा महात्मनः ॥ V. P.; see also com.

P. 3. नान्दी—आशीर्नमस्त्रिरूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः । नान्दीति कथ्यते । Bharata. नन्दन्ति देवता अस्यास्तस्मान्नान्दीति कीर्तिता । It is so called because it is the cause of delight to the gods (as well as to actors &c.). The Nāndi or the Benediction forms the first part of the Prelude and is termed 'the Pūrvaranga.' In it the protection of the tutelary deity is generally invoked in favour of the audience or the actors. Sometimes a short prayer is added to the benediction or even substituted for it. The Nāndi may consist of eight, twelve or eighteen Padas; see com. p. 3, यष्टाभिः &c. which gives the convention about the length of the Nāndi. The term पद is variously defined; if it be taken to mean a foot of a Sloka it may consist of one or more stanzas; the best writers scarcely go beyond one or two. The present Nāndi is made to conform to the convention by taking पद in its usual acceptance of a grammatical word and by separating either नमः from नमोवाकं or प्र from प्रशास्महे (उपसर्गतिङन्तयोः समासाभावेन) which gives twelve Padas. According to the def. of the Nāndi given above it should give an indication of the subject matter of the plot. Thus the word आत्मनः कला refers to Sītā विन्देम indicating her reunion with Rāma through the favour of Vālmiki to whom reference is made in the first line. See com.

नान्दन्ति सूत्रधारः—This stage direction is put after the Nāndi, agreeably to Hindu prejudices, though it has puzzled many a commentator. It is the Sūtradhāra (unless otherwise directed) who recites the Nāndi according to the text of Bharata—"The

not unlikely that it was the intention of the original writers, though the commentators have failed to mark it, to discriminate between the real and assumed character of the Sūtradhāra, who repeated the Benediction in his proper character as a Brāhmaṇa, which he often was, and then carried on the dialogue of the Prelude as the manager of the theatrical company.

कालप्रियनाथस्य—Bhavabhūti has laid the scene of his three plays at the shrine of Kāla., by which term the poet probably refers of the god Śiva in his own town.

आर्यमिश्रान्—The honourable or respectable gentlemen. The title आर्य corresponds to the modern 'gentleman'; for the qualifications of an A'rya, cf. Bharata as quoted by Jag.; कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्याःसंप्रचक्षते ॥ मिश्र—is simply used as an honorific suffix. See com. also.

श्रीकण्ठ—श्रीः सरस्वती, or ऋचो यजूंषि सामानि सा हि श्रीरमृता सती' इत्युक्त-
लक्षणा वाग् वा कण्ठे यस्य This was Bhavabhūti's paternal name according to the commentators. **भवभूति**—The Com. accounts for the name in two ways, which see. The words नाम and लच्छन, however, show that the reverse is more probably true. भवभूति, it appears, was the poet's proper name (his birth being probably the result of Śiva's favour) and his exceptional poetical abilities afterwards gained for him the distinctive appellation of Śrikantha. **पद**—see com; पद 'lit. a grammatical form' stands for Grammar, वाक्य or a logical statement or a syllogism for 'Logic or Nyāya' and प्रमाण or authoritative statement for the two Mīmāṃsās, Pūrva and Uttara. **जानुकर्णी**—जनुकर्णोत्रप्रसूता.

P. 4. ब्रह्माण—The word is purposely used instead of ब्राह्मण the comparison to the God Brahmā being implied therein. **वश्या**—one entirely in the power of another, one having no free will or independence of action, a servant girl. The fig. is Upamā. Some construe ब्रह्माणमिव यं &c., but then this would be liable to the fault of दूरान्वय. For the subtleties of construction see com. **उत्तरं** &c.—The present play is a sequel of the Mv., wherein the poet has depicted the events of Rāma's life previous to his installation on the throne of Ayodhyā after his conquest of Lankā.

business. (See p. 6 वंदाशकास्मात् &c.) काय does not mean ' the business of the play'.

पौलस्त्य—Ravana, the son of Pulastya (or, according to another account the son of Vis'ravas, the son of Pulastya), one of the ten Prajāpatis: **कुल**—refers to Ravana's sons and brother Kumbhakarna and sister S'ūrpapakhā.

धूमकेतुः—Cf. नन्दकुलकाननधूमकेतुः Mud. I. 10. धूमकेतु may mean fire or a comet (which is commonly regarded to be the harbinger of some coming calamity; cf. Kuind. II. 32). **रात्रि-विं**—irregular Dvandva. **नान्दी**—Joyous songs together with instrumental music. According to some नान्दी means ' the symphonious sound of twelve tabors beaten simultaneously' (एकदा द्वादशवृद्धघोषो नान्दी इति रंगराजः). **चत्वरस्थानानि**—Public stalls.

P. 6. **सभाजनोप**—Who had come to greet or to offer their hearty congratulations. The other reading समाजोप ' who had come to join the assembly or to be present at the coronation' does not seem to be original, and is not good. सभाज् 10 P. (probably derived from सं+भज् can.) combines in itself the idea of respect with joy. (प्रीतिदर्शनयोः) It is again used in I. 7.

दिगन्तपावनाः—V. 2. the purifiers of different regions by reason of their holiness. The reading is not appropriate here, but the purifying influence of the sages and other holy personages is often referred to by Sanskrit poets; cf. संचारपूतानि दिगन्तराणि &c. Rag. II. 15 Kum. VI. 60, 61. पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनां किं पुनर्दर्शनानि । Kād. p. 77. **ब्रह्मर्षयः** &c.—Seven classes of Rshis are generally mentioned. They are Rshi, Maharshi, Paramarshi, Devārshi, Brahmarshi, Kāndarshi and S'rtarshi. A king who leads a hermit's life, being a Kshatriya, ranks below a rshi.

वसिष्ठ—The family priest of the solar race, the son of Brahma in one life and of Mitra and Varuna in another. See note on Nimi p. 42. **राघव**—Properly a descendant of Raghu. As Rāma was the most distinguished of the Raghus, the term here applies to him. **अपत्यकृतिका**—see com; अपत्यकृतक is more usual; cf. पुत्रकृतकः S'ak. IV. 14; कृतकतनयः Meg. 8. **रोमपाद्**—Or Lomapāda was a king of Anga. See Rām. Bāl. XI. also VII. IX. X.

P. 7. **विभाण्डकसुतः** &c.—Vibhaṇḍaka was a descendant

by the Valm. who is not as the Coll. does, as a king is regarded as a portion of God; cf. Kālid. स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुप-
तस्ये सरस्वती.

उपस्थानस्तोत्रं—उपस्थानार्थं स्तोत्रपद्धतिः. पद्धति mode of expression, composition (with which they may approach the king). भावः—A learned man (विद्वान् Amar.); a respectful mode of address. The Sūtradhara is generally so addressed.

P. 8. मारिष—Lit. a patient (मर्यान्मारिषः) or good man. Also a term of address (by the Sūtra to the chief actor or Pa'ripa'rs'vika); see D. R. II. 69.

सर्वथा &c.—He means—It is ours to do our duty properly. It is useless to seek exemption or freedom from blame; for we can never find it in this world situated as it (is so full of wicked men). व्यवहर्तव्ये—V. l. is also a good reading. The cons. will be व्यवहर्तव्ये in matters to be transacted सर्वथा (in every respect, absolute) अवचनीयता कुतः । न कचिदपीत्यर्थः । यथा &c.—The fig. is अर्थान्तरन्यास. दुर्जनः—i. e. doing discredit to their humanity. Cf. the following in which women and speech are compared: सरसाः क्लान्तिहारिण्यो नानाश्लेषवचक्षणाः । भवन्ति कस्यचित्पुण्यैमुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥ Nch. Mark how ingeniously and yet imperceptibly the poet is introducing the audience to the public slander about Sita, the turning point in the play.

देव्यां—Mark the appropriateness of the term. Even Sita's divine origin does not shield her from blame. वैदेही—is also emphatic. She, the daughter of Janaka, ought to have been above all such blame. सापवादः—talking scandalously. रक्षोगृह—This reading is preferable to गृहे स्थितिः; for, symmetry requires it. गृहस्थिति better corresponds to अग्निशुद्धे. नु—brings out very vividly the folly of the people. They easily believe the one, but disbelieve the other.

After the recovery of Sita from Ra'vana, Rāma welcomed her coldly, and after intimating some suspicions unfavourable to her chastity, refused to receive her; on which Sita determined to commit herself to the test of fire. Having entered the fire prepared for this purpose in the presence of the gods and of Daśaratha, the deceased father of Rāma, it proved innocuous, and Agni, its deity, restored Rāma his

Agni for her substance. It was this semblance, also, that entered the fire, in order to give *Agni* an opportunity of restoring the original to *Rama*. The *Padma-Purana* (*Patalu Khund*) dispenses with the ordeal, but brings forward *Agni*, *Va'ya*, *Varuna*, *Brahma*, and *Dasaratha* to swear to *Sitâ's* innocence; *Brahma* further consoles *Râma* by declaring it was necessary *Sitâ* should have been carried off by *Ra'vana*, as his rape of a virtuous woman was the only cause of destruction to which he was subject, agreeably to the curse denounced upon him by *Nala Kuvera*, and the previous boon conferred upon him by *Brahma*. In the *Uttara Khand* of the same *Pura'na* she enters into the fire as in the other authorities. Wilson.

P. 9. **क्रिबदन्ती**—a scandal, slander. कोवि कुरित्तो वा वादः, or 'क्रि वदन्ति' इत्याख्यायमाना.

सभाजयितुं Cf. देवं सभाजयितुमागताः S'ak. p. 125. **जनक**—king of Videha. He was the foster father of *Sitâ*, having found her, an infant, in the ground ploughed for Sacrificial purposes. Hence *Sitâ* possessed the patronymic *Vaidehi*. *Janaka* was known for his great piety and good works and was deep read in the Vedantic lore. The sage *Yâjñavalkya* was his spiritual guide See *infra* IV. 9. **विदेह**—The country which lay to the north-east of Magadha. Its capital *Mithilâ* is the same as *Janakapura* in Nepal north of *Madhuvâpi*. **विमनसः**—विगतं unsettled, distracted मनोऽयः । धर्मासन—Judgment-seat (धर्म law प्रासन seat). This is also called **कार्यासन** (Vik. II.), व्यवहारासन Rag. VI. 18.

यस्तावन्ना—For def; see com. p. 3.

P. 10. **न शक्नुवन्ति**—*Râma* means that *Janaka's* departure was not an act of will but of necessity. **गुरुवः**—The pl. used out of respect. Cf. आज्ञा गुरुणां हविचारणीया Rag. XIV. 46.

नित्यत्वं—does not mean here 'daily performance', for in that case *Janaka* could not have stayed at *Râma's* palace even for a day—but the necessary performance of rites at stated or fixed periods (नियमेन भवं नित्यं) such as दक्षिणमासेष्टि &c., नित्यत्वं being equivalent to नियतत्वं **आहिताग्नीनां**—Three fires are usually consecrated viz. दक्षिणाग्निर्हिपयाहवनीयौ त्रयोद्वयः । Amara. संकटा—full

अञ्जुत—आर्यपुत्र the son of the father-in-law A title of address in dramas used by a wife when addressing her husband. **संसारभावाः**—such worldly incidents as separations from beloved persons &c. **बीभत्समान**—disgusted with. For the ab. **येभ्यः** see com.; **वच्** takes the desi. aff **स** in the sense of चित्तविकार (see the Vârt. quoted in the com.), something at which the mind revolts. **मनीषिन्**—मनीषा अस्यस्तीति. According to Malli. (who follows Bhâs'ya) **मनस ईषिणः** those who reach everything by their mind; those whose intellect can penetrate everything. A comp. of the पृषोदरादि class.

रामभद्र—Child Râma. This form of address has a blessing implied in it and bespeaks seniority or superiority on the part of the speaker. The Kanchukin at first addresses Râma as was his wont, but suddenly remembering that Râma was now a crowned king, he corrects himself and addresses him as महाराज 'My Lord'. **आर्य**—The Kanchukin is always a respectable character in Sanskrit plays. He is never treated as an ordinary menial. He is represented as an old man, a Brâhmana, endowed with many good qualities such as truthfulness &c , and a clever man of business, **उपचार**—a form or mode of address. Wilson remarks on this passage—The mode here adopted of delineating Râma's kindly disposition is very Shakespearian..

P. 11. **अष्टावक्र**—A celebrated Brâhmana, son of the great sage Kahoda. His father who had married a daughter of his preceptor Uddâlaka, was so devoted to his holy studies that he neglected his wife even when she was far advanced in pregnancy. The son while yet in the womb blamed his father for this neglect of her. The sage became very angry at this impertinence and condemned his son to be born crooked. यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि तस्माद्वक्रो भवितारयष्टकृत्वः । Mb. By his father's favour, however, he afterwards became perfectly straight (by having bathed in the river Samanyâ). **सोमपीथी**—सोमस्य पीथं पानमस्म्युति, more usually **सोमपीति**. One who always drinks Soma, a constant performer of *Somayâga*. **आवुत्तः**—भगिनीपतिः* (Amara.) a brother-in-law.

that of a son in ancient times. गुरु—(1) the progenitor: (2) the spiritual guide. किमन्यन् &c.—cf. Rag. V. 35. वीरप्रसवा—A blessing much prized by the Kshatriya ladies. Cf. अपाप्सितं शत्रुकुलङ्घनानां न वीरसूचदमकामयेताम् । Rag. XIV. 4.

P. 13. साधु—साध्नोति धर्मं fr. साध् + उ Unâdi, a righteous man, a saint. ऋषीणां—is opposed to साधूनां, आद्य to लौकिक. The Rshis being the repositories of penance have the power to control the workings of Destiny and so their utterances come to be fulfilled. They being आद्य are unfettered by the laws which govern the ordinary world. While ordinary people have first to carefully ascertain the meaning of what they wish to say and then give utterance to it For a very similar idea cf. वरः खलु एष न आशीः and प्रागाभिप्रेतसिद्धिः पश्चाद्दर्शनं, तत्र प्रसादस्य पुरस्तु संपदः । Śāk.

दोहदः—दोहं आकर्ष्य ददाति इति m. n. दोहदः पुनर्पुंसकं Rabhasakors'a. Though given in Amara as a syn. of इच्छा it usually means a pregnancy desire; cf. Visṭa गर्भमात्रेण दोहदम् अचिरात्संपादयितव्यः—On the necessity of gratifying the pregnancy-hankerings of a woman see Malli. on Rag. III. 6.

P. 14. आदिष्टोऽस्मिः—Mark the humility of Rāma. He does not say संदिष्टम् बालः—The propriety of this word is explained in the com. तस्माद्यशः &c.—The good of the subjects was the first thing the kings of the solar race had at their heart; cf. Rag. I. 18, 22, and *infra*. sl. 14.

P. 15. मित्रावरुणिः—The son of मित्रावरुण; for the comp. see Gr. § 193. The story of the birth of Vasishtha is thus given by Śāyanāchārya in his com. on Rg. VIII 33. 11. (उतासि मित्रावरुणो वसिष्ठो &c.) तयोरदित्ययोः (मित्रावरुणयोः) सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तं कुम्भे न्यपतदासतीवरे ॥ तेनैव तु सुद्वर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रयो संवभृदतुः ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संभूतः ऋषिसत्तमः सः

स्नेहं &c.—No nobler sentiment has perhaps escaped any other lips. Rāma prized the good of his subjects above every earthly pleasure. In fact Rāma's sense of duty as king had entirely banished all idea of self from his mind. Nay, it was a pleasure to

reference to Janaka's name shows that he would face even the anger of that monarch but mind public good. See com. लोकानां—
 लोकस्य v. l.; the plural is preferable. Rāma would satisfy people
 not as a whole but every one of them. नास्ति मे व्यथा.—Cf.
 अपि स्वदेहात्किमुत्तेन्द्रियायाश्चशोधनानां (इ यशो गरीयः । Rag. XIV. 35. त्यजन्त्यसू-
 श्मं च मानिनो वरं &c. Nai. I. 50. तेजस्विनः सुखमसूतपि संत्यजन्ति सूत्यवतव्यसनिने
 न पुनः प्रतिज्ञाम् । Bha. Nit. 110.

अत एव &c.—This shows Sītā's uncommon affection for her
 husband. She not only does not resent the words of her hus-
 band uttered to her face but on the contrary congratulates him
 for having uttered them. Like her husband she also attached
 the highest importance to Rāma's duty as a sovereign. Cf. her
 words further on दिष्ट्या अपरिहीनराजधर्मः &c. p. 74. राघवकुलं—See
 com.; cf. अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यवहृत्य कदाचिदर्थिता । Rag. XI. 2.

P. 16. वीथी—seems to mean here a wall or a terrace serving
 as a picture-gallery. It cannot mean 'a scroll of paper' as some
 take it. For we see further on that Rāma and Sītā leave their
 seat and go to have a look at the painting. Had it been a
 picture-roll or board Lakshmana could have easily brought it
 with him.

जानासि &c.—A *Kāku* seems to be intended on these words
 so as to convey to Lakshmana a suggestion that he should not
 allude to any thing likely to hurt the feelings of Sītā. The
 poet of course, as suits his purpose, makes Lakshmana mis-
 understand his brother's meaning. He takes the words to be a
 compliment paid to him for his timely suggestion. दुर्मनाय-
 मानां—A denom. from दुर्मनस्. Sītā was ill at ease because of
 her father's departure; see com.

उत्पत्तिः—She was born like a divine being and not like an
 ordinary mortal. किमस्याः—Janaka, further on, makes a similar
 remark; cf. *infra* p. 117. See also Com.'s is remark किंनु पावका चेति
 सूच्यते । अपि मां पावयेत्साध्वी &c. तीर्थोवक्त्रं—तीर्थ by itself means holy
 water क्षतिजुष्टजलं; नीपानागमयोस्तीर्थमुषिजुष्टजले गुरौ । Amara; but here it
 means simply holy as remarked by the Com. see com. The Sloka

ground. तन्ना is preferable to तन्म. नः—by us it may better be taken to mean अस्मानुद्दिश्य (लोकहृत्). नैसर्गिकी &c-Rāma means that the treatment Sita received is as unnatural and foolish as is the trampling down of a sweet-smelling flower under feet. Cf. Mal. Mad. IX. 51.

P. 18 सरहस्य—*Rahasya* is the mystic charm which endows a missile with or divests it of its proper potency. शृम्भका—For a description of the power of these famous weapons; cf. V. 13 14, further on, and Mv. p. p. 30, 33 (Nir. Ed.). These are also called the sons of Kṛśāśva (cf. *infra* V. 15) and are described as moving and assuming any form at will (कृशाश्वतन्वानाम् भास्वरान्कामरूपिणः । प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोसि राघव ॥). These were 100 in number. Their special property, as their name implies, was to cause insensibility; see Rāma. I-26-28.

कृशाश्वत्—Kṛśāśva is the name of a king of the solar race, an ancestor of Rāma. But evidently he could not have been intended here. A Muni so named or Devarshi was the husband of Jayā and Vijayā, (according to the Rāmāyana, but of Archi and Dishanā according to the B. P.), two daughters of Dakṣha. Kṛśāśva is also the author of a work on dramatic representation and dancing, whence Kṛśāśvin is given in Amara as a word for an actor or dancer. The sage is anterior to Pāṇini as the latter refers to him in IV. 3. 111. For Kausika see विश्वामित्र in A. Dīc.

तदका—Was the daughter of Suketu, a Yaksha and wife of the *Deitya* Sunda. She was changed into the form of a *Rākshasī* after her husband's death by the curse of Agastya. Her destruction was the first exploit of Rāma when going with Viśvāmitra to protect his sacrifices. See Raghu XI. 15-20.

ब्रह्मादयः—&c.—This stanza occurs in Mv. I. ब्रह्महिताय-ब्रह्म properly the Veda; hence the Vedic law governing human life; cf. ब्रह्मकोषस्य *infra* VI. 9. परःसहस्राः—सहस्रात्पराः । पर being a word of the पारस्करादि group takes स after it. सहस्र takes परनिपत being included under the राजदन्तादि group. See Gr. § 198. एतानि—Here Rāma speaks of missiles in general, as the Jimbhakas are said to have originated with कृशाश्व; see above, note on

wonder or surprise like अश्नो. एदणं—There is no dat. in Prakrit; so in translating into Sanskrit we must substitute the dat. for the gen. as required by the rules of grammar.

P. 20. मांसल great, hence excellent. शंकरवारासन—This was the bow of Śiva which was made for him by Viśvakarman and which he wielded victoriously against the other gods at Dakṣa's sacrifice but without success against Viṣṇu. He then deposited it with Devarāta, an ancestor of Janakā. Cf. Rag. XI. 76. शिखण्ड—The side-locks which boys wear and which are taken off at the time of marriage. बालानं तु शिखा प्रोक्ता काकपञ्चः शिखण्डकैः Halāyudha. दत्तानन्द—The son of Gotama and Ahalyā and the well known family priest of the Janaka family.

P. 21. गोदानमङ्गल—गावः लोमानि दीयन्ते छिद्यन्तेऽस्मिन् इति गोदानं तदेव मङ्गलम्; the auspicious ceremony of cutting the hair previous to marriage, generally performed in the 16th year in the case of a Brāhmaṇa and in the 22nd in the case of a Kṣatriya. See Malli. on Rag. III. 33. and our note ad loc.

आगृहीत—अ does not seem to have any special sense here. though the Com. attaches such to it. कंकण seems to mean the marriage string tied round the wrist. The last two lines occur also in Mā. IX. 9.

P. 22. आर्या &c.—Lakṣmaṇa speaks respectfully of Sītā and Māṇḍavī as they were the wives of his elder brothers Rāma and Bharata. S'atrughna being his younger brother stood in the relation of a son to him and so he calls his wife वधूः (a daughter-in-law).

अपवार्य—तद्भवेदप्रवारितं । रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ॥ Sah. .D. The stage direction स्वगतं is preferable here. भार्गवः—भृगोः गोत्रात्स्य पुमान् a descendant of Bhrigu. He was the son of Jamadagni, son of Richika. As he was a pupil of Śiva he was highly incensed at Rāma's having broken his bow and intercepted him as he was returning to Ayodhyā with his father and brothers. But as the Vaiṣṇava power passed over to Rāma as soon as he

Com.'s readings are not good. The poet represents Sita as a child (शिशुः) at the time of her marriage for dramatic effect; cf. *infra* VII. 5. According to the Rāmā, she was quite of a marriageable age; see com.

P. 24. ललित०—The repetition (वीप्सा) shows excess. इयोत्सना०—i. e. full of लवण्य; cf. त्वं कौमुदी नयनयोः &c. further on. For the meaning of प्राय see com. अकृत्रिम—suggests innocense natural to childhood. अङ्गकौ her tender (or lovely) limbs. The Com. takes the क in the sense of दयनीयत्व fit to be treated tenderly; it may be taken also अल्पार्थे, the अव्यय referring to the absence of fulness to be imparted by youth.

मन्थरा—the knavish hunch-backed maid of Kaikeyi who instigated her mistress against Rāma. शृङ्गवेर—a town on the Ganges near the modern Mirzapur inhabited by Nishadas or wild tribes. निषादपति—this was Guha. He was very useful to Rāma and assisted him, Lakshmana and Sita in being ferried over the Ganges in their journey southwards.

जटासंयमन०—Before Rāma crossed the Ganges, he and Lakshmana took off their royal garments and put on a dress more suited to the life they had to lead thereafter. See Rāmā. II, Ch. 52. 67-69.

P. 25. पुत्रसंक्रान्त०—Such was the custom of the kings of the Ikṣvāku race who were strict followers of the Vedic laws. Cf. मुनिर्वनतरुच्छायं देव्या तया सह शिश्रिये गलितवयसामिक्ष्वाकूनामिदं हि कुलव्रतम् ॥ Rag. III. 70 and Malli on it; also Rag. VII. 71. Mark the use of the word संक्रान्त. The goddess of royalty had passed to their sons already; see Com.'s remarks. Cf. Rag. III. 36; V. 38.

पुरा प्रपितामहान्—The story of Bhagiratha who brought down the Ganges from heaven and purified his ancestors is too well known to need any mention here. Sagara had 60,000 sons, one of whom was असमञ्जस. His son was Ams'uman, his son Dilipa, and his son Bhagiratha. Thus according to historical authority, the sons of Kapila were the great-grandfathers of Bhagiratha himself and not of his father; and so the reading

Bharadwaja resided at Prayaga and received Rama, Lak. and Sita in his hermitage there which was then and afterwards much celebrated and 'where a temple dedicated to him still exists' (Wilson). In some places he is said to be the son of Bṛhaspati and the authorship of many hymns of the R̥gveda is ascribed to him.

चित्रकूट—Lit. with variegated peaks. Chitrakūṭa is the name of a hill to the South of the Jamuna and situated in the district now called Chitrakota or Chatarkot, about fifty miles south-east of Bundelkhand. It was the first habitation of Rāma in his exile, according to the Rāmāyana, and then the seat of Vālmiki's hermitage. Many temples and shrines dedicated to Rāma and Lakshmana exist in the district; the heights abound with monkeys and some of the wild fruits there are still called Sitāphalas.

वटः श्यामः—It is thus described by Kālidāsa—(स्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोयं वटः श्याम इति प्रतीयतः । राशिर्मणीनामिव गाढानां सपञ्चरागः फलितो विभाति ॥ Rag. XIII 53. See also Malli. thereon. This *vata* is known as *Akshayya* (imperishable) *vata* which has long been famed at Allahabad. Rāma, with his brother and wife, rested under the shade of this tree after crossing the Jamunā. This *vata* was then in open space and on the opposite side of the river to that where it is now traditionally worshipped. कालिन्दी is the river Jamunā, so called being the daughter of Kalinda, a name of the Sun.

अलस &c.—Bhavabhūti in this and other similar stanzas makes the nearest approach to Kālidāsa as the describer of Sṅgāra but this he does in order to intensify the sentiment of Karuṇa (Pathos) which he delineates so successfully and with a masterly hand in the present play.

विराधः—A hideous demon, the son of Jaya and Śatahradā. He, by his penance, obtained a boon from Brahmā, which made him invulnerable. Encountering Rāma, Lak. and Sītā he seized the last and was trying to run away when he was attacked by the two brothers with sharp arrows. Though

Chandrabhāra named Āṅgārā and thanked Rāma for his release from the accursed form to which he was condemned by Kubera. See Rāmā. III. ch.s 2-6.

P. 27. वैखानस—Anchorites; householders in the third stage of life living in forests. It also means a certain class of ascetics living on roots and followers of Vikhanasa. See our note on Bhāttī. III. 46. आतिथेयपरमाः—आतिथेयं hospitality परमं the highest object or duty येषां.

अनोक्त—*is* strangely derived: अनसः शक्यस्य अकं गतिं हन्तीति. परिसर—may also mean extent. परिगच्छ—Widening, spreading. जनस्थान—A part of the Dandaka forest, so called probably because it was a safer place for human habitation being less haunted by demons. मेदुरित—softened, or intensified.

P. 28. सरसतीरां—*v. l.* with banks full of watery places. किमपि &c.—The prevailing sentiment of the śloka is संभोगशृंगार as an instance of which it is quoted in the D. Ru Its स्थायिसत्त्व or permanent feeling is *Rati* indicated by आसक्ति, अशिक्षितपरिरम्भ &c. आसक्ति—in translating we have followed the reading आसक्ति. रात्रिरेव व्यरंसीत्—The night only ended and not our conversation. The sing. is ज्ञातौ—many a night was passed like that. There is a curious anecdote about this reading. Tradition says that Bhavabhūti first wrote एवं but altered the reading afterwards at the suggestion of Kālidāsa. (See intro.). Whatever credit may be due to this tradition the altered reading is certainly an improvement upon the original (if Bhav. wrote it so at all).

P. 29, पञ्चवटी—A place in the great Dandakāraṇya, generally identified with the place of that name near the source of the Godavari. Rāma passed here a long period of his exile. It derives its name probably from the five fig trees *viz.* *A'svattha*, *Bilva*, *Tata*, *Dha'tri*, and *Asoka*. शूर्पणखा—Lit. having nails like a winnowing basket; mark the fem. ending; see Gr. § 330. She was a sister of Ravana living at the time with her brothers, Khara and Dushana in the Dandaka forest. See. A. Dict.

एतावन्ते &c.—At the very mention of Śūrpankhā's name all

कनकहरीण &c.—कनकहरीण एव छद्म तस्य विधना व्यापारण. Ma'richa, son of Ta'dakâ, assumed the form of a charming golden deer, at the instigation of Ra'vana and attracted Ra'ma away from his residence. In the mean time Ravana came and carried away Sita'. कर्णकरुणैः v. 1.—exceedingly piteous. The वीप्सा expresses excess. अपि यावा रोदित्यपि &c.—Here the poet sounds the keynote to his poetic achievement in the present work viz. his development of the sentiment of Pathos. In fact the words put into the mouth of Lakshmana though not exaggerating facts, form the poet's own judgment on the success of his work as कर्णरसप्रधान काव्य; and this his view has been supported by other critics: cf. Govardhana'cha'rya—अवभूतेः सम्बन्धाद्भूधरभूरेव भारती भाति । एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति यावा ॥

P. 31. साकृत्—feelingly, with emotion. अयं ते &c.—in this Sloka the two qualities of Ra'ma, as a hero, viz. his रथैर्य and सहृदयत्व are brought out. प्रतिकृति—cf. III 44. विपच्यमानः—The Com. takes this with Agni as well as व्रण. रणरणकः—fr. रण् to sound, रणशब्दस्तत्प्रकारः । प्रकरे दित्वम्.

P. 31. मन्वंतरपुराण—As old as the present Manu, scil. वैवस्वत. मन्वन्तर— is the period of time during which one Manu presides over creation. A Kalpa is divided into 'fourteen such' *Manvantaras*, each comprising a little over 71 *Mahâyugas*. A Ma'hâyuga is equal to the four *yugas* put together i. e. 4,320,000 human years. ततजटाद्युधः—Jatâyu was the son of Arjuna and S'yeni (see Mv. V. 6), or according to the Râmâyana, of Garuda, and the younger brother of Sampâtî. He was thus of divine origin and preternatural longevity. Jatâyu had once saved the life of Das'aratha and from that time they had been connected by the ties of closest friendship. Hence Ra'ma speaks of him as Tâta. When Ravana carried off Sitâ, Jatâyu opposed him and tried to rescue her, but was overpowered and left mortally wounded. Hence Sitâ makes the following remark. उदाहरण—a representation or manifestation in words or painting; for the former cf. Vik. p. p. 22, 51 &c.

निर्व्यूह—fully carried or borne out; proved true. Cf. निर्व्यूहः.
 संग्रहणाय विवक्षितः M41 M42 VII निर्वाहं यावद्विवाहं इति IV

S'ri, according to another account a grand son of Danu, a daughter of Dakṣha and wife of Kas'apa, (according to the Māh. Bhār. he was a Gandharva named Vis'wāvasu) cursed to be a Rākshasa by the sage Sthūlas'iras from which hateful form he was to be delivered by Rāma. In a fight with Indra the latter struck him with his thunderbolt and drove his head into his body whence he came to be called Danukabandha (the headless monster). Cf. Mv. V. 34. When he seized Rāma and Lak. with the object of devouring them the latter extricated themselves from his grasp by cutting off his arms. When thus wounded he asked them who they were, and on being informed of their names, rejoiced at the prospect of his being freed from the accursed form and requested Rāma to burn his body, which done, he rose from the fire as a pure heavenly being and counselled Rāma to seek the friendship of Sugriva. See Rāmāyana, Ar. chs. 82. 84. Wilson says—

This *Kabandha* or headless monster is possibly the original of the Anthropophagi of the East, and the "men whose heads do grow beneath their shoulders." He is described as vast as a mountain, of a sable hue, without legs; but with arms a league long, a formidable mouth in his belly, and a single eye of vast dimensions in his breast.

कव्यमुक्त—According to Prof. H. H. Wilson, the mountain Rā'yamūṭha, the lake Pāmpā, and the other scenes referred to here are still known by the same appellations in the neighbourhood of the modern town of Anagundi, the ancient capital of the monkey-chiefs on the Tungabhadra.

On the ascent to the mountain occurs the forest of *Matanga*, or the *Meghaprabha* wood, in which the trees never wither and the flowers never fade. The saint and his disciples had long disappeared; but his hermitage had remained inaccessible to noxious or inimical beings, and the cooking utensils left by him awaited, in perfect order, the arrival of Rāma, being destined for his accommodation.

3. A *Sayari*, or female forester, named *Śravanā*, who had attended on *Matanga's* disciples, and whose ascension to *Swerga* was to be the reward of her acting as guide to Rāma. Wilson.

पम्पभिधानं सरः—Name of a celebrated lake which is considered

to be probably the original Pampā and subsequently Yamūka mountain. Subsequently the name was transferred on the tank to the river which rose from it. A. Dic.

रामर्षः—Indignation leading one to take prompt action inst the offender. It is one of the 33 *Vyabhichāribhāvas*.

Sah. D. or our Sah. Sār. Sang. p 47. **रमणीयं** &c.—Pampā described in the Rāmā. as a beautiful lake with its asparent water chequered with lotuses and the ducks and se playing upon its surface. Water-birds of radiant plumages wded it while its banks were green with fruitladen trees vng to and fro and diffusing their fragrance all round.

Rag. XIII. 30. Bāṇa has also described this lake in Kād.

रत्निकाक्षः—A species of swans with beak and legs of a darkish our. **कुवलयिनः**—The idea is this. As Rāma's eyes were beamed with the moisture of tears he could not take a clear

w of the spots covered with white lotuses. These appeared kish to him and the confusion was helped on by the exposed s and beaks of the geese, so that he well mistook them for ls of blue lotuses. The figure is भ्रान्तिमान् (the mistaking of e thing for another on account of similarity). The meaning this stanza is somewhat doubtful. For the various meanings posed see com.; one or two of these are far-fetched. The t three lines occur in Ma'l. Mād. IX. 14.

2. 32. **हनुमान्**—He was the son of Marut (the god Vayu)

Anjanā, wife of a monkey named Kesari. According to other account he was a portion of S'iva. On one occasion his u' was broken by the thunderbolt of Indra and hence his ne; मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुमस्य यथा हतः । नास्त्रैव कपिशार्दूले भविता हनुमानिति ॥ mā. Uttarakanda Ch, 41. **चिरनिर्विण्ण** &c.—Sītā makes s remark on account of the conspicuous part played by ruti in the Lankā war and the final destruction of Rāvaṇa. cording to the Com. Sītā here refers to herself; see his arks.

2. 33. **कृतिनः**—प्रशस्तं कृतं मेवामस्तीति who have gained our object

(peacocks) येषु : ताण्डविता; ताण्डवन्तः कृताः p. p. of the den. fr. ताण्डवत्, वत् being dropped.

अनुभाव०—is the dignity or majesty of mien with which person impresses or strikes with awe another. Cf. Rag. I. 37. सौभाग्य—collective grace. अनुभावसौभाग्ये यद्वा अनुभावस्य सौभाग्यं (excellence, excess) एव परिशेषो यस्यास्तादृशी चासौ धूसरा च &c

मान्यवान्—This is described as a minor mountain-range. It must also be in the neighbourhood of Anagundi. Kālidāsa also has described this mountain. Cf. Rag. XIII. 26-29. नील स्निग्धः &c.—Cf. Mv. V. 42. वत्सैतस्मात् &c.—Because it was the sight of this mountain that had affected Rāma very deeply in his bereavement. Cf. the stanzas from the Rag. and Mv. referred to above (नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वदिप्रयोगाश्च समं विसृष्टं । &c.). प्रत्यावृत्तः—a sort of presentiment of the future separation from Sita. पुनरिव—is obviously preferable to पुनरपि. This shows the tender heartedness of Rāma. उत्तरोत्तराणि—उत्तरस्मादुत्तराणि represented in a series; or one excelling the other. कर्माश्चर्याणि—कर्माण्येवाश्चर्याणि.

P. 34. प्रसन्नगंभीर—i. e. delightful and abounding in scenes. सौम्य०—read पवित्रसौम्य &c. अस्खलित०—अस्खलितः सुखश्च संपातो यस्य. As Sita was advanced in pregnancy such a precaution was all the more necessary. कश्चिद्द्वये—Rāma gently rebukes Sita for having entertained a doubt in the matter.

P. 35. निरंतरं—निर्गतमन्तरं यस्मिन्कर्मणि तथैव तथा । शयनाय—शयितुम्. अविद्यन्निधि &c —The fig. of speech is Upamā. The points of similarity are that both are slender and long, covered with drops, and gladdening. साध्वस—fear caused by the dreadful sights. साध्वसं च श्रमश्च ताभ्यां जनितो यः स्वेदस्तस्य विन्दवः तैः सहितः ससाध्वसः यद्वा ससाध्वसो यः श्रमः &c. ऐन्दव०—इन्द्रोरिमे ऐन्दवा ये मयूखारतैः चुम्बिता अत एव स्यन्ति ते ये चन्द्रमणयस्तेषां हारस्येव विभ्रमो यस्य । This sl occurs in Māh. Mad. See VIIJ. 3.

सुखमिति &c.—Because the result of both is an equal insensibility to any other perception. प्रमोह—प्रबोध p. l. with समुन्मीलति in the last life reappears to be better at first sight as it gives a better contrast with निद्रा; but must be rejected as it goes against परिशेषो यस्यास्तादृशी चासौ धूसरा च &c.

P. 36. थिरप्पसाद—This reply beautifully expresses Sita's modesty. She means that it was his unchanging love for her that made him say so. विकासनानि—In this and in the other similar epithets in this stanza the affix अन is added कर्तरि. सकलेन्द्रिय—Here प्रत्येक one of the *Sātrika bhāvas*, is expressed. सुवचनानि—Here their refreshing property is left to be understood. In Mā. Ma'd. VI. 8 wherein the first two lines are the same as here, we have वचोवृत्तानि which better explains their विकासन &c. सरोरुहाक्षि—The fem. is कक्षी when अक्षि refers to an animate object. रसाद्यनानि—acting as an elixir *vita*, i. e. regaling or gratifying the mind. See com. The fig. in this stanza is Rūpaka.

P. 37. स्वापहेतु—inducing sleep, which lulled you to sleep. प्रसन्नैव—एव shows Rāma's surprise at the quickness with which Sita' sank into sleep. गेहे लक्ष्मी—Cf. IV. 6. अमृतवर्ति—As Amṛta is supposed to possess the highest property of pleasure-giving, such expressions as अमृतवर्ति, अमृताजनशयका &c. are common enough.

P. 38. अयं बाहुः &c.—Mark the poet's power of description. The idea in the last two lines of st. 34 is again clothed here in a beautiful garb. There is a series of Rūpakas in the first three lines. किमस्याः &c—This line is full of variants. The reading यदि परमसह्यस्तु विरहः is capable of a three-fold interpretation: (1) यदि तु विरहः परमसह्यः स्यात्तर्हि अस्याः किं न प्रेयः what of her would not be highly endearing if only her separation could be extremely bearable. In this case, however तु and परम are quite inappropriate. (2) अस्याः किं न प्रेयः यदि तु विरहः स्यात् स एव परम असह्यः what of her would not be highly pleasing; but if there be separation that alone would be extremely unbearable. (3) Rāma wanted to say किमस्या न प्रेयः यदि तु विरहः न स्यात्; but at such a time the idea of separation was too much for him to bear; and so instead of completing the line he simply breaks out into विरहस्तु परम् असह्यः but her separation is extremely unbearable. यदि पुनरसह्यो न विरहः—This reading is adopted in the text as it fits in well with the next speech of the Door-keeper. Rāma means यदि पुनरसह्यो विरहः स्यात्सर्वभवेदमधिकतराय दुःखाय कल्पेत विरहाभावे तु सर्वत्र प्रेयः There is one more variant which also gives a good

in the D. R. as an instance of *Ganda* (a sort of premonition) called a kind of *Patākāsthā'na* by the author of *Sah Dar*. It consists in so introducing the words of a different character as to be syntactically connected with the speech of the character already on the stage and to have a distinct bearing on them though uttered with a different import. Thus here the word उपस्थित which means 'has arrived' is so brought in after Rāma's soliloquy that its first sound conveys to him the import of 'is impending' and he being thus rudely shocked with the idea of separation from Sītā asks in alarm the question 'अयि कः'. Such words are generally supposed to presage good or evil. Here they foreshadow the coming separation of Sītā. This poetical device is common enough in Sanskrit Plays: cf. Veni. after the words दुर्योधनः—पर्याप्तमेव कर्मोक्तं ममोत्सृज्यममं—प्रविश्य कञ्जुकी—देव भद्रं भोमेन. Mud. IV. राक्षसः—अपि नाम चाणक्यबद्धः—दौवा०—अयतु-रा०—अतिसंधातुं शक्यः स्यात्-दौ०—अमाल्यः; also चा०—अपि नाम दुरात्मा राक्षसो गृह्येत । सि०—अञ्ज गृहीदो &c. *Ibid.* I.

दुर्मुखः The name is well selected for the tidings he has to communicate. It is the poet's creation. According to Kālid. and Rāmā. the spy appointed for that purpose was भद्र by name. पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः Rag. XIV. 31. अपसर्यितुम् is found in Mb.; the regular form is सप्तुं or संप्तुम्. अथवा नियोगः &c.—cf. Kanchuki's speech at Ś'ak. p. 121.

P. 39. अद्वैतं &c.—What a grand ideal of conjugal love that the poet gives us here ! Rāma's words are not an effusion of youthful passion untried or inexperienced, but passion tempered down by experience and long association. It is impossible to describe a husband's love and regared for his wife more effectively or naturally than the poet has done here. अद्वैतं—अविद्यमानं द्वैतं यस्मिन् which remain the same—unaltered—under opposing circumstances. विश्रामः—According to Pa'n. विश्रम is the correct form, Vriddhi being forbidden before घच् (अ) by VI. 3. 123. The poet, however, freely use the form; cf. Ś'ak. II. 6. See com.; or we may defend the form by adding अ (ण्) स्वार्थे by including it in the प्रज्ञादि group although not actually mentioned in it. भद्रं &c.—construe येन तदेकमनिर्वचनीयं प्रेमरूपं वस्तु कथमपि प्राप्यते तस्य सुमानसस्य मनुष्येण धन्यस्य-भद्रम्; see trans.; with the reading

अनुकूल हेतु नो इत्येनादिक, with the reading भद्र तस्य सुमानुषस्य in the fourth line.

P. 40. अर्थवादः—अर्थ्यते इत्यर्थः तस्य वादः lit. the mention or specification of the object (for which a thing is done). It is a term occurring along with विधि in the Brāhmanas and the Pūrvamīmāṃsa' and means what is said by way of commending a *vidhi* or sacred precept. See A. Dic. Hence secondarily it means something said in praise of a thing, and finally praise or eulogy. दोष- may be in his public or private life. प्रतिविधीयते Lit.—measures may be taken to counteract it i. e. may be removed.

P. 41.—हा हा धिक् &c.—This may be a general remark or may be taken in connection with वैदेही. अद्भुतैरुपायैः—This refers to the terrible ordeal of fire through which Sita' had to pass before she could be received by her husband as his wife. She came out of the fire unharmed and brighter than before, her purity being attested to by the god of Fire himself. The ordeal was done in the presence of Daśaratha and many gods who had come down from heaven for that purpose. आलर्क—fr. अलर्क a mad dog. The poison of a mad dog does not operate all at once after the bite but shows itself several weeks or even one or two years after the time of infection, when it spreads through the whole system.

पूरितं—There was लोकराधन in the exile of Rāma as the demons had to be killed and the world to be rid of that pestilence. पूजितं i. l. honoured (by being observed).

दीपितं—implies absence of stain. Cf. ज्वाल लोकस्थिते स गजा । Bhatti. I. 4. कद्मला—fr. कद् to go and अल before which म् is inserted by Unādi I. 109; foul, ignominious. Cf. Rag. XIV. 37.

P. 42. निमि—The founder of the Janaka family and a son of Iks'va'ku. He was cursed by Vasishtha to lose his corporeal form; and he in his turn pronounced a similar imprecation on the sage. Both quitted their bodily forms. Vasishtha was born again as the son of Mitra and Varuna but Nimi did not like to be restored to a bodily form although the gods were willing to enable him to do so. See V. P. तातमिये—cf. infra. IV. 16. राममयजीविते—whose life is Rāma alone. Hero मय is added स्मार्थे. राम एव जीवितं यस्याः । इत्येवमयजीविते—cf. रामाय विष्णुसिंहं

The fig. here is विषम (the incongruity between cause and effect).

P. 43. नूतनो राजा—Mark the sarcasm of the expression. संतान—संतन्यते इति संतानः fr. तन् with सम् and घञ् ; may mean 'progeny' or 'continuation' as the affix is added कणे or भवे. Here of course the former sense is intended. अनार्यै—Lit. something not worthy of an A'rya; hence an act of cruelty &c. अभ्यवसितं—determined upon. अतिदूर—*Scil.* in Lanka.

P. 44. बीभत्स—cruel, savage.

सौहृदान्—This is grammatically irregular. Both सौहार्द and सौहृद, however, occur in literature; cf. for the latter सखोजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः । Vik. I. 9. निसर्गसौहृदेन Mál. Mád. I. यत्सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति Mk. I. 13; Káli. uses दौहृद् also; Rag. III. 1. Jag. thus comments on the form—By the Sûtra हङ्ग—Pân. VII. 3. 9. the proper form should be सौहार्द; how do you justify सौहृद then ? उच्यते। हृदित्यादौ प्रतिपदोक्तस्य (the word that is mentioned) हृदयस्य हृद्वेख—इति हृदादेशस्य आदिबुद्धिः; (and not of the independent word हृद्). यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति वचनादुभयपदबुद्धेरनित्यत्वम् । See our note on the word, Mál. Mád. p. 8. अपृथगाभ्यां—So great was their love that Râma and Sîtâ were never apart after their marriage. Cf. st. 37. *supra*. अपृथगाभ्यां v. l.—one in heart, never holding conflicting thoughts or opinions. This is perhaps a better reading. See notes on p. 177. Sl. 32. सौनिक—also शौनिक a butcher; सूना प्राग्निवधस्थानं तज्जीविकात्वेनास्त्यस्य; fr. सूना + ठक् (इक). गृहशकुन्तिका—गृहे पालिता शकुन्तिका.

कर्मचाण्डालः—कर्मणा चाण्डालः a Chândâla (i. e. a man of atrocious deeds) by acts, not by birth. Vasishtha mentions four classes of these viz. असूयकः पिशुनश्च कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्मचाण्डाला जन्मतश्चापि पंचमः ॥ Râma calls himself अपूर्व because he is not one of these. A Chandâla does not cast off his wife, much less one who is dutiful, and still less when she is pregnant. सुग्ध—innocent one, that can be easily duped. विपाक—may mean fruit or result.

P. 45. विपर्यस्तः—In Sîtâ's company the world was all a source of joy and happiness to him; now the reverse of it. See the Com.'s remarks. जीर्णं—implies absence of delightful spots and

P. 46. दुःखसंदेहाय—That he should not only experience but feel the pangs of sorrow. वज्रकीलाक्षितं—have acted the part of adamant nails which can never be extracted i. e. life has been so infixed that it cannot escape.

मुषिताः—see com; the *dravya* is of course Sītā. परिभूताः—insulted; i. e. of course by his unworthy conduct. Rāma thinks that Sītā was a sacred treasure committed to his care by the above named personages. He, however, has shown himself to be unworthy of the trust reposed in him and thus guilty of the blackest ingratitude (कृतघ्नेन in the next sl.).

तेहि &c. The fig. is Utprekshā.

P. 47. विस्मन्नात् &c. Here Rāma represents himself as cruel proceeding in a sort of climax, each of विस्मन्म, लब्धनिद्रत्व &c. serving to augment his cruelty the more and more. क्रव्याद्वचः—&c. marks the culminating point. आतङ्क (for तच्च with आ to coagulate or contract) properly means bodily distress or pain; hence secondarily what causes such distress, mental disquietude, fear.

पश्चिमः—last (पश्चाद्वचः). अपश्चिम v. l. means the same thing—नारित पश्चिमः यस्य having no other subsequent or last, which is itself the last; cf. अनुत्तम Hit. I. अपश्चिम often occurs in plays. See Apte's Dic. अग्रहाण्य—ब्रह्मणः हितं ब्रह्मण्यं न ब्रह्मण्यमब्रह्मण्यं something calamitous to the Brāhmanas (which ought not to take place). Hence used as a cry for protection or help against a calamity. लवण—a demon, son of Madhu and Kumbhīnāsī, the sister of Rāvaṇa and daughter of Viśravas. He was the sovereign of Mathurā which was previously called after his father Madhuvana. He had inherited from his father an invincible trident originally obtained from Śiva. Cf. Rag. XV. 5, Rāmā. Uttara-kāṇḍa. 61-63.

शत्रुघ्नं &c.—The complaint of the sages and the despatching of Śatrughna against the demon Lavana were events subsequent to the abandonment of Sītā. But the poet puts them earlier here furnishing Rāma an occasion to leave Sītā alone, and thereby to avoid a spectacle which would otherwise have been terribly

It is perhaps put in for alliteration or the poet might be taken to mean अजीजनः अत एव पुण्ये.

एकाकिनी—एका एव alone (with the idea of helplessness); एकादाकि-
निचासहाये Pān. V. 3. 52. यदि प्रभविष्यामि—Sita was sure that her
anger would melt away at the sight of her dear husband.

ACT. II

P. 50. Act. II. opens with a *Chūlikā*. अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चलिकार्थस्य
सूत्रम् । Here the words 'स्वागतं &c.' of the wood-nymph who is
behind the curtain indicate the approach of A'treyī. The
interlude is meant to acquaint the audience with the events
intervening between the closing of the 1st and the commence-
ment of the 2nd Act, a knowledge of which is necessary for a
proper understanding of the incidents represented in the 2nd
Act.

उपतिष्ठते—For the Atm. see com. and Gr. p. 398.

सतां संसः &c.—cf. ग्रहानुदैतुं प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ।
Sis. I. 14. न पराधीनमिह वः—A courteous way of saying भवदधीनम्,
परस्मिन्नधि परधीनम् अधि necessarily takes ईम (ख) when the latter
member of a compound, by अद्युत्तरपदात् Pān. V. 4. 7.

P. 51. निनयमधुरः—And not necessitated by the observance
of a vow. अविपर्यासित—not changing i. e. of uniform nature,
उपधि—उपधायते आरोप्यतेऽनेन *lit.* that by which something is
falsely attributed to another. Cf. with this Mv. I. 12; for the
different traits of good men's character mentioned here see. Bh.
Ni. 62-65.

कां पुनः &c.—The conversation here is not only very elegant
but full of politeness and sweet address. अमरस्य—Son of Mitra
and Varuṇa conjointly, born along with Vasishtha. See *supra*,
note on Vas, p. 6. and A. Dio.

उद्गीथविदः—Adepts in the Sāmaveda. उद्गीयते इत्युद्गीथः is the

आमिक्षुद्राय quoted by the Com. is from Chand. Up.; the दहरावक्षी referred to by the Com. is also from the same Up.; VIII. 1. 1. Dahara is the heart lotus and the Brahma in it is the object of knowledge; see S'án. Bhâ. on Ved. Su. I. 3. 14-18

P. 52. निगमान्त—the same as वेदान्त. निगच्छत्यनेन निगमच्छन्द *fr.* निगम् to attain knowledge. विद्या—knowledge of Brahma as unfolded in the Upanishads. पार्श्व—पर्शूनां समूहः the rib-bones; hence the side of an animal, and secondarily, vicinity. वाल्मीकि—So called from Valmika or an anthill, full of the nests of termites, with which he was covered as he sat down repeating the word Marā, Marā; see A. Dic.

प्राचेतस्—Son of Prāchetas or Varuna, Vālmiki. ब्रह्मपारायण—Complete course of study of the Brahma philosophy. पारस्यायनं पारायणं; now see com.

उपस्नेहयति—Den. fr. उपलेह, melts with love. संविज्ञान—a correct knowledge of.

P. 53. धात्रीकर्म वस्तुतः v. l.—having actually undertaken &c. This is the best reading. Some read कर्मवस्तुतः—धात्रीकर्मैव वस्तु ततः : but here वस्तु has no propriety. धात्रीकर्मतः is the Com.'s reading and so we have preserved it in the text although not satisfactory. चौलकर्म—the ceremony of cutting the hair and keeping the locks and crest, which is done generally in the third year. Cf. चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । पञ्चमेन्द्रे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ Manus II. 35. त्रयी—the Vedic lore, the three Vedas. A *dwija* is not entitled to read or study the Veda until his उपनयन ceremony is performed. The Com. remarks that by त्रयी we are to understand the 6 *angas*, or works accessory to the study of the Vedas, also. तिस्रो विद्याः—See com.; according to some these are आन्वीक्षिकी [त्रयी] वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती; see Kām. Nit. II. 2. परिनिष्ठाविताः—*i.e.* they were well grounded in. क्षात्रेण कल्पेन—See Manus II. 36-49. पुज्ञा—the faculty of understanding; मेधा—the retentive faculty or memory; धीर्धारणावती मेधा Amara. ज्ञाने—*i.e.* ज्ञानग्रहणे power to grasp. प्रभवति &c.—Cf. पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं ब्रजति शिल्पमाधत्तुः । Mal. 1. 6. The Fig. is दृष्टान्त.

the श्लोक was a transformation of Vāls श्लोक; पादवद्धोक्षसमस्तजी-
ल्यसमन्वितः । शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको मयतु नादधा ॥ Cf. also Kalidāsa
निषादविद्याण्डजदर्शनोत्थः श्लोक्तवमापद्यत यय श्लोकः । Rug. XV. 70. मा निषाद
&c —मा अगमः the retention of अ is A'rsha. Some explain away
the anomaly by supposing the particle used here to be मा and
not माङ्. Our Com. gives a queer defence of this. प्रतिष्ठा—
a position of happiness or bliss. समाः is fem. and is generally used
in the plural. Cf. the translation of the stanza by Griffith:—

No fame be thine for endless time,
Because, base out-cast, of thy crime,
Whose cruel hand was fain to slay,
One of this gentle pair at play.

The Com. interpretes the Sl. as indirectly referring to Rāma.
Thus—मानिषाद means Rāma (मा—Lakshmi i.e. Sītā, her incar-
nation निर्षादति resides अस्मिन्) he being an incarnation of
Vishnu. क्रौञ्च (literally going, wrong, fr. क्रुञ्चकौटिल्याद्वीभावयोः).
मिथुन may refer either to Vāli and Tārā or Rāvana and Mando-
dari; Rāvana was काममोहित with regard to Sītā. Hence the
fig. is श्लेषः

आविर्भूतः—(1) To whom the Brahma in the form of words
had been revealed; or (2) through whom the Brahma &c. had
manifested itself. भुतभावनः—who creates according to the laws
of previous creation; see com. and cf. the Ś'rti सर्वं धाता यथापूर्वमकल्प-
यत । आशं—ऋषेदिदं lit. of a sage; hence prophetic; implies super-
human power. प्राप्तिर्न चक्षुः—प्रतिमा the creative faculty, genius.
विवर्तः—In the Vedānta philosophy this means modification or
development, which is illusory appearance. The difference
between विवर्त and परिणाम is this, that in the former there is no
complete change of form of the cause while in the latter there
is the entire destruction of form or nature of the original cause
(प्रकृतिस्वरूपाणुपमर्देन रूपान्तरोत्पत्तिर्विवर्तः, णोपमर्देन..... परिणामः). Bhava-
bhūti seems to be a Vivartavācī and therefore belongs to that
school of the Vedāntins which regards the whole of the pheno-
menal world as a mere illusion, the only real entity being
Brahma. Thus यय is the Vivarta of Brahma which is its

twice again in this work :—(1) in III. 47. where *अवतः*, *बुद्धः*, *तरङ्ग* &c. are indicated as the Vivartas of water, while (2) in VI. 8 he speaks of *Vidya* as dispelling all illusion and resolving the *Prapancha* into *Brahma*. इतिहास—fr. इतिह पारम्पर्योपदेशे अव्ययं (traditional account of former events) आरते अरिमन् । Bh. Dik.

P. 55. पण्डितः—of course by the ornament, the new work of *Vālmiki*. It is quite natural that the wood-nymph who is a friend and admirer of *Rāma* and *Sitā* should make such a remark. पण्डित v. l. meaning 'has grown wiser by the new production' is not a very appropriate reading.

प्रासंगिकी—प्रसंगाद्गता.

अव्याहितं—a great calamity; अत्यन्तमर्थीयते तद्विद्वत्स्यर्थं मनो दीयत अरिमन्निति.

P. 56. वारुण—fr. वृ to tear, is appropriate with निर्घात which means 'a terrible stroke' here. निर्घात properly means the clash of two contending winds वायुना निहतो वायुर्गगनाच्च पतत्यधः । प्रचण्डघोरनिर्घातो निर्घात इति बुध्यते ॥

महाभाग—महान् प्रशस्तः भागः यस्याः one to whose lot falls a very great number of blessings; hence fortunate. In contrast with this stands ईदृशः निर्माणभागः । नहि—Nothing at all. हि adds force.

रघुकदम्बकेष—The word कदम्बक like कुञ्जर &c. expresses excellence. वधू—उद्यते पितुर्गृहान्नर्तुर्गृहमिति. Unādi I. 83. परिशुद्धा—clear in their import.

क्रतु—करोति क्रियत वा इति क्रतुः fr. कृ+अतु by Unādi I. 77. The most important thing that a man does; hence a sacrifice. Cf. Gr. *Kratos*, Zend *Khratu*. Kratu is one in which an animal is necessarily killed while a *Yajna* is one in which an animal may or may not be killed. प्रक्रान्तः—is used in connection with sacred rites for which previous preparations are necessary and means the performance of preliminary ceremonies.

परिणीतं—The instituting of a sacrifice always pre-supposes the existence of पत्नी the husband's partner in religious performances. Hence the question.

P. 57. लोकोत्तराणां—अतिशयेनोद्भूता उत्तराः लोकेषु उत्तरा लोकोत्तराः supremely eminent, extraordinary. Cf. for a similar idea संपत्स

in the Rāmāyana. Vāmadeva is also the Rishi of almost all the hymns of the 4th Mandala of the R̥gveda. See Dowson's Class. Dic. **संप्रदाय**—संप्रदानमिति Lit. the due transmitting of knowledge by a preceptor to his disciple (गुरुपरंपरागतसमुपदेशः); traditional knowledge or instruction. **चतुरङ्ग**—The four parts are हस्तयश्चरथपत्तयः.

सोरस्ताडनम्—उरसरताडः तेन सहितं यथा तथा । It may also be taken as a Namulanta; कृन्मुरस्ताडयित्वा तत्सहितम्. This was what the Brāhmaṇa said :—रामस्य दुष्कृतं किञ्चिन्महदास्ति न संशयः । यथा हि विषयस्यानां बालानां मृत्युवागतः ॥..... राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः । असद्वृत्ते हि मृततावकाले त्रियते जनः ॥ Rāmā. VII. 74. 10, 16. **अपचार**—misconduct, transgression of duty. Malli. translates this by वर्णधर्मव्यतिकर. See. com. on Rag. XV. 47. **अशरीरिणी**—incorporeal, from heaven. There is no reference to this in the Rāmāyana though Kālidāsa makes mention of it; cf. Raghu quoted above. According to the Rāmāyana, Nārada counsels Rāma as to what was to be done.

P. 58. **विदिशः**—by-quarters. दिग्भ्यां विनिर्गता विदिक् । दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् Amara. **अपि नाम**—I wish that. Here अपि has the sense of संभावना. नाम is generally added to अपि in this sense. The two particles are used when the speaker intends that some desired thing should happen and when there is a likelihood or hope that it would so happen. Cf. अपि नाम तयोः कल्याणिनोरभिमतः पाणिग्रहः स्यात् । Māl. Mād. I. अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात् S'ak. I. &c. See A. G. 247.

कण्डूल—कण्डूविद्यतेस्य कण्डूलः. The Fig. in the first two lines is उत्प्रेक्षा. See com.

P. 59. **अपस्किरमाण**—from कृ with अप A. सू is inserted after अप when the meaning is to scratch for food &c. (as a quadruped or bird) and the root is Atm.; 'अपाच्चतुष्पाच्छकुनिश्चालेखने' Pān VI. I. 142. सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः । Vart अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुकुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किम् । अपस्किरति कुसुमम् । Sid Kau. **विष्किरः**—विष्किरः शकुनिर्विक्रो द्वा Pan' VI. I. 150. **कीटत्वचः**—a double Bah. **कुल**—सजातीयैः कुलम् Amara; applied to a group of animals of the same species. **कुलायद्गुमाः**—कुलायविशिष्टा गुमाः । मध्यमपदलो० सं०.

dat. of जीवातु life, revival. रामस्य &c.—If this be regarded as the हेतु for striking, the fig. is Kāvyaṅga.

कृतं रामसदृशं कर्म &c.—This as well as the previous stanza show that Si'tā's exile was an act quite against Ra'ma's will and weighed heavily on his mind.

P. 60. दण्डधारः—दण्डं धारयतीति. सस्संगजानि &c.—The fig. is *Arthāntaranyāsa*. Cf. for a similar thought समुन्नयन्भूतिमनार्यसंगमादरे विरोधोपि समं महात्मभिः । Kit. I. 8.

आनन्द—inward or spiritual joy. मोद—joy due to external objects (विषयसुखं). वैराजाः—विराजः ब्रह्मण इमे, the brilliant region called ब्रह्मलोक or सत्यलोक souls translated to which are exempt from further birth. This is the seventh and the highest world the other six being भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः and तपस्. Or this may be the celestial region occupied by the Vairājas, the first gods or the pitrs of that name referred to by the Vāyupurāṇa, whose forms are composed of spiritual (तेजस्) and not of elementary substance. लोकाः सान्त्वानिका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः । ते वैराजा इति ख्याता देवानां देवि देवताः ॥

अन्वेष्टव्यः—cf. अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् । ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ Rag. X. 23.

भूतनाथः—Ra'ma is identified here with the Supreme Spirit. वृषलक—क is कुंसार्यै. Out of modesty he speaks disparagingly of himself. वृषल is a man of mixed parentage.

P. 61. आभोग—wide extent, expanse. भीषण because of its great extent. भीषणः आभोगस्तेन रुक्षाः not pleasant to look at, or भीषण आभोगो येषां ते च ते रुक्षाः sterile च । तीर्थीश्रवणं—तीर्थानि च आश्रमाश्च &c. कान्ताराश्च तैः मिश्राः । गर्भं ० v. l.—वसरितः गर्भं येषां ते च ते कान्तारामिश्राश्च, or गर्भभूताः कान्ताराः गर्भकान्ताराः small woods तैर्मिश्राः ।

रक्षसां &c.—The reading चतुर्दश &c. is in better accord with Rāmāyana. See Aran. K. XXI. 8, 9. दूषणं—The comp. may also be ०मूर्धाः; see the com. Khara, the half brother of Ravana was the principal general of the Ra'kshasa force stationed in South India. दूषण and विशिखस् were under him. See Ra'ma's III. 20-30.

जनस्थानपर्यन्ते दीर्घारण्यानि ।

निष्कूज &c.—सीमानः the border grounds सन्ति । कीदृशः । कचिन् निष्कूजाः (see com.) च ताः स्तिमिताश्च । स्तिमित implies absence of wind, so that not a leaf was astir; कचिन् प्रोचण्डः सत्वानां स्वनः यासु । स्वेच्छया सुप्ता गभीरं यथा तथा घोराः घोरन्तः (deep snoring) ये भुजगास्तेषां श्वासैः प्रदीप्ता अभयो यासु । प्रदर a crevice, a ditch. प्रतिसूर्यक—a lizard. In this sl. भयानक and बीभत्स are slightly displayed.

पश्यामि च-च—Just as I see &c.; the two चs show that the two actions take place simultaneously.

प्रियारामा—one to whom delightful groves or spots were dear. आराम is here used in its literal sense (आरमन्त्यत्र). प्रियरामा v. l. is also a good reading. कान्तार is used here in the sense of महारण्य.

इतीहारमतीवासौ—इति इह अरमते एव असौ. इतिहारमतीवासौ v. l.; here इतिह is a particle indicating a past event; or हा may be taken separately; thus alas! &c. The other variants are;—(1) इतीहारमतीवासौ; here the two इवs have no propriety. इतिचारमतीवासौ; here इव must be taken in the sense of एव. इति हा रमते सीता is also a good reading. In this case हा expresses sorrow, रमते Present tense used for the Past.

P. 63. अर्काचक्षुषि—Here Rāma explains why Sitā longed to live with him in the forest and how she found pleasure there. Though Rāma did nothing special towards contributing to Sitā's happiness yet, by being merely in his company she bore lightly all the hardships of a forest life. See com. सौख्यैः—i. e. of course caused by his presence.

दुरासदैः—Lit. difficult to approach; hence causing pain. छवि—colour. पर्यन्तैः—border spots covered with verdant grass &c. on account of which they resembled the peacock's neck. बहुलच्छाया—read च्छाया; अविरलं निविष्टा नीला बहुला छाया येषां तैः च्छायाः तरुणतरुणां षण्डैः &c.; or after the Com who reads छायातरवः; अविरलं निविष्टा ये &c. महानुभावः—Noble or magnanimous one.

इह समर &c.—This and the following stanza occur also in Mv.; see V. 40, 41. समरैः शकुन्तैः आक्रान्ता या वानीरविरुधस्तासां प्रसवैः flowers सुरभीणि च तोयानि यत्नां. The actual use of सुरभि in this impairs the beauty of the line. फलभास्य परिणमिन् (ripening) दृश्यमानः

P. 64. सल्लकी—also called गजभक्ष्या is a tree much liked by elephants. Cf. Vik. IV. 23. इभं—इभैर्दलिताश्च ते विकीर्णाश्च ये ग्रन्थः the joints तेषां निष्पन्दः तस्य ग्रन्थः । The sl. occurs also in the Mā. Mad. (IX.6).

देवयानः—The Com. refers to Bg. VIII. 24. where S'ridhar understands by fire &c. the path indicated by a deity presiding over each of these. S'ankarāchārya also agrees with him remarking that 'fire' here means a deity presiding over time. This is the better of the two paths, attainable, only by the knowledge of truth (सत्येन पन्था विततो देवयानः), mentioned in the Chāndogya and Kaus'itaki Upanishads and in the Brahmasūtrabhāṣya on Ved. Sūt. IV. 2. 21 ; 3. 1, 2, and by which a Vidwan, free from sin or merit, goes to the world of Brahman. यावत्—First, before doing any thing else.

आरण्यकाश्च गृहिणश्च—Here also the two चs show क्रियायाः योग्यपदम् Living the life of hermits and householders. अरण्ये भवः आरण्यकः Lit. one living in a forest from birth. The affix वृक् (अक) is added to a few words. See Vārt. on Pān IV. 2, 129. गता. स्वधर्मे—Willingly doing our duties as Kshatriyas. रसज्ञाः—i. e. we also tasted.

मञ्जु—fr. मञ्ज् to sound ; properly what is grateful or pleasing to the ear ; hence beautiful in general. Cf. मनोहर which is used in connection with the ears or eyes. आ may have a diminutive force here. or आ समन्तात् मञ्जवः बहुललताः वेजुल लताश्च वा येषु तानि. नीरन्त्र—without intervening space ; growing in thick numbers.

आरादापि—Although near. आरात् means दूर as well as समीप. But the use of अपि and अयं shows that the latter meaning is intended here. प्रस्रवण—So called because of its many streams.

तेषु—so familiar to us. पर्णोदज—उदज (उदेभ्यः जायते) itself means a leafy hut ; but here it means simply a hut, a cottage. पयसि—is connected with वित्त &c. ; so this is an instance of एकदेशीयान्वय. अनोकह a tree. सुखर—singing. वनान्त—forest regions ; अन्तशब्दः स्वरूपवाची । 'अन्तः स्वरूपे निकटे ग्रान्ते निश्चयनाशयोः' इति हेमः ।

sorrow was there like the point of an arrow once driven into the heart. The point is now shaken off and causes intense pain. रुडमन्थिः Cf. *supra* I. 30.—shows that the wound was not already healed. The fig. here is Mālopanā. घनीभूतः—अघनः घनः संपन्नः. मृच्छयति च—नूतन इव *v. l.* The former is more in keeping with Bhavabhūti's manner of putting things.

अनर्वास्थितः—changed. संनिवेशः—the situation, the position, of scenes.

विपर्यास—from असू with वि and परि to reverse, to overturn. बुधिं द्रढयति—assures; lit. fixes.

P. 66. यथा—पुनः *v. l.* in which case पुनः स्वे गृहे goes with what follows and is perhaps a better reading. पापः विलोकयतु—cf. I. 48.

अवतरणमङ्गल—The religious ceremony performed at the time of receiving a distinguished person, a bridegroom &c. which consists in waving auspicious lights around him by way of respect, or for warding off evil, &c.

P. 67. वत्सला—वत्से कामोऽस्या अस्तीति; fr. वत्स+ल a matub aff.; see Pān V. 2. 98. this implies motherly affection for Rāmā on her part. लेपासुद्रा—wife of Agastya and (अयोनिसंभवा) daughter of the king of Vidarbha. See A. Dic. सर्वं च—आगस्त्यायनाः अगस्त्य-शीत्रापत्यानि; fr. अगस्त्य and aff. आयन added अपत्यार्थे. See Pān. IV. 1. 99. उपरोध—Properly means obstruction or restraint; hence what causes obstruction or imposes restraint; regard for.

कूजन् &c.—कूजन्त्यः घटाः तासां &c; see com. कीचक—bamboos which produce musical sounds as the wind passes through them. वेणवः कीचकास्ते स्युर्ध्वं खनन्त्यनिलोद्धताः । Amar. स्तम्ब—clumps. आडम्बर—Vast mass. मौकुलि—a crow. प्रचलाकिन—A peacock; fr. प्रचलाक a peacock's tail; सोऽस्यास्तीति. उद्वेलन्ति—and do not leave the trees. This shows how fond they are of the trees. रोहिण्य—a kind of sandal with strong odour. कुम्भीनसाः—कुम्भीन नासिका येषां; नासिका becomes नस by Pān V. 4. 118. Mark the alliterations. This is an instance of S'abdachitra, Ka'vya.

कुहरेषु—is connected with गृह &c.; see note on पयसि p. 64. मौलि—the top of a peak; see com.

P. 68. संकल mixed. चलन् rushing forth. उचाल—formid-

Roar loud with mighty waters, as from the earth
 The springs of the *Goddavari* burst forth;
 And at whose base the sacred conflux blends,
 In one broad stream, the loud, encountering torrents

ACT III.

The third Act opens with a conversation between the (presiding deities of the two rivers, Tamasá and Muralá, which is necessary to introduce the audience to the meeting of Sitá and Ráma which forms the subject of the Act.

P. 69. अनिर्भिन्नगभीरत्वात्—V. l. (1) अनिर्भिन्नं च तदभीरत्वं च तस्मात् on account of his gravity not being pierced or overpowered. In this case the idea of ' and therefore not finding a passage out ' has to be inferred; or it may mean अनिर्भिन्नश्चासौ गभीरश्च अनि० तस्य भावस्तस्मात् on account of it (Ráma's grief) being unmanifested and deep. In this case गभीर goes with करुणरस and निर्भिन्नत्व remains unexplained. The reading in the text, therefore, is preferable. पुटपाक—refers to the particular process of heating drugs either by putting them in a closed earthen pot, (sometimes two patters joined together) or wrapping them up in leaves and covering the whole with a thick layer of clay or so. प्रतीकाश—properly means a reflection &c.; at the end of a comp. it means ' like, resembling ' स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशो-पमादयः । Ak. II. 10. 37. The meaning is that Ráma's grief which he could not communicate to any one else caused him the severest pangs and thus resembled a medicinal herb heated in a closed pot.

तथाविधेष्टजन— a person so passionately loved. प्रकर्ष—excess, intensity. दीर्घशीकसंतानेन V. l.—long (extending over a period of twelve years) and continuous sorrow. प्रमादस्थानान्नि—प्रमाद properly means carelessness due to over-joy (प्रमादोऽनवधानता Ak.); hence the result of such carelessness, a calamity; here danger to life

to be; cf. Rag. I. 43; A. II. 33. शक्रः—This expression is redundant as the शीतलत्व is already suggested by वीचीवातैः itself.
आकर्षज्ज्ञः—See. com.

दक्षिण्य—Scrupulous anxiety. दक्षिण properly means one who has generous thoughts about another, one working for the welfare of another. मौलिकः—मूलादागतः. अभ्युपपन्ना—approached with the desire to assist. अभ्युपपत्तिरनुग्रहः Ak. हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तिः Com.; अनयाभ्युपपत्त्यास्या जीवितमवलम्बस्व S'ak. III. स्तन्यद्वयागात्—A grammatical inaccuracy. परेण being an adv. ending in एन requires the Acc. by the Sutra एनप द्वितीया। Pan. II. 3. 31.

ईदृशाणां—refers to Sitā only. विपाक—an unwelcome turn, calamity. उपकरणभाव—The act of serving as helping instruments; a *Chvīkarana*. एवंविधः—*scil.* Gāngā, Prithvī and Vālmiki.

P. 71. व्यपदेश—Lit. giving out another than the true motive; a pretext. नियत—Limited, checked, restrained. अव्यग्र—व्यग्रं निविधं विविधे वा अग्रमस्य. Lit. one differently occupied. अत्र—*scil.* with regard to his आश्रयिन.

संख्यामङ्गल—This seems to be a ceremony performed on the birth day of a person and consisted mainly in tying an auspicious knot to a string fastened on the wrist, on every birth-day, the number of knots being thus a register of the years passed by the person. See com. एतावतः—expresses the great length of the chain. मानवर्ह्य—Sprung from Manu. This Manu also called सत्यव्रत from his great purity was the son of Vivasvat and is considered the founder and the first king of Ayodhyā. See Rag. I. 11. and our note ad loc. अपहतपात्मानं—The sun is spoken of specially as the dispeller of sin and the healer of diseases; see com.; the Com. refers to the passages from the Chhāndogyaopanishad in the S'āṅkarabhāṣya on Ved. Sū. I. 1. 20. प्रत्यनन्तरी—Lit. at her elbow; in close attendance upon.

P. 72.—परिपाण्डु—extremely pale. दुर्बलं—emaciated. विलोल—dishevelled. Sitā had neither combed her hair nor braided it nor tied it into a knot. The figure of speech in this

P. 73. स्वकरकलित—shows Sita's motherly affection for the cub. लोलः—dancing before her in joy to receive the mouthfuls. कलभक—क is added to excite pity. संनिपत्य—having suddenly rushed upon or attacked.

आर्यपुत्र—In her excitement Sita utters the words which were foremost on her lips by habit forgetting that she was then separated from her husband. She herself accounts for her mistake in the next speech. सर्वैकव्यम्—with overpowering grief, विमानराज—Pushpaka.

P. 74. समान्वस्य—Mark how Sita revives on hearing the voice of Rāma. साध्वस—agitation. उद्भास—joy. मांसल—मांसमस्त्यस्य fleshy, stout; hence anything great or large of its kind; here 'loud'.

निकाण—a musical sound. चक्रितो—चक्रितमुत्क्राणितं च यथा तथा. स्तनयितु fr. स्तन् to thunder (स्तनयतीति) and the Un. aff. इत्नु.

स्वरसंयोग—संयोग is used in the sense of संवाद.

तपस्यतः—तपस्य a den. from तपस् Gr. § 646. ऐक्ष्वाको राजा—She does not wish to take the name of Rāma, as in her opinion he is a king who would do stern justice but not be kind. Sita understands what she means and defends her husband by ejaculating विष्ट्या &c.—She rejoices at Rāma's dutiful conduct. See our note on अत एव &c. *supra* p. 15.

P. 75. गोदावरी—गोः परितरे यस्य. निजसौम्यं—The effect of the separation could not rob Rāma of his natural gentle and noble demeanour. निजेन सौम्येन गम्भीरेण च अनुभाव एवमुभावमात्रं तेन प्रत्यभिज्ञेयः ।

उद्दामं—उद्धतं दाम restrain यस्मिन्कर्माणि तद्यथा तथा fiercely, violently. उत्पीड इव—उत्पीड an enveloping mass of; a very happy Upamā. दुःखान्नेः—is a Rūpaka.

P. 76. निःसह—सोढुमशक्यं यथा तथा unable to bear the strain, droopingly.

कल्याणि—The epithet is purposely used. She has the power to exercise a benign and vivifying influence. एव—refers to Rāma. निरतो जनः—नियतो भरः—*v. l.* To which is confined, *i. e.*

जीवितं त्रैलोक्यस्य—Sītā in her excessive love for Rāma identifies his life with that of the three worlds. The welfare of the world, indeed, depended on the life of Rāma. She again gives expression to this thought when she observes सकलजीवलोकमंगलधारस्य (p. 94.) and या चार्यपुत्रं विनोदयन्ती आशानिवन्धनं जाता जीवलोकस्य p. 103.

P. 77. आश्रोतनं—a sprinkling over all limbs (आ.) करकन्दल—The tender sprouts of the lunar rays. आतप्त०—०तरो० v. 1. The comparison of life to a tree is not happy; तोषण; has no propriety with तृः; पोषक would have been better; even the reading adopted in the text is not satisfactory. The fig. is Utprekshā.

स्पर्शः पुरा &c.—supply अयं. परिहृत्य—प्रतिहृत्य v. 1. is better. आनन्दनेन—By the pleasurable sensation caused. Here the aff. ल्युट् (अन) is added भावे while in संजीवन and परिमोहन it is added कर्तरि (in the sense of the agent). The fig. in the last two lines is विरोधाभास.

न खलु—indicates जिज्ञासा or enquiry.

P. 78. अस्य वृत्तान्तस्य—Sītā refers to her unmerited banishment. वज्रमयी—see हिरण्मयी p. 50. वत्सल—moved with affection for. निरनुक्रोश—अनुक्रोशति &c. see com; it rather means to cry after i. e. out of sympathy for another; hence to 'show pity &c. अहमेतस्य &c.—cf. अस्या देव्या मनस्तरिमस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम्. तेनेयं स च धर्मात्मा शुद्धर्मपि जीवति ॥ Rāma. Sun.k. XV. 12.

हृदयानुबन्ध—the state of the feelings of my heart.

P. 79. तदस्थ—indifferent, not expecting a favourable issue. घटनेनोत्तमिति—V. 1. घटनेनोत्तमिति may be interpreted to mean petrified or paralysed by the sudden meeting or (2) supported, cheered up. करुणैः—stands for करुणप्रलापैः । प्रसाद इव &c.—The fig. is Rūpaka.

अगाध०—अगाधं यथा तथा दर्शिताः स्नेहस्य संभाराः यैः । प्रत्यय—hearing and knowing their import. निष्कारण०—परित्याग एव शल्यं निष्कारणं तदस्य संजातमसौ ।

P. 80. संकल्पाभ्यास—Constant thought or meditation about Sītā. पाटव readiness to create such fancies. उपादान generative

sense seems to be intended.

रघुनन्दनः—is perhaps sarcastic; he is रघुन. (one who would care for his race) and not जनकजनन्दन. **सीतातीर्थ**—a flight of steps or place of landing named after Sita. **कथोद्धाताः**—Allusions to the past stories. **उद्घात**—Introduction, beginning; cf. आकुमारकथोद्धातं Rag. IV. 20.

P. 81. **उद्गच्छन्**—उद्गच्छन् विसृज्य किसलय इव लिङ्घः (glossy and charming) दन्ताङ्कुरः the budding tusk यस्य. कर्णमूलान्—कर्णपूरात् V. 1. is better as the पल्लव is not worn at the root of the ear. यत्कल्याणं &c. स मदमुच्चां वारणानां विजेतायं तव पुत्रः यत् कल्याणं प्रकृष्टशौर्यवीर्यादि तस्य &c. see com. •He has become the abode (possessor) of all that is considered a blessing, viz. youthful beauty, vigour, a mate &c.

कान्ता—कान्ताया अनुवृत्तौ चातुर्यं the skill or art of attending to the desires of the mate. Cf. Mál. Mád.p. 192.

लीलो—This stanza occurs in Mál. Mád. IX; being st. 34, with the reading न instead of यद् in the fourth line. **छेद**—end; at the end of, during the intervals. **गण्डूष**—गण्डूषपदेन स्वयं पीत्वा जलदानं धनितम् Com. on Mál. Mád. **पुद्गल**—growing, developing.

P. 82. **कामं**—To her satisfaction. **यत्**—यतः since; goes with every line; यतः एवं कृतं तस्मात्कान्तानुवृत्तिः &c.

एतावता—एतत्परिमाणमस्य एतावान्. **तादृश**—even in that condition, forlorn as they were.

ईषद्विरल &c.—ईषद्विरलाश्च ते धवलाः कौमलाश्च ये दशनाः teeth तैरञ्जली कपोलौ यस्मिन्. अनुवदे always present मुग्धे engaging, charming काकलीविहसिति यस्मिन्. काकली babbling or lispings; it properly means a gentle sound; ईषत्कलः काकली; काकली तु कले सूक्ष्मे Amara.

P. 83. **उच्छ्वसित**—throbbing. **प्रस्तुतस्तनी**—Such is described to be the effect of true maternal love. **प्रकर्षपर्यन्त**—The last limit of the excess of affection. For the meaning of प्रकर्ष cf. प्रकर्षमाधारवशं गुणानां Kir. III. 18. **संश्लेषण**—A connecting or fastening together of.

अन्तःकरणतत्त्व—अन्तःकरणमिति तत्त्वं. **स्नेहसंश्रय**—The common receptacle of affection. **अपत्य**—is derived in two ways. •न पतन्ति विदेशे For when the family becomes extinct the ancestors

pieces of the poet. It makes a tender appeal to the feelings. Bhav. 'Is always happy in described young children and parental relation.

अनुविबसं—&c.—The reading in the foot-note which is the reading of most of the editions does not appear to be appropriate; while the reading herein adopted clearly shows the connection of Sītā with the peacock. अचिरं—अचिराद् अचिरं वा निर्गतं मुग्धं लोलं च मुग्धलोलं वर्हं plumage यस्य । अतरुण has no appropriate sense unless it is explained as नास्ति तरुणो यस्मात्स तथा गुरुरित्यर्थः. कदम्बे—The peacock is often described as dancing on the Kadamba trees. नवति and वधूसखः imply youth in him. वधूसखः—वध्वाः सखा तधूसखः and not वधूः सखा यस्य; the poet intends here merely to convey the idea of सहचर्यै; cf. महिषीसखः Rag. I. 48.

P. 84. भ्रमिषु—The circuitous motions of the peacock. कृत-पुटान्त &c.—The Com. takes the whole as one word, taking probably त्वां as the object of मण्डयन्त्या. It seems better, however, to divide the line as ऽवृत्ति चक्षुः &c. in which case चक्षुः becomes the object of मण्डयन्त्या. कृता पुटान्तः मण्डलावृत्तिः येन. चटुल—moving चतुर is perhaps better. ताण्डवैः—rapid, sportive movements. करकिसलयतालैः—By the clappings of her tender, sprout-like hands.

तिर्यञ्चोपि—Here Rāma indirectly blames himself since he had not done the same.

स्मरति &c.—may be construed as (1) एष देव्याः गिरिमयूरः कदम्बं स्मरति यतः स्वजने (देवीसम्बन्धात्) इव &c.; or एष गिरिमयूरः देव्याः स्मरति (remembers with pain); अधीगर्थदयेशामिति कर्मणि षष्ठी । यतः स्वजने &c.; स्वजन्तुः may also be nom.; तस्याः स्वजनः इव &c. The fig. of speech here is काव्यलिङ्ग, in which either a sentence or a word is intended to give a reason for the statement made in the whole sentence.

P. 85. ततो हरिणकैः—Another illustration of तिर्यञ्चोपि परिचयमनु-ब्रूयन्ते. ज्ञातनिर्विशेषाः—जातेभ्यः सुतेभ्यः निर्गतः विशेषः येषां ते. Cf. सुतनिर्विशेष Rag. V. 6. ज्ञातं, however, implies that they were tended with greater care and tenderness than the word सुतं does. जीवलोकस्य परिवर्तः—The world has thus changed for me. जीवलोक has its usual meaning here; the एतिर्यञ्चोपि is with reference to herself.

स्वेच्छादृश्य to Sītā. The clause ददन्नयनोत्सवं also goes against this reading. Why should Rāma have given to Sītā नयनोत्सवं only and not परिवर्णाद्युत्सवं. We can better understand ददन्नयनोत्सवं with reference to persons like Vāsantī to whom Rāma's sight was easily obtainable. नवो नव एव—Rāma's sight never cloyed them. No familiarity could impair its loveliness. The reading नवं नवं which qualifies नयनोत्सवं gives by itself a good sense. But the reading in the text more prominently expresses the contrast between सततं स्वेच्छादृश्यः and नवः नव एव. विकूल—enervated, drooping. युच्वा—goes with विकलेकरणम्. कथमपि उन्नेतव्यः—With difficulty only it can be made out that &c.

P. 86. जन्मान्तरान्—For Sītā had quite despaired of being reunited with Rāma in her present existence.

विलुलित—tossed about. आनन्दशोकः—आनन्द because she obtained a sight of Rāma, the cherished object of her heart; शोक because of the thought of her desolation in which she had lived and was to live after Rāma's separation again. नृष्ण्या—through your longing to see your lord. उत्तान—wide stretched, dilated. Cf. *infra*. Sl. 46. ll. 1 and 2. धवलचहल—may better be taken to mean 'white for the most part (धवलो बहलो यस्याः)'; this explains the comparison to a दुग्धकुल्या.

इदम् &c.—Here Vāsantī speaks of the kingly reception of Rāma by the several sylvan agents. The idea was probably suggested by Kalidāsa's Ragh. II. 8-13. अविरल—without a break, continuously or ceaselessly. स्वयं—Rāma has come of his own accord to do honour to the forest and hence the greater necessity to accord him such a greeting.

P. 87. अभ्युत्तिमभिनीय—The stage-direction is for the actor. Rāma of course does not hear it.

करकमलः—करकमलाभ्यां वितीर्णैः । तरुकुसुम &c.—The fig. in the first two lines is यथासंख्य. प्रस्तरोज्जेदयोग्यः—प्रस्तरस्योद्भेदेस्तेन योग्या तुलना अस्यास्तीति comparable with the melting of a stone. Here Rāma compares his heart to a stone in hardness. And since the *Vikṭra* melts even such a heart its power must be very great.

indignant at some thing and that nothing short of her knowledge of Sītā's banishment could have made her so indignant. **सीतावृत्तान्त**—Rāma does not say सीतात्याग &c. The very idea of त्याग is too painful for him to bear. **आम्**—yes.

P. 88. **अनुरुध्य**—having pleased or flattered. **सुग्धा**—Because she easily believed in what you said. **तामेव** &c.—दोहदपूरणव्याजेनारण्ये त्यक्तवानसीति वाक्यशेषः । **शान्तं**—To Vāsanti also the thought of Sītā's banishment is over-whelming, and so she exclaims शान्तम् &c. It is a masterly device of Bhavabhūti to put this rebuke into the mouth of Vāsanti and not of Sītā.

स्थाने—Because of her excessive affection for Sītā. **स एक** &c.—must be read with a *Kāku* (a particular mode of pronouncing) so as to imply a taunt. Rāma does not mention the slander directly. The very thought was horrible to him. **चिरान्**—When it is too late.

P. 89. **कठोर यज्ञः** &c.—This is a sneer flung by Vāsanti at Rāma. **क्लि**—I hear that you long for fame. But O lover of fame, what infamy could be greater than this &c. **कथय नाथ** &c.—Vāsanti is purposely seeking to awaken sympathy in Rāma for Sītā by thus appealing to his feeling of pity.

त्वमेव हिरुणा &c.—Since Rāma was already grieved it was certainly cruel on the part of Vāsanti to have teased him any more. **प्रणय एवं** &c.—Tamasā means to say that Vāsanti was then entirely in the power of her emotion; she was acting under the impulses of her deep affection for Sītā and her sorrow.

व्रतैकहार्यन &c.—एकं हायनं यस्य स एकहायनः such a deer is naturally more timid; व्रत एकहायनः यः कुरङ्गस्तस्य इव विलोला दृष्टिः यस्यः सा । अनेन दृष्टेरतिरलता सूचिता. **परिस्फुरित** &c.—expresses her utter helplessness. **मृदुचाल**—मृदु if taken with मृणाल is redundant; Or मृदु may be taken with अंगं, मृदुश्च बालं एवा च । **विलुप्त**—Rāma's tenderness of heart does not allow him to say मक्षितां.

अग्नि—Here I am, I am not destroyed. **सांप्रतिक**—संप्रति तस्येदं proper for the present time; hence proper, fit.

P. 90. **परीवाहः**—जलं परिवहत्यनेन an outlet or passage for water; उपसर्गस्य घाबि इति वा दीर्घः । १५० परिवाह also. The fig. here is दृष्टान्त or

पालयं—For, क्षत्रियाणामयं धर्मो यत्प्रजापरिपालनम् । अभियुक्तेन मनसा—
with a mind wholly devoted to it. The meaning is that it was
not possible for Râma to neglect his duty as a king even for a
moment. Cf. Sâk. V. 6. विलपनं—विलपनमेव विनोदः or विलेपनेन
विनोदः. असुलभः—Notice the meaning of अ which is used here
अप्राशस्त्ये. Not that Râma could not have found relief by
weeping, but that he could not have done so with any
propriety. उच्छ्वासः—giving full vent to his grief. ननु &c.—I
is indeed a gain that Râma should thus disburden himself
to-day; for that will keep up his life in future.

गाढेद्विगं—गाढः उद्वेगः यस्य. The reading गाढेद्विगः subverts the
symmetry of construction and must be rejected. द्विधा &c.—
that would have put an end to my tortures. There is विरोधाभास
here (यद्वलति तन्न भिद्यते) as also in the following lines. विकलः—
shattered, drooping. स्थिरे मोहे दुःखाज्ञानात्कृतार्थः स्यामिति भावः । तदिहाध्या-
त्मिकविषद्वयमुक्तम् । Jag. भस्मसात्—does not entirely reduce it to
ashes. सातिः कातस्व्यं तथात्वे दुःखाज्ञानमेव स्यादित्याशयः । अनेनाधिभौतिकी विषदुक्ता ।
तदिह व्याधिशयां मोहादय उक्ताः । इह कायावच्छिन्न आत्मा कायपदेनोक्तः । अन्यथा
मोहस्यात्मधर्मतया कायेऽसंभव इत्यवधेयम् । Jag. on Mâl. Mâd. This stanza is
the same as Mâl. Mâd. IX. 12. तृणमिव stands in contrast with
the high regard he had for the people's satisfaction. ते ते भावाः—
The various scenes and incidents. इदं—refers to the कृत्यां ex-
pressed by रुद्यते. Here I weep. अशरणैः—I am quite helpless.
प्रसीदत—take a generous view of the matter and do not blame
me. अद्याप्येवं—V. 1. construe अद्यापि with प्रसीदत. Take compassion
upon me even now.

P. 91. आपूरणं—swelling from all sides—well expresses the
magnitude of his sorrow. न च—here च has a disjunctive
force. And yet it is not that &c. नैताः &c.—सविषाः—The sorrow
corresponds to the विष. The fig. here is *Apahnuti*, which is
defined by Mammata as प्रकृतं यन्निविध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुति । A figure
in which the real character of the thing in question is denied
and that of another similar to it is superimposed upon it or
ascribed to it. तिरश्चीन—तिर्यगेव तिरश्चीनं । स्वार्थे खः (ईन). अलातशय—

लोलो—लोलश्चासौ उल्लोलश्च तथा क्षुभितः exceedingly or furiously agitated; or लोला उल्लोला महर्मेयो यत्र तादृक् क्षुभितं यस्य. करुण—the permanent sentiment (स्थायिभाव) of grief. This is compared to a body of water while चेतोविकार is the force that throws it into wild commotion. तोयस्येव—the fig. is Upamâ.

दुर्वारं—see com.; दुर्वारश्चासौ दारुणश्च is more natural. प्रसुग्ध—entirely bewildered. कष्टमभ्यापन्न—has got into a painful state.

P. 93. चिरमभन्—loitered, tarried long. सैकत—सिकताः सन्त्यत्र सैकतं a sandy bank, a bank. दुर्मनायित—दुर्मना इव आचरति दुर्मनायते तथा भूतं offended, displeased, vexed; fr. दुर्मनस् + क्यच् (य) before which स् is dropped and the preceding vowel is lengthened. Cf. दुर्मनायमानां p. 16. कातर्यान्—ईषत्तरति स्वकार्यसिद्धिं गच्छतीति कातरः तस्य भावः कातर्यं timidity of heart, tenderness of feeling.

हृदयं—हृदयमर्मणि गूढं यत् शल्यं तस्य संघट्टनैः चालनैः by shaking the dart fixed deep into the vital part of the heart.

P. 94. हाहा देवि &c.—Mark how Râma's sorrow grows in intensity. Cf. *Supra* 31. Therein he said that his heart refused to break, but now it is about to break; and so with the rest. सीदन्—Agonising, writhing with pain. अत एव विधुरः helpless. विव्वङ्—may be adj. or adv. स्थगयति—paralyses all my senses. This stanza is nearly the same as Mâl. Mâd. IX. 20.

सकलजीवलोक &c.—Râma could truly be called मङ्गलधार of the whole world. सशयितं—See com.; terrible because it endangers or threatens your life. दशापरिणाम—the change of condition.

P. 95. संभावय—Revive him or bring him back to life.

प्रलप—balmy or soothing unguents or ointments. शरीरधानुन्—The principal constituents of the body. These are त्वक्, अस्थि, अस्त्र, मांस, मेदस्, मज्जा and शुक्र. He, of course, means the whole body internally and externally. आनन्दात्—through joy. अपरविधि—अप्या विधि यस्य—different from the one I was experiencing. The fig. in the first two lines is Utprekshâ; in the last two Virodhâbhâsa. Or आनन्दात् may be taken with अपरं—not differing from identical with joy.

preparation see Brh. S. LVII. स्विद्यत्—perspiring (on account of the touch of her husband). Here स्वेद, one of the eight Sātvika Bhāvas, is mentioned. The Sātvikabhāvas or the external manifestations of the feelings due to सत्त्व are eight in number; स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः । वैदर्भ्यमश्नु प्रलये इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ निःसहं विपर्यस्तः—निःसहं यथा तथा विपर्यस्तः completely paralysed. This indicates जडता. वेपथुशीलः—indicates वेपथु or tremor.

कंकण—The मंगलसूत्र tied round the wrist at the time of marriage. स्वेच्छास्पृशैः &c.—The instr. may be उपलक्षणार्था (स्पृशैरुपलक्षितो यो मम परिचितः) or कर्णे. The Com.'s reading does not suit the context. ०निकरौपम्यं—०पम्येन सुभगः lovely, being similar to. ललित—tender. कंसल—sprout.

P. 97. सार्वस—agitation due to emotion. उन्माद—madness, insanity.

करपङ्कजः—In this stanza the Sātvikabhāvas जडता, प्रकम्प and स्वेद are again mentioned. These are the external manifestations of Rati, the Sthāyibhāva of शृंगार which they help to strengthen here. This शृंगार too is accessory to and is meant to enhance the Karuna which is the prevailing sentiment of this Act.

अनवस्थित—unsteady; or not restored to their natural state. Now unsteady, now fixed; now unable to perceive, now rolling &c.

रोमाञ्चित—This is another of the Sātvikabhāvas. सस्वेद—These are the usual effects manifested by a woman at the touch of her lover. ०ङ्गार also (and preferably).

P. 98. मरुज्जवांभः—मरुज्ज नवांभश्च मरुज्जनाम्भसी ताम्बां यथाक्रमं प्रविधूता चासौ सिक्ता च । The comp. is faulty since there is nothing to indicate the order of the construction. This is an instance of what is called in English 'Hyperbalon' or the transposition of words. This is a *Puṛṇopamā*. The rain-drops correspond to the particles of perspiration, the agitation caused by the wind to प्रकम्प and the buds (कोरक) to the *Romāncha*.

आत्मना—हेतुना on account of. एष परित्यागः &c.—Such is the repudiation (under which I am smarting) and yet such affection on my part for him. विपरोतं &c.—Sita means that it was he who had abandoned her, and not that she had forsaken

called up by my fancy.

काष्णायसः—made of iron (अयस् here-metal in general); see com.; कृष्ण च तदयः कृष्णायसं. अ is added to the final. **पिशाच**—पिशितमाचामति, अश्नाति वा; in both cases the comp. is पृषोदरादि; a fiend, a goblin. **कंकाल**—a skeleton, bones. **खराः**—The mules yoked to Ravana's car. **खड्ग**—see com.; this may also be taken and perhaps preferably) as an adj. qualifying अरिः (खड्गेन छिन्ना जटायोः पक्षतिः येन). पक्षस्य मूलं पक्षतिः (पक्ष + ति indicating the root, see Rām. V. 2. 25). **जटायु**—जटा पक्षमूलमेवायुर्यस्य (also जटायुस्); or जटया यातीति जटायुः । मृगयादित्वात् कुप्रत्ययः । **चलन्ती**—ज्वलन्ती V. 1. burning with her splendour. This is preferable. **अन्तर्व्याकुल**—व्याकुल flashing; see com. on the propriety of the comparison. **अभि**—may also be taken as an adv. (to उदस्थात्) अविद्यमाना भीः यस्मिन् कर्मणि तथथा तथा fearlessly. But this does not seem natural.

आर्यपुत्र &c.—Sītā here forgets that these were past events. So this is an instance of विस्मृति one of the 33 Vyabhichārībhāvas.

P. 100. **तात**—i. e. Jatāyū. **राक्षसकुल**—cf. पौलस्त्यकुलं p. 5. प्रलयभूमकेतु a Madhyamapadalopi comp.; see com. **अन्य एवायं**—Of a different sort, **विपर्यय**—calamity, an evil course of destiny. The reading अन्वर्थः &c. has no propriety. Besides it cannot be a proper reply to what Vāsanti says in her last speech. That speech makes no allusion to प्रलय. Rāma simply understands the word 'मृत्यु' in the sense of grief and 'explains why he should grieve now.

विनोद—The dispelling of grief, recreation. The reading अकरः should have been preferred. Cf. l.l. 1, 2, I. 30. **विमर्ष**—collisions, fightings. **अद्भुतरसः**—The Com. explains how the Virarasa gives rise to the Adbhuta Rasa. **रिपुघातावधिः**—which terminated with the destruction of the enemy. Construe the last line as अयं तु निरवधिप्रतिविधः च अतः कथं तूष्णीं सद्यः । This reading is preferable to those in the foot-note as it better expresses the contrast between the first विर्योग which was प्रतिविधेय and रिपुघातावधि and the second which is अप्रतिविध and निरवधि. This speech of Rāma serves to develop the विप्रलम्भशृंगार.

जीम्वित—A monkey chief who was of signal service to Rāma during the Lanka-war. He was famous for his medical skill. नल—was noted for his proficiency in engineering. बहुमानितास्मि—For she then lived every day on the hope of being rescued from the clutches of the enemy and being restored to her lord.

P. 102. वर्षवर्धनमङ्गल—वर्षस्य वर्धनं तस्य मङ्गलानि the auspicious rites attendant on a birth-day ceremony. अस्ति चेदानीं—This is a continuation of Rāma's speech on the last page. It ends with तत्रापि तावद्वाग्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि. The student should bear in mind that Sita' and Tamasa' are not present on the stage so far as Rāma is concerned. सौत्कम्पम्—Sita' of course heard these words with a shock. The following words of Rāma, however, not only banish all doubt as to his having married again from Sita's mind, but strengthen her belief that Rāma yet loved her with the same, unabated, warmth and constancy. आर्यपुत्र &c.—All misunderstanding being removed Rāma is again to Sita' what he once was to her, the same loving, tender-hearted husband. हिरण्मयी &c.—On this Wilson remarks. "Thus in the *Alcestis* of *Euripides*, *Admetus*, in order to console himself for the loss of his spouse, declares that,

"By the hand of skilful artists framed,

"Her image shall be placed upon my couch."

The spirit with which Rāma has the image of Sita' formed is much more worthy of a hero and King. In all his conduct, indeed, he is vastly superior to *Admetus*, and in the delineation of a situation in some respects similar, the Hindu poet is equally superior to the Grecian."

उत्खातमिदानीं—For the declaration was made in the hearing of her friends, Tamasa' and Va'santi.

P. 103. तत्रापि—Even there (refers to Sita's image). जीव-लोकस्य—For the welfare of the world depended on the long life of Rāma which in its turn depended on the comfort Rāma could derive by looking at the image. This ejaculation of Sita' in her exultation serves as a basis for Tamasa' to crack a joke. व्यधिकरः—meeting, visit. प्रतिकूला—For she assented to Rāma's departure.

P. 104 प्रत्युप्त—rivetted or fixed upon. मर्मच्छेदः—implies the great tension of the effort.

her beloved Ra'ṭa, and that she was therefore bound to be content with that much.

P. 105. **संविधानकं**—has a double meaning here: (1) it is apparently used in the sense of the final convergence of diverse incidents (causes and effects) leading to one issue. Thus Tamasa' refers to the various actions and sentiments put forth by Ra'ma and Sita'—now giving rise to Karuna, now Srigara, and now to Adbhuta; but all merging again into the one permanent sentiment of Karuna; (2) secondly it means the proper arrangement of the various incidents in a play or the *denouement* of the plot. So the poet here really refers to his own uncommon poetic skill which enables him to make the Sringāra, Adbhuta and other Rāsas, with their proper *Bha'vas* (*Sa'trika'*, *Vyabhichāri* &c.) and *Vibhavas* subservient to the development of the Karuna Rasa. And there is no doubt that the poet has described here in a masterly style *S'oka*, the *Stha'yibha'va* of Karuna.

एको रसः—Here Karuna (*i. e.* इष्टजनवियोगजन्यशोकः—the *Stha'yibha'va* of Karuna) is compared to the ocean. **निमित्तभेदात्**—According to the diversity of the causes and attendant circumstances. These are:—Ra'ma and Sita', the *Alambanas* (the supports as it were on which the Rasa is grounded); their respective virtues &c. are the excitants (*उद्दीपकविभावः*), their tremblings, swoonings &c. are the *Anubhavas* and joy, forgetfulness, anxiety &c. are the accessories or *Vyabhichāribhavas*. **भिन्न**—diversified. **विवर्तान्** different manifestations. See com; also *Supra*, our note on *विवर्त* p. 54. **आवर्त**—eddies, बुदबुद bubbles, तरङ्ग waves. **सलिलमेव** &c.—As all these are finally reduced to water, so the various feelings and sentiments that appear and disappear on the surface of the ocean of Karuna give rise to the Karunarasa which they serve to embellish. This stanza marks the chief feature of the play.

P. 106. **अमरसिन्धुः**—The Ganges. **कुलपतिः**—was one who fed and trained up a large number of disciples (*कुल*). *Cf* मुनीनां दशसङ्ख्यं योन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रैः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥ **आयः** &c. *Va'lmiki*. **अनुयाता**—See com; **वितरन्तु**—Tamasa' and Va'santi being divinities were authorised to give such a blessing. See commentary. *Cf* भद्रं भद्रं वितर भगवन्भूयसे मङ्गलाय । *Ma'l-Ma't* I.

The fourth Act opens with an interlude which is intended to announce to the audience the arrival and meeting, at the hermitage of Va'lmiki, of Vasistha, Arundhati, Kausalya and Janaka who, together with Lava, one of the two sons of Ra'ma entrusted to Va'lmiki's care, form the principal characters of the Act.

P. 107. भूयिष्ठः—For the comp. see com.; संनिधापितः—caused to be assembled at. समधिकारम्भ—special or unusual preparations.

मण्ड *m. n.*—The scum of boiled rice. प्रसूताप्रिया—read प्रसूत-प्रिया as the former is ungrammatical. अभ्यधिक—the surplus of, what remains after. पर्याप्तं—to his heart's content. स्फुरत्—rising or spreading about. मनाक्—a little. भक्त—cooked rice. सक्किमत—seasoned with ghco. शाकपचनामोदः—शाकस्य पचनं पाकस्तस्यामोदः the exceedingly grateful smell of.

P. 108. जीर्णर्क्षीनां—the grey-bearded old folks; said of Vasistha, Janaka and others in joke. आगतं &c. *V. 1.*—construe अनध्यायकारणमागतं &c.; or आगतं may be a noun आगतमागमनं अनुध्यायकारणं सविशेषभूतम् their coming has been the special cause &c. सविशेषं भूतं a comp. सुप्सुपा. बहुमानहेतुः—of course said ironically. धिक् प्रहसनं—Away with your jesting.

P. 109. परापतितेनैव—As soon as he came; no sooner did he arrive than. मडमडायिता—greedily devoured; a nominal verb formed from मडमड a word formed by onomatopoeia; see, however, com.

मधुपर्कः—मधुना प्रच्यत इति an offering, the principal ingredient of which is honey; *cf.* मधुसर्पिर्जलं क्षौद्रं सिता चैतश्च पञ्चभिः । प्रोच्यते मधुपर्कः । आम्नाय—आमनति धर्माधर्मौ इति आ०; the Veda; also any Vedic injunction. बहुमन्यमानाः—obeying, observing. श्रोत्रिय a learned Brāhmana: *cf.* जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥ वत्सतरी—a heifer (two years old); वत्सतर (a weaned calf) marks a stage between वत्स and महोक्ष (a grown up bull). See our note on Rag. III. 32. निर्वपन्ति—Kill with a view to offer the flesh of. गृहमेधिनः—Mall. on Rag. I. 7. very properly explains this as गृहैदारैर्मन्थन्ते संगच्छन्ते इति marriage being essential for the discharge of the religious duties attendant on a householder's stage of life. Some derive it from गृहमेध the daily sacrifice which a householder has to perform. धर्मसंस्कारः—

निगृहीतासि—you are well caught (as making an unwarranted statement). He explains this in the next speech.

P. 110. विशासिता—Killed. वत्सतरी पुनर्विसर्जिता—From this it appears that the calf or so was required to be present at the time of receiving a distinguished guest, the same being slaughtered afterwards. एष कल्पः—This mode of reception *viz.* समांसः मधुपर्कः. तादृशं—*i. e.* so calamitous. सम्बन्धिनीभिः—The wives of Das'aratha.

P. 111. ज्वलन—burning from within. दुरित—a calamity. विषक्त—firmly fixed into; hence generated. पटु—capable of affecting even me, an ascetic. धारावाही—The poet often compares continuous sorrow to a stream; *cf.* सन्तानवाहीनि further on (sl. 8.) क्रकच—क इति कचति (produces the harsh sound of Kra.); a saw.

P. 112. दुरासद—difficult to be borne. पराक—a kind of expiatory penance. It consists in abstaining from food for twelve days, with the mind and the organs of sense properly restrained. *Cf.* यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कच्छोऽयं सर्वपापप-
नोदनः ॥ Manu XI. 215. सान्तपन—Another kind of penance. It consists in living upon each of पञ्चगव्य (गोमूत्र &c.) a day and upon कुशोदक (water purified by Kus'a grass being dipped into it) the sixth day. गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहं पीत्वा अहोरात्रमभोजनम् । कच्छः सान्तपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः ॥ Yaj.; *cf.* also Manu, XI. 212. प्रवृत्तिभिः—Cha'ndra'yana, Pra'ja'patya and others are meant. रस—the Vital fluids, blood, marrow &c. अनवष्टम्भः—lacking the necessary elements for sustaining life. दग्धदेहः—दग्ध when so prefixed means 'cursed, wretched.' *Cf.* हतक which is used at the end of a word. अन्धतामिस्राः—अन्धं तामिस्रं येषु Shrouded in perpetual darkness. *Cf.* the passage from the ईशावास्योपनिषद् quoted in the com. The reading असूर्या असुराणामिमे seems to be preferable, since असूर्या is tautological after अन्धं. प्रतिविधीयन्ते—are assigned to or destined for. परिभावनः—The Com. takes this to mean 'thinking or brooding over it' but it rather appears to mean 'feeling, its making itself constantly felt.' आये मातः—Janaka first speaks of Sita with reverence, the uppermost thought in his mind being her divine origin. Or, मातः may have been used as a term of endearment. भाग—doom, destined portion.

P. 113. तद्वत्—Who was as venerable a deity as any of these viz., Fire, Ganga' &c. The reading शुद्धि गतायाः पुनः also gives a good sense, and we were once disposed even to adopt it in the text. But Janka's words further on कंयमग्निर्नामास्मत्पुतिपरिशोधने &c. (see p. 117) preclude the possibility of its being a genuine as well as a proper reading. तथा विशसनं—Janaka is labouring under the belief that Sita' is no more is existence.

गृष्टि—see com.

P. 114. यथा श्रीः—Jan. at first speaks of Kau. by using an Upama'. But since the comparison failed to express adequately his admiration of her, he as if dissatisfied with it, corrects himself, and identifies her with S'ri, thus using a Rūpaka. कष्टं वत—expresses his intense sorrow. किमपि भूतं—Some indistinguishable being.

अनध्यवसायः—Want of resolution. अव्यवसाय a determined or resolute effort. Kau. staggered at every step and seemed to be unwilling to proceed. This called forth the remark. The reading महानध्यवसायः also means the same though in a round about way. What means this great effort on your part to proceed with us i.e. why are you thus hesitating at every step? सर्वाणि दुःखानि—all the griefs lodged in my heart. उद्धर्तमान—Being torn up or broken asunder.

P. 115. संतानवाहिन्यापि—Though flowing continuously or ceaselessly (and hence the original fund of sorrow being gradually exhausted they ought neither to be दुःसह nor खोतःसहस्रैः भुवमान). There is विरोधाभास. It is removed by दृष्टे जने प्रेक्षसि which explains whence the new impetus comes. संप्लवन्ते—flow forth.

एवं गते—When such has been the fate of, when such a sad calamity has overtaken her.

ब्रह्मपारायण—पारस्यायनं पारायणं going to the opposite end, complete study of the Veda (ब्रह्म) including the Upanishads. याज्ञवल्क्य—A great sage and philosopher of great antiquity, and also the teacher of a portion of the Yajurveda. He is constantly mentioned in the Brh. Up. as the preceptor and adviser of

P. 116. **सीरध्वजः**—Janaka. The line of the Janakas had the mark of a plough (सीर) on their flag, 'He is called 'Siradhvaja' because his daughter Sita' sprang up ready formed from the furrow when he was ploughing the ground and preparing for a sacrifice to obtain offspring". Dowson. **पूतमन्यः**—आत्मानं पूतं मन्यते पूतमन्यः. **माङ्गल्यां**—मङ्गलाय हितां capable of strewing blessings on. **देवीसुषम्भ**—Ushas, the *Aurora* of the Latins and the *Eros* of the Greeks, is the goddess of the morning, and one of the deities of the Rigveda. Some of the hymns addressed to her are among the most beautiful ones. The sun is regarded as her lover and is spoken of as following her as a man does his love. **इव**—the Upanishad here is based on श्लेष. In the case of Ushas the महसां नीधिः is the sun; the epithets are common to both.

परंज्यातिः—The Supreme light of Brahman. Cf. एष संप्रसादः...परं ज्योतिः &c. Ch. Up. also तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः—(उपासते) &c. **परोरजसां**—beyond all foulness or passions; see com. and the Sriti cited there. **परोरजाः**—I. I. to be explained like राजदन्त.

प्रजापालकस्य—and not प्रियापालकस्य. Mark the sarcastic allusion to Ra'ma's abandonment of his innocent wife. He is regardful of the interest or well-being of his *subjects* and not of his dutiful *wife*. **निरवशेष**—Entirely, in every point. **अनल्पकाः**—Very mean.

P. 117. **कोयमग्निमि** &c.—Janaka bitterly resents the very idea that Sita', his own offspring, needed purification. What was fire before his daughter, purity incarnate, and the most perfect model of womanly virtues! **पुनः परिभूयामहे**—For to call in question the purity of an offspring of Janaka's race was the grossest insult that could ever have been given him. **परिलघुनि**—insignificant in every way. Cf. I. 13. and IV. 5. where Sita, is called a goddess. Arundhati's next speech fully brings out the force of Janaka's remark.

स्त्रेण—womanhood. **युगाः** &c.—She supports her speech by a general statement. The figure here is therefore, *Arthāntara'nyasa*. **न च** &c.—The two चs and नs show that the two whether taken singly or together signify little.

P. 118. **पुरंधीणां**—पुरं गेहं धारयतीति पुरंधिः or धी, a comp. of the पण्डितराजि class. Properly a woman whose husband and sons are

flavour. Cf. Kau.'s speech on p. 115 (स्मारितास्मि &c.). अकण्ड—नास्ति कण्ड उचितावसरो यस्य. कण्ड—A division of time, hence proper time or opportunity. विवर्तन—change of front, adverse turn. विशिनाष्टि—augments, makes more acute or keen. Cf. Mal-Ma'd. IV. 7.

P. 120. एक—Sole, chief. प्रस्फुरत् playing upon. शुद्ध—pure, guiltless or artless. आस्फुरन्—shining all round. ज्ञाते—dear child. जात a child newly born and to be tenderly taken care of; hence used in the Voc. as a term of endearment. उद्योतय—Because her lovely complexion shed a moon-light-like splendour all round. महत्तर—अतिशयेन महान्. A principal or chief person; a most respectable man.

पञ्चप्रसूतेः—i. e. The four sons and S'ānta सुबाहुः—A demon, brother of Mārīcha, slain by Rā'mā, at Visvāmitra's sacrifice. Cf. Rag. XI. 29.

P. 121. सम्बन्धे—i. e. आवयोः सम्बन्धे. सम्बन्ध बीज-Sita. उपजातं—Come to pass.

उदकं—end; may be derived from अर्क, अर्ध, or कृत् with उत् to praise &c., and the aff. चञ् (अ); उदक्य-च्यते, उदृच्यते वा इति. She bids her take courage by reminding her of Vasistha's prophetic words which must come true.

P. 122. अतिक्रान्तं—Past hope; or impossible to be fulfilled (com.). Since all reasonable time had passed it was natural for Kau. to think that it would be hoping against hope to expect a favourable issue. मृषोयं—मृषा उद्यते इति मिथ्यावचनं false utterance; fr. मृषा + वद् and क्यप् (य).

आविर्भूतज्योतिषां—ज्योतिस् The Supreme light or light of Brahma; explains why they are able to see the future correctly. Cf. the Vedic passage quoted in the com. शिष्टानध्यायः—शिष्टनिमित्तकः अनध्यायः a holiday in honour of the arrival of distinguished persons.

P. 123. सांवष्टम्भ—firmly built, muscular. इदं नाम तत् &c.—It appears that Bhā'girathi had already disclosed to Arundhātī the fact of Sita's being still alive and of the birth of her two sons, Kus'a and Lava.

Better read उत्प्रेक्षा The fit is उत्प्रेक्षा अन्विता

वृद्धा—This stanza gives the characteristic signs of a क्षत्रिय-
ब्रह्मचारी. कंकपत्र—The feathers of a heron with which arrows were
furnished. भस्मस्तोक—See com.; or स्तोकं भस्म भस्मस्तोकं तदेव ला-
ञ्छनं यस्य. रौरवी—रुरौ: (a kind of deer) इयं.

P. 124. मौर्वी—मुर्वाया इयं (अवयवार्थे अण्) made of the *Murva*
grass. माञ्जिष्टिकं—मंजिष्टया रक्तं । तेन रक्तं रागात् इत्यण्. कार्मुकं—क-
र्मणे प्रभवति इति fr. कर्मन् and aff. उक (ज्). अपरः—besides the
two. अपरं ✓ /.—in the other hand. These are the usual accom-
tments of a Kshatriya Brahmachari. If we take अयं as subject
धत्ते as predicate and तूणीद्वयं, उरः, त्विचं, अधोवासः &c. as accusatives,
with the reading दण्डं तथा मैष्पलं we shall get the fig. of क्रियादीपक.
The fig. of अनुमान or Rhetorical inference is also implied.

उत्प्रेक्षसे Conjecture, guess. अद्यैव &c.—She evades to give a
direct reply to him but leaves it to be understood that she was
equally ignorant of the fact. भिद्येत वा&c.—The idea that grace
of form and nobility of conduct must generally be found together
is often expressed by Sanskrit poets; Cf. कमलानां मनोहराणामपि
रूपाद्विसंवदति शीलम् Mud. I. 19; न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तं Mrch.
IX. 16. यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति Subhashita.

निशमित—heard. किमपि—Something strange.

P. 125. मसृण—softened by, delightful. विदग्धः—properly
'well burnt' hence bright and then bright in intellect, of keen or
acute perception. संमोदः—rapturous joy. संमोहः—infatuation
(caused by the sight of the boy). It may also be taken in the
sense of संमोहयतीति संमोहः stupifying as an adj. to अतिशय.
In this case it may be better to read हरत्येव. The Com.'s reading
संमोहस्थिर (see his explanation) does not appear to be good.
परिरुद्यु—Quick in its action.

क्रम—rank or respective position. अविरोद्ध—not opposed to
good manners, unobjectionable. पर्याय—a series or succes-
sion of.

P. 126. दूरं—दूरं a little, slightly विकसत् यन्नीलोत्पलं &c. कषाय-
रक्त tuneful, sweet-sounding. Cf. चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः Ku. III-
32. अनुहरति—Mr. Gha'te contends that this should be अनुहरति. But
that does not seem to be intended. For by the Vart. हरतेर्गतता-
ज्जलीत्ये' it is Atm. Only when one imitates the modes of action &c.

speech and the possibility of his being their son. रघुद्वह—the best of the Raghus; or उद्वह may mean 'a scion of'; उद्वह (उद्वहतीति) one who continues or bears up (raises to eminence) a family,

P. 127. पुण्यानुभावः—holy or purifying, majestic lustre. अनुभाव means here the majestic appearance which strikes another with awe and reverence. उत्पथैः—along wild or wrong paths. Janaka believed Sita to be dead; and how-so ever the boy resembled his daughter and Ra'ma he could not see how he could be their son. Therefore he blames his mind for entertaining what could be nothing more than a sweet fancy. पारिवृद्धं—may be adj. or adverb.

कथयितव्यं—What is reasonable to be said. अभ्यर्णभूमयः—adjoining grounds. अभ्यर्ण irreg. p. p. of अर्द with अभि.

P. 128. वत्स &c.—Mark the nobility of the mind of Janaka and Kausalya. They have the same affection for the son of Lakshmana that they would have had for their own grandson in the direct line. यदि त्वमिदृशः &c.—Janaka has yet some faint hope that the boy might turn out to be his daughter's offspring. प्रविभाग—a subdivision.

P. 129. संदर्भान्तरेण—written in a different style. अभिनेयार्थः कृतः—Adapted to dramatic representation. This is an invention of the poet. See our introduction to the VIIth Act. भरतस्य—Bharata, the reputed sage and father of the Sanskrit drama. तौर्यत्रिक—also called नाट्य is the triple science and art of dancing, singing and instrumental music. तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् । Ak. तूर्यं मुरजादि तत्र भवं तौर्यं instrumental sound; त्रयः अंशा अस्य त्रिकं (Pan. V. 1. 22.) तौर्योपलक्षितं त्रिकं तौर्यत्रिकम्. These Sutras of Bharata are known as the Nāṭyasaṁhitas of Bharata.

आस्था—Care, regard. आनुयात्रिकः—अनु यात्रा गमनं सा प्रयोजनं (object, purpose) अस्य ठक् (the aff. इक) being added in this sense. आर्यः—This indicated that Kus'a was his elder brother. प्रसवानुक्रमेण—the order of birth. This leads Jan. to infer that they were twins.

P. 130. पर्यन्त—the concluding portion. Mark how Jan. and

च वनं—The readings वचनं does not give good sense. नवं च
१८१.—here च is out of place. क्रव्यात्—क्रव्यं raw meat अदन्ति क्रव्यादाः
क्षिप्रकारिता—क्षिप्रं करोति तस्य भावः rashness or precipitancy of action

P. 131. वैशस—properly destruction, slaughter; hence great
distress or calamity. उत्पद्यतः—means here मनसि विभावयतः revol-
ving in the mind. For its usual sense cf. Rag. II. 60. धग्—
The sound of the sudden bursting forth of a fire. Hence her
suddenly, quickly. चापेन शापेन वा—Janaka as a Ra'jarshi could
use both these weapons. As a veteran Kshatriya warrior he could
use his bow. By virtue of his power arising from long practised
penance he could effectively curse any one like a Bra'hmana.

समयकम्पस—Kausalya, well conscious of this power of Janaka
is alarmed at the thought that he, acting under the impulse of his
anger, might pronounce an imprecation on her dear Ra'ma and his
subjects and thus destroy them at once, and she naturally appeal
to Arundhati to interfere, as the only person able to pacify the
angry royal sage.

एतद्धि &c.—These words are put into the mouth of Arundhati
in many editions but they do not accord well with the following
line. एतत् refers to what Jan. says in his previous speech. प्रा-
चित्तं should be taken as two different words. Construe परिभूतान्
प्रायः एतत् एतत्पर्यकारकं चित्तं the state of mind, resolution (निश्चय
'चित्तं निश्चय उच्यते') हि. See also the Com.'s interpretation which
is equally good. If these words are really spoken by Arund., the
we must supply किंतु to make the second line intelligible. तदुभयं-
viz. चाप and शाप. यत्—since. पुत्रभाण्डं—पुत्ररूपं भाण्डं a precious
possession, & treasure. Cf. Mv. II. 43. भूयिष्ठ &c.—भूयांसः द्विज
...स्त्रेण a multitude of women च यस्मिन्; and hence they are to be
pitied. अनुश्रूयते—Known by hearsay.

P. 132. पशुसामानाय—According to the Com. means 'the
portion of the Veda which deals with a horse-sacrifice. In trans-
lating this passage we have taken the word in the wider sense of
scientific treatise on animals. सांश्रामिकं—A treatise on the science
of war. विपुलं—Thick and long. आश्रमात्रान्—आश्रमं प्रमाणं येष
this is an instance of the fig. of आश्रमेति or the simple and life

P. 133. अतिगम्भीर—Very mysterious (since Vālmiki even refused to satisfy their curiosity). तत्काण्डे—i. e. the portion of the Veda treating of the As'vamedha sacrifice. प्रत्येक—(एकैकस्मिन्बलभागे) in each body of troops. परिबृतः—surrounded by soldiers. ऊर्जस्वलः—अतिशयितः ऊर्जः energy, valour, pre-eminence अस्यास्तीति fr. ऊर्ज or ऊर्जस् and बल (a *matub* aff.) pre-eminent, powerful. उत्कर्षनिष्कर्ष—The essence of greatness or pre-eminent dignity. •निकष—V. l. the touch-stone for testing the greatness of.

P. 134. पताका—the horse serving as the banner of. वीरघोषणा—वीरस्य वीरत्वस्य घोषणा a proclamation of the valour of. एकवीरस्य—एकः अद्वितीयः (sole, undisputed; hence chief &c.) वीरस्यस्य. This is a departure from Pa'n. According to Pa'n. II. 1. 58 (see H.G. § 222. g.) the form should be वीरक. But the form एकवीर is found used by many authors. Bhattoji Dikshit, therefore, remarks—कथमेकवीर इति how do you account for the form एकवीर—We reply बहुलग्रहणान्नविध्यति supposing that the rule operates in most cases only (and not a few.)

प्राति—in comparison with.

ते The real Kshatriyas. This must refer to क्षत्रियाः; it cannot grammatically refer to महाराजः. सन्त्येव—They do exist. Your assertion to the contrary cannot blot out their existence from the face of the earth. विभीषिका—Threatening. तां—that boasted (banner of yours). शरसंवाधां—v. l. assailing it with a shower of arrows.

लोष्टः &c.—shows his utter disregard of their boastful proclamation. रोहित—a kind of deer. वराक—the poor thing.

P. 135. तीक्ष्ण—savage, fierce. नीरस cruel, without feeling. आयुधीय—आयुधेन चरन्तीति आयुधीयाः those who live by means of weapons; warriors. आक्षिप्तहृदयः—his mind attracted by. हरिणपुतैः—हरिणानामिव पुतैः bounding like the deer.

उद्गारि—उद्गारी issuing forth घोरः &c. घोषः यस्य.

P. 136. वक्त्रयन्त्र—horrible mouth. दिङ्मि—imitating. विकट—large enough to inspire fear. Mark the alliterations in the stanza. The metre is not well adapted to the heroic sentiment

The scene of this Act, too, is laid in the neighbourhood of Va'l-miki's hermitage. The two princes, Lava and Chandraketu, meet each other and express their mutual admiration. The dialogue is marked by a true spirit of chivalry and extreme courtesy. Lava, however, incidentally passes some adverse remarks on Rāma's actions. This inflames the spirit of Chandraketu and a battle becomes inevitable. A special feature of this Act is that it contains no Pra'krit passage.

भो भो &c.—is a Chhālikā. त्वरितं—त्वरितं यथा तथा समन्त्रेण (the charioteer of Das'aratha) नुद्यमानाः व्यावृत्तान्तः galloping प्रजवन्वाजिनः यस्य । उद्धातं—उद्धातेन by the jolting प्रचलितः कविदारयुक्तः केतुर्यस्य. प्रधानं—fight. Mark the पादान्त्यमक (a kind of शब्दालंकार).

साद्भुत—अद्भुतेन सहितौ हर्षसंप्रमौ यस्य. अद्भुत (wonder) at Lava's exploit; हर्ष at his having come across such a hero; संप्रम because of the havoc Lava was making among the troops.

कलित—that he had come to have. किञ्चित्कोप—because Lava treated with little concern the troops though united against him. See com., अविरतं—see com., or अविरतः constantly sounding यः गुणस्तेन गुञ्जन्त्यौ कौटी यस्य.

* P. 137. समरशिरसि—being in the front of the fight. शरतुषारं—a shower of arrows. The comparison to a cloud is implied. See com.

एकः—united, single-handed. सैन्यकाये—The array of the forces. काय a multitude or assemblage of. रघुवंशस्य प्ररोहः—There is a double *entendre* on वंश which means a family and a bamboo. The poet identifies the Raghu family with a bamboo tree, thus using a रूपक or metaphor. नव इव प्ररोहः—is an Utpreksha'. टंकार—the clashing sound of. See com. for the compound.

तुल्यरूपं—having a form similar to that of Ra'ma. स्मरामि The fig. is स्मृतिमद् which Mammata defines as यथालुभवमर्थस्य दृष्टे गृह्यते इति । स्मरणम् i. e. the recollection of something already known at the sight of another similar to it.

एकमुद्दिश्य—एकसंघिकृत्य many uniting their efforts against one.

P 138 समरभार—The brunt of the battle: भूमि—where the

by Sanskrit poets. The sentiment of the stanza is Adbhuta. व्यस्ते: singly, each one by himself.

अस्माकं—goes with आश्रितजनः. प्रमाथः—destruction.

घटा—a collection. निस्तीर्ण—given. कर्णज्वरं—pain to the ear. आध्मातं—augmented, intensified. वेष्टत्—moving about. रुण्ड—the trunk of the body. मुण्ड—The head severed from the body. तृप्यत्—blood-thirsty. In translating this we have followed the reading तृप्यत्. विघस—The remnant or residue of food, the mouthfuls thrown out of his mouth by Ka'la after he had got his fill. The sentiment of the stanza is a blending of *Vira* and *Adbhuta*. The fig. is *Utpreksha*.

द्वंद्व—द्वंद्वस्य संपहारः a duel, a single fight. अथवा &c.—i. e. I know the ways and practices of the family and what they are capable of achieving. I cannot, therefore, dissuade Chandraketu from fight.

P. 139. संभ्रमं—संभ्रम because he wanted to maintain the prestige of his race. वाग्विषयीभूतः—has come within hearing or the range of your voice. It may also mean 'the subject of your talk'.

तेजस्तेजसि शाम्यतु—महान्महत्येव करोति निरक्रममिति भावः । तेजः—heroic lustre, valour.

उपहूत—challenged for fighting. स्तनयितु—a cloud; fr. स्तन् + इत्. अवमर्द—destruction, slaughter. सिंहशावः—Because the lion fancies the cloud to be some mightier foe. Cf. अनुद्वंक्षते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केसरी. S'is. XVI. 25.

धीरोद्धत—with bold and haughty steps; is preferable to त्वरितोद्धतक्रमः । Cf. further on धीरोद्धता नमयतीव &c. VI. 19. See com. also. ऐश्वराकः—Because of his heroic conduct. सावष्टंभ—with firmness; courageously.

P. 140. युद्धाभिसारिणः—Bent on fighting. जालमान्—rash; courting their own death. जालमोक्षमीक्ष्यकारी स्यात् Ak.

वडवावक्त्रद्रुतभुक्—the submarine fire. See our note on Rag IX. 82. शैला—शैल may not necessarily refer to Mañdara. क्रोधाग्निः—क्रोधाग्निज्वाला. घन—deep; तुसुल—mixed, confused. The meaning

प्रसन्न—clear in its import. प्रयुक्ति—प्रयोगः employment or use of. विकर्तन—the sun. विशेषण कर्तनमस्य । विश्वकर्मणा यन्त्रोद्घाटत्वाद् । For the allusion see Rag. VI. 32 and our note thereon; or विकर्तयति भक्तरोगान्. निर्वेद—Vexation. कदर्थित—annoyed, troubled; or led to do an improper act, or to act wickedly, as the Com. takes it. A den. from कदर्थ; कुत्सितः अर्थः कदर्थः तद्वान् कृतः, मतुबन्तात् णिच्.

P. 141 उदीर्ण—raised. द्वेधा समुद्धतः agitated, blowing यः मरुत्तेन चंचलस्थ. मधवत इदं माधवतं. The fig. is निदर्शना which is described as निदर्शना । अभवन्वस्तुसन्नन्ध उपमापरिकल्पकः । That is नि० which consists in an inconceivable connection of things implying comparison.

पदातयत्रैकस्मिन्—should be अवैकस्मिन् पदातौ for the sake of symmetry. So there is प्रक्रमभङ्गः. पादाभ्यामतति गच्छतीति पदातिः । मेध्यचर्मवोत्तरीयमस्य. The fig. is विरोध. सोन्माथ—उन्माथ pain that upset the peace of his mind. He resented the very idea of pity. प्रगल्भ-प्रगल्भते इति, fr. गल्भ् धाष्टर्चै; is used in its literal sense of a 'bold man'.

P. 142. प्रणिहित—directed to an object. ग्रस्तमुक्तं—now obscured, now dazzled. For the first half of the stanza compare. Māl. Mad. IX. 52. लिखित—drawn in a picture. अमितवीर्य—whose power cannot be measured.

कुञ्ज—a cavern. आरकूट—m. n. brass; उत्तप्त &c. (see com.) कपिल-ज्योतिर्वत् ज्वलन्ती दीप्तिर्येषाम्. कल्पाक्षेप—The destruction of the universe. कठार—forcible, violent. मीलन् &c.—मीलन्तौ gathering मेघास्तर्दितश्च तैः कडाराणि tawny कुहराणि caverns or valleys. The fig. in the sl. may be Upamā or Utprekshā.

नैतदेव &c.—Because Vālmiki was not known to be conversant with the lore of using the missiles. संप्रदाय—traditional handing down of knowledge.

स्थिता अपि—here अपि has the force of एव. इति for अपि is out of place as the sl. is introduced by यतः. The other reading व्यवस्थिताः gives a good sense.

P. 143. प्रचीयमान—growing, accumulating. सत्त्व—is the best of the three qualities सत्त्व, रजस् and तमस् and its excess qualifies one for divine revelation.

him. रसमयी—full of flavour, ardent. उपचार—mode of expression or explanation. तारामैत्रिक—friendship of the stars *i. e.* spontaneous or causeless friendship. It is a belief that persons born under the influence of the same constellation or position of stars have a natural liking or affinity for each other. *Cf.* Mal. Mād VII. 4. चक्षुरागः—the love which the eye begets *i. e.* which springs up at the sight of each other. *Cf.* Mal. Mād VI. 15. अप्रतिसंख्येय—That cannot be accounted for or comprehended. अविबन्धन—causeless.

P. 144. पक्षपात—attachment, affection. प्रतिक्रिया—It cannot be avoided. स्नेहात्मक—स्नेहरूप in the form of affection.

ममृणित—rendered glossy राजपट्ट.—a kind of diamond or superior silk garment. कदम्ब—The multitude of.

आक्रान्त—one who has got. कठोर—full, perfect. समय—The settled or conventional course of conduct, the time-honoured duty.

हृदय &c.—On marking Lava's features Sumantra thought him to be the son of Ra'ma and Sita' but on recollecting how Sita had met her end he saw how ill-founded were his hopes and hence his following remark. बीज—*i. e.* Sita'. लतायां &c.—The fig. is दृष्टान्त.

P. 145.—न रथिनः &c.—*cf.* रथी च रथिनां सार्धं पदातिश्च पदातिना । कुअरस्थो गजस्थेन योद्धव्यो भृगुनन्दन । Ohaturvarga Ohinta'mani. न्यायं—न्यायादनपेतं माहमैकरमां—For he saw danger in Chandraketu's doing so.

चारित्र—Conduct, manner of action; fr. चर् + Un. aff. 'णित्रन् (इत्र) or चरित्रमेव चरित्रं स्वार्थे अण्. अप्रतिरूप—unequalled in excellence. प्रतिरूप—*v. l.* proper, worthy of.

P. 146. इतिहास—History so modelled as to teach moral lessons धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं । पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ पुराण—The special feature of a Pura'na is that it treats of the five topics—सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वतराणि च । पेशानुचरितं चैव पुराणं पंचलक्षणम् ॥ धर्मप्रवच—see com. कुलस्थिति—The peculiar usages and practices of the family.

दिष्टया गतं—Sumantra rejoices to see Chandraketu so dutiful

fault of redundancy. विकच—manifested, विकराल fierce. उत्वण intense, great. The sentiment in these two lines is Vira.

ऊर्जस्विन्—powerful. ककुत्स्थ—This was Puranjaya, an ancestor of Ra'ma. Being requested by Indra to assist him in his fight with the demons he promised to do so provided the former became a bull and bore him on his back. Indra consented and the king vanquished the demons seated on the hump of Indra in the form of a bull. Hence his name. श्रेयसे—The dat. is तादर्थ्ये and not 'कृपि संपद्यमाने च' as Mr. Bhanap takes it. परिकल्पताम्—should endow you with, governs महः वराहः—The divine Boar, the third incarnation of Vishnu. He is invoked here as he was the first to gain a victory over the first demon.

धिनोतु—please you, give you energy. मैत्रावरुणः—should be मैत्रावरुणिः see *supra* p. 15. आग्रिमरुतं—अग्रामरुतोः इदम्. सुपर्ण—Garuda. The name is thus accounted for in the Mahābhārata:—एतत्पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तं नोपलप्ससे ॥२१॥ न च वज्रनिपातेन रुजा मेस्तीह काचन। एवमुक्त्वा ततः पत्रमुत्सर्ज्य स पाक्षिराट् ॥२२॥ तदुत्पृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तम। हृष्टानि सर्वभूतानि नाम चकुर्गुरुन्मतः ॥२३॥ सूरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोयं भवत्विति।
Adi. Ch. 34.

P. 148. स्वधु—Lava is speaking as a Kshatriya and so he calls the chariot &c. his proper implements (उपकरण) रथचर्या—The manœuvres; movements of a chariot.

क्रतुप्रतिधातिनः—In the habit of obstructing sacrifices. क्रतुद्विषर्ता-मरो v. l. towards the destroyer of the enemies to sacrifices (the demons) i. e. Rāma. This reading will have a special propriety here: it will make Lava mean 'we too would not have made Rāma our enemy by so acting'. अमर्षः—not enduring, jealousy, jealous anger. But आमर्ष means 'anger'. दान्त—self-restrained. दृप्त—conceited.

P. 149. निर्रक्ति—The bane of, the source of 'the misery of'. श्यादलक्ष्मीस्तु निर्रक्तिः। Amara नियता क्रतिर्वृणा यस्याः। According to the Mb. she is regarded as the wife of Adharma and the mother of Bhaya, Mahābhaya and Mrityu, while the Mark. P. regards her as the daughter of Adharma and Himsa and the mother of Bhava and Naraka.

all in any other person than Rāma. आतप्रसंग—Transgressing the limits of propriety or decorum; impudence.

ओजायितं—Den. from ओजस् martial spirit; you have displayed your heroism (ओजस्विता दर्शिता). दमनः—The conqueror of; अन added कर्तरि. उच्चैर्वादः—Boastful assertion, bragging.

P. 150. सिद्धं हेतुत् &c.—Cf. the Ta'nday Bra'hmana तस्माद्-ब्राह्मणो मुखेन वीर्यं करोति मुखतो हि वृष्टः &c. ब्राह्मणः—The word is emphatic; a Brahman is naturally unfit for wielding weapons skilfully. दान्ते—was humbled.

सौन्माथं—with writhing pain or pang; or with convulsive agitation.

दृष्टास्ते &c.—In this s'loka Lava refers to some incidents that would detract from Rāma's reputation as a hero of the first class. किं वर्ण्यते—This is what is called in English the fig. of 'Aposiopesis.' सुन्दरौ—Tadaka. Here Lava hints that Rāma is guilty of having done an act that is forbidden by the S'āstra. अपराङ्मुखानि—Said ironically. When Khāra attacked Rāma with great impetuosity and unexpectedly Rāma had to fall back three steps in order to get time to draw his bow. See Rāma A'r.k. ch. XXX. 23. इन्द्रसूनु —Vāli. While Vāli and Sugrīva were engaged in a duel Rāma shot an arrow at Vāli as previously arranged from behind a tree and killed him. Phandraketu especially felt the keen sting of this allusion which cast a direct slur on Rāma's conduct as a warrior. Sl. quoted in D. R. as an instance of Drava, one of the *angas* of Avamarsha Sapdhi.

P. 151. आः—indicates anger. झुकुटीधरः &c.—He kints his brow against me; frowns upon me. आकृतजः—caused by emotion or a ruffled state of the heart; see *Infra*. VI. 35. कोकनदं—a red lotus. हृदः—a petal. उद्भट—Prominent, clearly displayed. For the fig. see com. विमर्दक्षमा—suitable for a fight.

ACT VI.

• • The SIXTH Act opens with an interlude which describes the combat between the two princes indicated at the close of the last

As Rāma is beginning to think the latter to be his sons from the conversation that ensues Janaka and party are announced and the Act closes.

P. 152. अत्यद्भुत &c.—अत्यद्भुतेन उद्भ्रान्ता देवासुरा येषु.

झणत् &c.—झणत् झणत् इति यत् कंकणानां कणितं तद्वत्कणितं यासां ताः झ...कणिताः (a com. like उष्णमुख or चन्द्रकान्ति; Bah.) किंकिण्यः यस्मिन् तत्. ध्वनद् &c.—ध्वनन् यः गुरुः गुणः, अटन्यौ the two ends च ताभिः कृतः &c.; करालः fierce, harsh. स्तनयितु—*a thundering cloud.*

प्रवीर०—पृष्ठद्वौ वीरो Prādi. Tat. अविरल &c.—अविरलैः &c. कनकमयानि कम...नि कनककमलानि तैः कमनीया संहतिः mass यस्य. अमरतरु०—मणिसदृशा मुकुला मणिमुकुलाः jewel-like buds; अमरतरुणां ये तरुणाः fresh मणिमुकुलभूतेषां निकरश्च यो मकरन्दस्तेन सुन्दरः. तडिच्छटा—The streaks of lightning. कडार—tawny, brown.

P. 153. त्वाष्ट्रयन्त्र—त्वष्टुरिदं त्वाष्ट्रं belonging to Tvashtr. This alludes to the story of संज्ञा the wife of the sun and daughter of Visvakarman or Tvashtr. संज्ञा could not bear the overpowering splendour of her husband and retired into the forest. On knowing this her father placed the sun on his lathe with his consent and trimmed off a portion of his bright disc. He could, however, succeed in reducing only one eighth of the sun's splendour. See notes to Rag. VI. 32. उज्ज्वलम्—उज्ज्वलः v. l. is not good. To make उज्ज्वलः an adjective to पुटभेद does not at all improve the sense. It is better to take the two lines separately as forming two Utprekshas; see com. ललोट &c.—an awkward comp. पुटभेदः—The opening of the eye-lids. नीललोहित—S'iva; नीलः कण्ठे, लोहितो-ज्जटासु. Or according to the Skānda P.—नीलं येन ममाङ्गं तु रसाकं लोहितं त्विषा। नीललोहित इत्येव ततोहं परिकीर्तितः ॥

अवदग्धः—अवदग्धानि अत एव कर्तुरितानि केतवश्चामराणि च येषाम्. The white silken cloths and chauries of the aerial cars being slightly burnt by the fire present a variegated appearance. The description here is life-like and clearly indicates the poet's power of description. ध्वजांशुक०—ध्वजांशुकान्येव पटाः see com.; here अंशुक has the secondary meaning of 'of excellent texture, fine'. कुंकुमच्युरण-tinging or colouring with saffron. विभ्रम-शोभा or भ्रान्ति. The banner-cloths fringed with the glare of the upward-spreading flames appeared to a beholder at a distance as if they had been dyed with

उच्चैः उच्चैः. High and high: वज्रखण्डस्य अवस्थातः breaking
तद्धत् पटुः loud रवः येषां तादृशैः स्फुलिंगैः sparks गुरुः awful.

P. 154. उत्ताल०—उत्तालेन stupendous तुमुलेन mixed, confused च
लेलिहानानां licking (pre. p. of the frequentative of लिह्) उज्ज्वलन्तीनां
ज्वालानां संभारेण mass भवः terrible. उपसि बुध्यते kindled इति उपबुधः
the fire. स्निग्ध—lit. unctuous, hence pleasing, agreeable. मांसल—
lit. fat (owing to his bulky body). आनन्द०—read आनन्दमन्द &c.;
आनन्देन मन्दं gently यथा तथा मुकुलिते closed घूर्णमाने च लीचने यस्याः ।
अल्पम् उदितः अल्पो०. just manifested, slightly affecting. अविरल
&c.—अविरलं विलोमं च यथा तथा घूर्णमानानां &c. प्रलय &c.—प्रलये धा
वातावलयस्तासां क्षोभेण &c.

P. 155. मेदुर—deepened. एकवार०—एकवारेण विश्वस्य ग्रसनार्थं विक
wide-opened विकरालं fierce यद् &c; see com. योगनिद्रा—sleep of
meditation (which occupies a state between जागृति and सुषुप्ति); see
Rag. X. 14.

विद्याकल्पेन—see com.; when referring to ब्रह्म it means (विद्या
ब्रह्मविद्या एव कल्पः means तेन) by means of the knowledge of the
true nature of Brahma and the world. विवर्त—see note on the
word, p. 54. ससंभ्रम—ससंभ्रममुत्क्षिप्तेन करेण भ्रमितिः उत्तरीयस्याञ्चलो येन
(a sign for discontinuing the fight).

P. 156. संगदितं—Read संगदितं. संविहितं V. l.—Uttered by.
संप्रहार—fighting.

कुलचन्द्र—चन्द्र when thus used means 'excellent, pre-eminant.
चन्द्रकेतो—This is लाटानुप्रास (the repetition of the same word in
different senses). तुहिनशकल०—suggests that Ra'ma expected
Ohan. to be calm and not to be seized by the feverish anxiety
caused by the fight. शममुपयातु चित्ताहः—indicates the superio-
rity of the दिनकरकुलचन्द्र to the ordinary चन्द्र (who does not allay
the inner heat). दिव्यास्त्र०—दिव्यास्त्राणं धरः देहः यस्य. This is equi-
valent to दिव्यास्त्रधरस्य तव देहस्य. The reading of the Com. is
clearer in this respect.

अपि नाम—Asks a question mixed with hope. Is it all well &c.
I hope it is.

P. 157. कुशलं—Mark the nobility of Chandraketu's speech.
महावीरप्रकाण्ड—प्रशस्तो महावीरः महावीरप्रकाण्डं. प्रकाण्ड properly a well-
grown (excellent) trunk of a tree; hence when used at the end of a

unaltered.

परिणतः कायवान्—construe कायवान् परिणतः has become incar
We have here both फलोत्प्रेक्षा and वस्तुत्प्रेक्षा. ब्रह्मकोश—The word
rather the treasure of the Vedas. The stanza contains a series
Utprekshâs (मालोत्प्रेक्षा).

आश्वास—Confidence (which relieves anxiety); cf. विश्वस
in अहो दीप्तिमतोपि विश्वसनीयतास्य राज्ञो वपुषः S'a'k. प्रकृष्ट—exi
in its entirety. मूर्तिसंचरः—मूर्तिः संचरः (संचरते अनेनेति)
manifesting itself by means of a bodily form. The fig. appe
in a; is Utprekshâ.

P. 158. रसः निर्वृतिघनः—A feeling full of intense joy. ३
lit. makes me bend; hence act humbly or submissively; den
ह. महार्घः—of great value, precious (used figuratively);
most noble or praiseworthy. अतिशयः—supreme excellence,
ordinary virtue. The fig. is अर्थान्तरन्यास with an Upamâ in
therein. This stanza is another instance of Bhavabhūti's de
ive power. S'loka quoted in D. R. as an instance of S'akti o
the āngas of Avamarsha Sandhi.

एकपदे—indeed, at once. विश्रामं—should be grammatically
See com. on विश्रामो हृदयस्य &c. p. 39. It may some how be
ded as विश्राम एव विश्रामः by affixing अण् स्वार्थे by प्रज्ञादिभ्योऽण
प्रज्ञा एव प्रज्ञः) though this word is not actually included in
group. See our note on विश्रामः S'ak. II. 6.

निमित्तसव्यपेक्षः—व्यपेक्षया expectancy सह वर्तते सव्यपेक्षः निमि
व्यपेक्षः. निमित्त of course means here 'an external (बाह्य)
cause, as is clear from कुतोपि निमित्तात् and अन्तरः कोपि हेतु
next s'loka. विप्रतिपिद्ध—Contradictory. Supply a च after
make the contradiction more prominent. The च is already
in Ma'l. Ma'd. where this passage and the following sloka both
Love, and that it should depend upon some external cause.
The meaning is that true love cannot depend upon an ex
cause, since it must vanish as soon as the cause disappears
it does not do. Cf. Jagaddhara—निमित्तामिह द्वयं बाह्यमाभ्यन्
तदिह बाह्यहेत्वपेक्षः स्नेहोऽस्थिर एव । निमित्तनिवृत्तौ तन्निवृत्तेरावश्य
अत आन्तरनिमित्तापेक्षैव स्नेहस्येति भावः ।

निमित्तं—links or joins together. निमित्तमिति—extern

stout; hence thrilling; cf. मांसल before. गर्भच्छद—The internal leaf. चन्द्र—Mr. Gha'te interpretes this as 'camphor', but camphor can have no निष्पन्द. Probably he means sandal mixed with camphor.

P. 160. एभ्यः—The dat. is indefensible; we should expect the acc. by क्रुधद्गहोरुपसृष्टयोः कर्म. The Com.'s explanation is inadequate. Perhaps the poet wrote अतिदुग्धं. दुर्योगः—inconsiderateness, bad resolve. अनुयात्रिक—see p. 129.

स्वः भावः—his characteristic innate disposition. प्रकृतिनिवत्त्वात्—being inherent in or an inseparable property of his nature किमाग्नेया &c.—The fig. is Artha'ntaranya'sa. Cf. यदचेन्नोपि पादैः शुक्लं प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः । तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतानि कर्तुं कथं सहते ॥ Bhar. Nit. S' 37; also Kir. I. 43. अमर्ष—Anger; non-endurance; अमर्षश्चन्येन Kir. I. 33. The word is used in a slightly different sense (jealous anger) at p. 148. विलासितानि—driven out of their wits, abashed.

P. 161. आम्नायवन्ति—आम्नाय means the same thing as संप्रदाय the particular formula handed down by tradition. ब्रह्माद्यः &c.—The verse has already occurred; see J. 15. उपनिषद्—any mystical lore that is secretly communicated by the Guru to his disciple. From सद with उप and नि to sit near (knowledge which a pupil derives by sitting near his preceptor in solitude). मन्त्रपारायणो ० v. 7. the knowledge of mastering the mystical charms. But here पारायण has no sense; it must be taken by Lakshana' to mean 'all the mantras.' परःसहस्रं—सहस्रात्पराः परःसहस्राः ये संवत्सराः तानन्ते वृषी who had been his pupil for more than a thousand years.

प्रकृष्ट—Exalted, of a superior order. उपादान—a cause. It generally means 'immediate or material cause. See p. 80 and notes.

P. 162. किमात्थ &c.—This is an instance of what is called आकाशभाषित in Sanskrit dramas. It is a speech addressed to a character not present on the stage. It is defined as किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवाउक्तमप्येकस्तत्स्यादाकृशभाषितम् ॥ Das. R. अधिराज—अधिको राजा a Pra'di Sam'. शस्त्राहि—used for alliteration.

मेचक—dark blue.—नवनील—नीलश्वासौ नीरधरश्च नीलः, भवः यः

Rāma had undertaken the war with Rā'vana for the purpose of liberating Indra and the other gods from the clutches of that demon. वैश्वतात्—The reference here is to the seventh Manu, the son of Vivasvat or the sun and the progenitor of the solar race. He was the first king of Ayodhyā. दृष्टानां &c.—cf. Rag. I. 25, 28, IV. 35 &c. दीधिति—rays. नीराजित—with the light waved about, illuminated or lighted up.

P. 163. विकटं—in a proud or haughty manner. पौरुषातिरेकः—Excess of manly power or heroism.

तृणीकृत—अत्र तृणं संप्रधानं कृतः तृणीकृतः. सत्त्वसार—The best or concentrated energies of. धीरा—steady, dignified. नमयतीह &c.—The fig. is उत्प्रेक्षा. वीरोरसः &c.—The fig. is संशयाच्छंकार. Sl. quoted in D. R. and S. D. as an instance of Vilāsa

उत्कंठते—Den. from उत्कंठ (eagerly longing); is used with the gen. or dat.

P. 164. ब्रह्मकोष—The treasure, entire collection, of the Vedas; hence also the performance of Vedic rites &c. आशंसनीय—To be desired or wished for. उपसदन—The proper form of approaching. धर्मतातः—धर्मेण प्राप्तः तातः The relation following from that of friendship. अवचनीयः—अनिन्द्यः not blamable. This remark of Kus'a is quite in keeping with his true chivalrous spirit. For though it was no dishonour to him to bend before a worthy Bra'hmanā, as a true Kshatriya he could not have done so before a Kshātriya.

P. 165. प्रासादिक—amiable, winning (lit. always inclined to favour). अधीवृत्त—caused to exist, employed.

संहनन—The build or frame of the body. सिंहसंहनन P. 1.—handsome make; वरांगरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः Amara. सिंहं श्रेष्ठं संहननं यस्य; संहनेन सिंह इति वा. This reading is better.

अङ्गादङ्गात्—i.e. from every limb. निजस्नेह—Read निजः स्नेहजः देहसार—The essence of affection in the body. धातुः—The element cf. The stanza contains four Utprekshās.

P. 166. ललाटंतप—See com; read स्वप्नं for स्वप्नं च्छाये—छायाबहुल्ये इति नपुंसकत्वम्. वत्सल्यः—संप्रदानस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

appearance, bodily resemblance

• P. 167. कठोर—Fully developed. सुबन्धुर—well-turned or curved; hence-beautifully formed; Slokas 24, 25 give the characteristic marks of a *Samra't*. आनुरूपं—अनुरूपस्य भावः resemblance. उन्नेय—observable. मुक्ता०—मुक्तावत् like pearls अच्छा ये दन्ताः तेषां छव्या सुन्दरा. ०दन्तुरा V. 1.—Lit. with the rays (छवि) spreading out like teeth; hence brightened or illuminated with. कर्णपाशः—कर्णः पाश इव beautiful ear. पाश coming after केश means 'a collection,' while after कर्ण it has the sense of 'beautiful.' सौभाग्ययुगः—The excellence of beauty.

P. 168. उद्भूतं—Come to pass, has taken effect. संभवमान—~~with~~ swimming in, overwhelmed, doubts. सुखातिशयो हृदयस्य &c.—~~च~~. सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः । Sa'k. I. 22. The joy which Rāma's heart felt assured him that he was right in his conjecture. आत्मसंवादः—reassurance of what I myself felt, a confirmation of my own experience. द्विधा प्रतिपन्नः—ascertained as likely to give birth to twins.

विकास—properly unfolding; hence development, growth. जडदृश—~~with~~ eyes dull i. e. closed. परामर्शकलया—by a gentle touch.

P. 169. अवश्याय—dew-drops. The fig. is निदर्शना.

सीतादेव्याः रघुपतेः—From the use of these terms it appears that the boys were kept in the dark as regards their real parentage and their relation with the personages of Rāmāyana. They did not know even that Sita was their mother. The whole mystery is unravelled when the boys are introduced to their parents at the close of the drama. प्रियानाशे &c.—is an *arthāntarānya'sa* strengthening the statement in the first line.

तटस्थितः—Because the boys spoke as if they were strangers to Sita, and consequently to Rāma also. Had Kus'a spoken of Sita as मातुः or जनन्याः, Rāma would have concluded that they were her sons. स्नेहपरिप्लव—overwhelmed with; full of, affection. अन्तरयामि—I shall conceal my agitation, collect myself. निगन्ध—the flow or essence of, hence the production or outcome of.

• P. 170. आगमः—studied. एकलौक्य &c.—The slokas found in

सudden reverses. विरसवृत्ति—unpleasant, disagreeable. विप्रलम्भ-
non-fulfilment of one's wishes; पर्यवसायिन्—ending in वि,
illusory.

P. 171. बहुल—great, most pleasing. अन्योन्यं यत्नाः—*v. l.*
efforts to please each other. कौतुकरसाः—enjoyment of delights;
or, eagerness or fondness for delights as the Com. takes it.
प्राणः—used in the sense of जीव or मुख्य प्राण and hence the
singular.

एकोन्मीलन &c.—एकं एकदेव यदुन्मीलनं तत्र पेशलः. उन्मीलन does not
mean development here but unfolding, presenting to the mind.
शालः clever or skilled in, able to. The reading क्रमो is not so
impressive.

P. 172. आकूत—*a* longing for each other, emotion, यत्र—यस्मि-
न्काले. त्वदर्थमिव—The fig. is. उत्प्रेक्षा. This Sloka occurs in the
Rāmāyana in a chapter which the Nirnayasāgar edition gives as
प्रक्षिप्त between chapters 95 and 96 of the Ayodhya Kanda, with
the reading त्वदर्थमिह विन्यस्ता न्दियं श्लक्ष्णसमा शिला । यस्याः पार्श्वे तरुः
पुष्पैः प्रवि(वृ)ष्ट इव कैसूरैः ॥

मुग्धः—Because in their boyish innocence they did not know
that those allusions would cause pain to Ra'ma's mind प्रसृत. &c.—
प्रसृतः यः मन्दः मन्दाकिनीसम्बन्धी मरुत् तेन तरलिता ये अलकाः curly hair
तैः व्याकुलः obscured, covered. ललाटचन्द्रस्य द्युतिर्यस्मिन्. अकुंकुम &c.—
see the Com.'s remark. उत्प्रेक्ष्यते—is pictured *i. e.* appears vividly
before the. निराभरणं &c.—*i. e.* it was आभरणस्याभरणं; not that
ornaments graced it but on the contrainpaired its beauty.

P. 173. प्रवासे—in separation. विकल्पव्युपरमे—When the fabric
of fancy is dissolved, when the image worked up by fancy vanishes.
कुक्कूलानां—is appropriate. The heart is burnt as it were on a
fire which is slow but steady in its action.

विदूराश्रमतया—explains श्रमजडाः which in its turn explains
चिरेणागच्छन्ति.

P. 174. जुष्टे—shared by, in which they took part. महाविशमे—
i. e. Sitz's destruction. रामेण किं दुष्कर्म—This is one of the many
reflections by Ra'ma on his own cruel deed which had been ever
afterwards constantly haunting and pricking his mind. See note.

His anger melted away as soon as he saw the emaciated figure of Rāma and fell into a swoon. विधुर—विगता धृः कार्यभार याभ्यः—un-
nerved, languid; hence afflicted; overpowered with emotion.

ACT VII.

P. 175. A peculiar feature of this Act is that it opens with a drama composed by Vālmiki and represented on the stage by heavenly damsels before an audience composed of Rāma, Lakshmana, the citizens of Ayodhyā and the principal inhabitants of the three worlds. This plan is adopted by Vālmiki in order to bring home to the minds of the subjects of Rāma the innocence of Sītā and their own guilt in doubting her chastity. This purpose is well served and the Act closes with the final union of Rāma, Sītā and their two sons, and is in this respect comparable with the last Act of Kalidasa's Sākuntala wherein also we find the happy union of the hero with his son and wife long after she had been repudiated in a state of pregnancy.

P. 175. सन्नद्धक्षत्रं—The mention of ब्रह्म and क्षत्रं is by the ब्राह्मण-वसिष्ठन्याय or the गोबलीवदन्याय.

P. 176. नायकनिकाय—The reading नारकं makes no sense. स्थावरः—i. e. their presiding deities. We have already met with such in the persons of Tamasā, Muralā and others. भूतग्रामः—ग्राम when at the end of a compound means 'a collection or multitude.' आतोद्यस्थान—आ समन्ताद्भुजते आतोद्ये a musical instrument; स्थान a place where musical instruments are played upon; hence here 'a theatre.'

राज्याश्रम—is a Rupaka Śamāsa. The meaning is—though he lived a strictly pious life he could have married a second wife after his exile of Sītā, at least for the performance of religious rites and for progeny without violating the rules of that life and yet he did not do so but lived the abstemious life of an ascetic. This brings out the force of अपि. We know from the Rag. that the kings of the solar race always lived a semi-ascetic life considering their kingdom a hermitage. Cf. राज्याश्रममुनि मुनिः Rag. I. 58. स्थानप्रतिपत्ति—a seat of honour. For this sense of प्रतिपत्ति comp. Rag. XIV. 22; सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं Sāk. IV. 17.

P. 177. प्रेत्यय—knowledge of. आस्तीर्ण—See Com.'s remark. भूतार्थवादी—one who speaks things as they happened; hence a truth-speaker. It is a हेतुगर्भविशेष. His words, therefore, must not be distrusted. Cf. Vālmiki's address to Rāma—प्रचेतसोहं दशमः पुत्रो

ability, of its being perceived wrongly. किंचित् and काव्यगौरवात्
 Gospeak modesty on Vāṁiki's part. कार्यार्थो v. l. is better.

P. 178. एतदुक्तं भवति—This is what is meant. साक्षात्कृतः—
 This is a significant epithet. It means—The Sages are the behold-
 ers of holy law and therefore they know how to decide what is
 right and what is wrong. असुतमाराणि—having for their essence
 the knowledge of Brahman or Moksha. The meaning 'ambrosial'
 is inappropriate. परोरजाणि—beyond foulness, clear; their inward
 eye is never bedimmed by foulness but always perceives clearly.
 ध्यातव्यं—~~are~~ obstructed, prove false. अन्यद्—Something quite
 unexpected.

P. 179. क्षणमवेक्षस्व &c.—Rāma in his agitation caused by his
 overpowering love for his wife forgets that it was a dramatic re-
 presentation and believing that the event was just happening
 thus exclaims. प्रवन्द्यार्थः—The representation. उत्संगित—taken in
 the lap. अनिवन्द्यत्वं—causeless, unaccountable, hence sudden. अन्य-
 तमसं—अन्वयतीति अन्वः; अन्व च तमः; अ is added to the final of
 तमस् after अव, सम् and अन्व. The Com.'s reading does not give a
 good sense.

P. 180. कल्याणप्ररोहः—Now it is कल्याणप्ररोहः; this is an echo of
 the sentiment expressed by Chandraketu in V. 25. Also a bless-
 ing is implied in this. उचितं—उपचित v. l. collected, laid in store.
 कल्याणसम्पदः—excellent blessings.

P. 181. अभ्युपगच्छा—~~favoured~~, इति जितमपत्यस्नेहेन—cf. Sak. IV. 6.
 मोहग्रन्थिः—the knot of infatuation. It is this affection that ties
 down man to the world. It spreads a delusion over the mind and
 prevents it from seeing the real nature of things. This refers to
 the doctrine of Māyā which makes men believe the unreal world
 to be real.

गूढग्रन्थिः—v. l. means the secret tie which binds together the
 two (the parent and the offspring). मूढग्रन्थिः, another reading, is
 explained in the com. अनुपपन्नः—~~which nothing can cut off~~. सीतां
 प्रसूय—when I am the mother of Sita, how can I not feel for
 her? सोढः—With एक v. l. the meaning will be एकः राक्षसमध्यवासः
 दुःसहः द्वितीयस्तु सुदुःसहः. The reading तु for च is preferable.

P. 182. पात्राभिमुखस्य—for the idea cf. अथवा भविष्यानां द्वाराणि
 भवन्ति सर्वत्र Sak. I. 15. सहजमुक्तम्—This is ironical. She does not
 accept the philosophy of Bhāgirathi as is apparent from her
 next question.

प्रमर्णाकृतः—Considered an authority against his decision. She
 means to say that Rāma would have found reason to alter his
 decision had he shown the slightest regard to any one of these

P. 180. इह विषम—In this difficulty, being in such a Rag. XIV. 34. तदतिगहनं—*v. l.* and that is a very hard thing to do. Here तद् refers to यद् in the preceding line. The reading तमसि विषमं is not very intelligible unless तमसि be taken in the secondary sense of 'perplexity of the mind.' The reading in the text is certainly preferable. अन्तःप्रकाशः—knowledge of the inward feelings and thoughts of others.

तथाप्येष ते भज्जलिः—Mark the tender heartedness of Gangā. She entirely identifies herself with the race of Bhagiratha and folds her hands to Prithivi to implore her forgiveness. In some editions these words are put into the mouth of Lakhmana, but as such they are quite out of place, nor is Prithivi's reply to Gangā; नित्यं प्रसन्नास्मि वः intelligible. आप्तदुःसहः—unbearable in its first charge or onset, overpowering at the first attack, qualifies संवेगं (agitation due to affection).

गर्भरूपेषु—गर्भ a new-born child; रूपेषु—those who are to them in the relation of children to be tenderly taken care of.

P. 184. विलय—disappearance, merging into. *cf.* यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवर्त्तनुमर्हति ॥ &c. Rā'ma. Utar K. ch 110, also Raghu XV. 81, where Sita seriously contemplates the step. अवैक्षणीया &c.—A departure from the Ramayana; According to which Prithivi enters the Patala with Sita see Intro. प्रकृत्यते—is enhanced.

P. 185. वत्सयोः—कर्मणि षष्ठी. विस्मयः—astonishment at the strangeness of events, आनन्द at the prospect of progeny. जर्जुरः—broken through, intermixed with. करुणोर्मयः—The comparison of the sea, which is implied herein, shows that the sentiment of Karuna is all-pervading.

P. 186. वसिष्ठगुप्तानां—*cf.* Rag. I. 60-64. आंगिरस—is S'ata'-nanda, the son of Gotama (a descendant of Angiras) and family priest of the Janaka family.

P. 187. उपायैः—used in the sense of हेतु, means or circumstances leading to conviction. These are given in the next couplet. द्वादशवर्षिकौ—द्वादश अब्दान् भूतौ twelve years old. 'तमधीष्टौ भूतौ भूतौ भावी' *Pā'n.* V. 1. 80. इति ठञ् (इक). प्रमुग्धः—at a loss to decide. पवित्रीकुरु—*cf. supra* sl. 8 Prithivi merely wanted Sita to sit down. Rā'ma, however, understands this to be permission to Sita to enter the bowels of the earth and hence exclaims लोकान्तरं वदसि. मन्त्रियोगतः—at my command. चारित्र—virtuous

P. 188. काव्यार्थः—The desired or final end of a poem. Lakshmana asks Valmiki if he wrote his Ka'vya simply for such a tragic end. देवर्षिः—देवाश्च कपयश्च तः; or देवर्षिः one of the seven kinds of saints. See our note on १३३, Vic. p. 12. पुण्यव्रता—of virtuous or holy conduct.

P. 189. शालीनः—शूलप्राप्यशीमर्हति शालीनः अशुभः; lit. one deserving to be in the house; hence modest. खञ्ज added in this sense by 'शालीनकैर्षिनि अष्टाकाययोः' Pa'n. V. 2. 20. शालता—habitual or natural bashfulness. जग-वन्तः—This explains why she obeyed his order. आत्मनः वचनं—refers to p. 25. l. 10. उक्तमासीदायुः—See p. 47. l. 1. 16, 17.

P. 190. उपनिष्टन्ते—The Atm. shows that Sitā was treated as a deity. म्या takes Atm. by the Var. उपादेव पूजासंगतिकरण &c. धर्मचरिणी—धर्म चरितुं शीलमन्वीः । or धर्मं पुण्यमवश्यं चरतीति. हिरण्यमूरी—हिरण्यस्य धिक्कुरो हिरण्ययो. प्रकृति—the original of a thing.

P. 191. कृतार्थोऽस्मि—Mark how Lakshmana takes sincere delight in the reunion of Rāma and Sitā. It was the one object of his life to behold his brother and sister-in-law live in perfect happiness.

P. 192. पुनर्जन्मान्तरः—Who have again entered upon a new existence. उत्थातलवणः—For Lavana see notes to p. 47. मथुरेश्वरः—After S'atrughna filled Lavana he founded for the scene of his victory, a city which he named Muthura or Madhura. Cf. Rag. XV. 28; also Bhag. P. राज्ञश्च मया दत्तुं लवणं नाम राक्षसं । हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीम् ॥ S'atrughna was, after this, installed king of Madhura by Rāma as already promised. सानुवङ्गाणि—Closely following one another or coming in close succession. अनुषंग close contact, continuation. न प्रत्यामि—i. e. I have no faith in their stability or permanence (from past experiences). प्रकृतिरियं—i. e. their impermanence, transitoriness. Or न प्रत्यामि may mean I am not aware of any thing. Beside myself with joy I am. In this case इयं प्रकृतिः will mean—To make one overdrunk with joy &c.

इदमस्तु—This is the भरतवाक्य or the concluding stanza of the drama so called in commemoration of Bharata, the father of Hindu dramaturgy.

P. 193. परिभाषयन्तु—Read and reflect on, read and enjoy. अभिनयः निबन्धनरूपः—cast in the form of a drama (and made cap-